ПРИВАТНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

ПРИВАТНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПРИВАТНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

Монографія

Ірпінь
2023

УДК 342.4
ББК 67.400
П 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного податкового університету
(протокол № 7 від 26 січня 2023 р.)

Рецензенти:

Гринько Світлана Дмитрівна, д-ка юрид. наук, професорка, заслужена юристка України, завідувачка кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;

Шишка Роман Богданович, д-р юрид. наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права НУ «Одеська юридична академія»;

Рябченко Олена Петрівна, д-ка юрид. наук, професорка, завідувачка кафедри адміністративного права, процесу та митної безпеки Державного податкового університету.

П 75 **Приватно-правові засади захисту прав людини у соціальній державі** : монографія / за заг. ред. І. В. Чеховської. – Ірпінь : Державний податковий університет, 2023. – 566 с.
ISBN 978-966-337-679-0

У монографії здійснено аналіз теоретико-правових засад захисту прав людини у соціальній державі. Зосереджено увагу на понятійно-категоріальному апараті, механізмі приватно-правового захисту прав людини, міжнародному та зарубіжному досвіді захисту таких прав. Акцентовано увагу на особливостях окремих форм захисту прав людини у соціальній державі, проаналізовано судову практику, неюрисдикційні форми захисту, самозахист, договірні форми захисту прав та законних інтересів людини і громадянина. Визначено гарантії та способи захисту прав людини в окремих сферах правовідносин: соціального забезпечення, у сфері інтелектуальної власності, житловій сфері, захисту прав споживачів. Проаналізовано здійснення права на захист учасниками сімейних відносин, визначено окремі аспекти нотаріального та судового захисту спадкових прав громадян. Досліджено систему гарантій захисту прав людини у приватних відносинах, що виникають у зв'язку з наданням медичних послуг.

Призначений для здобувачів вищої освіти, викладачів, аспірантів, докторантів, практичних працівників, працівників судових органів, третейських суддів, адвокатів, нотаріусів, а також усіх, хто досліджує приватно-правові засади захисту прав людини у соціальній державі.

УДК 342.4
ББК 67.400

© Амеліна А., Аврамова О., Боднарчук О. та ін., 2023
ISBN 978-966-337-679-0
© Державний податковий університет, 2023

СПИСОК АВТОРІВ

Анна АМЕЛІНА
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 1.1; 1.4)

Amelina, Anna
Candidate of Juridical Sciences (PhD), Docent,
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-7148-3586

Ольга АВРАМОВА
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ
(підрозділ 3.3)

Avramova, Olha
Candidate of Juridical Sciences (PhD), Docent,
Associate Professor at the Department of
Civil Law and Proceedings
Kharkiv National University of Internal Affairs
https://orcid.org/0000-0002-1941-9894

Олег БОДНАРЧУК
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 3.1)

Bodnarchuk, Oleh
Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-3211-1843

Сергій ДЯЧЕНКО
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 2.1)

Diachenko, Serhii
Candidate of Juridical Sciences (PhD), Docent,
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-0104-2769

Олена КОСТЮЧЕНКО
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 2.4)

Kostiuchenko, Olena
Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://0000-0002-8244-3563

Наталія ЛАГОВСЬКА
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 3.5)

Lagovska, Natalia
Candidate of Juridical Sciences (PhD), Docent,
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-1732-2351

Любов МЕНІВ
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 3.6)

Meniv, Lyubov
Candidate of Juridical Sciences (PhD), Docent,
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0003-4491-3218

Олена МИНЮК
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 1.3)

Myniuk, Olena
Candidate of Juridical Sciences (PhD), Docent,
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-4524-7010

Вікторія МИКОЛАЄЦЬ
Доктор юридичних наук, доцент
кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 3.2)

Mykolaiets, Viktoriia
Doctor of Law,
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-2346-3994

Альона МІЛЕВСЬКА
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 3.5)

Milevska, Alona
Candidate of Juridical Sciences (PhD), Docent,
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/ 0000-0003-1876-1636

Оксана ОБРИВКІНА
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 2.3)

Obryvkina, Oksana
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-8768-7778

Юрій РЯБЧЕНКО
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 1.1; 2.1)

Riabchenko, Yurii
Doctor of Law, Professor,
Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-1328-700X

Людмила САМІЛИК
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 3.4; 3.7)

Samilyk, Liudmyla
Candidate of Juridical Sciences (PhD), Docent,
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-8912-9147

Владислав ТЕРЕМЕЦЬКИЙ
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (м. Київ);
завідувач кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права Академі їпраці, соціальних відносин і
туризму (м. Київ)
(підрозділ 3.3; 3.7)

Teremetskyi, Vladyslav
Doctor of Law, Professor, Leading Researcher,
Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv);
Professor of the Department of Constitutional,
Administrative and Financial Law,
Academy of Labour, Social Relations and
Tourism (Kyiv)
https://orcid.org/0000-0002-2667-5167

Ірина ЧЕХОВСЬКА
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 1.2; 3.1; 3.4; 3.7; висновки)

Chekhovska, Iryna
Doctor of Law, Professor, Leading Researcher,
Head of the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-7030-2456

Тетяна ОГНЕВ'ЮК
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету (м. Ірпінь)
(підрозділ 2.2)

Ohneviuk, Tetiana
Candidate of Juridical Sciences (PhD),
Associate Professor at the Department of Private Law
Educational and Scientific Institute of Law
of State Tax University (Irpin)
https://orcid.org/0000-0002-2555-7791

ЗМІСТ

ВСТУП 11

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ ЗАСОБАМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА 13
1.1. Поняття та система приватно-правового захисту прав людини у соціальній державі 13
1.2. Механізм приватно-правового захисту прав людини у соціальній державі 55
1.3. Захист цивільних прав та інтересів людини: міжнародний досвід 87
1.4. Зарубіжний досвід приватно-правового захисту прав людини 114

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ОКРЕМИХ ФОРМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ 128
2.1. Судова форма захисту прав людини у соціальній державі. Судова практика 128
2.2. Стан та перспективи розвитку неюрисдикційних форм захисту прав людини в Україні 168
2.3. Розвиток самозахисту як форми захисту прав людини 183
2.4. Договірні форми захисту прав та законних інтересів людини і громадянина 212

РОЗДІЛ 3. ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ ПРАВОВІДНОСИН 234
3.1. Способи захисту прав людини у сфері соціального забезпечення 234
3.2. Способи захисту прав людини у сфері інтелектуальної власності 276
3.3. Захист прав людини у житловій сфері 324
3.4. Здійснення права на захист учасниками сімейних відносин 358
3.5. Окремі аспекти нотаріального та судового захисту спадкових прав громадян 399

3.6. Правовідносини, які виникають у зв'язку
із захистом прав споживачів 428
3.7. Система гарантій захисту прав людини
у приватних відносинах, що виникають у зв'язку
із наданням медичних послуг 459

ВИСНОВКИ 494

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....505

ВСТУП

Упродовж історії своєї незалежності український народ демонструє європейську орієнтованість, прагнення до зміцнення і розвитку демократичної, соціальної та правової держави. Така позиція зумовлює політичні конфлікти, зокрема й збройну агресію проти України з боку Російської Федерації, намагання знищити історію та культуру українського народу. В умовах повномасштабної військової агресії, посилення інших зовнішніх викликів і загроз актуалізується формування дієвої гуманітарної політики й інструментів її реалізації на всіх рівнях, розвиток національної ідеології, заснованої на загальновизнаних міжнародних та європейських цінностях і стандартах, демократичних засадах.

Запорукою підвищення інвестиційної привабливості України, ключовою гарантією верховенства права постає дотримання у правовому регулюванні та правозастосуванні оптимального балансу між приватним і публічним інтересом, що має ґрунтуватися на мінімальному обмеженні приватних інтересів під час збереження примусової сили державної влади як її визначної ознаки. Розвиток гарантій прав людини у напрямі сприйняття європейських стандартів і цінностей супроводжується економічними та соціальними перетвореннями, розвитком сервісних засад у діяльності суб'єктів публічної влади, підвищенням ефективності приватно-правового механізму захисту суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів.

Сучасне розуміння концепцій правової та соціальної держави є керівним щодо реформування чинних правових інститутів. Велике значення має й практика застосування норм права. Це задає напрями оновлення нормативно-правової бази України у всіх сферах. Нині проведення правових реформ у різних галузях суспільного життя обумовлене намаганням законодавця сприяти впровадженню передових соціальних стандартів суспільного життя, зокрема соціальних стандартів країн Європейського Союзу, застосування ринкових способів впливу, як це передбачено в державах Європейського Союзу.

У приватному праві поступово реанімується класичний, відомий з часів існування римського цивільного права поділ системи права на приватне та публічне, отже, і диференціація суб'єктів права на суб'єктів приватного та суб'єктів публічного права. При цьому збільшення ваги антропоцентристських напрямів у сучасній правовій доктрині зумовлює актуалізацію гарантій прав людини, зокрема й підвищення соціальних стандартів. Насамперед це стосується суб'єктів приватного права.

У зв'язку з наведеним необхідно вказати про спірний характер окремих кроків законодавця щодо реформування національних правових інститутів, причиною чого вбачається саме нестача комплексних наукових досліджень. Передусім це спричиняє ситуативний характер відповідних реформ. Наслідком є ускладнення реалізації гарантій прав людини, ускладнення захисту вказаних прав на практиці, колізії та прогалини комплексного характеру (наприклад, реформування так званої «адвокатської монополії», що може спричинити істотне зниження рівня якості правової допомоги у судах, реформування гарантій незалежності суддів, окремі реформи трудового законодавства та законодавства у сфері соціального забезпечення тощо). Новели чинного законодавства торкнулися й діяльності таких суб'єктів публічної влади, як Міністерство фінансів України, його територіальні підрозділи, правовий статус яких та підпорядкованість було змінено.

Нормативне закріплення курсу нашої держави до Європейського Союзу додає особливої гостроти питанню гарантій прав людини, а відтак необхідності продовження адаптації правової системи України до права Європейського Союзу. За таких обставин як загальносоціальні, так і спеціально юридичні гарантії прав людини мають забезпечувати її повноцінну участь у правових відносинах і правовому обігу.

Через це нагальним постає питання вироблення єдиних теоретичних підходів щодо сучасної доктринальної основи захисту прав людини у сучасній державі соціального спрямування, зокрема гарантій, способів, форм тощо.

РОЗДІЛ 1
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ ЗАСОБАМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

1.1. Поняття та система приватно-правового захисту прав людини у соціальній державі

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання (ст. 15 Конституції України).

Згідно зі ст. 19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Конституція України наголошує, що держава має забезпечити захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання (ст. 13); захист прав споживачів (ст. 42); захист прав і свобод людини та громадянина судом, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, відповідними міжнародними судовими установами чи міжнародними організаціями (ст. 55).

Частина 1 ст. 15 ЦК України закріплює за кожною особою право на захист свого цивільного права. Підставою для захисту є порушення, невизнання або оспорювання цивільного права. Під захистом слід розуміти дії уповноваженої особи, а також діяльність юрисдикційних органів та осіб, які у передбаченому порядку зобов'язані вжити заходів до поновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного цивільного права. Право на захист – це передбачені законом вид і міра поведінки уповноваженої особи, цивільні права якої зазнали посягання, що полягають у можливості застосування самостійних дій, спрямованих на поновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного права, а також звернення до юрисдикційних органів з вимогою про захист. Цивільні права можуть захищатися за допомогою юрисдикційних і позаюрисдикційних форм.

Захист цивільних прав та інтересів здійснюють: суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, міжнародні судові установи та міжнародні організації, органи державної влади, Президент України, органи влади Автономної Республіки Крим або органи місцевого самоврядування, нотаріуси, органи прокуратури, органи

внутрішніх справ, громадські організації споживачів (об'єднання споживачів). Причому цей перелік не є вичерпним.

Є. О. Харитонов вважає, що порушення – це такий стан суб'єктивного права, коли воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок якого суб'єктивне право уповноваженої особи зазнало зменшення або ліквідації як такого.

Тобто порушення права пов'язано з позбавленням його носія можливості здійснювати, реалізовувати своє право повністю або частково. Невизнання – це дії учасника цивільних правовідносин, який має юридичний обов'язок перед уповноваженою особою, які спрямовані на заперечення в цілому або у певній частині суб'єктивного права іншого учасника цивільних правовідносин, внаслідок якого уповноважена особа позбавлена можливості реалізовувати своє право.

Оспорювання – це такий стан цивільних правовідносин, коли між учасниками існує спір з приводу наявності або відсутності суб'єктивного права у сторін, а також належності такого права певній особі. Оспорюване право ще не порушено, але виникає невизначеність у праві, зумовлена поведінкою другої сторони щодо уповноваженого. Формами оспорювання також можна визнати пред'явлення претензії, позову до суду, заяв та скарг до компетентних органів. До прав, які підлягають цивільно-правовому захисту, належать усі майнові та особисті немайнові права, які належать суб'єктам цивільного права, що входять до змісту їх правоздатності[1].

Суб'єктивне право на захист можна визначити як міру дозволеної поведінки уповноваженої особи, спрямовану на відновлення становища, яке існувало до порушення права або на усунення перешкод у здійсненні права. У цьому випадку робиться наголос саме на позиції «відновлення становища, яке існувало до порушення права»[2].

Враховуючи вищевикладене, вважаємо за необхідне надати визначення способів захисту як встановлених законодавством матеріально-правових засобів, спрямованих на відновлення становища, яке існувало до порушення суб'єктивного права або на усунення перешкод у здійсненні суб'єктивного права.

---

[1] Цивільний кодекс України: науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 20–21.

[2] Цивільне право України: у 2 т. Т. 1 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. К.: Юрінком Інтер, 2004. С. 267.

Як зазначається в коментарі до ст. 16 ЦК України, під способами захисту розуміють ті види матеріально-правових вимог, які управнений суб'єкт, чиє суб'єктивне цивільне право було порушене, може пред'являти безпосередньо до правопорушника[1]. Вказівкою на матеріально-правовий характер вимог, звернених до правопорушника, підкреслюється відмінність способів захисту цивільних прав, встановлених ЦК України, від цивільно-процесуальних засобів цивільних прав, наприклад позову.

У системі понять, які характеризують захист суб'єктивних цивільних прав, крім категорій «право на захист», «способи захисту», вживається також термін «форма захисту». Категорія «форма захисту» характеризує порядок захисту. Отже, являє собою комплекс внутрішньо узгоджених заходів щодо захисту суб'єктивних прав та охоронюваних інтересів, які відбуваються в межах одного правового режиму.

С. М. Іванова зазначає, що перелік способів захисту, що можуть застосовуватися суб'єктами захисту, встановлений нормами гл. 3 ЦК України, та не є вичерпним. Можуть застосовуватися способи захисту, встановлені учасниками цивільних правовідносин у договорі або законом[2]. Отже, передбачена відкрита система способів захисту цивільних прав (ч. 2 ст. 16 ЦК України). Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, нотаріуси можуть застосовувати способи захисту цивільних прав та інтересів лише встановлені законом та в межах своєї компетенції. Суд як державний юрисдикційний орган може застосовувати як способи захисту, встановлені законом, так і способи захисту, які визначені договором суб'єктів цивільного права[3].

У науковій літературі існує думка, що сконструйована двоелементна градація способів захисту: на «юрисдикційні» та «поза юрисдикційні» (способи самозахисту).

---

[1] Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: в 4 т. Т. 1 / Ярема А. Г., Карабань В. Я., Кривенко В. В., Ротань В. Г. К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. С. 124.

[2] Іванова С. М. Система способів захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права.* С. 343.

[3] Там само.

Класифікацію підходів до розуміння захисту цивільних прав запропонував і О. О. Кравченко, який поділив їх на п'ять основних груп, відповідно до яких захист цивільних прав: 1) розглядається як система заходів примусу; 2) пов'язується з діяльністю або діями правоохоронних органів або уповноваженої особи.

Суміжним із цим підходом є спосіб розуміння захисту цивільних прав, у якому акцент зроблено на його суб'єктивному значенні. Згідно з вказаним підходом захист цивільних прав пов'язується з розумінням його як самостійного суб'єктивного права або як правомочності у змісті останнього; 3) є результатом діяльності правоохоронних органів або уповноваженої особи; 4) є системою юридичних норм, або правовим інститутом.

Проаналізувавши кожну з наведених груп, А. Штанько дійшов висновків, що у різних наукових контекстах захист цивільних прав може розглядатися як діяльність, як результат такої діяльності, як система заходів, як правовий інститут, як особливе право, як функція держави або права[1]. На думку А. Штанька, «кожне визначення придатне для вживання лише у певному науковому контексті, отож не є універсальним»[2].

Розглядаючи правовий захист у статичному та динамічному станах, З. В. Ромовська зазначає, що правовий захист – це державно-примусова діяльність із забезпечення виконання юридичного обов'язку та відновлення порушеного права. Він, крім самозахисту (самооборони), неможливий поза діяльністю суду чи іншого органу. Правовий захист – завжди акт, що уже відбувся, оскільки він є безпосередньо реалізацією міри державного примусу, що визначена у рішенні суду чи іншого органу, уповноваженого на здійснення правового захисту. І саме це є головним у суті правового захисту. Проте в окремих випадках для реалізації міри державного примусу достатньо ухвалення рішення та набрання ним чинності. Так, у рішенні про визнання права власності чи про розірвання договору відповідач не примушується до певної активної поведінки, тому в цій ситуації акт правосуддя і правовий захист завжди збігаються у часі. Якщо ж відповідачу

[1] Штанько А. Підходи до визначення поняття захисту цивільних прав та охоронювальних законом інтересів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 148.
[2] Там само.

присуджується здійснення певних дій, наприклад; повернути майно, сплатити неустойку, то у такій ситуації реалізація державного примусу органічно пов'язана з виконанням рішення, без чого правовий захист не може вважатися таким, що відбувся. Тому акт правосуддя і реальний правовий захист тут не збігаються. Правовий захист у динаміці являє собою процес захисту, що має свій початок (подання позову, заяви) та кінець (виконання рішення)[1].

Зі свого боку В. А. Бєлов під процесом захисту цивільних прав вбачає застосування заходів або способів захисту цивільних прав, спрямованих на: припинення правопорушення, що вчиняється; мінімізацію його шкідливих наслідків; відновлення становища, що існувало до порушення суб'єктивного цивільного права, шляхом відшкодування збитків або виплати компенсації. Учений визначає захист цивільних прав як здійснення уповноваженою особою чи носієм охоронюваного законом інтересу правомірних дій, спрямованих на припинення наявного правопорушення, запобігання настанню його шкідливих наслідків, а також на відновлення вже порушеного суб'єктивного права і/або законного інтересу.

До ідейних прибічників обстоюваної З. В. Ромовською позиції можна віднести О. В. Сакуна, який за результатами аналізу й узагальнення доктринальних позицій, що відображають сутність захисту цивільних прав і законних інтересів, дійшов таких висновків. Усі вчені, коли йдеться про захист, мають на увазі певний правовий ефект, досягнутий у ході вчинення певних правомірних дій із застосування до суб'єктивного права та охоронюваного законом інтересу обраного заходу впливу.

Отже, захист – не абстрактний захід (система заходів) і не діяльність з їх застосування, а результат або підсумок, що виник під час реалізації певного заходу в межах цієї діяльності. Відповідно, за відсутності результату не буде і захисту. Саме таке розуміння вказаної категорії найбільшою мірою відображає її сутність. На думку О. В. Сакуна, правовим ефектом (результатом) застосування певного способу захисту, досягнутого за допомогою діяльності із захисту, є відновлення у правах. На підставі викладеного О. В. Сакун пропонує у змісті комплексної категорії «захист цивільних прав і законних інтересів»

[1] Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: академічний курс: підручник. 2-ге вид., доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 490–491.

поєднати заходи захисту та діяльність із його застосування, де відновлення у правах буде тією ланкою (ключовим терміном), яка їх пов'язуватиме, та, зважаючи на це, наводить власне визначення захисту цивільних прав і охоронюваних законом інтересів, відповідно до якого останній являє собою реальне відновлення порушених, оспорених або невизнаних суб'єктивних прав та законних інтересів, що є результатом передбаченого законом правомірного впливу заходів юридичного і практичного порядку, які застосовуються компетентними органами або уповноваженою особою у встановленому законом чи договором порядку.

Протилежною до висловленої З. В. Ромовською позиції є думка К. В. Михайлової, що ґрунтується на процесуальній, а не матеріально-правовій природі поняття захисту права та відповідно до якої воно визначається як процес, певна процедура, правила якої встановлюються з огляду на природу об'єктів захисту. До того ж вчена зазначає, що захист цивільних прав – це процесуальне правовідношення, яке являє собою сукупність дій, що вчиняються уповноваженою особою (суддею, третейським суддею) і сторонами правового конфлікту, результатом якого є гарантоване державою здійснення права (однією зі сторін спору).

К. В. Михайлова пропонує новий підхід до розуміння сутності правового захисту, що ґрунтується на виокремленні таких ознак цієї діяльності, як наявність волевиявлення особи (або обох сторін правового конфлікту) та легальної процесуальної форми, можливість примусового здійснення порушеного або оспорюваного цивільного права (гарантованість державою примусового виконання його результатів), особливий правовий статус суб'єкта, який здійснює захист.

Водночас, на думку Ю. М Андрєєва і Т. О. Арсанової, юридична категорія «захист цивільних прав» містить як матеріально-правовий, так і процесуально-правовий аспекти й охоплює матеріальні (способи захисту) та процесуальні (форми і засоби) елементи, які тісно взаємопов'язані. На роз'яснення такого судження вчені зазначають таке. Способи захисту активно взаємодіють із засобами і формами: способи забезпечуються засобами у певній формі (порядку) у результаті правозахисної діяльності юрисдикційних органів і самої уповноваженої особи, а засоби захисту часто залежать від його форми. Зі свого боку способи захисту залежать від характеру і виду суб'єктивного права,

що порушується, та правопорушення, від норми закону, що передбачає певний спосіб захисту, і від розсуду самого володільця суб'єктивного цивільного права. Варто враховувати також можливості самого володільця регулятивних суб'єктивних прав з їх самозахисту в установленому законом порядку.

Розуміючи під захистом суб'єктивних цивільних прав системне утворення зі складним набором елементів, на підставі дослідження суб'єктів, цілей, об'єктів, видів, підстав, принципів, правових засобів, способів і форм захисту, співвідношення заходів захисту і заходів цивільно-правової відповідальності, заходів захисту й охорони, регулятивних та охоронних правовідносин і правозастосування, вчені доходять висновку, що захист суб'єктивних цивільних прав – це фактичні та юридичні дії уповноваженої особи (володільця суб'єктивного права на захист) із самостійного захисту (самозахисту) своїх прав у межах охоронних цивільних правовідносин з дотриманням вимог законності, допустимості, розумності, справедливості та відповідності засобів і способів самозахисту, що застосовуються, з можливим висуненням відповідних вимог до зобов'язаної особи (учасника суб'єктного зв'язку), а також юридичні дії судових, адміністративних та інших уповноважених законом органів, посадових осіб, які діють у межах правоохоронної (правозахисної) діяльності у передбаченій законом формі, із застосуванням визначених у законі правових засобів і способів захисту, заходів відповідальності, процесуальних (процедурних) норм та індивідуальних правових актів на основі принципів та норм позитивного (цивільного) права з метою: попередження можливих і припинення цивільних правопорушень, що вчиняються; усунення перешкод у здійсненні суб'єктивних цивільних прав; відновлення порушених суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів особи (правоволодільця), яка звернулася за захистом; зміцнення конституційного правопорядку.

Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини,

що виникають у державі. Судочинство здійснюється Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції. Судові рішення ухвалюються іменем України і є обов'язковими до виконання.

Стаття 16 ЦК України визначає перелік основних способів захисту цивільних прав та інтересів.

Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

– визнання права;
– визнання правочину недійсним;
– припинення дії, яка порушує право;
– відновлення становища, яке існувало до порушення;
– примусове виконання обов'язку в натурі;
– зміна правовідношення;
– припинення правовідношення;
– відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
– відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
– визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб[1].

Визнання права – спосіб захисту, який застосовується у випадках спору між суб'єктами цивільного права щодо наявності чи відсутності цивільного права та обов'язку.

Визнання правочину недійсним – спосіб захисту, який застосовується у разі укладення оспорюваного правочину. Цей спосіб захисту застосовується у тих випадках, коли необхідно відновити становище, яке існувало до укладення правочину з порушенням умов його дійсності.

Припинення дії, що порушує право, – спосіб захисту, який полягає у припиненні триваючого цивільного правопорушення, яке продовжує мати місце і впливати на суб'єктивні права, свободи та законні інтереси особи. Відновлення становища, яке існувало до порушення – спосіб захисту, який пов'язаний із застосуванням певних заходів, спрямованих на відновлення порушеного суб'єктивного права у тому стані, в якому воно існувало до його порушення.

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/card2#Card

Примусове виконання обов'язку у натурі – спосіб захисту, який застосовується у тих випадках, коли відповідач зобов'язаний був вчинити певні дії стосовно позивача, але відмовився або уникає можливості виконати свій обов'язок. Тобто цей спосіб захисту цивільного права випливає із загального принципу повного та належного виконання зобов'язань. Зміна правовідношення – це спосіб захисту, який полягає у заміні одного правовідношення іншим, переростанні одного обов'язку в інший, покладенні на боржника нового обов'язку.

Припинення правовідношення – спосіб захисту, що застосовується, як правило, у разі невиконання чи неналежного виконання боржником своїх обов'язків або неправомірного використання кредитором свого суб'єктивного права.

Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди – спосіб захисту, який має місце, як правило, за наявності складу цивільного правопорушення, який включає в себе протиправну поведінку заподіювача, наявність негативних наслідків (шкоди), причинний зв'язок між протиправною поведінкою та наслідками, а також вину заподіювача.

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди – спосіб захисту, що застосовується у випадках заподіяння моральної шкоди, під якою розуміють фізичні та моральні страждання, яких зазнав потерпілий у разі порушення, невизнання чи оспорення його суб'єктивного цивільного права.

Визнання незаконними рішеннями, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб – спосіб захисту, який полягає у позбавленні у судовому порядку або в іншому порядку, визначеного законом, юридичної сили винесеного рішення, вчиненої дії або зобов'язання вказаних суб'єктів владних правовідносин вчинити певну дію для захисту порушеного чи оспореного права чи законного інтересу.

Вищенаведений перелік способів захисту цивільних прав інтересів не є вичерпним, а тому суд може застосовувати інші способи захисту. У разі порушення цивільного права чи інтересу у потерпілої особи виникає право на застосування конкретного способу захисту, який відповідає характеру порушення її права чи інтересу. Крім того, суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом. Суду також надано можливість

відмовити у захисті цивільного права та інтересу в разі порушення особою положень ч. 2–5 ст. 13 ЦК України[1].

У статті 17 ЦК України зазначається, що президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України.

У випадках, встановлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування здійснюють захист цивільних прав та інтересів у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом.

Рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду[2].

Крім Президента України, повноваженнями щодо захисту цивільних прав та інтересів наділені органи державної влади, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування. Відповідно до ст. 117 Конституції України Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону. При цьому звернення особи до органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування щодо захисту цивільних прав та інтересів не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду[3].

У Цивільному кодексі України передбачено низку форм позасудового захисту прав та законних інтересів особи. Одним із найбільш дієвих з них вважається захист цивільних прав нотаріусом[4]. Нотаріус

---

[1] Цивільний кодекс України: науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 22.

[2] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/card2#Card

[3] Цивільний кодекс України: науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 23.

[4] Демченко О. Виконавчий напис нотаріуса як позасудова форма захисту цивільних прав та законних інтересів *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 3. С. 16.

здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 18 ЦК України)[1].

Вчинення нотаріусом виконавчого напису (п. 19 ст. 34 Закону України «Про нотаріат») – це нотаріальна дія й елемент правореалізуючої функції нотаріату, що націлена на реалізацію суб'єктивних прав з метою досягнення чітко визначеного правового результату[2]. Правовому регулюванню процедури вчинення нотаріусами виконавчих написів присвячена глава 14 Закону України «Про нотаріат» та глава 16 розділу ІІ Порядку вчинення нотаріальних дій.

Найбільш поширеним документом, за яким стягується заборгованість на підставі виконавчих написів нотаріусів, є нотаріально засвідчена угода.

На сьогодні законодавчо врегульована можливість вчинення виконавчих написів на таких нотаріально посвідчених договорах:

– договір про надання утримання одному з подружжя (ст. 78 Сімейного кодексу України);

– шлюбний договір (ст. 99 Сімейного кодексу України);

– договір про сплату аліментів на дитину (ст. 109, 189 Сімейного кодексу України);

– договір застави (ст. 20 Закону України «Про заставу»);

– договір іпотеки (ст. 33 Закону України «Про іпотеку»).

Можливість вчинення виконавчого напису на інших нотаріально посвідчених договорах жодним законом прямо не передбачена. Однак, керуючись статтями 6, 626 Цивільного кодексу України, якщо однією з умов такого договору сторони передбачать можливість вчинення виконавчого напису у разі невиконання або неналежного виконання зазначеного зобов'язання, нотаріус вправі вчинити виконавчий напис на такому документі за наявності відповідних підстав[3].

---

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/card2#Card

[2] Золотухіна О. М. Функціональне призначення нотаріату: теоретико-правові аспекти: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. С. 52.

[3] Демченко О. Виконавчий напис нотаріуса як позасудова форма захисту цивільних прав та законних інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 17.

Підставою вчинення виконавчого напису є документально зафіксована безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, а у відносинах між підприємствами, установами та організаціями – не більше одного року[1].

Доведення безспірності вимоги досягається через подання стягувачем нотаріусу необхідного пакета документів, за результатами аналізу якого останній може однозначно впевнитися у відсутності будь-якого спору. Перелік таких документів затверджено на законодавчому рівні постановою Кабінету Міністрів України від 28.04.2022 № 1172-99п.

Поряд із цим законодавство закріплює й низку гарантій стосовно забезпечення правильної кваліфікації нотаріусом заявленої вимоги як безспірної. Зокрема, згідно зі ст. 42 Закону України «Про нотаріат», вчинення нотаріальної дії може бути відкладено в разі необхідності витребування додаткових відомостей або документів від фізичних та юридичних осіб або надсилання документів на експертизу, а також якщо відповідно до закону нотаріус повинен впевнитися у відсутності в заінтересованих осіб заперечень проти вчинення цієї дії[2].

Як зазначено в Постанові Верховного Суду України від 20 травня 2015 р. по справі № 6-158цс15, безспірність заборгованості підтверджують документи, передбачені Переліком, нотаріус під час вчинення виконавчого напису не встановлює права та обов'язки учасників правовідносин, а лише перевіряє наявність необхідних документів. Отже, заборгованість, заявлена до стягнення шляхом вчинення виконавчого напису, може кваліфікуватися нотаріусом як безспірна, коли вона не може об'єктивно бути оспореною на підставі змісту поданих стягувачем документів.

У юридичній літературі зустрічається думка, що важливою передумовою безспірності вимоги є визнання боржником заборгованості, виражена у письмовій формі[3], з чим однак доволі складно

[1] Демченко О. Виконавчий напис нотаріуса як позасудова форма захисту цивільних прав та законних інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 17.

[2] Серветник А. Г. Виконавчий напис нотаріуса: поняття та ознаки. *Теорія і практика правознавства.* 2017. Вип. 2. С. 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ tipp_2017_2_7

[3] Бережна І. Г. Місце виконавчого напису в системі нотаріальної форми захисту цивільних прав та інтересів юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців. *Європейські перспективи.* 2012. № 4, ч. 2. С. 25.

погодитися. На думку А. Г. Серветник, суб'єктивне ставлення особи-боржника до виниклої заборгованості та висунутої стягувачем вимоги жодним чином не повинно впливати на прийняття нотаріусом рішення про вчинення виконавчого напису. Таке рішення має ґрунтуватися виключно на аналізі характеру правовідносин між сторонами, на документах, які підтверджують наявність заборгованості в боржника перед стягувачем та внутрішньому переконанні нотаріуса у її безспірності[1].

Виконавчому напису властиві всі риси нотаріального акту-документа, такі як: постановлення від імені держави; письмове оформлення; прийняття уповноваженим на здійснення нотаріальних дій органом за результатами застосування норм матеріального та процесуального права; ухвалення виключно в рамках процедури нотаріального провадження зі вчинення виконавчого напису; автентичність тощо.

За своїм характером, у системі існуючих нотаріальних актів виконавчий напис є захисним нотаріальним актом, що спрямований на надання документам виконавчої сили. Враховуючи це, виконавчий напис від інших типів нотаріальних актів відмежовує така риса як розпорядчий характер. Нотаріальний акт варто розглядати як один з різновидів правомірних дій, з якими правова норма пов'язує настання юридичних наслідків в силу вольової спрямованості особи, що видає нотаріальний акт. У зв'язку з цим іншою ознакою виконавчого напису, яка випливає з попередньої, потрібно визнати вольовий характер його вчинення, що реалізується шляхом видачі нотаріусом розпорядження про стягнення заборгованості з боржника[2].

Варто зазначити, що чинне законодавство України на цей час не зобов'язує нотаріуса викликати боржника і з'ясовувати наявність чи відсутність його заперечень проти вимог стягувача (кредитора). Нотаріус вирішує питання про вчинення виконавчого напису на підставі документів, наданих лише однією стороною, стягувачем, і не зобов'язаний запитувати та одержувати пояснення боржника з приводу заборгованості для підтвердження чи спростування її безспірності[3].

---

[1] Серветник А. Г. Виконавчий напис нотаріуса: поняття та ознаки. *Теорія і практика правознавства.* 2017. Вип. 2. С. 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2017_2_7

[2] Там само.

[3] Морозов Є. Презумпція правомірності та мета виконавчого напису нотаріуса. URL: https://blog.liga.net/user/emorozov/article/27658

Виконавчий напис вчинюється на оригіналі документа (дублікаті документа, що має силу оригіналу), що встановлює заборгованість. Якщо виконавчий напис не вміщується на документі, що встановлює заборгованість, він може бути продовжений чи викладений повністю на прикріпленому до документа спеціальному бланку нотаріальних документів[1].

Якщо за борговим документом необхідно провести стягнення частинами, виконавчий напис за кожним стягненням може бути зроблений на копії документа або на виписці з особового рахунку боржника; у цих випадках на оригіналі документа, що встановлює заборгованість, робиться відмітка про вчинення виконавчого напису і зазначається, за який строк і яка сума стягнута, дата і номер за реєстром нотаріальних дій.

Вимоги до змісту виконавчого напису нотаріуса встановлені статтею 89 Закону України «Про нотаріат». Так, у виконавчому написі повинно зазначатися:

– дата (рік, місяць, число) його вчинення, посада, прізвище, ім’я, по батькові нотаріуса, який вчинив виконавчий напис;

– найменування та адреса стягувача;

– найменування, адреса, дата і місце народження боржника, місце роботи (для громадян), номери рахунків в установах банків (для юридичних осіб);

– строк, за який провадиться стягнення;

– суми, що підлягають стягненню, або предмети, які підлягають витребуванню, зокрема пеня, відсотки, якщо такі належать до стягнення; розмір плати, сума державного мита, сплачуваного стягувачем, або мита, яке підлягає стягненню з боржника;

– номер, за яким виконавчий напис зареєстровано;

– дата набрання юридичної сили;

– строк пред’явлення виконавчого напису до виконання. Виконавчий напис вчинюється в одному примірнику, скріплюється підписом і печаткою нотаріуса[2].

---

[1] Демченко О. Виконавчий напис нотаріуса як позасудова форма захисту цивільних прав та законних інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 18.

[2] Про нотаріат: Закон України від 15.12.2021 № 3425-12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12/card2#Card

Підсумовуючи все вищевикладене, варто зазначити, що вчинення нотаріусом виконавчого напису – це нотаріальна дія, яка полягає в посвідченні права стягувача на стягнення грошових сум або витребування від боржника майна. При цьому нотаріус здійснює свою діяльність у сфері безспірної юрисдикції і не встановлює прав або обов'язків учасників правовідносин, не визнає і не змінює їх, не вирішує, по суті, питань права. Тому вчинений нотаріусом виконавчий напис не породжує права стягувача на стягнення грошових сум або витребування від боржника майна, а підтверджує, що таке право виникло у стягувача раніше. Мета вчинення виконавчого напису – надання стягувачу можливості в позасудовому порядку реалізувати його право на примусове виконання зобов'язання боржником[1].

Право на самозахист на рівні Конституції України було визнано самостійною й рівноцінною можливістю правового захисту, скористатися якою особа може на власний розсуд[2]. У ч. 4 ст. 55 Конституції України проголошено, що особа має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань. Ці конституційні положення знайшли подальше впровадження, у результаті чого право на самозахист було на законодавчому рівні закріплене як правова категорія. При цьому законодавець скористався виробленим юридичною наукою терміном «самозахист». Так, відповідно до ст. 19 ЦК України кожна особа має право на самозахист у разі порушення її прав[3].

На особливу увагу заслуговує питання місця й ролі самозахисту в цивільному праві України, адже сучасні реалії суспільного життя пов'язують ефективність механізму цивільно-правового захисту насамперед із його оперативністю. Одним з елементів цього механізму, що надає можливість оперативного захисту, є право особи своїми діями відновлювати порушені права та усувати перешкоди в їх здійсненні без звернення до юрисдикційних органів[4]. При цьому

---

[1] Морозов Є. Презумпція правомірності та мета виконавчого напису нотаріуса. URL: https://blog.liga.net/user/emorozov/article/27658

[2] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Х., 2004.

[3] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/card2#Card

[4] Берестова І. Е. Способи самозахисту цивільних прав: окремі аспекти. *Приватне право і підприємництво.* 2010. С. 10–12.

самозахист виступає найбільш дієвим способом охорони, запобігання та припинення аномальних соціальних явищ. Першим про порушення дізнається, як правило, уповноважений суб'єкт; він же зацікавлений у збереженні, розвитку й захисті права чи охоронюваного законом інтересу. Звернення ж до компетентних державних органів може призвести до втрати часу та зниження ефективності захисту. Надання уповноваженому суб'єкту достатніх можливостей для самозахисту є більш доцільним, ніж сподівання на всесильність державної бюрократичної машини[1].

У ч. 1 ст. 19 ЦК України під самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не забороняються законом і не суперечать моральним засадам суспільства[2].

О. І. Антонюк під самозахистом у цивільному праві пропонує розуміти можливість особи в разі порушення свого цивільного права чи інтересу, цивільного права чи інтересу іншої особи або створення реальної загрози такого порушення застосувати доцільну й адекватну протидію, яка не забороняється законом, не суперечить моральним засадам суспільства та спрямовується на попередження чи припинення цього порушення або ліквідацію його наслідків[3].

Є. О. Харитонов під самозахистом у цивільному праві пропонує спосіб захисту цивільних прав, під яким слід розуміти застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Для цього способу захисту цивільних прав характерним є те, що суб'єкт цивільного права захищає себе власними діями. Тобто це захист без звернення до суду або іншого органу, який здійснює захист цивільного права. Отже, це неюрисдикційна форма захисту[4].

Л. І. Ляшевська визначає самозахист як застосування особою засобів протидії, які не суперечать закону та моральним засадам суспільства, та вказує, що закон вимагає, щоб способи самозахисту відповідали

---

[1] Макаров О. В. Гражданское право и правовое государство. *Правоведение.* 1993. № 3. С. 83.

[2] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/card2#Card

[3] Антонюк О. І. Заходи самозахисту цивільних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право.* 2003. № 6. С. 23.

[4] Цивільний кодекс України: Науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 24.

змісту права, яке порушене, а також характеру дій, якими це право порушене, та наслідкам, спричиненим цим порушенням. Однак способи самозахисту можуть обиратися самою особою (ст. 19 ЦК України)[1].

В. Л. Яроцький зазначає, що будь-який правосвідомий поведінковий акт, який був у правовому полі та спрямований на відвернення небезпеки завдання шкоди особі, її життю та здоров'ю, честі та гідності, майну тощо, якщо він є правовим, законним і здійснюється особою самостійно, може вважатися таким, що має ознаки самозахисту[2].

Основною ознакою самозахисту є можливість захищати свої права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань самостійно, тобто без звернення до суду чи іншого органу, який здійснює захист цивільного права. Такий висновок випливає зі змісту ст. 19 ЦК України[3].

Самозахист допускається за таких умов: наявність порушення цивільного права або протиправного посягання на своє право або право третьої особи; відсутність законодавчої заборони застосування обраного стороною способу самозахисту та його відповідність моральним засадам суспільства; адекватність обраного механізму самозахисту характеру правопорушення; спрямованість на протидію правопорушення[4].

Суб'єктами права на самозахист можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Самозахист може здійснюватися і колективно у разі захисту спільного права. Способи самозахисту можуть обиратися особою самостійно чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства. Самозахист цивільних прав як спосіб захисту порушених прав та охоронюваних законом інтересів може застосовуватися не тільки в договірних відносинах, а і як спосіб захисту права власності та інших цивільних прав[5].

---

[1] Ляшевська Л. І. Підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* 2014. № 1106, вип. 17. С. 236. (Серія: Право).

[2] Яроцький В. Л. Становлення та розвиток інституту самозахисту речових прав в Україні. *Приватне право*. 2013. № 2. С. 156.

[3] Гринько Р. В. Заходи оперативного впливу та способи самозахисту: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2014. № 9-2, т. 1. С. 160. (Серія: Юриспруденція).

[4] Цивільний кодекс України: Науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 24.

[5] Там само.

Необхідно погодитися з тим, що оскільки в законі не наводиться перелік осіб, яким може належати право на самозахист, то таке право може виникати як у фізичних, так і в юридичних осіб[1]. Проаналізувавши ст. 19 ЦК України та ст. 55 Конституції України, варто зазначити, що у ЦК України право на самозахист надається ширшому колу осіб, ніж у ст. 55 Конституції України, оскільки остання регулює лише права людини.

Суб'єкт господарювання має право вчиняти самозахист шляхом захисту своїх прав та законних інтересів самотужки, своїми власними діями. Іншими словами, це захист без звернення до суду або іншого органу за допомогою. За загальним правилом самозахистом не визнається проведення заходів щодо охорони свого майна, звернення до третіх осіб, які надають послуги з приводу забезпечення схоронності майна чи особи. Самозахистом є перешкоджання діяти будь-яким третім особам, які неправомірно посягають на права чи законні інтереси суб'єкта господарювання[2].

Розпорядження своїм правом на захист полягає у наданні особі, яка вважає свої права порушеними, невизнаними чи оспорюваними, можливості застосувати заходи захисту, передбачені законом або договором. Суб'єкт права може вибирати один або декілька способів захисту, крім ситуацій, коли у кожному конкретному випадку передбачено певний спосіб захисту цивільного права. Крім того, можливе поєднання декількох способів захисту.

При цьому нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення цивільного права, яке порушене, крім випадків, встановлених законом. Реалізація права не залежить від волі особи, право якої порушено. Тому нездійснення права особи на захист не є припиненням права, що порушено, тому що право продовжує існувати, якщо не передбачено інше.

Отже, особа, право якої порушено, може звернутися до компетентного державного чи іншого органу за захистом своїх прав. Суб'єктивне право на захист включає в себе і засоби процесуального порядку. Це передусім певна процедура звернення за захистом порушеного права, яка

[1] Азімов Ч. Н. Здійснення самозахисту в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2. С. 19.

[2] Господарське право: підручник. Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. Х.: Право, 2012. С. 123.

безпосередньо визначена законом. Це насамперед право учасників цивільних правовідносин або будь-яких інших заінтересованих осіб на звернення за судовим захистом[1].

За допомогою самозахисту можуть бути захищені як особисті немайнові, так і майнові права, причому незалежно від підстав їх виникнення. Так, об'єктом самозахисту можуть бути життя, свобода, особиста недоторканність, честь, гідність, ділова репутація, право на безпечне для життя й здоров'я довкілля, право на таємницю особистого життя, на недоторканність житла, на свободу пересування, право власності, право володіння, право користування та інші речові права. У ЦК України зазначається лише про самозахист суб'єктивних прав. Проте аналіз його норм дозволяє зробити висновок, що за допомогою самозахисту можуть захищатися також інтереси. Наприклад, право на відмову від зобов'язання в разі порушення контрагентом його умов виникає у випадку порушення права на належне виконання, проте об'єктом захисту при цьому буде не право (оскільки у разі відмови від договору всі права взагалі припиняються), а інтерес особи, певна потреба, що перебуває під охороною законодавства.

Обрання певного способу здійснення самозахисту належить особі, яка здійснює протидію порушенню належних їй або іншій особі суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, які на цей момент уже порушено чи наявна загроза їх порушення в майбутньому. Під способом самозахисту необхідно розуміти порядок здійснення протидії протиправним діям чи бездіяльності правопорушника, закріплений актами цивільного законодавства, положеннями договору або не визначений нормативно, що підлягає застосуванню особою відповідно до закріплених законодавством умов правомірності здійснення права на самозахист без звернення до відповідних юрисдикційних органів. Способами самозахисту є дії у стані крайньої необхідності, необхідної оборони, а також притримання[2].

Обираючи спосіб самозахисту порушеного права чи інтересу, особа здійснює право на захист на власний розсуд (ч. 1 ст. 20 ЦК

---

[1] Цивільний кодекс України: Науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 24–25.

[2] Чепис О. І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Випуск 35, частина ІІ, том 1. С. 215. (Серія ПРАВО).

України). При цьому застосування особою засобів протидії під час реалізації права на самозахист завжди має відповідати межам його здійснення, визначеним положеннями чч. 1 та 2 ст. 19 ЦК України.

Варто зазначити, також, що ч. 1 ст. 21 ЦК України надає право суду визнавати незаконними та скасовувати акти індивідуальної дії, видані зазначеними органами, якщо вони суперечать актам цивільного законодавства та порушують цивільні права або інтереси особи. Водночас ч. 2 ст. 21 ЦК України передбачає скасування незаконних нормативно-правових актів органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, якщо вони суперечать актам цивільного законодавства та спрямовані на порушення цивільних прав або інтересів. При цьому не всі нормативно-правові акти, які порушують цивільні права та інтереси, можуть визнаватися незаконними та скасовуватися судом. Так, дія ст. 21 ЦК України не поширюється на правові акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради АРК, відповідність яких Конституції України встановлюється Конституційним Судом України (ст. 150 Конституції України). Відповідно до ст. 106 Конституції України Президент України має право скасовувати акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів АРК. Крім того, орган, який прийняв незаконний правовий акт, не позбавлений можливості в установленому порядку самостійно скасувати такий акт[1].

Крім того, відповідно до ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень.

У нормах ЦК України передбачено можливість витрат, опосередковано пов’язаних із припиненням існування блага чи припиненням здатності до задоволення інтересу, проте для того, щоб запобігти зловживанням, не визначено механізмів оцінки їх розміру. Передбачається, що оцінку суми майбутніх витрат у конкретному випадку виконуватиме суд, у провадженні якого перебуватиме справа[2].

---

[1] Цивільний кодекс України: науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 25.

[2] Січко Д. С. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: термінологічний аспект. *Правничий вісник Університету «Крок».* 2013. С. 100.

На думку Д. С. Січко, таке рішення є універсальним, оскільки дає змогу розв'язати суперечність, на яку вказує Т. М. Підлубна – майбутні витрати не можуть належати до вже завданих збитків, оскільки практика зустрічається з труднощами при визначенні крайньої межі упущеної вигоди[1]. Варто визнати, що потенційно в різних сферах суспільних цивільних правовідносин ця межа повинна бути встановлена по-різному.

Наприклад, в інтелектуальному праві – з моменту припинення правопорушення, яким можуть бути: а) несанкціоноване використання торгової марки; б) припинення реалізації контрафактної продукції; в) оцінка ринкової вартості контрафактної продукції; у комерції – з моменту відновлення майнового стану боржника, який дає змогу продовжувати фінансово-господарську діяльність. У такому разі упущена вигода визначається як сума планового прибутку за період «простою»; у цивільних правовідносинах – з моменту обмеження права чи інтересу особи; у трудових відносинах – від моменту обмеження права до кінця дії трудового договору, або ж набрання чинності законними підставами для припинення трудових відносин[2].

Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди є одним із способів захисту цивільних прав та інтересів судом. За наявності таких підстав, як порушення цивільного права чи інтересу, завдання збитків та причинний зв'язок між порушенням права та збитками, в особи виникає право на відшкодування завданих збитків[3].

Таким чином, для застосування такої міри відповідальності потрібна наявність, як правило, таких елементів складу цивільного правопорушення, а саме: протиправної поведінки (зокрема, порушення зобов'язань), збитків, причинного зв'язку між протиправною поведінкою боржника та збитками і вини боржника (Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 04.04.2006 по справі № 43/543, Постанова Вищого господарського суду України від 16.05.2007 по справі № 14/116).

---

[1] Підлубна Т. М. Відшкодування збитків: теоретичні проблеми розуміння у сфері захисту цивільних прав та інтересів. *Держава і право.* 2010. № 48. С. 353.

[2] Січко Д. С. Відшкодування збитків як спосіб захист уцивільних прав та інтересів: термінологічний аспект. *Правничий вісник Університету «Крок».* 2013. С. 100.

[3] Цивільний кодекс України: Науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 26.

Варто також зазначити, що у разі, якщо інше не передбачено законом або договором, зобов'язана особа звільняється від відшкодування збитків лише в тому випадку, якщо доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання, і невиконання або неналежне виконання зобов'язання сталися внаслідок випадку (перешкоди поза контролем зобов'язаної особи, яку вона могла передбачити, але не могла уникнути) або непереборної сили (перешкоди поза контролем зобов'язаної особи, якої вона не могла передбачити та уникнути).

Судова практика свідчить також про те, що причинний зв'язок між порушенням боржником зобов'язання та заподіяними кредитору збитками не завжди встановлюється позивачами правильно. Так, Судова колегія у господарських справах Верховного Суду України у Постанові від 04.04.2006 по справі № 43/543 звернула увагу на те, що між невиконанням договору купівлі-продажу, що призвело до його розірвання, і продажем продавцем предмета цього договору іншому покупцю за менш низькою ціною, немає причинного зв'язку, оскільки продавець не був вимушений продавати річ на таких умовах. Питання відшкодування збитків ускладнюються відмінностями у регулюванні аналогічних відносин Цивільним і Господарським кодексом України, тому перед пред'явленням позову про відшкодування збитків необхідно насамперед встановити, чи є правовідносини, що виникли між сторонами, цивільними або господарськими.

При цьому для встановлення суб'єктивного цивільного права на відшкодування заподіяних збитків необхідним є кореспондування обов'язку іншій особі. Для настання такого обов'язку в іншої особи необхідним елементом є наявність винної поведінки, тобто заподіяння збитків умисно чи з необережності. Хоча в окремих випадках, передбачених законом, право на відшкодування завданих збитків виникає незалежно від вини заподіювача[1].

Стаття 22 ЦК України закріплює принцип повного відшкодування, тобто відшкодування не лише тих витрат, яких зазнала чи повинна зазнати певна особа, а й упущену вигоду. У випадках, встановлених законом, цивільно-правова відповідальність за майнове

[1] Цивільний кодекс України: науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 26.

правопорушення може мати обмежений чи підвищений характер. Положення щодо обмеженої чи підвищеної, зокрема кратної відповідальності, застосовується як спеціальне правило. Можливість використати відшкодування збитків як засіб захисту порушених прав виникає у фізичних та юридичних осіб з самого факту невиконання обов'язку, порушення цивільних прав. Відшкодування збитків може поєднуватися з іншими способами захисту. Майнова шкода, яка завдана особі, відшкодовується, як правило, грішми. Однак у випадку згоди чи вимоги особи, якій завдано шкоди, вона може бути відшкодована і в інший спосіб, встановлений за домовленістю сторін або рішенням суду[1].

Варто зазначити, що дослідження проблеми відшкодування збитків викликано тим, що питання, пов'язані з відшкодуванням збитків, носять теоретичний і практичний інтерес, оскільки інші способи захисту цивільних прав, зокрема примусове виконання обов'язку в натурі і стягнення неустойки, як правило, не покривають втрат, яких зазнає особа внаслідок порушення своїх прав. Також доцільність дослідження цієї проблеми викликано відмінністю у регулюванні правовідносин цивільним і господарським кодексом України, а також відсутністю узагальнення судової практики після набрання ними чинності.

Відшкодуванню моральної шкоди належить унікальне місце в системі способів захисту цивільних прав та інтересів і серед заходів цивільно-правової відповідальності. Потенційна сфера його правового впливу перевершує навіть коло правовідносин, у яких має місце застосування такої санкції, як відшкодування збитків, оскільки теоретично в кожному випадку завдання матеріальних втрат може йтися також і про виникнення моральної шкоди. Натомість зворотної кореляції не спостерігається – далеко не у кожному випадку посягання на особисті немайнові блага, що супроводжувалося заподіянням моральної шкоди, у потерпілого можуть виникнути будь-які матеріальні втрати[2].

Отже, згідно з чинним ЦК України відшкодування моральної шкоди принаймні з формального погляду є універсальним засобом цивільно-правового захисту, який може бути застосований у разі

[1] Цивільний кодекс України: науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 26.

[2] Примак В. Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 175.

заподіяння особі немайнових втрат внаслідок первісного порушення її як абсолютних, так і відносних (включно з договірними), не лише немайнових, а й майнових суб'єктивних цивільних прав – причому незалежно від того, сталося це у результаті порушення цивільних, інших приватно-правових чи навіть публічно-правових відносин. Проте метою застосування відшкодування моральної шкоди за всіх обставин є компенсація винятково немайнових втрат потерпілого (статті 23, 1167 ЦК України). Причому вимоги про відшкодування моральної шкоди можуть бути розглянуті у всіх видах судочинства, що здійснюється судами загальної юрисдикції – тобто може мати місце позов, поданий у цивільній або господарській справі, цивільний позов у кримінальному провадженні або відшкодування шкоди за наслідками розгляду справи, що вирішується за правилами адміністративного судочинства[1].

Як і кожен захід цивільно-правової відповідальності, відшкодування моральної шкоди є санкцією, покликаною виконувати дві функції – компенсаційну та превентивну. При цьому компенсаційна функція цивільної відповідальності спрямована на максимально можливе усунення негативних наслідків порушення суб'єктивного цивільного права, що виникли у майновій та немайновій сферах потерпілої особи. Зазначена мета досягається через звернення стягнення на власне майно боржника або добровільне передання ним кредиторові належної йому майнової компенсації.

Сама можливість застосування такого майнового стягнення справляє певний превентивний вплив, спонукуючи до належного виконання своїх обов'язків як самого боржника, так і загалом усіх суб'єктів цивільного права. У такий спосіб виявляється забезпечувальна (щодо прав, які захищаються, та обов'язків, що кореспондують їм) або запобіжна, превентивна (щодо ймовірного правопорушення) функція цивільно-правової відповідальності.

Зміст вищезазначених функцій зумовлює закріплення в інституті цивільної відповідальності двох основоположних засад – так званих принципу повного відшкодування завданої шкоди та принципу вини. Згідно з принципом повного відшкодування шкоди негативні майнові наслідки цивільного правопорушення мають бути компенсовані

[1] Примак В. Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 175.

суб'єктом відповідальності у повному обсязі, якщо інше не випливає із норм законодавства, договору, суті порушених правовідносин і застосованих правових засобів. Цей принцип найповніше втілюється у нормах, що регламентують відшкодування матеріальної шкоди та збитків, завданих порушенням договору[1].

Під час відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням договору, варто виходити з того, що у відповідному контексті йтиметься про стягнення компенсації за негативні немайнові наслідки первісного порушення саме майнових прав кредитора. Натомість за відсутності похідного від суто договірного правопорушення характеру моральної шкоди вона не може вважатися такою, що виникла у прямому зв'язку з порушеними договірними відносинами. Тому факт її заподіяння слугуватиме самостійною підставою для виникнення окремого, не пов'язаного з договором, деліктного зобов'язання. Зазначимо, якщо у спілкуванні з договірним контрагентом з приводу виконання того самого договору особа дозволяє собі принижувати гідність і честь співрозмовника, то ця сторона попри належне виконання нею своїх обов'язків за договором може бути зобов'язана виплатити контрагентові компенсацію за заподіяні йому в такий спосіб немайнові втрати.

Погоджуємося із думкою В. Д. Примака про те, що відшкодування моральної шкоди є заходом позадоговірної відповідальності, що може бути застосованим у разі посягання на будь-які особисті немайнові блага потерпілої особи незалежно від того, є воно наслідком порушення особистих немайнових або майнових прав особи в абсолютних цивільних відносинах[2].

Порушення суб'єктивного цивільного права у договірних зобов'язаннях може вважатися належною підставою для відшкодування моральної шкоди винятково у разі наявності в законі або договорі спеціального застереження про можливість застосування такого заходу відповідальності у конкретній правовій ситуації. Водночас це не змінює позадоговірний характер нововиниклих охоронних правовідносин, які підлягають регулюванню згідно з притаманним деліктним

[1] Примак В. Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 3. С. 177.

[2] Там само.

зобов'язанням імперативним методом. Відповідно, сторони не вправі заздалегідь, на власний розсуд, визначати розмір належної кредиторові компенсації, усувати вину зі складу умов відповідальності боржника або в інший спосіб вносити корективи у законодавчо закріплений механізм відшкодування моральної шкоди[1].

О. В. Грищук пропонує таку систему критеріїв визначення розміру компенсації моральної шкоди, до яких варто віднести:

– межі заявлених вимог; характер, обсяг та тривалість заподіяних позивачеві негативних психічних процесів і станів (застосування експертизи); стан здоров'я потерпілого, тяжкість завданої йому травми, тілесних ушкоджень (із можливістю застосування експертизи);

– істотність вимушених змін у життєвих і виробничих стосунках потерпілого, ступінь зниження його особистого престижу, ділової репутації (останнє залежить від характеру діяльності потерпілого, посади, часу й зусиль, необхідних для відновлення попереднього стану);

– обставини, які передували правопорушенню, а також мали місце до і після нього;

– характеристики сторін конфлікту, мотиви їхньої поведінки, характер правопорушення і ступінь його шкідливості (небезпеки);

– ступінь вини позивача та відповідача, а також майновий стан сторін. Видається, що застосування запропонованого в роботі підходу дасть носіям права на компенсацію моральної шкоди, можливість ширшого його застосування, сприятиме винесенню законних та обґрунтованих судових рішень, а також вплине на законодавче спрощення процедури його використання[2].

Варто також зазначити, що моральна шкода відшкодовується грошима, майном або іншим способом. Спосіб відшкодування може бути встановлений законом. За погодженням між сторонами або за рішенням суду моральна шкода може бути відшкодована не грішми, а іншим майном, тобто шляхом надання інших речей. Крім того, спосіб відшкодування може полягати у наданні благ не речового, а іншого майнового характеру. У будь-якому випадку для того, щоб призначити справедливе відшкодування, сторони чи суд повинні оцінити

[1] Примак В. Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 3. С. 177.

[2] Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди: теоретично-правовий вимір. *Європейські перспективи.* 2013. № 1. С. 10.

адекватність майнового блага завданій моральній шкоді. Для цього необхідно здійснити грошову оцінку відповідного майнового блага та моральної шкоди. Розмір відшкодування моральної шкоди має бути не більше, ніж достатнім для розумного задоволення потреб потерпілої особи і не повинен призводити до її збагачення[1].

Здійснивши дослідження, варто зазначити, що характер цивільних правовідносин зумовлює можливість кожної особи особисто вирішувати питання про захист свого суб'єктивного цивільного права й інтересу. Підставою для захисту є порушення, невизнання або оспорювання цивільного права.

Право на захист – це самостійне суб'єктивне цивільне право, що виникає в учасника цивільних відносин у разі порушення належного йому цивільного права або інтересу, невизнання або оспорювання цивільного права. Право на захист цивільних прав та інтересів може здійснюватися з підстав, визначених у ст. 15 Цивільного кодексу України.

Попри значну кількість досліджень, присвячених питанням суддівської незалежності і, зокрема, організації роботи судів, потрібно вказати на різні підходи до визначення правового статусу суду в широкому розумінні – як суб'єкта цивільного процесуального права. Так, основою такого статусу визначається: правосуб'єктність суду чи особи, яка має статус судді, компетенція, процесуальний інтерес. У першому випадку правовий статус суду визначається на засадах, подібних до засад правового статусу суб'єктів приватного права. У другому – подібно до правового статусу суб'єктів публічного права. Третій підхід є результатом поєднання першого та другого підходів. Наявність різнихнаукових підходів вимагає критичного їх осмислення та проведення досліджень щодо визначення правового статусу суду у цивільному процесі[2].

---

[1] Тут і далі у цьому підрозділі частково використані та знайшли свій подальший розвиток результати авторського дослідження, відображені у дисертації: Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 450, [130–170] с.; Цивільний кодекс України: науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 27.

[2] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 450, [130] с.

Зазначена проблема зберігає актуальність і сьогодні. Крім того, інтенсивні процеси реформування надають нового забарвлення. Так, у Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2022–2023 р.р., що затверджена Указом Президента України від 11.06.2021 № 231/2021, виділяються окремі напрями реформування системи судочинства, що безпосередньо стосуються правового статусу судді: запровадження інституту тимчасового відкликання судді з відставки (за його згодою) за рішенням Вищої ради правосуддя стосовно суддів, які на момент виходу у відставку за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердили відповідність займаній посаді (здатність здійснювати правосуддя у відповідному суді) та відповідають критеріям доброчесності; наділення суду правом у випадках виготовлення повного тексту судового рішення оголосити в судовому засіданні його вступну і резолютивну частини та навести основні мотиви цього рішення та деякі інші. Водночас зазначені напрями не отримали належної уваги у сучасних наукових дослідженнях.

Більшість досліджень і публікацій останнього часу стосується проблематики, що є суміжною із правовим статусом судді як учасника розгляду справи. Наприклад, проблематика проваджень і процедур у цивільному процесі та роль суду у їх здійсненні (М. М. Ясинок, В. Г. Чурпіта), реалізація судового розсуду (О. І. Сеньків, М. А. Кравчук) тощо. Окремо доцільно згадати розробки, присвячені складовим процесуального або правового статусу чи суміжним категоріям: процесуальні обов'язки (Я. Я. Мельник), процесуальна відповідальність (І. М. Лукіна), процесуальні законні інтереси (О. В. Гетманцев). Проте згадані питання науковці розглядають у розрізі правовогостатусу осіб, які беруть участь у справі, інших учасників цивільного процесу.

У юридичній літературі поширеною є позиція, відповідно до якої стосовно суду як учасника процесу необхідно стверджувати не про процесуальну правоздатність та дієздатність, а про компетенцію як комплекс повноважень, визначених законом.

У теорії права компетенцію визначено як певний обсяг повноважень суб'єкта публічної влади, наданих йому для виконання своїх функцій. Компетенція розглядається як юридичне вираження управлінських функцій суб'єкта публічної влади. Науковці пропонують під поняттям компетенції розуміти місце суб'єкта публічної влади у

системі таких суб'єктів та інших суб'єктів права[1]. У зв'язку з цим доцільно застосовувати вказане поняття для характеристики компетенції як основи процесуальної правосуб'єктності суду.

О. В. Колісник зазначає про охоплення поняттям «цивільна процесуальна правосуб'єктність суду» таких категорій, як «цивільна юрисдикція», «підсудність», а також повноважність складу суду та окремих його членів щодо здійснення судочинства, що залежить від дотримання процедури формування складу суду та відсутності обставин, що унеможливлюють здійснення ним правосуддя[2]. Розгляд справи неналежним судом тягне за собою скасування судового рішення у справі. Так, колегія суддів Вищого адміністративного суду України скасувала постанову Балаклавського районного суду м. Севастополь від 26 грудня 2005 року та постанову апеляційного суду м. Севастополь від 6 квітня 2006 року. Підставою скасування стало, зокрема, вирішення справи судом першої інстанції у складі одного судді[3]. Питання повноважності суду щодо розгляду конкретної справи є ключовим також і для цивільного судочинства.

Відповідно до ч. 3 ст. 376 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV (далі – ЦПК України)[4], судове рішення суду першої інстанції підлягає обов'язковому скасуванню, якщо: справу розглянуто неповноважним складом суду (п. 1); в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід, і підстави його відводу визнано судом апеляційної інстанції (п. 2); судове рішення ухвалено суддями, які не входили до складу колегії, що розглядала справу (п. 6).

Органи судової влади наділені правами та обов'язками через своє особливе положення, але вони можуть не мати права та обов'язки. Таке твердження узгоджується із положенням ч. 1 ст. 19 Конституції України, відповідно до якого суб'єкти публічної влади мають

[1] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.Т. 3: Загальна теорія права / голов. редкол. О. В. Петришин та ін. Х.: Право, 2017. 957, [240] с.

[2] Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2008. 20, [6] с.

[3] Про визнання неправомірними дій податкових органів: ухвала Вищого адміністративного суду України від 02.10.2007 № К-20604/06. Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА- ЗАКОН».

[4] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Офіційний вісник України.* 2004. № 16. Ст. 1088. 7 травня.

діяти лише на підставах, у межах, у спосіб, передбачений законом. За наявності передбачених законом підстав відповідні права та обов'язки виникають автоматично, за відсутності таких підстав вони не можуть виникнути. Саме тому треба визначити компетенцію органів судової влади як комплекс їх повноважень у цивільному процесі й основу їх процесуальної правосуб'єктності.

У юридичній літературі цілком слушно вказано на наявність жорстких вимог щодо розмежування компетенції різних суб'єктів судової влади. Зокрема, точному визначенню підлягають: спрямованість компетенції або визначення мети, для досягнення якої відбувається відповідна діяльність суб'єкта судової влади; критерії розмежування компетенції різних суб'єктів публічної влади. Вказано на значення юрисдикції суб'єкта судової влади як конституційної основи його діяльності, а також проблемний характер чіткого розмежування юрисдикції різних суб'єктів судової влади. Отже, виокремлюємо вихідні засади правового статусу суду, а самете, що суд є органом державної влади і діє в цивільному процесі на принципово інших засадах, ніж інші його учасники. Водночас вказане дозволяє підтримати висловлюваний у юридичній літературі підхід щодо недоцільності виділення стосовно суду як учасника цивільних процесуальних правовідносин таких категорій, як процесуальна право- та дієздатність[1].

О. С. Ткачук, досліджуючи питання модернізації статусу судді в цивільному судочинстві, також пропонує виділити таке поняття, як процесуальна правосуб'єктність – щодо особи зі статусом судді. Умовами правосуб'єктності такої особи визначено: свободу від внутрішнього та зовнішнього впливу; призначення на розгляд відповідної справи згідно із законом. Свободу від екстернального впливу дослідник пов'язує із неможливістю сторонніх суб'єктів вплинути на прийняття суддею рішень (незалежність). Свобода від інтернального впливу означає неможливість впливу на прийняття рішення чинників, пов'язаних із особою самого судді (неупередженість). Вказано також на вимогу розглядати справу в належному суді. Втім поняття «належність» суду розкрито в контексті вимог п. 1 ст. 6 Конвенції, зокрема стосовно незалежності і безсторонності при розгляді справи. Отже,

[1] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 450, [130–132] с.

фактично запропоновано ввести в науковий обіг нове поняття: «особа зі статусом судді». Актуальність формулювання цього поняття дослідник доводить з огляду на потреби врахувати: конституційне положення частини 1 статті 127 Конституції України щодо визнання судді суб'єктом здійснення правосуддя; безпосередню фактичну участь судді у відправленні правосуддя[1].

Утім, як відомо, суддя є лише виконавцем судової влади (на що вказує ісам О. С. Ткачук). Хоча він і бере фактичну участь у процесуальних відносинах, але діє від імені суду. Особа зі статусом судді взагалі не бере участі у справі і не вступає у процесуальні правовідносини, якщо вона не призначена для розгляду конкретної справи. Якщо ж призначена, то стає учасником процесуальних правовідносин у статусі судді. Тому в аспекті визначення суб'єкта цивільного процесуального права таким суб'єктом можна визначити суд, а наведені особи «поглинаються» ним як таким суб'єктом і не мають самостійного значення.

Компетенція визначає коло повноважень суду, що можуть бути застосовані під час розгляду конкретної справи. На підставі наведеного можна визначити місце правосуб'єктності суду вищої інстанції у системі елементів, що характеризують його як суб'єкта права та як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Зокрема, правосуб'єктність суду має бути включена до структури його правового статусу, оскільки визначає місце суду в системі інших суб'єктів цивільного процесуального права. Щодо ж до визначення суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, то правосуб'єктність не треба включати до елементів його статусу, оскільки вона передує вступу суду у конкретні процесуальні правовідносини.

Якщо для учасників судового процесу основними елементами правового статусу було визначено права та обов'язки, то щодо суду та працівників його апарату доцільно використовувати термін «повноваження» як єдність закріплених законом прав та обов'язків.

Характеризуючи повноваження з позицій елементу правового статусу суб'єктів влади у цивільному судочинстві, потрібно виходити з усталеної у процесуальній літературі позиції щодо поділу таких повноважень за критерієм сфери суспільних відносин, у яких вони

[1] Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві: монографія. Х.: Право, 2016. 600, [462–463, 473, 474–477] с.

застосовуються, на предметні та функціональні. Предметні повноваження стосуються юрисдикції, підсудності. Функціональні – пов'язані з процесом розгляду справи. Так, у суді першої інстанції при відкритті провадження у справі такими повноваженнями визначаються повноваження щодо вирішення цього питання. У стадії підготовки справи до судового розгляду прикладом таких повноважень наведено повноваження щодо відповідних дій судді. На стадії розгляду справи, по суті, функціональними повноваженнями суду визначено такі: дослідження та оцінка доказів, встановлення обставин справи, застосування норм права, визначення прав та обов'язків сторін[1]. З усіх суб'єктів судової влади, що відповідно до ЦПК України, беруть участь у розгляді справи, цей поділ актуальний лише для суду як учасника цивільного процесу.

На підставі цього поділу вважаємо за доцільне виокремити особливу сферу – правовідносини, в яких суд бере участь і яка не достатньо розкрита у науковій літературі. При цьому ключовими для врахування є обґрунтовані у попередньому підрозділі положення щодо об'єкта цивільних процесуальних правовідносин.

Йдеться про можливість виділити правовідносини за участю суду та особи, яка звертається до суду за судовим захистом, у яких особа має право на прийняття судом справи до розгляду, а суд зобов'язаний прийняти справу, оскільки вона охоплюється його юрисдикцією. Такі відносини доцільно визначити як процесуальні, оскільки процедуру розгляду справи по суті ще не розпочато. Перед цим необхідно з'ясувати, чи уповноважений конкретний суд її розглядати, і тільки тоді вирішувати питання щодо відкриття провадження у справі та інші процедурні питання, пов'язані з її прийняттям до провадження та розглядом. Ключовою особливістю таких відносин є характер їх об'єкта – вирішення не процесуального, а матеріального по суті питання – щодо наявності компетенції суду стосовно вирішення конкретної справи[2].

---

[1] Кучеренко І. М. Юридичні особи публічного права як суб'єкти цивільних правовідносин. Еволюція цивільного законодавства України: проблеми теорії і практики: кол. монографія / за ред. Я. М. Шевченко. Київ: Юрид. думка, 2007. С. 192–193; 216–217.

[2] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 450, [130–135] с.

Розкриваючи зміст повноважень суду у цивільному процесі, треба зосередити увагу на певних особливостях визначення його як суб'єкта цивільного процесуального права. Потрібно вказати на неможливість виділяти щодо суду таку можливість, як щодо вступу у правовідносини, а також вчиняти дії, спрямовані на вступ до правовідносин. У випадках, передбачених законом, суд автоматично набуває відповідні процесуальні права та обов'язки. З іншого боку, це не зменшує формуючий вплив суду на розвиток галузі цивільного процесуального права якйого суб'єкта.

Категорією, що повністю поглинається суб'єктивним правом, визначено свободу. Стосовно суду як суб'єкта публічної влади у цивільному судочинстві відповідне поняття виділяти немає підстав. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України, органи публічної влади мають діяти виключно на підставах, у спосіб та у межах, передбачених законом. Як було з'ясовано при визначенні категорії «компетенція», вказане поняття юридично закріплює управлінську функцію органу влади. Враховуючи викладене, на відміну від суб'єктів приватного права, основою для визначення суб'єктивних прав яких можна вважати свободу, для суб'єкта публічної влади такою основою є функціональне призначення, відповідно до якого закріплено компетенцію.

Наведений підхід щодо визначення правового статусу суб'єкта цивільного процесуального права повною мірою може бути застосовано для характеристики правового статусу суду. Попри вивчення вказаного статусу за галузевою належністю – як цивільного процесуального, істотне значення мають також норми законодавства про судоустрій, адже цивільне процесуальне законодавство врегульовує насамперед питання безпосередньої участі суду у цивільних процесуальних правовідносинах. При цьому висновок про співвідношення понять «суд», «суддя» як учасник цивільних процесуальних правовідносин можна сформувати тільки з урахуванням норм законодавства про судоустрій. Отже, доречно зауважити про врегулювання статусу суду як суб'єкта цивільного процесуального права нормами одночасно різної галузевої належності, що становить їх істотну особливість.

Одним із проявів посилення природно-правових підходів у регулюванні цивільних процесуальних правовідносин потрібно вважати включення до ЦПК України прямої норми щодо застосування судом принципу верховенства права при розгляді цивільних справ (ч. 1 ст. 10 ЦПК України). Вказана норма зобов'язує суд дотримуватися під час розгляду таких справ вимог цього принципу. Водночас зауважимо, що

питаня застосування цього принципу розкрито переважно на рівні наукових публікацій. Зазначене фактично означає необхідність застосування судами доктринального тлумачення цієї норми, що фактично виходить за межі їх компетенції. Саме тому найближчим часом доцільно видати роз'яснення щодо змісту норми про верховенство права та її застосування.

У юридичній літературі проявами принципу верховенства права в цивільному судочинстві вважають, зокрема, принцип пропорційності як вимогу справедливого балансу між суспільним інтересом та конкретним суб'єктивним інтересом, який захищається судом при винесенні судового рішення. Виділено вимогу щодо мінімальності відповідних обмежень у взаємозв'язку з метою, що ставиться. Вказане розглядають як складову стандарту правозастосування, що зумовлено вимогами принципу верховенства права, одночасно із такими складовими: правовий характер законів, правова визначеність, право на справедливий судовий розгляд (формальні складові), визнання пріоритетності прав людини (субстантивна складова)[1].

У теорії права усталеним можна вважати підхід щодо розуміння норми права з позиції певного правила[2]. Згідно з цим підходом норма, яка зобов'язує суд керуватися принципом верховенства права, фактично постає такою, що поєднує кілька норм, однією з яких є наведене вище правило щодо пропорційності.

Отже, однією з особливостей правових норм, що визначають цивільний процесуальний статус суду як суб'єкта цивільного процесуального права можна вважати їх відкритий характер[3].

Визначення суду вищої інстанції як суб'єкта цивільного процесуального права зумовлює актуальність встановлення його положення у системі суб'єктів цієї галузі, що відповідає одному з аспектів характеристики суду як сукупності правових відносин та правових зв'язків. Проте належно розкрити зазначений аспект неможливо без урахування правових гарантій діяльності суду вищої інстанції як суб'єкта цивільного процесуального права.

---

[1] Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві: монографія. Х.: Право, 2016. 600, [323] с.

[2] Теорія держави і права: підруч. / О. В. Петришин та ін.; за ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2015. 368, [334–335] с.

[3] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 450, [136–139] с.

Розглядаючи суд як суб'єкта цивільного процесуального права з позиції соціально-правової цінності, потрібно зосередити увагу на судді як носії судової влади та суб'єкті, що реалізує відповідні функції. Такий аспект характеристики суду як суб'єкта цивільного процесуального права актуалізує біологічну складову судді з її позитивними та негативними рисами: внутрішнє прагнення до справедливості, відповідні компетентності, тощо – з одного боку, і ризик судової помилки, негативний вплив особистих інтересів на прийняття рішень тощо – з іншого. Надання можливості реалізувати вказані та інші позитивні риси судді як біологічної істоти завдяки створенню та удосконаленню відповідних гарантій діяльності судді (забезпечення незалежності, колегіальність, справедливий розподіл повноважень на засадах диспозитивності та змагальності тощо), усуненню та мінімізації наслідків негативного прояву «людського фактора» (перегляд з метою виправлення судових помилок, процесуальні строки, удосконалення процесуальної форми розгляду судових справ тощо) – постає визначальним напрямом удосконалення цивільного процесуального законодавства. Вказане дозволяє сприймати суд як суб'єкта цивільного процесуального права[1].

До елементів суб'єкта цивільного процесуального права віднесено юридичні гарантії. У юридичній літературі стосовно діяльності суду юридичні гарантії розглядаються в аспекті гарантій незалежності суду, які зазвичай аналізуються у межах дослідження проблем судоустрою. У цивільному судочинстві юридичні гарантії можуть бути визначені на підставі прийнятого у доктрині цивільного процесуального права розуміння правових гарантій як правових засобів, інститутів, що забезпечують належну діяльність суду вищої інстанції.

На жаль, у юридичній процесуальній літературі не розкрито перелік цих гарантій не тільки стосовно суду вищої інстанції, а й суду загалом. Тому необхідно враховувати підхід, наведений у загальній теорії права щодо юридичних гарантій.

---

[1] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права як багатоаспектне явище в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. *European vector of contemporary jurisprudence: the experience of Ukraine andthe Republic of Poland*: Collective monograph. Volume 2. Sandomierz: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. P. 335–360.

Так, О. Ф. Скакун визначає гарантії правової законності, вказуючи на особливий характер цього поняття порівняно із загальним поняттям законності. Вона виділяє в ньому особливу рису: правовий зміст як відповідність основним засадам права, потребу враховувати правові цінності[1]. З огляду на поширення природно-правових підходів у правовому регулюванні загалом та у регулюванні цивільного процесу зокрема можна вказати на доцільність сприйняття підходу вченої.

О. Ф. Скакун визначає загальні (соціальні, економічні, політичні, ідеологічні) та спеціально-юридичні гарантії правової законності. До останньої категорії вона відносить: юридичні умови; правові способи; організаційно-правові засоби. Умови, пов'язані із якісним станом джерел права (нормативно-правові акти, звичаї тощо). Способи, пов'язані із досконалістю законодавства, належним контролем та наглядом за станом законності, реалізацією юридичної відповідальності, наявністю чітко розроблених юридичних процедур і процесів тощо. Організаційно-правові засоби залежать від належного організаційного забезпечення діяльності суб'єктів права: чітка реалізація принципу поділу влади; належний підбір кадрів; створення сприятливих умов для функціонування відповідних інституцій[2].

Не вдаючись до детального вивчення вказаних гарантій у цивільному судочинстві, визначення їх кола, що виходить за межі предмета наукового аналізу, можна вказати на можливість визначити подібні гарантії також стосовно діяльності суду вищої інстанції у цивільному судочинстві. Так, відсутність суперечності законодавства, чіткість урегулювання процесуальних питань сприяє єдності судової практики, відсутності залежності суду від позицій сторін і, як наслідок, – від оскаржень рішення суду у майбутньому. Чіткість, відсутність суперечливості врегулювання процедур вирішення процесуальних питань також можна розглядати як запоруку ефективної діяльності суду, оскільки акти суду є актами правозастосування. Передбачені цивільним процесуальним законодавством юридичні процедури (зокрема, процедури спрощеного розгляду справ, такі як наказне, спрощене провадження), контроль щодо належної діяльності суду як з боку вищих судів, так і з боку сторін та інші правові й організаційні способи також забезпечують належну діяльність суду.

[1] Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520, [496–497] с.
[2] Там само, с. 497.

Не ставлячи за мету визначити всі вказані засоби (а також способи, умови), як приклад, можна навести такі засоби: засоби процесуального примусу, повноваження головуючого щодо підтримання порядку в судовому засіданні, таємниця нарадчої кімнати, окремі інститути (процесуальні строки тощо) та ін.

Вважаємо за доцільне виділяти процесуальні гарантії належного здійснення судочинства, які потрібно охарактеризувати як галузевий прояв спеціальних гарантій правової законності. Вказані гарантії є наслідком функціонування суду як суб'єкта цивільного процесуального права, що визначає потребу в належному забезпеченні його діяльності і підтверджує наведений раніше висновок щодо можливості розглядати суд як суб'єкта формування галузі цивільного процесуального права.

Окремим питанням є питання «процесуального інтересу» суду щодо розгляду і вирішення справ. Погоджуємося із О. В. Гетманцевим стосовно визначення законного інтересу як мотивуючої основи для реалізації суб'єктивного права. Вказана позиція відповідає розумінню законного інтересу, викладеному у Рішенні Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 18-рп/2004, в якому такий інтерес визначено через категорію «прагнення»[1]. Застосовуючи подібний підхід, окремі вчені (І. Е. Берестова, С. О. Короєд) вказують на наявність у суду «процесуального інтересу», який розуміється з позиції «прагнення». З визначення процесуального інтересу, наведеного С. О. Короєдом, можна виділити такі його ознаки: обумовленість призначенням судової влади та пов'язаність із функціями правосуддя; об'єктом є оперативна реалізація службових повноважень, принципів судового процесу, таких як судова активність (ініціативність), судове керівництво і судовий розсуд; обумовленість загальним об'єктом цивільних процесуальних правовідносин; спрямованість на виконання завдань цивільного судочинства; забезпечення цивільними процесуальними санкціями; реалізація в межах цивільної процесуальної форми. При цьому прикладами такого інтересу є: розгляд справи у встановлений строк; неоскарження винесеного судового рішення в апеляційному або касаційному порядку[2].

---

[1] У справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес): рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 18-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 50. Ст. 3288. 31 грудня.

[2] Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: монографія. К.: «МП Леся», 2013. 509, [152] с.

Коментуючи наведену позицію С. О. Короєда, І. Е. Берестової, потрібно вказати на специфіку правової природи повноважень суб'єкта публічної влади, що полягає у такому. У випадку наявності передбачених законом обставин відповідне право суб'єкта публічної влади стає його обов'язком.

Наголосимо також на спірності застосування щодо суду та судді такої категорії, як «прагнення», адже у випадку наявності відповідних обставин суд зобов'язаний діяти відповідно до закону. За відсутності певних обставин суд не має права вчиняти відповідні процесуальні дії (ч. 2 ст. 19 Конституції України).

Розкриваючи сутність поняття «процесуальний інтерес» суду, потрібно вказати на потребу у спільному застосуванні таких категорій, як «державний інтерес», «юридична відповідальність». Так, відповідно до абз. 2 п. 3 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 № 3-рп/99 державний інтерес пов'язаний з потребою здійснювати загальнодержавні програми різного характеру[1].

Щодо юридичної відповідальності, то треба виходити з усталеного поділу її в юридичній літературі на позитивну та негативну. Позитивна юридична відповідальність пов'язана із юридичним обов'язком відповідних суб'єктів здійснювати корисні для суспільства функції. Застосовуючи вказані категорії до предмета цього дослідження, можна зауважити, що в контексті цивільного судочинства державним інтересом слідвважати завдання цивільного судочинства, закріплене у ч.1 ст. 2 ЦПК, а саме:

– розгляд і вирішення судових справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних суб'єктивних прав, свобод чи інтересів. У випадку вчинення конкретних процесуальних дій таким інтересом треба вважати досягнення мети відповідної процесуальної дії. Тож у цьому випадку державний інтерес має цілепокладаючий характер. Активність же судді під час розгляду справи забезпечується позитивною юридичною відповідальністю його як посадової особи.

[1] У справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді): рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 № 3-рп/99. *Офіційний вісник України.* 1999. № 15. Ст. 614. 30 квітня.

Отже, підтримуємо підхід дослідників щодо доцільності визначення процесуального статусу суду через категорії «компетенція» та «повноваження». Категорію «компетенція» потрібно вважати основою процесуального статусу судді при розгляді конкретної судової справи. У межах цієї компетенції суд реалізує покладені на нього функції. Підставою реалізації суддею свого правового статусу є державний інтерес щодо захисту суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів, а однією з гарантій належної реалізації виступає позитивна юридична відповідальність судді як посадової особи.

Перегляд рішення суду за нововиявленими обставинами (гл. 3 р. 5 ЦПК України) цілком слушно розглядають у юридичній літературі як окрему процедуру продовження розгляду справи, попри наявність остаточного рішення суду у ній. Доцільно вказати на обмеженість предмета такого перегляду – лише вказані обставини та їх вплив на рішення суду, що переглядається, загалом. Тому, з одного боку, функції суду у цьому провадженні можна визначити як подібні до таких при розгляді справи у суді першої інстанції, а з іншого – зумовлені специфікою предмета розгляду. Вказане провадження може здійснювати не тільки суд першої інстанції, але й суди апеляційної та касаційної інстанцій, які виконують у цьому провадженні такі самі функції, як і суд першої інстанції.

Визначення суду як суб'єкта цивільного процесуального права зумовлює доцільність звернення до проблематики особливостей його функціонування при розгляді окремих категорій цивільних справ[1].

Історично призначенням перегляду судових рішень в апеляційному або касаційному порядку визначалося виправлення помилок суду першої інстанції. Цілком підтримуємо позицію стосовно визначення двох основних цілей діяльності інстанцій щодо перегляду судових рішень: виправлення помилок суду нижчої інстанції; гарантування захисту прав, свобод, законних інтересів осіб, які звернулися до суду за вирішенням їх спору.

З наведеного визначення випливає висновок про прийняття національною доктриною та законодавцем неповної моделі апеляції за основу для формування інститутів апеляційного та касаційного

[1] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 450, [140–146] с.

оскарження. Вказане зумовлює «додатковий» характер такої стадії цивільного судочинства порівняно із судом першої інстанції. У зв'язку із цим принципове значення має положення ч. 1 ст. 367 ЦПК України, відповідно до якого суд апеляційної інстанції перевіряє рішення суду першої інстанції у межах доводів апеляційної скарги.

Попри положення чч. 4, 5 ст. 367 ЦПК України щодо повноваження суду вийти за межі доводів апеляційної скарги, у передбачених випадках, вказане не доцільно розглядати як типову для перегляду судових рішень ситуацію. Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВСС України) безпідставний вихід за межі доводів апеляційної скарги визначено як порушення принципів диспозитивності та змагальності судового процесу. Отже, можна зазначити про особливе призначення апеляційної та касаційної інстанції порівняно із судом першої інстанції, що зумовлює актуальність дослідження особливостей суду як суб'єкта права, що проявляються у вказаних інстанціях.

Прийняття рішення у справі колегією суддів вимагає специфічного погляду на такий аспект суду – суб'єкта цивільного процесуального права, як правосвідомість. У цьому зв'язку доцільно вказати на можливість викладення одним чи кількома суддями з колегії суддів своєї позиції у формі окремої думки (ч. 3 ст. 35 ЦПК України). У такому випадку не можна зазначати про однаковість (цілісність) позиції у справі серед колегії суддів. Водночас думка більшості суддів і вважається рішенням у справі та відображає правосвідомість суду у конкретному випадку. Особливістю в цьому випадку є формальний критерій: прирівняння позиції частини колегії суддів до позиції суду на підставі закону.

Вказаний аспект привертає увагу до певної специфіки вищого суду як суб'єкта цивільного процесуального права. Відповідно до ст. 34 ЦПК України, суд розглядає справи у колегіальному або одноособовому складі. Щодо цього потрібно зауважити, що виразником волі юридичної особи у цивільному процесі виступає конкретна фізична особа, яка є представником цієї юридичної особи. Аналогічно можна визначити представника держави у цивільному процесі – ним є або відповідна посадова особа органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, або представник, який діє на договірних засадах із відповідним суб'єктом публічної влади. Відповідно до цього у випадку розгляду справи судом в одноособовому складі суддя, що розглядає

справу, реалізує функції суду (держави) у цій справі. Водночас постає питання про суб'єкта реалізації у випадку участі суду у розгляді справи у колегіальному складі.

Треба зазначити про вирішення колегіальним складом суду у провадженнях щодо перегляду судових рішень не тільки скарг по суті, але й процесуальних питань, які виникають у ході провадження у справі. Так, відповідно до ч. 1 ст. 366 ЦПК України, питання про призначення справи до розгляду після проведення підготовчих дій у суді апеляційної інстанції здійснюється судом у складі трьох суддів.

Для характеристики суду у колегіальному складі як суб'єкта цивільного процесуального права можуть бути застосовані всі аспекти суб'єкта права, в тому числі наявність ідентифікуючої властивості («юридична зовнішність»), правосвідомість, правові зв'язки тощо.

У зв'язку з наведеним потрібно розглянути застосування до суду у суді першої інстанції при розгляді справ окремого провадження за участю народних засідателів (ч. 4 ст. 293 ЦПК України) підходу до його характеристики з позицій багатоаспектного явища з урахуванням усіх аспектів характеристики суду як суб'єкта цивільного процесуального права. Втім унаслідок обмеженого характеру участі народних засідателів у розгляді цивільних справ, участі їх лише у визначених процесуальним законом провадженнях, їх особливої правової природи вказане питання потребує більшої конкретизації.

Характеристику суду апеляційної, касаційної інстанції можна надати подібно до характеристики суду першої інстанції. Так, суд не уповноважений безпосередньо створювати норми об'єктивного права, зокрема процесуального. Проте не можна оминути правозастосовний характер його діяльності у процесі застосування права відповідними актами – судовими рішеннями. Крім того, внаслідок таких актів виникають процесуальні правовідносини. Так, унаслідок винесення ухвали про відкриття провадження у справі у суду виникає обов'язок винести рішення по суті спору, вирішити процесуальні питання, а позивач має кореспондуючі суб'єктивні процесуальні права.

Діяльність судів усіх інстанцій має опосередковане значення для формування галузі цивільного процесуального права. Проявом цього можна вважати зміни, внесені останнім часом до ЦПК України. Таку властивість (характеристику, рису) суду як «правового діяча» можна розглядати безпосередньо й опосередковано. Безпосередньо він виступає як активний учасник цивільних процесуальних правовідносин,

прийняття актів застосування норм процесуального права. Опосередковано – як суб'єкт формування галузі цивільного процесуального права.

Суд апеляційної та касаційної інстанцій характеризується з позицій соціально-правової цінності, враховуючи складність справ, що ними розглядаються та обумовлюють визначення у ЦПК України колегіального складу суду, специфічного порядку прийняття рішення колегією суддів. Соціально-правова цінність суду апеляційної та касаційної інстанції відображається на процедурах розгляду справ на засадах принципів диспозитивності, змагальності та інших принципів цивільного процесу, що визначає розподіл процесуальної активності сторін та суду під час розгляду справи.

Оптимальний у конкретних умовах суспільно-історичного періоду розподіл процесуальної активності має враховувати серед інших чинників також біологічну природу людини як носія відповідного процесуального статусу. Запобіжниками судової помилки при розгляді справи у суді першої інстанції внаслідок впливу, зокрема і суб'єктивного фактора, виступають процедури перегляду судового рішення, а такий інститут, як процесуальні строки враховує ряд правових вимог, яких потрібно дотримуватися при прийнятті судового рішення, зокрема і вимоги до судді як носія судової влади. Отже, для характеристики суду апеляційної та касаційної інстанцій має і може бути застосовано аспект, що враховує їх соціально-правову цінність.

Перегляд судових рішень щодо усунення судових помилок є однією зі стадій цивільного процесу, що виділяються у юридичній літературі. У зв'язку з цим потрібно вказати на єдність цивільного процесу як правового явища. На підставі цього доцільно виділити суд як єдиного учасника цивільного процесу на різних його стадіях. Змінюваність стадій цивільного процесу, зміна інстанційної юрисдикції справи (зі справи, що розглядалася у першій інстанції, на справу, що розглядається в апеляційній або касаційній інстанції) не означає зміну суду як учасника цивільного процесу. Вказане підтверджує також модель неповної апеляції, що характерна вітчизняному цивільному судочинству та надає розгляду справи у наведених вище інстанціях додаткового характеру порівняно із розглядом справи у суді першої інстанції.

Отже, зміна інстанції справи не означає зміни суду у широкому розумінні. Як суд першої інстанції, так і суд апеляційної, касаційної інстанцій являють собою суд у широкому розумінні як суб'єкт цивільного процесуального права. Наведене дозволяє визначити загальні принципи цивільного процесуального права, на яких ґрунтується розгляд справи у суді першої інстанції, а також у судах апеляційної та касаційної, а саме: диспозитивність, змагальність, процесуальна рівноправність, гласність, незалежність суду і, зокрема, судді та ін.

1.2. Механізм приватно-правового захисту прав людини у соціальній державі

Для ефективної реалізації гарантій прав людини у соціальних державах сформовано механізм реалізації та захисту таких прав. Такий механізм являє собою систему нормативних, інституційних та процедурних форм і засобів захисту та спрямований на відновлення права, усунення перешкод у його реалізації, попередження подібних порушень і відшкодування завданої ними шкоди.

Проте перед тим, як розглянути зміст самого механізму приватно-правового захисту прав людини у соціальній державі, варто з'ясувати зміст поняття «права людини».

Права людини є природними, невід'ємними, невідчужуваними та рівними, мають історичний і універсальний характер[1]. Їх разом з рівністю, справедливістю, демократією, верховенством права відносять до правових цінностей. Застосування прав як ціннісної основи робить людину небайдужою до усіх проявів несправедливості та дискримінації. На думку Ю. С. Размєтаєвої, цінність прав людини виражається у такому:

1. Права людини забезпечують гідність, а також безпосередньо впливають на виховання гідності та самоповаги людини.

2. Права людини проголошують піднесення цінності кожної окремої людини поряд з цінністю будь-якої іншої людини незалежно від розрізнювальних характеристик.

[1] Размєтаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. К., 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf

3. Права людини убезпечують особу від держави. Вони відображають межі втручання держави у суспільні відносини, виступають засобом захисту від невиправданого втручання, гарантією реалізації свободи індивідів.

4. Права людини слугують гарантіями для особи, дають упевненість у захисті від свавілля з боку інших осіб, а не тільки держави. Гарантування простору свободи, на який не можуть зазіхати інші суб'єкти, полягає не тільки у загальному обов'язку утримання від порушення меж цього простору, а також у можливості захисту, відновлення права або відшкодування завданої моральної та матеріальної шкоди. Гарантії ототожнюються із засобами, які використовуються для здійснення й захисту прав[1].

5. Права людини виступають критерієм справедливості як загальної, соціальної, так і застосованої як принцип права у конкретних ситуаціях.

6. Права людини сприяють розвитку успішного та цивілізованого суспільства. Ті соціальні та політичні моделі, в центрі яких знаходяться права, показують кращі результати з точки зору миру, вільного розвитку, досягнень у різноманітних сферах, ніж ті, в яких панує свавілля влади та втручання до приватного сектору суспільства, звуження простору автономії індивіда»[2].

Водночас необхідно зазначити, що загальне визначення прав людини відсутнє через численні наукові дискурси щодо визначення його змісту. Проте ознаки прав людини визначені і дозволяють сформувати цілісне уявлення про такі права.

До ознак прав людини відносять: природній характер прав людини (йдеться про права, пов'язані із самим фактом існування особи); невід'ємний характер прав (права не можуть бути відібрані); невідчужуваний характер прав людини (від таких прав неможливо відмовитися); рівний характер прав (йдеться не лише про рівність перед законом і судом, а також рівність у можливостях і доступі до них, недискримінаційне ставлення до особи або груп); історичний характер прав (права розвиваються згідно із законом діалектики і зміною суспільних

[1] Размєтаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. К., 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf
[2] Там само.

відносин); універсальний характер прав (права належать конкретній особі); адресованість прав людини державі (такі права є можливостями осіб і одночасно вимогами щодо держав, які вони повинні втілювати на законодавчому рівні, забезпечувати на рівні правосуддя та адміністративної практики)[1].

На думку окремих учених, механізм захисту прав людини складається із «правових засобів, за допомогою яких держава здійснює правовий вплив на конкретні суспільні відносини з метою їх упорядкування і розвитку»[2].

На думку інших науковців, механізм захисту прав людини – це «система органів і організацій, які безпосередньо займаються захистом прав людини»[3]. І. Сенчу вважає, що «механізм захисту прав людини є системою, складається з певних частин, таких як право на захист; форма та спосіб захисту прав; процес та порядок звернення до відповідних органів, установ та організацій»[4].

Отже, вважаємо, що механізм захисту прав людини формується для охорони, захисту і відновлення порушених прав. Він містить два структурних елементи: *форми* (нормативні, інституційні і процедурні) та *засоби* захисту.

Відповідно до тлумачного словника з української мови «форма» – це тип, будова, спосіб організації будь-чого; спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація та зовнішній вираз[5]. Вітчизняна юридична енциклопедія під формами діяльності органів публічної влади розуміє зовнішній бік їх функціонування, тобто сукупність однорідних дій, які здійснюються в певних організаційних межах,

---

[1] Размєтаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. К., 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf

[2] Теорія держави та права: навч. посібник / за заг. ред. С. Д. Гусарєва., О. Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

[3] Міжнародні механізми захисту прав людини. Право громадян України на звернення до конвенційних органів з захисту прав людини. Юридична консультація / вебсайт. URL: https://yuristy.sumy.ua/advokatskij-ispit/usna-chastina/39-15-evropejska-konventsiya-pro-zakhist-prav-lyudini-i-osnovopolozhnikh-svobod/350-mizhnarodni-mekhanizmi-zakhistu-prav-lyudini

[4] Сенчук І. І. Механізм захисту прав людини: актуальні проблеми дослідження. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019. С. 189–191.

[5] Яременко В., Сліпушко О. Новий словник української мови: в 3-х т. Київ: Аконіт, 2008. 928 с.

визначених законодавством. Іншими словами, форми діяльності – це однорідна діяльність органів публічної влади, через які реалізуються їхні функції[1]. На думку В. Котюка, форма означає зовнішнє оформлення, вираження певного соціального явища[2].

Через інституційні форми виражається ззовні воля держави, реалізуються публічні інтереси, завдання і функції суб'єктів владних повноважень, додержується встановлений порядок управління, забезпечується гласність і прозорість діяльності відповідних органів, що в кінцевому підсумку приводить до утвердження законності.

Українські вчені розглядають *інституційні форми* як способи зовнішнього вираження діяльності суб'єктів владних повноважень, засновані на їх компетенції, залежать від її змісту, обумовлені реалізацією завдань і функцій суб'єкта у межах такої компетенції. Залежно від мети здійснюється вибір певної форми для забезпечення ефективності діяльності суб'єкта[3,4,5].

Центральним місцем змісту поняття «форма» є суб'єкт владних повноважень, від управлінських рішень якого залежить вплив на об'єкт дослідження.

Акцентуємо увагу на тому, що найбільш розповсюдженою класифікацією форм є їх поділ за наслідками, до яких вони приводять, на правові та неправові. Правовими формами є ті, внаслідок яких виникають правовідносини, пов'язані із встановленням або застосуванням норм права. А неправові форми не пов'язані з реалізацією владних виконавчо-розпорядчих повноважень, вони передують або є наступними після правових, не викликають настання правових відносин, до яких належать організаційні дії (обговорення, наради, розробка

[1] Ярмиш О., Серьогін В. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні. Харків: Національний ун-т внутр. справ, 2002. 653 с.
[2] Котюк В. О. Основи держави і права: навчальний посібник для абітурієнтів, студентів, учнів середніх шкіл і ліцеїв. Київ: Вентурі, 1996. 224 с.
[3] Адміністративне право України. Академічний курс: підруч: у 2-х томах. Том 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). Київ: Юридична думка, 2004. 584 с.
[4] Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 624 с.
[5] Чеховська І. В. Адміністративно-правове забезпечення державної сімейної політики в Україні: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2014. 535 с.

програм тощо) або матеріально-технічні операції[1,2], що сприяють створенню умов для належної та ефективної реалізації повноважень органів публічної влади. Під здійсненням матеріально-технічних операцій мається на увазі забезпечення публічною адміністрацією збирання, зберігання й оброблення інформації, використання технічних засобів, створення матеріально-технічних умов праці тощо. Вони в системі форм діяльності суб'єктів публічної адміністрації виконують допоміжну роль[3].

Також зауважимо, що серед учених існує думка, відповідно до якої неправові форми іменують організаційними, що не мають такого безпосереднього впливу на суспільні відносини, як правові форми, однак завдяки їм реалізуються підготовчі дії, обговорюються, узгоджуються різні позиції, робляться відповідні висновки у процесі пошуку оптимальних шляхів вирішення проблеми. Відповідно, результатом правових форм є прийняття нормативно-правового акта, а неправових (чи організаційних, як вказують окремі науковці) – належна організація діяльності органу[4,5].

Ф. Бортняк виділяє такі форми регулювання, як прийняття правових актів, укладення договорів і здійснення інших юридично значимих дій; організаційні дії та матеріально-технічні операції[6]. Своєрідну класифікацію пропонують вітчизняні науковці[7]: за ступенем юридичного вираження (основні та ті, що базуються на них); за результатом (позитивне регулювання та реакція на негативне явище);

---

[1] Адміністративне право України. Академічний курс: підруч: у 2-х томах. Том 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). Київ: Юридична думка, 2004. 584 с.

[2] Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 624 с.

[3] Галунько В. В., Курило В. І., Короєд С. О. та ін. Адміністративне право України: навчальний посібник. Т. 1. Загальне адміністративне право. Херсон: Грінь Д.С., 2015. 272 с.

[4] Шпак Ю. А. Поняття та види організаційних форм діяльності органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 5. С. 58–62.

[5] Біла В. Р. Види форм публічного адміністрування: оновлення доктринальних підходів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 4. С. 112–115.

[6] Бортняк Ф. В. Форми та методи діяльності державної виконавчої служби: автореф. дис. на здобуття наук. звання канд. юрид. наук. К., 2008. 16 с.

[7] Адміністративне право України: Академічний курс: у 2 т. Т. 1 / Ю. П. Битяк, В. К. Колпаков, Д. М. Лук'янець та ін. К., 2004. 584 с.

за обсягом (загальнообов'язкові або адресовані конкретному суб'єкту); за спрямованістю (вплив на суспільні відносини у сфері державного регулювання або на діяльність підлеглого управлінського персоналу); за суб'єктами (одно-ні, дво-або багатосторонньо виражені); за юридичним змістом (дозвільні, заборонні, приписуючі).

До *нормативних* форм науковці традиційно відносять:

– видання нормативно-правових актів;

– видання ненормативних та індивідуальних правових актів;

– укладення адміністративних договорів;

– укладення та ратифікація міжнародних договорів[1].

До *процедурних* форм слід віднести:

– самозахист;

– судовий захист;

– звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування;

– неюрисдикційні форми захисту;

– договірні форми захисту.

У лексичному значенні поняття «засіб» означає прийом, спосіб дій для досягнення чогось; знаряддя, предмет, сукупність пристроїв для здійснення якоїсь діяльності. Загальною характеристикою понять, на позначення яких вживається слово «засіб», є те, що всі вони позначають предмети і явища щодо їх функціонального призначення, можливості використання для вирішення певних завдань[2].

Як самостійна категорія, поняття «правові засоби» почали досліджувати ще на початку 80-х років XX століття на галузевому рівні. На рівень загальної теорії права проблему правових засобів поставив уперше 1987 року С. С. Алексєєв. Саме з його прізвищем можна пов'язати виникнення інструментальної теорії у правознавстві. Необхідно зазначити, що «інструменталізм» у праві не може і не повинен протиставлятися вже існуючим теоретико-правовим концепціям. Він розглядається лише як один із методологічних підходів до дослідження права. Правові засоби не створюють принципово відмінних від

[1] Сірко В. С. Адміністративно-правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2018. 199 с.

[2] Чистоклетов Л. Г., Хитра О. Л. Адміністративно-правові засоби у забезпеченні інформаційної безпеки в Україні. *ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні*: зб. матеріалів ІІ-ї Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 17 листоп. 2017 р. Львів, 2017. С. 212–217. URL: http:// aphd.ua/publication-349/

традиційних, зафіксованих у загальноприйнятому понятійному апараті явищ дійсності, що сформульовані переважно відповідно до потреб аналітичної юриспруденції. Це весь спектр правових феноменів різних рівнів, але які мають досить суттєву відмінність, а саме: вони виокремлюються та розглядаються не з позиції потреб юридичної практики, а з позиції їх функціонального призначення, при цьому надаються їх необхідні характеристики як інструментів для вирішення економічних та інших соціальних завдань.

Під правовими засобами окремі учені розуміють такі юридичні уявлення та форми, дія яких виражає, реалізує можливості права, його силу та викликає настання реального, фактичного соціально-економічного результату, надає необхідного ефекту в соціальному житті.

Сама категорія «правові засоби» розкриває, які соціальні завдання ці правові механізми можуть вирішувати, де і в якому порядку їх можна використовувати у практичній правовій діяльності для досягнення соціально значущих результатів[1].

Варто зазначити, що, досліджуючи правові засоби, учені вкладають різну сутність у їх поняття. Так, К. В. Шундіков пропонує звернутися до інструментальної теорії права, яка, на його думку, дає змогу розглянути правову форму як специфічну систему юридичних засобів, що об'єднуються на окремих ділянках правового регулювання, і специфічні механізми та режими, що забезпечують ефективне вирішення соціально-економічних, політичних, культурних та інших завдань[2].

Л. В. Вакарюк стверджує, що правові засоби можна визначити як такі елементи правової дійсності, які виступають як явища – регулятори і в системній взаємодії та у взаємозв'язку з іншими елементами системи соціального регулювання функціонують з метою виконання мети і завдань, що стоять на певному етапі розвитку суспільства та держави[3].

У юридичній літературі сутність поняття «правові засоби» витлумачують у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні – це

---

[1] Заяць Н. Сучасна характеристика правових засобів у механізмі правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 202–205.

[2] Вакарюк Л. В. Правові засоби як складова частина правового режиму з позицій інструментальної теорії права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія Право.* 2018. Випуск 48, том 1. С. 15–18.

[3] Там само.

всі правові явища, інституційні установки та форми, які тим чи іншим чином пов'язані з регулятивною (охоронною) дією права. У вузькому – передбачені правом (законом, індивідуально-правовим актом, договором) юридично значущі дії (їх поєднання та комбінація), які здійснюються суб'єктами з відповідним ступенем дозволеності чи не забороненим законом способами для задоволення їх інтересів, досягнення соціально корисних цілей. Як різновид правових засобів, ці дії є не фактичними, а змодельованими та забезпеченими нормами права, використовуються як інструмент здійснення відповідних правомірних дій, водночас пов'язаних із захистом порушеного права чи забезпеченого законом інтересу[1].

Правові засоби є правовими явищами, які виявляються в інструментах встановлення суб'єктивних прав, обов'язків, пільг, заборон, заохочування, нагородження та діями, пов'язаними з технологією реалізації прав і обов'язків. У сучасній інтерпретації, підтримуючи позицію вчених 1, нам більше імпонує визначення правових засобів, яке запропоновано П. Рабіновичем[2] На його думку, якого це є інституційні утворення (установлення, форми) правової дійсності, які у своєму реальному функціонуванні, використанні в спеціальній правовій діяльності приводять до досягнення певного результату у вирішенні соціально-економічних, політичних, моральних та інших завдань і проблем, що стоять перед суспільством та державою на сучасному етапі[3].

В. Г. Чорна, зазначає, що правові засоби – це правові інструменти, які використовують під час своєї діяльності органи державної влади та органи місцевого самоврядування на законних підставах з метою виконання поставлених державою завдань: соціальних, економічних, правових, організаційних, політичних тощо[4].

---

[1] Бурятинська Н. І. Правові засоби: поняття та їх види / вебсайт. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/6556/1/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf

[2] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 5-те, зі мінами. К.: Атіка, 2001. 176 с.

[3] Там само.

[4] Чорна В. Г. Правові обмеження як засіб адміністративно-правового характеру. *Стан та перспективи розвитку сучасного адміністративного права України*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (10 листопада 2017 року). Одеса: ОДУВС, 2017. С. 119–121.

Правові засоби як «інституційні утворення (встановлення, форми) правової дійсності, які у своєму реальному функціонуванні, використанні в процесі спеціальної правової діяльності призводять до досягнення певного результату у вирішенні соціально-економічних, політичних, моральних та інших завдань і проблем, що стоять перед суспільством та державою на сучасному етапі»[1]. Окремі учені наводять широке і вузьке розуміння терміна «правові засоби». У широкому сенсі юридичні (правові) засоби – це поєднання (комбінації) юридично значимих дій, що здійснюються суб'єктом із дозволеним ступенем розсуду і слугують досягненню їх цілей (інтересів), що не суперечать законодавству та інтересам суспільства[2]; у вузькому – це «юридичні способи вирішення суб'єктами відповідних завдань, досягнення своїх цілей (інтересів)»[3]. Тобто юридичні засоби являють собою комплекс юридично значущих дій, які виконуються як уповноваженими суб'єктами публічної адміністрації, так і фізичними особами у відповідній сфері і з певною метою.

Сучасну своєрідність правових засобів виявляють їх соціальна цінність (забезпечення досягнення правових цілей), здатність відображати інформаційні якості права і створювати умови для його дії, а також зумовлювати юридичні наслідки. Джерело їх забезпечення є примусова сила держави. У сукупності засобів правового регулювання В. Горшеньов вирізняє засоби впливу (зовнішні фактори стосовно волі суб'єктів – дозволи та заборони) та засоби реалізації права (це результат реагування суб'єктів на правовий вплив – здійснення дозволених законом дій та утримання від заборонених дій)[4].

Вибір правових засобів є важливим, оскільки поглиблює розуміння тих факторів, які визначають нормативне закріплення і вибір правових засобів, що дають змогу виявити специфіку діяльності законодавця відповідно до характеру і змісту правових засобів.

---

[1] Чорна В. Г. Обмеження в адміністративному праві: дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.07. Харків: Харк. нац. унів. внутр. справ, 2019. 471 с.

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Бурятинська Н. І. Правові засоби: поняття та їх види / вебсайт. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/6556/1/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf

Особливості правових засобів: 1) є правовою одиничною категорією, яка, набувши певної форми, впливає на суспільні відносини; 2) мають функціональне наповнення, тобто кожний правовий засіб повинен використовуватися виключно за необхідності та відповідно до призначення; 3) не можуть функціонувати окремо один від одного; 4) їх системне поєднання виражається в механізмі правового регулювання; 5) використовуються виключно уповноваженими на те суб'єктами органів державної влади та органів місцевого самоврядування[1].

Зазначимо, що у юридичній літературі відсутня єдність у поглядах на класифікацію правових засобів. Учені їх класифікують за різними критеріями. Залежно від ступеня складності їх поділяють на первинні (прості) і комплексні (складні). Якщо до перших належать найпростіші і неподільні приписи – суб'єктивні права та юридичні обов'язки, заохочення і покарання, пільги та заборони тощо, то до других – комбіновані, що складаються з найпростіших – договір, норма, інститут, правовий режим та ін. За виконуваною роллю вони поділяються на регулятивні (дозволу) та охоронні (заходів захисту); за предметом правового регулювання – на конституційні, адміністративні, цивільні, кримінальні та інші. За характером – на матеріально-правові (рекомендації) і процесуальні (позов); значущості наслідків – на звичайні (штраф) і виняткові (смертна кара); за часом дії – на постійні (громадянство) і тимчасові (премія); за видом правового регулювання – на нормативні (встановлені в нормах права заборони) й індивідуальні (акт застосування права, акти реалізації прав та обов'язків); інформаційно-психологічної спрямованості – на стимулюючі (пільги) та обмежуючі (зупинення) тощо.

Учені виокремлюють такі ознаки правових засобів:

– виражають собою усі узагальнюючі юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей;

– відображають інформаційно-енергетичні якості і ресурси права, що додає їм особливу юридичну чинність, спрямовану на подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин;

[1] Чорна В. Г. Поняття та особливості правових засобів. *Теорія і практика сучасної юриспруденції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (8–9 грудня 2017 р.). Київ: ГО Центр правових наукових ініціатив, 2017. С. 72–75.

– поєднуючись певним чином, виступають основними працюючими частинами (елементами) дії права, механізму правового регулювання, правових режимів;

– призводять до юридичних наслідків, конкретними результатами, тією чи іншою мірою ефективності правового регулювання;

– забезпечуються державою[1].

Отже, правові засоби можуть бути визначені як інструмент, що використовується для ефективного правового регулювання та за допомогою якого задовольняються інтереси суб'єктів права і забезпечується досягнення соціально значущих, корисних цілей.

Терміни «засіб» та «юридичний засіб» у певних формулюваннях вживаються у міжнародних та національних правових актах. Так, у ч. 3 ст. 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй зазначено, що «усі члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами так, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир, безпеку і справедливість»[2]. У ч. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права встановлено, що кожна держава «зобов'язується забезпечити всякій особі права і свободи, які визнані в цьому Пакті»[3]. У ст. 13 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод підтверджується «право на ефективний засіб юридичного захисту»[4] у разі порушення, визнаних Конвенцією прав і свобод.

Серед основних і найефективніших засобів захисту прав людини головне місце належить судовому захисту. Суд найефективніше контролює дотримання прав людини, і рішення останнього, спрямовані на захист права, є підставою для припинення порушень, відновлення права, а також відшкодування шкоди у сфері прав людини.

---

[1] Бурятинська Н. І. Правові засоби: поняття та їх види / вебсайт. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/6556/1/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf

[2] Статут Організації Об'єднаних Націй / вебсайт. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pd

[3] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права / вебсайт. *Верховна Рада України*. *Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

[4] Європейська конвенція з прав людини / вебсайт. *Верховна Рада України*. *Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

Застосування судового захисту прав людини передбачає доступ осіб до незалежного та неупередженого суду. А це передбачає створення умов, коли особі має бути забезпечена можливість звернутися до суду, а також держава не повинна чинити юридичних або фактичних перешкод для здійснення цього права.

Міжнародні і національні судові установи відіграють значну роль у захисті прав людини. Міжнародні судові установи виступають також як незалежні, неупереджені органи, покликані встановити, у чому полягає порушення прав людини. Вони впливають на правову дійсність, зокрема теоретичну та практичну юриспруденцію, як на наднаціональному рівні, так і всередині правових систем окремих держав.

Так, *Міжнародний суд* є головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй (далі – Суд). Він розташований у Палаці світу у Гаазі (Нідерланди). Суд приступив до своїх функцій 1946 року, прийшовши на зміну Постійній палаті міжнародного правосуддя, яка працювала у Палаці світу з 1922 року.

Його діяльність підпорядковується Статуту, аналогічному статуту попереднього органу та що є невід'ємною частиною Статуту ООН. На Суд покладено подвійну функцію:

– вирішення відповідно до міжнародного права юридичних спорів, переданих йому на розгляд державами (функція у спірних справах);

– винесення консультативних висновків з правових питань, що спрямовуються йому належним чином на те уповноваженими міжнародними органами та організаціями (консультативна функція).

Суд виносить рішення відповідно до чинних міжнародних договорів та конвенцій, міжнародних звичаїв, загальних принципів права та спирається на судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права.

Тільки держави можуть бути сторонами суперечок, які розглядає Суд.

Процедура, якою слідує Суд під час розгляду спірних справ, визначається Статутом і Регламентом Суду, затвердженим відповідно до Статуту. Регламент прийнятий 1978 року. До ряду його положень було внесено поправки (остання поправка набула чинності 25 червня 2020)[1]. Судочинство включає письмовий етап, під час якого сторони подають змагальні папери, та усний етап, що є публічними слуханнями, під час

[1] Международный суд / вебсайт. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/the-court-at-a-glance/the-court-at-a-glance-ru.pdf

яких представники та адвокати виступають перед Судом. Оскільки Суд використовує у роботі дві офіційні мови (французька та англійська), то все, що пишеться або говориться однією мовою, перекладається іншою.

Після завершення усного судочинства Суд обговорює справу на закритих засіданнях, а потім оголошує рішення на громадському засіданні. Це рішення є остаточним та не підлягає оскарженню.

Міжнародний суд складається з 15 суддів, які обираються на дев'ятирічний термін Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки ООН, які проводять голосування одночасно, але незалежно один від одного. Він може включати не більше одного судді від будь-якої держави. Кожні три роки на одну третину місць проводяться вибори. Судді, які йдуть у відставку, можуть переобиратися на новий термін. Члени Суду не є представниками своїх урядів, а є незалежними суддями.

Судді повинні мати кваліфікацію, що потрібна в їх відповідних країнах для призначення на вищі судові посади, або бути юристами, які користуються визнаним авторитетом у галузі міжнародного права. Склад Суду має забезпечувати представництво найголовніших форм цивілізації та основних правових систем світу.

Більшість справ, які розглядає Міжнародний суд, це справи про незаконне застосування сили, територіальні суперечки, спори про юрисдикцію, а також претензії фінансового характеру. Так, 16 січня 2017 року Україна подала позов до Міжнародного суду з метою притягнення російської федерації до відповідальності за вчинення актів тероризму та дискримінації упродовж її незаконної агресії проти України. За твердженням України, у Східній частині України російська федерація розв'язала та підтримувала збройний заколот проти влади Української держави. Україна вважає, що своїми діями російська федерація порушує основні принципи міжнародного права, зокрема ті, що закріплені у Міжнародній конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму. Україна також заявила, що в Автономній Республіці Крим і м. Севастополь, тимчасово окупованих російською федерацією, створено «атмосферу насилля та залякування представників інших національностей». На думку України, це «цілеспрямована кампанія культурної зачистки», яка порушує Міжнародну конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації. Україна просила Суд заявити у судовому порядку, що російська федерація порушила свої зобов'язання стосовно Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм

расової дискримінації, вона має дотримуватися взятих на себе зобов'язань і відшкодувати нанесені Україні збитки[1].

Інший приклад звернення до Міжнародного суду – позов України від 26 лютого 2022 року про відкриття справи проти російської федерації стосовно «спору…, пов'язаного із тлумаченням, застосуванням і виконанням Конвенції 1948 року про попередження злочину геноциду і покарання за нього»[2].

Україна стверджувала, що «російська федерація хибно заявила, що акти геноциду мали місце у Луганській і Донецькій областях України. На цій підставі визнала так звані «Донецьку народну республіку» і «Луганську народну республіку», а потім розпочала «спеціальну військову операцію» проти України». Україна категорично заперечувала, що акти геноциду мали місце, і подала заяву, щоб довести, що росія не мала законних підстав застосовувати будь-які дії в Україні з метою запобігання будь-якому геноциду і покарання за нього. Також у своїй заяві Україна стверджувала, що «очевидно росія планує акти геноциду в Україні». Російська федерація «свідомо вбиває представників української національності і наносить їм суттєві ушкодження», супроводжуючи ці дії риторикою, яка, на думку України, свідчить про наміри спрямовані на геноцид. 1 березня 2022 року Голова Суду направив термінове повідомлення міністру іноземних справ російської федерації і 16 березня 2022 року Суд видав постанову про негайне припинення військової операції[3].

Міжнародний кримінальний суд – ще одна з інстанцій, яка діє на підставі Статуту Міжнародного кримінального суду (1998 р.).

Міжнародний кримінальний суд має обов'язкову юрисдикцію та постійно діє. До його компетенції належить розгляд злочинів осіб, відповідальних за геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності, тобто питання індивідуальної кримінальної відповідальності за найтяжчі злочини у сфері прав людини. Суд складається з 18 суддів, об'єднаних у три відділення (попереднього, судового та апеляційного розгляду). Судді обираються Асамблеєю держав-учасниць, що складається

[1] Доклад Международного суда 1 августа 2021 года – 31 июля 2022 года. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. 77 сессия. Дополнение № 4 / вебсайт. Нью-Йорк, 2022. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/annual-reports/2021-2022-ru.pdf

[2] Там само.

[3] Там само.

з представників країн, які ратифікували Римський статут, серед кандидатів, компетентних у питаннях кримінальної юстиції, міжнародного права, зокрема, міжнародного гуманітарного права та права прав людини.

Міжнародний кримінальний суд доповнює національні органи кримінальної юрисдикції у випадку, коли держава не бажає або не здатна реалізувати кримінальне переслідування належним чином. Він має статус незалежної міжнародної організації та не входить до офіційних структур ООН, але справа може бути порушена у ньому за поданням Ради Безпеки ООН.

Ряд держав, таких як США, Ізраїль, Індія, Китай не ратифікували Римський статут та заперечують проти існування Міжнародного кримінального суду у його сучасному вигляді, зважаючи на те, що він порушує національні інтереси, обмежує суверенітет держав і має доволі широку компетенцію[1].

Ще однією судовою інстанцією є Європейський суд (Суд ЄС) – вищий орган судової влади в об'єднанні. Складається з трьох установ: безпосередньо Європейський суд (Суд справедливості), Суд першої інстанції та Трибунал цивільної служби.

До складу Суду входять судді від кожної держави-члена ЄС та генеральні адвокати.

Суд забезпечує єдине тлумачення й застосування законодавства ЄС усіма державами-членами. З метою запобігання різного тлумачення правових актів ЄС у державах-членах існує процедура «попереднього рішення», коли національний суд може чи повинен звернутися за порадою до Європейського Суду. Право тлумачити правові акти ЄС має і Суд, і національні суди, однак тільки Європейський суд приймає остаточне рішення. Європейський суд уповноважений регулювати юридичні суперечки між державами-членами ЄС, інституціями ЄС, юридичними та фізичними особами. Завдяки прецедентному характеру рішень Суд спрямовує розвиток правової системи ЄС і впливає на національні правові системи держав-членів.

Визначальну роль щодо прав людини у цій структурі має Європейський суд (Суд справедливості).

---

[1] Размєтаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. К., 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, European Court of Human Rights або ECHR) є міжнародною судовою установою та авторитетною інституцією у системі захисту прав людини. Суд розташований у Страсбурзі, в Палаці прав людини, тому іноді використовується назва «Страсбурзький суд». ЄСПЛ заснований 1959 року, а з 1998 року діє на постійній основі. За цей час він розглянув більше ніж 700 тисяч заяв і постановив понад 19 тисяч рішень.

Суд розглядає індивідуальні чи міждержавні заяви та виносить рішення стосовно порушень прав людини, гарантованих Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод. Рішення суду обов'язкові для держав, щодо яких винесені. Вони також впливають на зміни у правотворчій і правозастосовній практиці, зокрема не лише в тих державах, щодо яких винесені рішення, а й в інших державах-учасницях Конвенції.

Завдяки практиці ЄСПЛ Конвенція залишається потужним та динамічним інструментом, здатним відповідати новим викликам і зміцнювати верховенство права та демократію на регіональному рівні забезпечення й захисту прав людини, а також справляти вплив на універсальному та національному рівнях. ЄСПЛ створений і функціонує на основі міжнародного договору – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї.

Юрисдикція суду поширюється на 47 держав-учасниць Ради Європи, що ратифікували Конвенцію, та охоплює 800 мільйонів носіїв прав людини. У разі виникнення спору щодо того, чи має суд юрисдикцію з того чи іншого питання, це вирішується самим судом.

До складу ЄСПЛ входять 47 судів від держав-учасниць Ради Європи. Суд має 5 секцій, в яких формуються палати. Палата включає 7 суддів. Велика палата складається з 17 суддів: Президента Суду і Віце-президентів, голів секцій та національного судді разом з іншими суддями, відібраними за допомогою процедури жеребкування. Якщо національний суддя не може брати участь у справі з визначених причин, суддя ad hoc призначається головою ЄСПЛ зі списку, поданого заздалегідь відповідним урядом.

У Великій Палаті розглядаються лише справи, які викликають серйозні труднощі з тлумаченням і застосуванням Конвенції та повторні справи, її рішення є остаточними.

Судді ЄСПЛ повинні мати високі моральні якості, а також кваліфікацію, необхідну для призначення на високу судову посаду, чи бути юристами з визнаним авторитетом. Судді здійснюють свої повноваження на постійній основі. Тобто вони не можуть займатися жодною іншою діяльністю, несумісною із здійсненням судових повноважень.

Рішення ЄСПЛ приймаються більшістю голосів шляхом голосування. Окремі судді можуть не погоджуватися з винесеним рішенням ЄСПЛ і декларувати це, складаючи окрему думку або надавати паралельні до рішення погляди. Така думка не має юридичної сили, але має значення для розвитку практики ЄСПЛ, а також вплив на доктрину прав людини.

Судді обираються ПАРЄ від кожної держави-учасниці більшістю голосів із трьох кандидатів, представлених цією державою, на строк 9 років без права бути переобраними. Сплив строку повноважень судді також настає при досягненні ним 70-річного віку. Припинення повноважень судді можливе на підставах, визначених Конвенцією.

ЄСПЛ приймає до розгляду справи, у яких позивач використав усі доступні в державі-учасниці Конвенції правові засоби та спирається на порушення прав, гарантованих Конвенцією. У визначених випадках суд може розглянути заяву без вичерпання засобів національного захисту. Варто зазначити, що сам ЄСПЛ розглядає поняття суду не у формальному, а у сутнісному розумінні.

Також важливою інституцією у сфері забезпечення й захисту прав людини є *Організація Об'єднаних Націй* (далі – ООН), яка була створена 1945 року як система, що сприятиме об'єднанню зусиль заради досягнення глобальних цілей. Сьогодні до неє входять 193 держави-учасниці.

ООН приймає рекомендації, ухвалює рішення, скликає міжнародні конференції, готує проєкти конвенцій, здійснює дослідження, надає консультативну та технічну допомогу окремим країнам. Фактично всі головні та значна частина допоміжних органів ООН тією чи іншою мірою займаються питаннями прав людини. Наприклад, Генеральна Асамблея ООН виконує загальну функцію з сприяння повазі та дотриманню прав людини. Питання прав людини розглядаються на

засіданнях Генеральної Асамблеї (майже кожного разу включаються до порядку денного), обговорюються проблеми у сфері прав і приймаються рішення, важливі для їх доктрини та системи захисту.

Рада ООН з прав людини. Вона є міжурядовим органом ООН та складається з 47 держав, обраних таємним голосуванням на основі справедливого географічного розподілу, які відповідають за сприяння повазі й захисту прав людини у світі. Рада ООН з прав людини вважається найбільш спеціалізованим й авторитетним елементом системи захисту прав людини на універсальному рівні. Вона працює як допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН з 2006 року, здійснює обговорення усіх питань та ситуацій у сфері прав людини, які потребують її уваги. Обговорення проблематики прав людини цією Радою охоплює регулярні та спеціальні сесії (скликаються для попередження порушень прав людини та швидкого реагування на надзвичайні ситуації).

Діяльність органу включає універсальний періодичний огляд та спеціальні процедури. Універсальний періодичний огляд передбачає моніторинг ситуації з правами людини у кожній державі-учасниці ООН та звітування держав. Цей механізм порівняно новий для ООН. Спеціальні процедури Ради ООН з прав людини передбачають діяльність незалежних експертів з мандатами надавати повідомлення та рекомендації щодо прав людини за певної тематики або стосовно певної держави. Система спеціальних процедур охоплює особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні, культурні права. На сьогодні до неї включені 44 тематичні мандати та 12 мандатів щодо окремих держав. До спеціальних процедур належать візити експертів для огляду ситуації в конкретній державі та підготовка доповідей за результатами (висновки й рекомендації).

Діяльність Ради ООН з прав людини передбачає також розроблення міжнародних стандартів, інформаційно-просвітницьку та пропагандистську (у сенсі просування) роботу у сфері прав людини.

Верховний комісар ООН з прав людини. Він є посадовою особою під керівництвом Генерального секретаря ООН. Верховний комісар діє з 1993 року та відповідає за діяльність ООН у сфері прав людини. Офіс (або Управління) Верховного комісара ООН з прав людини складається з експертів, що разом забезпечують функціонування Центру з прав людини та співробітництво як між елементами всередині ООН, так і з іншими елементами механізмів захисту прав людини.

Діяльність Верховного комісара ООН з прав людини та його офісу здійснюється у таких напрямах: 1) нормотворчість; 2) моніторинг; 3) сприяння забезпеченню прав людини.

Особливі інструменти надані йому для швидкого реагування на надзвичайні ситуації з правами (грубі та масові порушення, військові та цивільні конфлікти, наслідки стихійних лих тощо).

Верховний комісар ООН з прав людини виконує функції із забезпечення діяльності Ради ООН з прав людини і договірних органів щодо прав у структурі ООН. Як організаційний та координаційний інститут, він також сприяє налагодженню зв'язків всередині всієї системи захисту прав людини на рівні ООН.

У межах ООН функціонують спеціальні (договірні або конвенційні) органи із захисту прав людини. Організаційно-технічну сторону їх роботи забезпечує Управління Верховного комісара ООН з прав людини.

До таких органів належать:

1. Комітет ООН з прав людини (CCPR).
2. Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (CESCR).
3. Комітет проти катувань (CAT) та Підкомітет з попередження катувань.
4. Комітет з ліквідації расової дискримінації (CERD).
5. Комітет з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW).
6. Комітет з прав дитини (CRC).
7. Комітет з прав інвалідів (CRPD).
8. Комітет з насильницьких зникнень (CED).
9. Комітет з прав робітників-мігрантів (CMW)

Комітет ООН з прав людини (CCPR). Утворений 1977 року та діє на підставі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 1966 року. Комітет має право здійснювати контроль над дотриманням положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права через такі інструменти: 1) розгляд періодичних доповідей держав-учасниць про прийняті ними заходи для реалізації положень пакту; 2) розгляд скарг індивідів щодо порушення державою-учасницею прав, закріплених у пакті; 3) розгляд скарг держав-учасниць про порушення положень пакту.

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (CESCR). Заснований 1985 року та діє на підставі Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 1966 року. Цей орган має компетенцію розглядати: 1) періодичні доповіді про дотримання державами положень відповідного пакту; 2) індивідуальні та колективні повідомлення від осіб.

Комітет проти катувань (CAT). Утворений 1987 року та діє відповідно до Конвенції проти катувань й інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 1984 року. Комітет проти катувань може не лише вивчати подану інформацію, але й проводити розслідування щодо заяв про систематичне застосування катувань у певній державі. Таке розслідування може бути конфіденційним. Після його закінчення та після консультації з відповідною державою Комітет може прийняти рішення про включення короткого звіту про результати розслідування до своєї щорічної доповіді (обнародувати результати).

Підкомітет ООН з попередження катувань контролює місця позбавлення волі та тримання під вартою у державах-учасницях Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

Комітет з ліквідації расової дискримінації (CERD). Заснований 1970 року та діє відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації від 1965 року. Цей орган розглядає періодичні доповіді, які держави зобов'язані подавати раз на 2 роки та на вимогу Комітету. Особлива форма роботи Комітету з ліквідації расової дискримінації – процедура раннього попередження та негайних дій, яка передбачає втручання цього органу для недопущення переростання наявної проблеми в сфері расової дискримінації в конфлікт (заходи раннього попередження) або для припинення порушень (негайні дії).

Комітет з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW). Заснований 1982 року і діє на підставі Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 1979 року. Бувають випадки, коли він повністю складається з жінок, що представляють широкий спектр професій (юристки, вчені, викладачки, дипломатки, експертки з гендерних питань тощо). Цей орган розглядає доповіді

держав стосовно запровадження законодавчих, судових, адміністративних або інших заходів, вжитих для виконання положень наведеної вище конвенції та про прогрес, досягнутий у цих питаннях.

Комітет з прав дитини (CRC). Утворений 1991 року відповідно до Конвенції про права дитини від 1989 року.

Специфікою діяльності цього органу є те, що він може розглядати індивідуальні повідомлення про порушення Конвенції про права дитини або перших двох факультативних протоколів до неї щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та порнографії, а також щодо залучення дітей у збройні конфлікти. Відповідно до третього факультативного протоколу до названої вище конвенції передбачається, що з індивідуальними скаргами до Комітету зможуть звертатися самі діти. Комітет також розглядає періодичні доповіді від держав, які подаються раз на 5 років, видає пропозиції та рекомендації загального характеру.

Комітет з прав інвалідів (CRPD). Заснований та функціонує згідно з Конвенцією про права осіб з інвалідністю (Конвенцією про права інвалідів) від 2006 року, що набрала чинності 2008 року комітет розглядає періодичні (раз на 4 роки) доповіді держав, а також скарги окремих осіб або груп, які перебувають під юрисдикцією однієї з держав, що ратифікувала факультативний протокол до відповідної конвенції. Цей орган може проводити розслідування у випадку надання надійних доказів про серйозні та систематичні порушення названої конвенції.

Комітет з насильницьких зникнень (CED). Основою його діяльності є Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 2006 року. Компетенція цього органу передбачає можливість проведення розслідування серйозних випадків порушення наведеної конвенції, а також процедуру термінових заходів, коли особи можуть звернутися до Комітету в інтересах зниклого з проханням про розшук та встановлення місцезнаходження. Комітет може вступити у діалог з відповідною державою та продовжувати його до з'ясування долі зниклої особи.

Комітет з прав робітників-мігрантів (CMW). Діє з 2004 року на підставі Міжнародної конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей від 1990 року. Розглядає періодичні (один раз на 5 років) доповіді від держав і надає висновки й рекомендації. Цей орган також може видавати загальні зауваження, зокрема щодо тлумачення положень відповідної конвенції.

У межах європейської юриспруденції склалася не лише сучасна доктрина прав людини, але й розгалужена та ефективна система їх забезпечення і захисту. Ця система має декілька рівнів, що частково перекриваються один одним, а частково – доповнюються як у стандартах щодо прав, так і у механізмах реалізації і захисту.

Основними рівнями названої системи є такі:

1. Рівень Ради Європи.
2. Рівень Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).
3. Рівень Європейського Союзу (ЄС).

Рівень Ради Європи. Рада Європи створена 1949 року як регіональна міжурядова організація, що передбачає розвиток співробітництва держав-учасниць на основі спільних ідеалів та принципів, а також сприяння їх економічному і соціальному прогресу. У Статуті Ради Європи встановлено, що «захист і подальший розвиток прав людини і основоположних свобод» є пріоритетом для цієї організації»

Стандарти щодо прав людини закріплено у десятках європейських конвенцій, угод, пактів, декларацій і протоколів. Особливе місце належить такому визначному документу, як Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод від 1950 року, яка вийшла далеко за межі регіонального стандарту. Важливі стандарти містять Європейська соціальна хартія від 1961 року, Європейська хартія місцевого самоврядування від 1985 року, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 1992 року, Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1995 року, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 1992 року, Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству й боротьбу з цими явищами від 2011 року та ін.

Рада Європи захищає права людини в рамках міжнародних конвенцій і стежить за прогресом держав-членів у цих областях, дає рекомендації через незалежні контрольні експертні органи.

У межах Ради Європи опосередковане або пряме забезпечення та захист прав людини здійснюють такі інституції: ПАРЄ, Генеральний секретар, Комітет міністрів Ради Європи, Комісар (Уповноважений) Ради Європи з прав людини, ЄСПЛ, Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія), Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи.

Частиною структури вважається також Конференція міжнародних неурядових організацій. ПАРЄ – дорадча інституція, яка може обговорювати будь-яке питання, що відповідає меті й компетенції Ради

Європи, надавати Комітету міністрів висновки та рекомендації, приймати резолюції. Резолюції є не лише стандартами у сфері прав людини, а й досить динамічними інструментами впливу на забезпечення та захист прав.

Генеральний секретар відповідає за стратегічне управління Радою Європи. Він веде засідання та представляє Раду Європи.

Комітет міністрів – керівний орган Ради Європи, що складається з міністрів закордонних справ держав-учасниць або їх постійних представників, а також інших членів урядів. Він приймає висновки у формі рекомендацій урядам, готує до ухвалення тексти конвенцій та угод, здійснює контроль за виконанням рішень ЄСПЛ.

Комісар Ради Європи з прав людини незалежно вирішує питання та привертає увагу до порушень прав людини. Він працює як незалежна посадова особа, завдання якої – сприяти повазі до прав людини та їх дотриманню у країнах Ради Європи. Він має співпрацювати з іншими міжнародними інститутами щодо заохочення та захисту прав людини з метою уникнення їх дублювання, надавати консультативні послуги й інформацію з питань захисту прав людини та запобігання їх порушенням. Одночасно він має співпрацювати з національними правозахисними установами.

Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія) – дорадчий орган Ради Європи, який надає висновки про відповідність проєктів законодавчих актів європейським стандартам та цінностям. Комісія одночасно є форумом, у ході якого держави можуть обмінюватися інформацією та досвідом, обговорювати ідеї й проєкти, пов’язані з конституційними питаннями.

Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи відповідає за зміцнення місцевої та регіональної демократії в державах-учасницях і надає оцінку застосування Європейської хартії місцевого самоврядування, здійснює моніторинг місцевої демократії та виборчих процесів. Він також працює в цілях сприяння консультаціям і політичному діалогу між національними урядами та місцевими і регіональними органами влади за допомогою співпраці з Комітетом міністрів Ради Європи.

Конгрес складається з двох палат: Палати місцевих органів влади і Палати регіонів.

Конференція міжнародних неурядових організацій представляє громадянське суспільство і сприяє демократичній участі.

Рівень Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Попри те, що головним призначенням ОБСЄ є сприяння миру та безпеці в Європі, вона здійснює суттєвий вплив на стандарти у сфері прав людини та систему їх захисту. Ця структура функціонує як полі-тичний орган з 1975 року, а як міжнародна організація – з 1995 року.

1975 року було підписано Гельсинський Заключний акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, яким було закріплено низку стандартів у сфері прав.

До них належать такі: дотримання гендерної рівності; заборона дискримінації; недопущення катування та торгівлі людьми; забезпечення прав і свобод профспілок; забезпечення прав національних меншин; забезпечення права осіб на свободу пересування й вільний вибір місця проживання; забезпечення стандартів поводження із затриманими й ув'язненими особами, а також дотримання їх процесуальних прав; забезпечення прав біженців та осіб у вразливому становищі.

ОБСЄ сприяє освіті у сфері прав людини, зокрема через публікацію розповсюдження міжнародних документів, національних законодавчих актів, коментарів та посібників у навчальних закладах усіх рівнів. Так само вона надає підтримку у правозахисній діяльності, а також допомогу у реформуванні правової системи з урахуванням стандартів щодо прав людини.

Інституційно ОБСЄ включає Парламентську асамблею ОБСЄ, Верховного комісара ОБСЄ зі справ національних меншин, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини, Представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ, Секретаріат ОБСЄ, Суд з примирення та арбітражу, а також Мінську групу ОБСЄ. Також у межах ОБСЄ на підставі відповідних мандатів діють польові операції та місії.

Рівень Європейського Союзу. Європейський Союз – унікальне утворення зі складною інституційною структурою, міждержавне та міжнародне об'єднання з високим ступенем інтеграції, яке володіє визначеними повноваженнями (компетенцією) в економічній, політичній, правовій сферах, має власну правову систему.

Основними інституціями ЄС виступають Європейський парламент, Європейська комісія, Рада Європейського Союзу (Рада Міністрів), Європейська рада, Суд Європейського Союзу, Суд аудиторів, Європейський центральний банк, Високий представник Європейського Союзу

з закордонних справ та безпекової політики. Частина з них діють як спеціальні наддержавні інституції, частина як представники національних урядів або громадян.

Особливості інституційної структури ЄС полягають у такому: 1) відсутність класичного розподілу повноважень між законодавчою, судовою і виконавчою владою (основні інституції можуть виконувати функції різних гілок влади і взаємодіють між собою); 2) виважена поліцентрична структура, складний баланс між інституціями та взаємний контроль; 3) спільне формування політики ЄС; 4) представлення різноманітних інтересів на європейському рівні, виступаючи від імені держав-членів, національних урядів, народів цих держав або всіх громадян ЄС.

Прийняття найважливіших рішень в об'єднанні засноване на подвійній легітимності інституцій: інтереси народу представляють депутати Європейського Парламенту, обрані громадянами ЄС, а інтереси держав-членів представляють міністри у Раді ЄС, обрані національними урядами.

Варто зазначити, що засоби захисту прав людини застосовуються на міжнародному та національному рівнях і можуть бути розподілені на національні й міжнародні. Труднощі, що виникають під час застосування міжнародної системи захисту прав людини, пов'язані передусім з довготривалістю такого застосування. Проте і авторитетність, і виконуваність рішень міжнародних установ, особливо судових, можуть бути вищими, ніж у разі використання національних способів захисту прав людини.

На сьогодні можна констатувати підвищену значущість деяких регіональних організацій, пов'язану насамперед з дієвістю останніх, реальною спроможністю впливу на покращення стану із правами людини тощо. Так, наприклад, поширюється визнання обов'язкового характеру рішень ЄСПЛ. Крім того, відбувається часте ототожнення понять «регіональних» та «європейських» способів захисту прав людини і, відповідно, поширення їх впливу за межі відповідного географічного регіону світу, принаймні у вигляді юридичної доктрини щодо прав людини. При цьому у визначенні пріоритетності засобів захисту прав людини не можна говорити про верховенство одного з них, оскільки, по-перше, вони мають різні підстави застосування, по-друге, належать до різних рівнів системи захисту прав людини, по-третє, використання одних не виключає використання інших. Тому найбільша

ефективність у захисті прав людини, контроль за їх дотриманням досягається при розумному поєднанні міжнародних та національних засобів захисту прав.

Важливим інститутом у механізмі захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина є Конституційний Суд України. Провідну роль у формуванні судового конституціоналізму відіграє конституційне правосуддя як форма конституційного контролю та спеціалізований інструмент правової охорони Конституції.

Розглядаючи завдання Конституційного Суду України, можна зробити висновок, що діяльність Суду здебільшого спрямована на забезпечення прав і свобод людини і громадянина, забезпечення приписів Основного закону про неможливість їх скасування або звуження змісту та обсягу при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних. Крім розгляду прямих звернень з цих питань, Конституційний Суд в інших справах стежить за тим, щоб навіть в опосередкованих формах у правових актах не допускалося їх порушень. Права і свободи Суд захищає шляхом: оцінки конституційності законів та інших підконтрольних йому правових актів органів влади, чинних і тих, що узгоджуються Верховною Радою України, міжнародних договорів; офіційного тлумачення Конституції та законів України; перевірки законопроєктів про внесення змін до Конституції на предмет неприпустимості в них положень, які б скасовували чи обмежували права і свободи людини і громадянина. Щодо останнього повноваження, то воно є унікальним. Тут Суду дано право на час дії Конституції гарантувати недоторканність закріплених у ній прав і свобод. Це важлива запорука демократії, оскільки навіть шляхом внесення змін до Основного Закону ніхто не зможе завдати шкоди демократичним здобуткам у сфері прав і свобод[1].

Серед засобів захисту прав людини слід виокремити й інститут конституційної скарги (прямий індивідуальний доступ осіб до конституційного правосуддя). В основі права на конституційну скаргу лежить принцип правової держави – обмеженості державної влади конституційними правами і свободами людини та громадянина. Отже, рівень демократичності держави характеризується саме за показником

[1] Ткачук П. Конституційний Суд України: Теоретико-правові питання діяльності. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 4. С. 23–38.

дозволення нею верховенства в її діяльності природних прав і свобод людини й громадянина, що практично забезпечується гарантуванням кожній особі захисту її абсолютних та конкретних можливостей у будь-який, зокрема конституційно-юрисдикційний, судовий спосіб. Україною сьогодні досягнуто такого рівня розвитку, коли є всі підстави стверджувати про її реальну демократичність, сформованість влади народом. Але подальший рух у напрямі побудови правової держави й громадянського суспільства неможливий без удосконалення процедур реалізації та захисту основних прав і свобод кожною людиною як першоджерелом публічної влади – без запровадження конституційної скарги. Предметом конституційних скарг, у першу чергу, виступають нормативні акти (закони, акти глави держави, уряду, інша підзаконна нормотворчість). При цьому допускається існування певних обмежень щодо видів нормативно-правових актів, які можуть бути оскаржені особою до конституційної юстиції.

На сьогодні проблемою залишається виконання судових рішень, зокрема Конституційного Суду України. Хоча його рішення і висновки є обов'язковими до виконання, однак не всі державні органи належним чином реагують на деякі з них, зокрема, своєчасно не вносять відповідні зміни до нормативно-правових актів у зв'язку з визнанням неконституційними їх положень, що призводить до тимчасових прогалин, невизначеності у правовому регулюванні суспільних відносин[1]. Залишається сподіватися, що відповідні державні органи, юридичні особи та громадяни будуть усе ж таки забезпечувати належне виконання судових рішень і, тим самим, виконання завдання захисту основних прав і свобод людини та громадянина органами судової гілки влади, зокрема і Конституційним Судом України, що буде мати вирішальне місце у здійсненні правосуддя – у знаходженні істини та забезпеченні верховенства права.

Серед позасудових засобів захисту особливе місце займає звернення до омбудсмана (уповноваженого з прав людини). Особливе значення такого засобу захисту прав людини, як звернення до уповноваженого з прав людини, визначається специфічним статусом останнього. Адже, з одного боку, він входить до системи інститутів держави, а з іншого – у певний спосіб належить до інституцій

[1] Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки / Міністерство юстиції України / вебсайт. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_11351

громадянського суспільства. Крім того, інститут омбудсмана покликаний забезпечити захист прав людини, які порушені державою в особі її представників. Однак можливе звернення і щодо порушення прав людини іншими недержавними суб'єктами.

В Україні парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), який у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 1)[1]. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»[2] «метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

1) захист прав і свобод людини й громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;

2) додержання та повага до прав і свобод людини й громадянина;

3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;

4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини й громадянина у відповідні до Конституції України, міжнародних стандартів у цій галузі;

5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини й громадянина;

6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу».

Відповідно до статті 18 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений представляє Верховній Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні органами

[1] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. *Верховна Рада України*. *Законодавство України* / вебсайт. URL: https://ips.ligazakon.net/document/Z970776?an=1

[2] Там само.

державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини й громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини й громадянина.

Так, Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» за 2021 рік містить 9 розділів[1].

Так, Уповноважений зазначає, що протягом 2021 року до нього звернулася «201 особа з повідомленням про порушення права на захист від домашнього насильства, що у 2,5 раза більше, ніж минулого року».

У межах здійснення парламентського контролю, за результатами розгляду звернень, Уповноваженим здійснювалися провадження у справах про порушення прав осіб, які постраждали від домашнього насильства, «до органів державної влади і місцевого самоврядування скеровано 304 листи з рекомендаціями щодо усунення порушень та поновлення прав громадян, проведено 17 моніторингових візитів та безвиїзних перевірок суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»[2].

За результатами розгляду звернень 201 особи та моніторингу ЗМІ, Уповноваженим встановлено порушення органами Національної поліції України прав осіб, які постраждали від домашнього насильства, на отримання допомоги та захисту, а також щодо притягнення кривдників до відповідальності. Зокрема, є випадки, коли уповноважені підрозділи Національної поліції України не приймають заяви про факти вчинення домашнього насильства та на порушення вимог Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658, не інформують про них районні державні адміністрації, служби у справах дітей та спеціалізовані служби підтримки

[1] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» / вебсайт. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/ schoricha-dopovid-2021.pdf

[2] Там само.

постраждалих осіб, обмежуючись виключно профілактичними бесідами з кривдником»[1]. Уповноваженим було розроблено рекомендації:

«Кабінету Міністрів України:

1. Забезпечити створення та функціонування Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі відповідно до статті 16 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 № 2229-VIII.

2. Забезпечити виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Міністерству внутрішніх справ України, Національній поліції України забезпечити: розгляд заяв і повідомлень про вчинення домашнього насильства з урахуванням кваліфікуючих ознак, визначених статтею 173-2 КУпАП (Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування) та статтею 126-1 КК України (Домашнє насильство).

Міністерству соціальної політики України забезпечити:

1. Виконання заходів, передбачених Державною соціальною програмою запобігання та протидії домашньому та насильству за ознакою статі на період до 2025 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 24.02.2021 № 145.

2. Функціонування кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей в усіх областях України.

Обласним, Київській міській державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування:

1. Забезпечити створення та функціонування усіх спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII»[2].

Засобами захисту прав людини є звернення інших уповноважених державних органів і посадових осіб та органів місцевого самоврядування. Ними є подання індивідуальних і колективних звернень,

[1] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» / вебсайт. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/ schoricha-dopovid-2021.pdf

[2] Там само.

а також петицій (останні виконують роль засобу захисту та засобу інформування влади про суспільну думку).

В Україні існує певна правова база для практичної реалізації громадянами наданого їм ст. 40 Конституцією України права як вносити в органи виконавчої влади пропозиції щодо поліпшення їх діяльності, так і оскаржувати дії та рішення посадових осіб державних та громадських органів. Базовим законодавчим актом у цій сфері є Закон України «Про звернення громадян»[1] (далі – Закон). Ці питання регулюються також указами Президента України від 19 березня 1997 року № 241 «Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення», від 13 серпня 2002 року № 700 «Про додаткові заходи щодо забезпечення реалізації громадянами конституційного права на звернення», від 31 липня 2004 року № 854 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 348 «Про затвердження Інструкції з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації», іншими актами Кабінету Міністрів України, а також рядом нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади.

Проте сьогодні вчені та практики звертають увагу на неефективний механізм захисту прав особи і відмічають вади існуючої правової бази, зокрема звертають увагу на те, що Закон застосовується не тільки до відносин між громадянами й органами управління, а й до відносин громадських організацій і приватних підприємств, тобто до відносин між недержавними суб'єктами права. Така ситуація певною мірою не відповідає Конституції України, оскільки вищезазначені правовідносини регулюються положеннями цивільного, а не адміністративного права, і в разі виникнення спорів між ними рішення приймаються судами у порядку цивільного судочинства. Крім того, Закон регулює різні за своєю суттю правові явища – «пропозиції», «заяви» та «скарги». Тобто в той час, коли заява є звичайним інструментом безконфліктної реалізації права громадянина перед державою, скарга

[1] Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР / *Верховна Рада України*. *Законодавство України* / вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text

є інструментом захисту права і функціонально перебувають на одному рівні із судовим позовом. Ці структурні відмінності між різними врегульованими в Законі України «Про звернення громадян» формами ініціатив, з якими громадяни звертаються до органів управління, не враховуються цим Законом повним обсягом.

Важливим напрямом удосконалення законодавства з питань звернень громадян є, на думку вчених, чітке визначення видів таких звернень і віднесення їх регулювання до відповідного законодавчого акта[1].

Цей поділ фактично закріплений Законом України «Про звернення громадян». Так, звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування за змістом можна поділити на три групи:

– звернення з пропозиціями, зауваженнями, побажаннями тощо;

– звернення за адміністративними (управлінськими) послугами;

– звернення з оскарженням рішень, дій чи бездіяльності органів влади, їх посадових осіб.

Важливою складовою механізму захисту прав людини та дієвими засобами може бути функціонування недержавних структур і агенцій. За їх допомогою відбувається здійснення права на захист прав індивіда через суспільні інституції.

Так, *Ліга захисту прав жінок «Гармонія рівних»*[2], громадська організація, яка об'єднує небайдужих ініціативних людей – чоловіків та жінок, які прагнуть подолати гендерну дискримінацію, що існує в суспільстві, відкинути стереотипи та побудувати рівноправне суспільство вільних людей, які працюють на спільне благо. Пріоритети діяльності: боротьба з множинною дискримінацією жінок, протидія домашньому та гендерно зумовленому насильству.

Центр «Жіночі перспективи»[3]. Місія організації: захист прав жінок та забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у всіх сферах суспільного життя. Діяльність організації спрямована на впровадження гендерної політики в Україні, зменшення рівня насильства, підвищення конкурентоспроможності жінок на ринку праці та просування їх на рівень прийняття рішень в Україні. Пріоритетні

[1] Законодавство про звернення громадян та необхідність його оновлення / Міністерство юстиції України / вебсайт. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4902

[2] Громадська організація «Ліга захисту прав жінок «Гармонія рівних». URL: https://ru-ru.facebook.com/HARMONY.OF.EQUALS/

[3] Громадська організація «Центр «Жіночі перспективи». URL: https://uk-ua.facebook.com/ZahidnoukrainskijCentrZinociPerspektivi/

напрями діяльності організації: гендерна рівність, протидія домашньому насильству, протидія торгівлі людьми, підтримка жіночих та правозахисних організацій.

Захист прав людини може здійснюватися не лише суспільними інституціями, але й окремими особами – правозахисниками та громадськими активістами. На особливу увагу потребує такий спосіб, як надання приватному інтересу публічного статусу, який може застосовувати особа – носій прав людини. Наприклад, зміни до нормативних актів можуть бути ініційовані людиною, що бажає не тільки захистити своє порушене право, а й не допустити повторення таких випадків у подальшому. Тому власник прав людини може виступити суб'єктом громадської ініціативи з особистою пропозицією змін до законодавства чи заручитися підтримкою прямих суб'єктів законодавчої ініціативи (приміром, членів парламенту), або докласти зусиль для проведення референдуму з проблемного питання. Кінцевим позитивним результатом застосування усіх засобів захисту повинен бути належний захист прав людини.

1.3. Захист цивільних прав та інтересів людини: міжнародний досвід

Інститут захисту прав і свобод людини та громадянина з давніхдавен займає важливе місце серед основних інститутів сучасного міжнародного публічного права. Проте сьогоднішні загрози миру та безпеці, а також причини соціально-економічних кризових явищ, зокрема війни, збройні конфлікти, терористичні акти, екологічні проблеми, і як наслідок – світова міграційна криза, надали нового сенсу питанню вдосконалення міжнародних стандартів та державно-правових засобів захисту прав людини і громадянина.

Також характерологічною рисою розвитку світу останніми двома роками стала необхідність термінового розширення та уніфікації предмета регулювання міжнародних відносин паралельно з удосконаленням національних демократичних та правових інститутів, враховуючи правові акти sui generis.

Можливість взаємодії держави з громадянським суспільством забезпечується публічним правом більшою мірою, ніж приватним. Це природний стан речей, оскільки приватне право і цивільне суспільство

є єдиними поняттями, які не лише не можуть існувати один без одного, але і не можуть бути охарактеризовані поза їх взаємозв'язком, оскільки пов'язані з однорідністю основи їх походження та існування. Необхідність державного втручання в регулювання цих відносин виникає через розбіжності інтересів людей та їх груп.

Громадянське суспільство, на думку Гегеля, це так зване поле битви, де один приватний інтерес постійно суперечить іншому. Оскільки громадянське суспільство апріорі не може впоратися з цими конфліктами поодинці, примирити розрізнені інтереси, воно формує державу для досягнення цієї мети шляхом встановлення правових відносин та відносин, які створюють керуючі структури і визначають процедури їх діяльності та співробітництва. Отже, державна влада повинна створювати оптимальні умови для належного функціонування громадянського суспільства, захищати його і допомагати долати конфліктні ситуації[1].

Права людини у міжнародному праві класифікують на:

– універсальні, що вони належать усім людям рівною мірою, незалежно від статусу, і вони є однакові для всіх людей у всьому світі;

– невід'ємні – вони не можуть бути відібрані або передані, люди з народження мають права, навіть коли їхні уряди порушують ці права;

– взаємопов'язані / взаємозалежні, тобто здійснення або порушення одного права впливає на здійснення всіх інших прав; разом права людини утворюють взаємодоповнюючу структуру;

– неподільний, тобто жодне право не може розглядатися ізольовано; жодне право не є більш важливим, ніж інше;

– недискримінаційні, що означає собою, що права людини повинні дотримуватися без відмінності, винятки, обмеження або переваги на основі раси, кольору шкіри, віку, статі, національного або етнічного походження, мови або будь-якого іншого статусу. Іноді висловлюється думка, що права людини настільки фундаментальні, що є частиною природного права, але більшість з них найкраще розглядати як складову частину договірного права[2].

---

[1] Evgen Kharytonov, Olena Kharytonova. Human rights, civil society, private law: correlation problems. *Revista de Derecho.* 2019. Vol. 8, pp. 225–244. ISSN: 1390-440X—eISSN: 1390-7794 Recepción: 30-11-2019. Aceptación: 10-12-2019. Publicación electrónica: 19-12-2019. ULR: https://doi.org/10.31207/ih.v8i0.222

[2] Kinga Drewniowska Introduction to Human Rights. Human Rights in Criminal Justice Context 2020/2021 Uniwersytet Wroclawski. ULR: https://prawo.uni.wroc.pl/sites/default/files/studentsresources/Introduction%20to%20human%20rights.pdf

Права людини – це правові норми або стандарти, які регулюють поведінку людей і захищають їх життя та гідність як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, включаючи: відносини між індивідом і державою (публічною владою). Дотримання прав людини також включає в себе зобов'язання поважати права людини, інших людей та груп людей. Концепція прав людини використовується для позначення набору прав, а підхід до відповідних питань заснований на складеному на основі каталогу переліку прав людини. Права людини постійно розвиваються, як і наші суспільства і держави, і тому підхід до прав людини повинен бути узгоджений з подіями в світі.

Термін «основні права» часто використовуються в поєднанні з «правами людини»; однак, по суті, вони означають те саме, що і права людини. Концепція основних прав здебільшого застосовується в Європейському судовому просторі як у Раді Європи, так і в Європейському Союзі.[1]

Загальні принципи права Європейського Союзу засновані на пріоритеті прав особистості, закріплених в Європейських конвенціях, яка також випливає з конституційних традицій європейських держав. Ті ж традиції визначають подальший розвиток національного законодавства держав-членів Європейських Співтовариств[2].

Міжнародний рух за права людини зміцнився, коли Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла Загальну декларацію прав людини (далі – ВДПЛ) 10 грудня 1948 року. Сформульована як «загальний стандарт досягнень для всіх народів і націй», Декларація вперше в історії людства визначає основні громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права, якими повинні користуватися всі люди.[3]

Міжнародне суспільство хоч і працює над розвитком і додержанням прав людини, але самі держави несуть юридичне зобов'язання захищати і заохочувати права людини, забезпечувати належне виконання громадянами своїх прав без дискримінації. На загальному

[1] Vilmati Muudetud. Human Rights. 2019. ULR: https://www.eesti.ee/en/republic-of-estonia/human-rights/human-rights

[2] Evgen Kharytonov, Olena Kharytonova. Human rights, civil society, private law: correlation problems. *Revista de Derecho.* 2019. Vol. 8, pp. 225–244. ISSN: 1390-440X—eISSN: 1390-7794 Recepción: 30-11-2019. Aceptación: 10-12-2019. ULR: https://doi.org/10.31207/ih.v8i0.222

[3] United Nations OHCHR. International Human Rights Law United Nations. ULR: https://www.ohchr.org/en/instruments-and-mechanisms/international-human-rights-law

рівні відповідальність держави включає в себе забезпечення належного надання пільг відповідно до чітких і прозорих критеріїв, а також належне управління установами та послугами. У тих випадках, коли пільги і послуги не надаються безпосередньо державними установами, ефективне дотримання законодавчих рамок особливо важливо для надання пільг і послуг.

Важливість прав людини частіше визнається в рамках більш широких інструментів, що забезпечують такий захист. Сила і життєвість прав і свобод людини полягає в тому, що вони не тільки проголошуються, але і гарантуються. Гарантії прав і свобод людини здебільшого підрозділяють на дві групи: загальні та спеціальні або юридичні. Але, кажучи про класифікацію саме соціально-економічних гарантій прав людини, потрібно звернути увагу на їх особливості та на значимість їх у соціальній державі. Тому всю систему гарантій забезпечення соціально-економічних прав людини у науковому світі пропонується умовно підрозділити на державно-правові та міжнародно-правові[1].

Елеонора Рузвельт зауважила: «Де, врешті-решт, починаються загальні права людини? У маленьких місцях, недалеко від будинку – так близько і так мало, що їх не можна побачити ні на одній карті світу. І все ж це світ окремої людини: район, в якому він живе; школа або коледж, які він відвідує; фабрика, ферма або офіс, де він працює. Це місця, де кожен чоловік, жінка і дитина прагнуть до рівної справедливості, рівних можливостей, рівної гідності без дискримінації. Якщо ці права не мають сенсу там, вони мають мало сенсу де-небудь ще»[2].

Обов’язок держави заохочувати, захищати та поважати права людини є головним, а обов’язок міжнародних судових інстанцій, трибуналів вступає в дію лише в тих випадках, коли держава навмисно порушує права людини. Як стає очевидним з аналізу правових актів зарубіжних країн, у багатьох випадках законодавчі норми нівелюються, на

[1] Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет внутрішніх справ МВС України. Харків, 2002. 20 с.

[2] Права людини у міжнародному праві: підручник / за заг. ред. канд. юрид. наук, доцента А. В. Войціховського; Бакумов О. С., Варунц Л. Д., Войціховський А. В., Гудзь Т. І. та ін.; передм. А. В. Войціховський. Харків: ООО «Планета – Принт», 2021. 404 с. ISBN 978-617-7897-56-8.

національному рівні відбуваються порушення. Нижче будуть наведені приклади декількох держав, засновані на звіті міжнародних організацій, де законодавство і реальне його забезпечення протирічать один одному. А тому звернення до міжнародних трибуналів – це остання інстанція проти національних судів, щоб відстояти свої основоположні права людини і притягнути державу – учасницю Конвенцій до відповідальності за порушення нею ж ратифікованих норм і чинного законодавства.

Гарантіями забезпечення прав людини на міжнародному рівні є розробка великого і складного зводу текстів (документів) з прав людини та процедур їх здійснення. Документи з прав людини зазвичай поділяються на три основні категорії: географічне охоплення (регіональний або універсальний), Категорія передбачених прав і, у відповідних випадках, конкретна категорія осіб або груп, яким надається захист. На рівні Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) існує більше сотні документів, пов'язаних з правами людини. Якщо додати інші документи на різних регіональних рівнях, їх число ще більше зросте.

Найважливішим глобальним документом з прав людини є Загальна декларація прав людини, прийнята 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН[1]. Ця декларація настільки широко визнана, що її первісний необов'язковий характер змінився. Більша частина тепер часто згадується як юридично обов'язкова на основі звичайного міжнародного права. Цей документ є основоположним документом з прав людини, на основі якого базуються десятки інших міжнародних і регіональних документів, а також сотні національних конституцій та інших законодавчих актів. Загальна декларація прав людини складається з передмови і 30 статей, в яких викладаються права людини й основні свободи, на які мають право як усі чоловіки, так і жінки в усьому світі без будь-якої дискримінації. Декларація охоплює як громадянські та політичні права, так і соціальні, економічні та культурні права:

– право на рівність;
– свобода від дискримінації;
– право на життя, свободу, особисту безпеку;
– свобода від рабства;
– свобода від тортур і принижуючого гідність поводження;
– право на визнання як особи перед законом;
– право на рівність перед законом;

[1] Загальна декларація прав людини: Декларація, Міжнародний документ ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

– право на відшкодування шкоди компетентним судом;

– свобода від довільного арешту та заслання;

– право на справедливий публічний розгляд;

– право вважатися невинним до тих пір, поки вина не буде доведена;

– свобода від втручання в приватне життя, сім'ю, будинок і листування;

– право на вільне пересування по країні і за її межами;

– право на притулок в інших країнах від переслідувань;

– право на громадянство і свободу його зміни;

– право на шлюб і сім'ю;

– право на володіння майном;

– свобода переконань і релігії;

– свобода думок та інформації;

– право на мирні зібрання та асоціації;

– право на участь в управлінні державою та у вільних виборах;

– право на соціальне забезпечення;

– право на бажану роботу і вступ до профспілок;

– право на відпочинок і дозвілля;

– право на достатній життєвий рівень;

– право на освіту;

– право на участь у культурному житті суспільства;

– право на соціальний порядок.

У декларації також міститься чітке посилання на суспільні та громадянські обов'язки, які необхідні для вільного і всебічного розвитку та поваги прав і свобод інших людей.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права[1] (далі – МПГПП) і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (далі – МПЕСКП) набули чинності 1976 року та є основними юридично обов'язковими документами, що застосовуються в усьому світі. Вони були розроблені з метою розширення прав, викладених у Загальній декларації прав людини, і надання їм юридичної сили. Разом із Загальною декларацією з прав людини і відповідними факультативними протоколами до них вони утворюють Міжнародний Білль

[1] Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та міжнародного пакту про громадські і політичні права: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

про права. Кожен з них передбачає різну категорію прав, хоча вони також поділяють заклопотаність, наприклад, щодо недискримінації. Обидва документи є ратифікованими понад 160-ма державами світу, учасником є і Україна.

На додаток до Міжнародного Біллю про права ООН прийняла ще сім договорів, що стосуються конкретних прав або бенефіціарів.

У Конвенції про права дитини (1989 р.) визнається, що у дітей теж є права людини і що люди у віці до 18 років потребують особливого захисту для забезпечення їх всебічного розвитку, виживання і дотримання їх найкращих інтересів[1].

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.) засуджує і забороняє расову дискримінацію, вимагає від держав-учасниць вживати заходів для її припинення всіма належними засобами незалежно від того, чи здійснюється це державними органами або іншими особами. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації[2].

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979) фокусується на дискримінації, якій часто систематично і регулярно піддаються жінки в результаті «відмінності, виключення або обмеження, проведеного за ознакою статі, які мають наслідком або метою применшення або зведення нанівець визнання, використання або здійснення прав людини й основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській або будь-якій іншій сфері» (стаття 1). Держава зобов'язується засудити таку дискримінацію і вжити негайних заходів для забезпечення рівності[3].

Конвенція проти катувань та інших форм жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження (1984) визначає тортури як «сильний біль або страждання, будь то фізичні або психічні»

---

[1] Конвенція про права дитини: Конвенція, Міжнародний документ від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_021

[2] Про зняття зроблених раніше застережень Української РСР про невизнання обов'язкової юрисдикції Міжнародного Суду ООН щодо спорів про тлумачення і застосування ряду міжнародних договорів: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 14 березня 1989 року № 7248-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

[3] Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція. Міжнародний документ ООН від 18 грудня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

(стаття 1.1), які заподіюються умисно з метою отримання інформації як покарання або примусу або на основі дискримінації. Цей договір вимагає від держав-учасниць вживати ефективних заходів для запобігання тортурам у межах їх юрисдикції і забороняє їм повертати людей у їх рідну країну, якщо є підстави вважати, що вони будуть піддані там тортурам. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання[1].

Конвенція про захист прав трудящих-мігрантів та членів їх сімей (1990 р.). У цій Конвенції йдеться про особу, яка «повинна займатися, займається або займалася оплачуваною діяльністю в державі, громадянином якої вона є або ні» (стаття 2.1). Крім визначення загальних прав людини, якими повинні користуватися, в договорі роз'яснюється, що незалежно від того, задокументовані вони і перебувають у законному і незаконному стані. Дискримінація не повинна допускатися щодо користування такими правами, як свобода і безпека, захист від насильства або позбавлення волі. Конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав[2].

Конвенція про права інвалідів знаменує собою революційний зсув не тільки у визначенні людей з обмеженими можливостями, але і в їх визнанні як рівноправних суб'єктів з повними і рівними правами людини й основними свободами. Договір роз'яснює застосування прав до таких людей і зобов'язує держави-учасниці забезпечувати розумні умови для людей з обмеженими можливостями з тим, щоб дозволити їм ефективно здійснювати свої права, наприклад, для забезпечення їх доступу до послуг і культурного життя[3].

---

[1] Про ратифікацію Конвенції проти катувань та інших жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26 січня 1987 № 3484-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

[2] Конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав: Конвенція. Міжнародний документ від 14 листопада 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_j82#Text

[3] Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів): Конвенція ООН від 13 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

Конвенція про насильницькі зникнення стосується явища, яке стало глобальною проблемою. Договір забороняє «арешт, затримання, викрадення або будь-яку іншу форму позбавлення волі» (стаття 2), будь то державними агентами або іншими особами, що діють з мовчазної згоди держав, за якими слідує відмова визнати факт позбавлення волі або приховування долі або місцезнаходження зниклої особи. У ньому зазначається, що ніяких виняткових обставин для цієї відмови визнати позбавлення волі і приховування долі і місцезнаходження жертв не існує. Його мета полягає в тому, щоб покласти край цьому цинічному виверту і спробі вчинити серйозні порушення прав людини та вийти сухим з води[1].

У своїй основі на державному рівні основоположним законом, що регулює права людини є Конституція та інші закони.

Незважаючи на міжнародні прийняті Конвенції і зобов'язання держав приводити своє законодавство у відповідність до норм ратифікованій конвенції в умовах сьогодення існують і непередбачувані обставини, такі як Covid-19, що змушує держави вжити заходів щодо прийняття законодавчих актів, що часом суперечать Конвенціям, а також сама внутрішня політика держав, що полягає у недотриманні певних вимог і навіть протирічить основним правам людини.

На сьогодні держави по всьому світу посилюють тиск на основоположні права людини, вводячи різні обмеження і заборони. Наприклад, у багатьох країнах світу персональні дані громадян перестали бути особистими, оскільки держави контролюють практично всі аспекти людського життя. Природно, такі заходи вважаються тимчасовими і пов'язані з необхідністю контролювати захворюваність Covid-19, але навіть після закінчення пандемії буде досить складно відновити статус-кво[2].

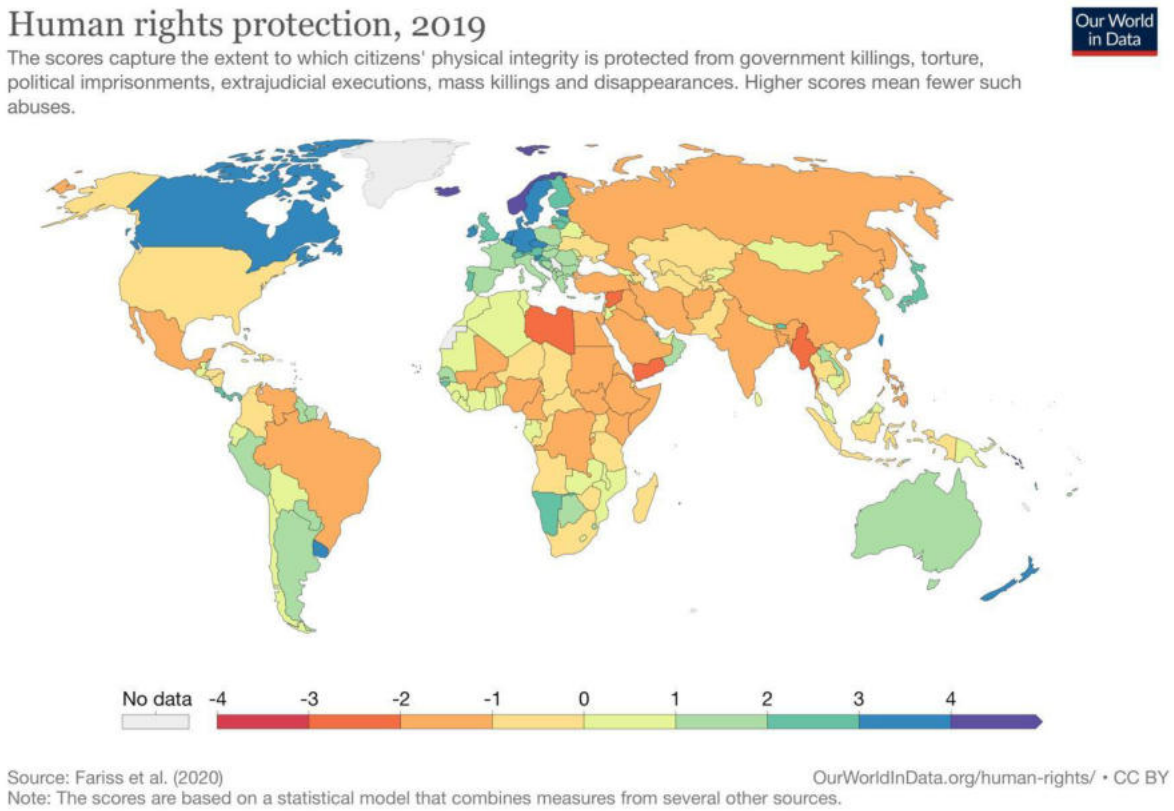
Надалі розглянемо основне законодавство та його недоліки у регулюванні основоположних прав людини.

Перед тим, як перейти до більш детального розгляду дотримання прав людини окремими зарубіжними країнами, пропонується розглянути світові дані з дотримання прав людини станом на 2019 рік.

---

[1] Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень: від 20.12.2006 / Конвенція. Міжнародний документ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l54#Text

[2] Maxym Tkalych, Oksana Safonchyk & Yuliia Tolmachevska. *Private Law and human rights: New realities*. DIXI 32. July 2020. Pp. 1–12. URL: https://doi.org/10.16925/2357-5891.2020.02.04

Оцінки відображають ступінь захисту фізичної недоторканності громадян від урядових вбивств, тортур, політичних ув'язнень, позасудових страт, масових вбивств і зникнень. Більш високі бали означають меншу кількість подібних зловживань.[1]

Швейцарія. Швейцарська Конфедерація-конституційна республіка з федеративним устроєм. Законодавча влада належить двопалатному парламенту (Федеральним Зборам), що складається з Ради Штатів у складі 46 членів і Національної ради у складі 200 членів[2].

Національні законопроєкти про права та конституційні суди більше не є єдиним місцем захисту основних прав. Вони діють у рамках багаторівневої архітектури прав людини, в якій режими прав людини, розташовані на універсальному і європейському рівнях, доповнюють і взаємодіють з національними гарантіями основних прав. На відміну від унітарних національних держав множинність джерел, що захищають права особистості, не була абсолютно новим явищем для Швейцарії.

[1] Human rights protection: Physical integrity rights 2019. Fariss et al. 2020. URL: https://ourworldindata.org/grapher/human-rights-protection?time=latest

[2] 2021 Country Reports on Human Rights Practices: Switzerland. URL: https://www.state.gov/reports/2021-country-reports-on-human-rights-practices/ switzerland/

Будучи федеративною державою, створеною знизу вгору, Швейцарія має давню традицію боротьби з плюралізмом у сфері прав людини. З моменту створення швейцарської федеральної держави 1848 року основні права були закріплені як у федеральній Конституції, так і в конституціях двадцяти шести федеральних утворень, званих кантонами.

Постійна взаємодія між федеральним та кантональним рівнями визначила еволюцію захисту основних прав у швейцарській державі. Європейська конвенція про права людини (ЄКПЛ), ратифікована 1974 року, і наступні договори з прав людини ускладнили швейцарську архітектуру прав людини і змістили центр захисту прав з федеральних і кантональних законів про права[1].

Подібно укладачам Хартії основних прав ЄС, проголошеної 2000 року, автори нової Конституції під впливом Основного закону Німеччини відводили це чільне місце гідності. Положення про гідність розглядається як фундаментальна цінність, яка є основою всіх основних прав, так і окреме основне право. У швейцарській традиції основних прав право на особисту свободу відігравало роль загальної та допоміжної гарантії, на яку можна покластися, коли інші основні права незастосовні. З цієї причини значення Положення про гідність як окремого права людини досі було обмеженим. Його основна роль полягає в інформуванні про тлумачення інших основних прав[2].

Незважаючи на широко розвинені засоби захисту прав людини в Швейцарії, лише наприкінці 90-х років було дозволено голосувати на виборах. Конституція і закон вимагають рівності для жінок і чоловіків, включаючи надання жінкам того ж правового статусу і прав, що і чоловікам, відповідно до законів, що стосуються сім'ї, релігії, сімейного стану, громадянства, зайнятості та рівної оплати праці, кредитів, а також володіння або управління бізнесом чи майном. Влада, як правило, ефективно застосовувала закон, але недостатньо усувала дискримінацію у сфері зайнятості та нерівність в оплаті праці, що стосується жінок[3].

---

[1] Maya Hertig Randall The Swiss Federal Bill of Rights in the Context of International Human Rights Protection: Added Value and Shortcomings. Revue interdisciplinaire d'études juridiques 2016/2 (Volume 77), pp. 151–177. URL: https://www.cairn.info/revue-interdisciplinaire-d-etudes-juridiques-2016-2-page-151.htm

[2] Belser E. M. and Molinari E. Art. 7 in Bundesverfassung. Basler Kommentar, op.cit., note 76, n° 39 ff.

[3] U.S. Department of State. 2021 Country Reports on Human Rights Practices: Switzerland 2021. URL: https://www.state.gov/reports/2021-country-reports-on-human-rights-practices/switzerland/

До сьогодні однією з основних проблем залишається нерівність у виплатах заробітної плати чоловікам та жінкам, навіть якщо вони займають одну і ту ж саму позицію і виконують ідентичну роботу, жінки отримуватимуть менше.

Не існує законодавства, яке забороняє дискримінацію за ознакою статі при доступі до кредитів. Гендерний розрив у заробітній платі скорочується, але повільно. 2016 року різниця в заробітній платі становила 12 %, яка знизилася до 11,5 і 10,8 % у 2020 році. Цей розрив більш помітний серед більш високооплачуваних верств робочої сили. Жінки-менеджери заробляють на 16,8 % менше, ніж чоловіки, але різниця становить 9,3 % серед робочих місць з меншою відповідальністю[1].

Хоча курс розвивається в рамках прийняття Національної стратегії щодо забезпечення гендерної рівності. Ці заходи включають, наприклад, щорічну розробку та публікацію високоякісних інструментів для аналізу рівності в оплаті праці та прийняття Національної стратегії поєднання роботи та сімейного життя у співпраці з кантонами. Ще однією метою є зниження ризику бідності серед сімей, особливо матерів і батьків-одинаків. У сфері насильства уряд має представити план дій відповідно до Стамбульської конвенції та посилити заходи щодо захисту жертв. Наприклад, необхідно поліпшити розробку і використання статистичних даних про насильство щодо жінок і побутове насильство. Стратегія гендерної рівності до 2030 року є федеральною робочою програмою. Для реалізації стратегії федеральний уряд буде покладатися на участь кантонів і муніципалітетів і регулярні обміни з громадянським суспільством, зокрема з НУО, діловими колами і науковими колами. Первісну оцінку стратегії буде проведено в кінці 2025 року[2].

Польща – це республіка з багатопартійною демократією. Двопалатний парламент складається з верхньої палати (Сенату) і впливової нижньої палати (Сейму). Президент і Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром поділяють виконавчу владу.

[1] Gender wage gap barely moves in Switzerland. Swissinfo. 2022. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/gender-wage-gap-barely-moves-in-switzerland/47469824

[2] Swiss adopt first national strategy on gender equality. Swissinfo. 2021. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/swiss-adopt-first-national-strategy-on-gender-equality/46573162?utm_campaign=teaser-in-channel&utm_source=swissinfoch&utm_medium=display&utm_content=o

Важливі проблеми в галузі прав людини включали надійні повідомлення про: кілька випадків незаконних або довільних вбивств з боку поліції; серйозні проблеми з незалежністю судової влади; обмеження свободи вираження думок, включаючи кримінальні закони про дифамацію і богохульство; про жорстоке поводження з нелегальними мігрантами з третіх країн; злочини, пов'язані з насильством або погрозами насильства щодо представників етнічних меншин; насильство або загрози насильства щодо лесбіянок, геїв, бісексуалів, трансгендерів, гомосексуалістів або інтерсексуалів.

Конституція і закон забороняють Тортури та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність. Однак надходили повідомлення про проблеми, пов'язані з неправомірною поведінкою поліції стосовно затриманих. У законі відсутнє чітке юридичне визначення тортур, але всі дії, які можуть розглядатися як тортури, заборонені відповідно до закону і притягнутий до відповідальності відповідно до зобов'язань країни за міжнародними договорами і конвенціями, що забороняють тортури. Закон передбачає дисциплінарні заходи для співробітників поліції, включаючи догану, пониження у званні і звільнення. За даними Гельсінського фонду з прав людини, зростає стурбованість з приводу жорстокого поводження з особами, взятими під варту в поліції.

Конституція передбачає право на справедливий і публічний судовий розгляд. Судді, як правило, виявляють незалежність і забезпечують дотримання цього права. Підсудні користуються презумпцією невинуватості і правом на швидке і докладне повідомлення про пред'явлені їм звинувачення протягом усього судового процесу з безкоштовним усним перекладом для підсудних, які розмовляють польською. Вони мають право на справедливий і публічний судовий розгляд без невиправданих затримок і право бути присутнім на судовому процесі.

На практиці спостерігачі від громадянського суспільства відзначали стурбованість з приводу зростаючих затримок у судових розглядах, які вони пояснювали декількома факторами, в тому числі судовими реформами уряду, які, за їхніми словами, збільшили кількість вакансій у судах і знизили моральний дух суддів, а також відсутністю достатніх альтернативних механізмів вирішення спорів для розгляду простих справ, що призвело до збільшення судових цивільних та економічних справ.

За даними Court Watch Poland, постанови окремих судів про заборону аудиторіям бути присутніми на слуханнях перевищили вимоги до місткості, передбачені обмеженнями, пов'язаними з COVID-19, і порушили Конституцію, яка вимагає, щоб судові рішення оголошувалися публічно.

28 травня парламент ухвалив перегляд Кодексу цивільного судочинства, який, за даними Court Watch Poland, ще більше обмежив доступ громадськості до судових слухань. Згідно з переглянутим законодавством судді можуть довільно прийняти рішення про проведення цивільних слухань в закритому режимі, тобто при закритих дверях. Ні журналісти, ні особи, які звернулися за підтримкою до сторін спору, ні групи громадянського суспільства, які спостерігають за роботою судів, не зможуть брати участь у таких слуханнях.

24 червня 2021 року Парламент ухвалив перегляд адміністративно-процесуального кодексу, який значно обмежив можливості фізичних осіб домагатися повернення приватної власності, захопленої під час нацистської окупації або в комуністичну епоху. Закон унеможливив оскарження будь-якого адміністративного рішення, винесеного понад 30 років тому, і поклав край будь-яким незавершеним адміністративним оскарженням цих рішень. Законодавство обмежувало первинний процес, за допомогою якого позивачі можуть вимагати реституції або компенсації за експропрійоване майно.

Свобода вираження поглядів: закон забороняє розпалювання ненависті, включаючи поширення антисемітської літератури, публічну пропаганду фашизму, комунізму або інших тоталітарних систем, а також навмисне образу релігійних почуттів[1].

Закон зобов'язує як центральні, так і місцеві органи влади надавати громадянам необмежений доступ до методів і засобів, службовцям «свідомого продовження роду», що реалізуються урядом у вигляді гінекологічних консультацій для жінок і дівчаток та доступу до контрацепції. Хоча ніяких юридичних обмежень на право на отримання протизаплідних засобів не існує, за даними НУО, можливості пацієнта отримати їх були обмежені. Федерація жінок і планування сім'ї зазначила, що уряд виключив майже всі протизаплідні засоби, що

[1] Poland 2021 human rights report. URL: https://pl.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/23/hrr_2021.pdf

відпускаються за рецептом, зі свого списку субсидованих ліків, що зробило їх менш доступними, особливо для бідних жінок у сільській місцевості. Закон також передбачає, що лікарі можуть утримуватися від надання медичних послуг, несумісних з їх совістю. Згідно зі звітом Центрально – та Східноєвропейської мережі з питань сексуального та репродуктивного здоров'я та прав на 2020 рік лікарі регулярно використовували застереження про совість, щоб відмовитися виписувати рецепти на протизаплідні засоби. У звіті також зазначається, що в деяких аптеках не було запасів або продажу протизаплідних засобів.

10 березня 2022 року політизований Конституційний трибунал (далі – КТ) постановив, що стаття 6 (1) Європейської конвенції «Про захист прав людини та основних свобод», яка гарантує кожному право на справедливий судовий розгляд, несумісна з польською Конституцією[1].

До цього у червні 2020 року Польща заявила про вихід із Стамбульської конвенції, що спрямована на запобігання насильству над жінками. А у жовтні 2021 року Конституційний суд Польщі визнав неконституційними деякі частини законодавства Європейського Союзу. Зокрема, принцип верховенства права ЄС над польськими законами, що зі свого боку суперечить Європейському принципу верховенства права. Польща визнала неконституційною частину Конвенції про права людини.

Естонія. Естонія – багатопартійна конституційна демократія з однопалатним парламентом, прем'єр-міністром як главою уряду і президентом як главою держави. Глава 2 Конституції Естонської Республіки встановлює основні права, свободи та обов'язки. Основні права і свободи, перераховані в Конституції, гарантуються в Естонії всім громадянам Естонії, а також іноземним громадянам та особам без громадянства, які перебувають в Естонії[2]. Права людини є універсальними. Як цивільні, так і права людини гарантуються громадянам держави за допомогою національних положень.

Повідомлень про серйозні порушення прав людини не надходило. Закон забороняє тортури та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження і покарання, але надходили

[1] Human Rights Protection. URL: https://pl.boell.org/en/2022/03/17/lowering-standards-human-rights-protection

[2] The Constitution of the Republic of Estonia. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013003/consolide

повідомлення про те, що поліція застосовувала надмірну фізичну силу і словесні образи під час арешту та допиту деяких підозрюваних. Кількість справ, порушених проти співробітників поліції за надмірне застосування сили, була такою ж, як і в попередні роки. Упродовж першого півріччя влада порушила п'ять справ проти співробітників поліції за надмірне застосування сили[1].

Насильство щодо жінок залишається поширеним порушенням прав людини в Естонії. Вітаючи приєднання Естонії до Конвенції Ради Європи «Про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок та насильством у сім'ї» (Стамбульська конвенція), Комісар рекомендує проводити громадські кампанії проти гендерного насильства та насильства в сім'ї й забезпечувати ефективне реагування з боку правоохоронних органів і судової системи. У зв'язку з цим Комісар рекомендує продовжувати навчання співробітників правоохоронних і судових органів, зміцнювати правову допомогу жертвам та рекомендує створювати групи спеціалізованих прокурорів і суддів для розгляду справ про гендерне насильство[2].

Сполучені Штати Америки (далі – США). Права людини законодавчо захищені у Сполучених Штатах на федеральному рівні Конституцією та іншими федеральними законами.

Конституція визнає ряд невід'ємних прав людини, включаючи свободу слова, свободу зборів, свободу віросповідання, право зберігати і носити зброю, свободу від жорстокого та незвичайного покарання, а також право на справедливий і швидкий суд присяжних. До Конституції були внесені поправки, що включають додаткові права і свободи. Наприклад:

Поправки 1–10 складають Білль про права.

Тринадцята поправка (1865) скасувала рабство.

Чотирнадцята поправка (1968) стосується громадянських прав, належної правової процедури (яка забороняє державним та місцевим органам влади позбавити людей життя, свободи або власності без дозволу законодавства) та рівного захисту законів (що вимагає, щоб

[1] International Human Rights Law. United Nations. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-and-mechanisms/international-human-rights-law

[2] Dunja Mijatovic. Estonia should adopt more human rights oriented policies to improve the protection of women and the inclusion of older persons. 2018. URL: https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/estonia-should-adopt-more-human-rights-oriented-policies-to-improve-the-protection-of-women-and-the-inclusion-of-older-persons

кожна держава забезпечувала рівний захист за законом для всіх людей у межах своєї юрисдикції).

П'ятнадцята поправка (1870) забороняє федеральним урядам і урядам штатів відмовляти громадянину у праві голосу на підставі «раси, кольору шкіри або попереднього стану рабства» цього громадянина.

Дев'ятнадцята поправка (1920) надала жінкам право голосу, заборонивши будь-якому громадянину штатів США позбавлятися права голосу за ознакою статі.

Крім того, Верховний суд США визначив і включив до Конституції основні права, які прямо не вказані в Конституції, такі як презумпція невинуватості в кримінальному процесі і свобода пересування.

Інші федеральні закони захищають окремих осіб від незаконної дискримінації – Кодекс Сполучених Штатів United States Code (USC), Анотований код Сполучених Штатів United States Code Annotated (USCA).

Закон про громадянські права 1964 року Civil Rights Act of 1964 (з поправками) є важливим елементом законодавства про громадянські права, який забороняє дискримінацію за ознакою раси, кольору шкіри, релігії, статі (включаючи вагітність) або національного походження. Це поклало край нерівномірному застосуванню вимог до реєстрації виборців, расової сегрегації в школах, на робочих місцях і в установах, які обслуговують широку громадськість[1].

Усі штати США мають свої власні конституції, які містять Білль або декларацію прав. Оновлений список конституцій штатів (з поправками) доступний на сайті Ballotpedia, включаючи тексти конституцій, коментарі та посилання на офіційні версії конституцій на вебсайтах уряду штатів. Крім того, на сторінці конституції штатів Вікіпедії є посилання на окрему сторінку з довідковою інформацією та коментарями до кожної Конституції, а також на офіційні версії конституцій.

У тих штатах, які прийняли свої власні закони про громадянські права, більшість з них створили Державні установи для забезпечення дотримання, адміністрування та/або розслідування порушень законів. У деяких випадках юрисдикція агентств є переважною. Наприклад, якщо працівник звільнений через його або її вік, звільнення може порушити закони про громадянські права, що забороняють дискримінацію за віком.

[1] Human Rights Law. URL: https://unimelb.libguides.com/c.php?g=928011&p=6704330

Якщо закони штату забороняють приватні дії, працівник може подати скаргу на роботодавця тільки через Державне агентство або відповідно до законодавства штату. У багатьох штатах закони про громадянські права можуть бути чітко розділені за охопленням і відомствами в уряді штату. Громадське житло, житло та працевлаштування є найбільш частими конкретними видами дискримінації, що охоплюються законами штату[1].

Великобританія. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії (Велика Британія) – конституційна монархія з багатопартійною парламентською формою правління. За винятком Шотландії та Північної Ірландії Національна поліція забезпечувала внутрішню безпеку і підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ. Армія, яка перебуває у віданні Міністерства оборони, відповідає за зовнішню безпеку і підтримує поліцію в крайніх випадках. Національне агентство з боротьби зі злочинністю розслідує серйозні злочини в Англії, Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії та має повноваження займатися організованою, економічною та кіберзлочинністю, а також прикордонною поліцією та захистом дітей. Генеральний директор Національного агентства з боротьби зі злочинністю здійснює незалежне оперативне керівництво і контроль за діяльністю агентства і підзвітний міністру внутрішніх справ[2].

Судова, правова та правоохоронна система Шотландії децентралізована. Поліція Шотландії підпорядковується міністру юстиції Шотландії і державному прокурору, координує інформацію про транскордонні злочини і загрози для Національної поліції Великобританії і реагує на потреби поліції Великобританії в Шотландії за запитом[3].

У Північній Ірландії також є окрема поліція – поліцейська служба Північної Ірландії, яка підпорядковується поліцейській раді Північної Ірландії, державному органу, що складається з членів Асамблеї Північної Ірландії та незалежних членів спільноти[4].

---

[1] Richard A Leiter (ed) National Survey of State Laws, 7th ed, 2015.
[2] Unitied Kingdom Human Rights report 2021. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/02/313615_UNITED-KINGDOM-2021-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf
[3] Там само.
[4] Там само.

Ідея про те, що люди повинні мати набір основних прав і свобод, має глибоке коріння у Великобританії. Так, ще 1215 року Велика Хартія вольностей[1] вперше визнала, що піддані корони мають законні права і що закони можуть застосовуватися і до королів, і королев.

1679 року Закон «Про Хабеас Корпус»[2] передбачив право на справедливий судовий розгляд. Зі свого боку цей закон захищає і розширює право затриманої особи постати перед суддею для визначення того, чи було затримання законним[3].

1689 рік став історичним. Був прийнятий Англійський Білль про права[4]. Цей Законопроєкт став знаковим моментом у політичній історії Великобританії. Він обмежив повноваження монарха і встановлював права парламенту. Було надано право та свободу звертатися з петиціями до монарха (крок до прав на політичний протест); свободу від жорстоких і незвичайних покарань (попередник заборони на тортури в нашому законі про права людини) і свободу від штрафу без суду[5].

1948 року Великобританія приєдналася до Загальної декларації з прав людини[6].

Загальна декларація прав людини є основою сучасних прав людини не тільки для Великобританії, а й більшості країн світу. Після Другої світової війни міжнародне співтовариство визнало необхідність колективного вираження прав людини. Прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 1948 року, Декларація встановлює ряд прав і свобод, на які має право кожна людина в усьому світі[7].

---

[1] Magna Carta National Archives and Records Administration 700 Pennsylvania Avenue, NW Washington, DC 20408-0001. URL: https://www.archives.gov/files/press/press-kits/magna-carta/magna-carta-translation.pdf

[2] Habeas Corpus Act 1679. URL: https://www.legislation.gov.uk/aep/Cha2/31/2/data.pdf

[3] A history of human rights in Britain. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

[4] Bill of Rights [1688]. URL: https://www.legislation.gov.uk/aep/WillandMarSess2/1/2/introduction

[5] A history of human rights in Britain. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

[6] Universal Declaration of Human Rights United Nations. URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights

[7] A history of human rights in Britain. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

1950 рік відзначився прийняттям Європейської Конвенції про права людини[1].

Члени Ради Європи використовували Загальну декларацію прав людини для розробки цього Договору, щоб забезпечити основні права як для своїх власних громадян, так і для інших національностей у межах своїх кордонів. Конвенція була підписана в Римі 1950 року, ратифікована Великобританією 1951 року і набула чинності 1953 року. На відміну від Загальної декларації Європейська конвенція про права людини містить права, на які можна посилатися в суді[2].

1965 року був прийнятий Закон про міжрасові відносини[3], що став першим законом у Великобританії, спрямованим на боротьбу з расовою дискримінацією. Хоча закон був підданий критиці за те, що він охоплює дискримінацію лише в певних громадських місцях, він заклав основи для більш ефективного законодавства, а також заснував Раду з міжрасових відносин для розгляду скарг, поданих відповідно до Закону[4].

1965 року була прийнята Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації[5]. Конвенція є міжнародним договором з прав людини, який встановлює всеосяжні рамки для забезпечення того, щоб цивільними, політичними, економічними і соціальними правами користувалися всі, без відмінності раси, кольору шкіри, походження, Національного або етнічного походження.

1966 року Великобританія підписується під зверненням до Європейського суду з прав людини. Через шість років після створення Європейського суду з прав людини Великобританія надала так звану «індивідуальну петицію» – право людям звертатися зі своїми справами безпосередньо до Страсбурзького суду.

---

[1] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocol No. 11. URL: https://www.unhcr.org/4d93501a9.pdf

[2] A history of human rights in Britain. 2018. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

[3] Race Relations Act 1968. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1968/71/enacted

[4] A history of human rights in Britain. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

[5] International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination 21 December 1965 UN General Assembly resolution 2106. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial

1975 року прийнято Закон про дискримінацію за ознакою статі[1], у якому дискримінацію за ознакою статі визнано незаконною у сферах зайнятості, освіти та надання товарів, послуг[2].

1976 рік відзначився прийняттям Закону про міжрасові відносини для запобігання расової дискримінації[3]. Це зробило расову дискримінацію незаконною у сфері зайнятості, професійної підготовки, житла, освіти та надання товарів, приміщень та послуг. Також у цьому ж році був прийнятий Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (МПЕСКП)[4]. Загальні принципи, виражені в Загальній декларації прав людини, отримали особливу юридичну силу завдяки цим двом пактам.

1979 року було підписано Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (КЛДЖ)[5], яку часто називають «Біллем про права жінок». Конвенція визначає, що являє собою дискримінація щодо жінок, і встановлює основні принципи захисту їх прав[6].

1984 року Великобританія приєдналася до Конвенції ООН проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання[7]. Найбільш всеосяжний Міжнародний договір, що стосується тортур, та інших жорстоких, нелюдських покарань або таких, що принижують гідність видів поводження і покарання, став першим обов'язковим міжнародним документом,

---

[1] Sex Discrimination Act 1975. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/65/enacted

[2] A history of human rights in Britain. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

[3] Race Relations Act 1968. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1968/71/enacted

[4] International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights New York, 16 December 1966. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&clang=_en

[5] Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 34/180 of 18 December 1979 entry into force 3 September 1981, in accordance with article 27(1). URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/cedaw.pdf

[6] A history of human rights in Britain. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

[7] Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment 10 December 1984 General Assembly resolution 39/46. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading

призначеним виключно для запобігання деяких з найбільш серйозних порушень прав людини нашого часу[1].

Наступною Конвенцією, до якої приєдналася Великобританія 1989 року, стала Конвенція ООН про права дитини[2]. Уряди усього світу пообіцяли всім дітям однакові права, прийнявши Конвенцію про права дитини, також відому як КПР або КПК ООН. Основна мета полягає в тому, що діти (віком до 18 років) народжуються з такими самими основними свободами та невід'ємними правами, як і всі люди, але з особливими додатковими потребами через їх вразливість[3].

1955 рік став визначним прийняттям Закону про дискримінацію щодо інвалідів[4].

Цей Закон являв собою перше далекосяжне законодавство про дискримінацію щодо інвалідів. Вона охоплювала ключові сфери життя, такі як зайнятість і професійна підготовка, освіта, товари, обладнання та послуги, приміщення і транспорт[5].

1988 року був ухвалений Закон про права людини[6] та набув чинності з жовтня 2000 року. Він включив у внутрішнє законодавство права і свободи, закріплені в Європейській конвенції про права людини. Жителям Великобританії більше не потрібно було подавати скарги на порушення прав людини до Європейського суду в Страсбурзі – тепер Британські суди могли розглядати ці справи[7].

З 2006 року Великобританія приєдналася до Універсального періодичного огляду[8], що стала новою системою огляду ООН та означала, що вперше показники дотримання прав людини у всіх державах-членах будуть регулярно перевірятися в рамках Універсального періодичного огляду. Це дало чіткий сигнал про те, що у всіх країн є можливості для поліпшення способів заохочення і захисту прав людини.

---

[1] A history of human rights in Britain. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

[2] Convention on the Rights of the Child Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989 entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49. URL: https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text

[3] A history of human rights in Britain. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

[4] Disability Discrimination Act 1988. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/50/contents

[5] Richard A Leiter (ed) National Survey of State Laws, 7th ed, 2015.

[6] Human Rights Act 1992. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents

[7] Richard A Leiter (ed) National Survey of State Laws, 7th ed, 2015.

[8] Universal Periodic Review. URL: https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/upr/upr-main

2008 року Великобританія підписала Конвенцію ООН про права інвалідів[1] (КПІ ООН), що стала першим міжнародним договором про права людини XXI століття. Це підтверджує права людини інвалідів і сигналізує про ще один важливий крок на їх шляху до того, щоб стати повноправними і рівноправними громадянами[2].

І, нарешті, лише 2010 року був ухвалений Закон про рівність[3], який об'єднав понад 116 окремих законодавчих актів в один єдиний акт – нову, упорядковану правову базу для захисту прав окремих осіб і забезпечення рівності можливостей для всіх[4].

Сполучене Королівство вийшло з Європейського Союзу в січні, а потім зіткнулося з проблемами громадського здоров'я та економічними проблемами, пов'язаними з пандемією Covid-19. Реакція уряду на обидва ці питання засвідчила про його готовність знехтувати правами людини заради політичної доцільності і викликає занепокоєння зневага до верховенства закону. Експерти з правових питань розкритикували поспішне прийняття урядом надзвичайного законодавства у відповідь на пандемію за нерівномірний підхід і неясність в його застосуванні. Комітет з прав людини парламенту Великобританії висловив свою стурбованість тим, що закони на боротьбу з Covid-19, що зачіпають основні права, приймаються без ефективного законодавчого контролю.

Постанова парламенту Великобританії, що передбачає легальний аборт в Північній Ірландії за будь-яких обставин до дванадцятого тижня вагітності, набула чинності в березні. Однак захисники репродуктивних прав повідомили, що жінки, які бажають зробити аборт у Північній Ірландії, як і раніше стикаються з перешкодами з боку деяких медичних працівників, які не бажають проводити процедуру.

У березні 2020 року Апеляційний суд постановив, що законодавство про права людини не вимагає від британських паспортних органів вказувати нездвоєний гендерний маркер X у документах, що засвідчують особу. У вересні уряд відмовився від планів внести поправки в закон про визнання статі, які дозволили б юридично визнавати стать на основі самопроголошення[5].

---

[1] Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) 6 May 2022. URL: https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html

[2] Richard A Leiter (ed) National Survey of State Laws, 7th ed, 2015.

[3] The Equality Act. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/15/contents

[4] Richard A Leiter (ed) National Survey of State Laws, 7th ed, 2015.

[5] Human Rights Watch. United Kingdom Events of 2020. URL: https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/united-kingdom

Китай. Китайська Народна Республіка (далі – КНР) – авторитарна держава, в якій Комуністична партія Китаю є верховною владою. Члени Комуністичної партії займають майже всі вищі пости в уряді й апараті безпеки.

Будучи основним законом країни, Конституція є письмовою гарантією прав громадян. Під керівництвом КПК Китай створив китайську соціалістичну правову систему з Конституцією в основі, заклавши тим самим міцну правову основу для забезпечення прав людини[1].

За останні два десятиліття уряд КНР активізував свою взаємодію із системою ООН з прав людини, включаючи участь у циклах УПО, обговореннях реформи Ради з прав людини, оглядах договірних органів і, зовсім недавно, організацію візитів незалежного експерта із зовнішньої заборгованості та Спеціального доповідача з крайньої бідності та прав людини[2].

Упродовж усієї цієї взаємодії уряд КНР демонстрував підвищену процедурну витонченість, але водночас викликав серйозну стурбованість у міжнародного співтовариства з приводу істотного впливу цієї активної взаємодії на китайських правозахисників і громадянське суспільство, а також на цілісність і ефективність міжнародної системи захисту прав людини. Це особливо тривожно у світлі триваючих репресій щодо правозахисників та їх сімей, довільних затримань, насильницьких зникнень, криміналізації мирного здійснення основних прав і свобод та загального затягування правової й політичної петлі на просторі громадянського суспільства[3]. Це різке погіршення ситуації з правами людини в країні широко висвітлювалося НУО та міжнародними засобами масової інформації, а також з глибокою стурбованістю

[1] The State Council Information Office of the People's Republic of China. 'The Communist Party of China and Human Rights Protection -- A 100-Year Quest'. URL: http://www.scio.gov.cn/zfbps/ndhf/44691/Document/1707315/1707315.htm

[2] U.N. Office of the High Commissioner for Human Rights, "Report of the Independent Expert on the effects of foreign debt and other related international financial obligations of States on the full enjoyment of all human rights, particularly economic, social and cultural rights on his mission to China," U.N. Doc. A/HRC/31/60/Add.1 (March 1, 2016). URL: http://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/31/60/Add.1; U.N. Office of the High Commissioner for Human Rights U.N. Doc. A/HRC/31/60/Add.1 (March 1, 2016). URL: http://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/31/60/Add.1

[3] THE CHINA CHALLENGE TO INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS: WHAT'S AT STAKE? A CHINA UPR MID-TERM PROGRESS ASSESSMENT BY HUMAN RIGHTS IN CHINA NOVEMBER 2016. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/UPR/NGOsMidTermReports/HumanRightsChina_2.pdf

підкреслювалося НУО[1], Верховним комісаром ООН з прав людини[2], спеціальними доповідачами ООН[3], і державами-членами ООН[4].

З 2013 року Китай опустився на чотири місця, до 177 з 180 країн, у світовому індексі свободи преси організації «Репортери без кордонів».

Неурядова організація Freedom House встановила, що в Китаї вже шість років поспіль найгірші умови в світі для свободи інтернету. Уряд КНР контролює одну з найбільших і складних систем інтернет-цензури у світі, включаючи велику цензуру вітчизняних платформ і блокування більше 20 % найбільш відвідуваних іноземних вебсайтів у світі. Державні органи та приватні компанії також контролюють та

[1] International Service for Human Rights, Human rights defenders and lawyers in China: A mid-term assessment of implementation during the UPR second cycle. 2016. URL: http://www.ishr.ch/news/human-rights-defenders-and-lawyers-china- assessing-upr-progress; Chinese Human Rights Defenders, Too Risky to Call Ourselves Defenders. 2015. Chinese Human Rights Defenders Annual Report on the Situation of Human Rights Defenders in China. URL: https://www.nchrd.org/2016/02/too-risky-to-call-ourselves-defenders-chrds-2015-annual-report-on-the-situation-of-human-rights-defenders-in-china/; Leitner Center for International Law and Justice at Fordham Law School at New York City, Plight and Prospect: The Landscape for Cause Lawyers in China. 2015. URL: http://www.leitnercenter.org/files/Plight%20and%20Prospects_FULL%20FOR%20WEB.pdf; Amnesty International, "China: End relentless repression against human rights lawyers on first anniversary of crackdown" July 7, 2016.

[2] U.N. Office of the High Commissioner for Human Rights, "UN Human Rights Chief deeply concerned by China clampdown on lawyers and activists," February 16, 2016. URL: http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=17050&LangID=E

[3] U.N. Office of the High Commissioner for Human Rights, "'Lawyers need to be protected not harassed' – UN experts urge China to halt detentions," July 16, 2015. URL: http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=16241&LangID=E

[4] A joint statement by 12 governments issued at the UN human Rights Council in March 2016 expressed concern "about China's deteriorating human rights record, notably the arrests and ongoing detention of rights activists, civil society leaders, and lawyers" and called for the release of those detained: "Joint Statement – Human Rights Situation in China," March 2015. URL: https://geneva.usmission.gov/2016/03/10/item-2-joint-statement-human-rights-situation- in-china/; See also statements made by governments of Canada. URL: http://www.canadainternational.gc.ca/china-chine/highlights-faits/2015/CanadaGravelyConcernedbyDetentionandDisappearanceofLawyersandActivistsinChina.aspx?lang=en; Australia. URL: http://dfat.gov.au/news/media-releases/Pages/recent-human-rights-developments-in-china.aspx; Germany. URL: http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Infoservice/Presse/Meldungen/2015/150713_MRHH_Str%C3%A4sser_verurteilt_Verhaftungswelle_China.html; United States. URL: http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2015/07/244820.htm; European Union External Action. URL: http://collections.internetmemory.org/haeu/content/20160313172652/http://eeas.europa.eu/statements-eeas/2015/ 150715_03_en.htm

регулюють використання соціальних мереж, щоб запобігти обговоренню та поширенню чутливих тем та інформації[1].

Зникнення з використанням різних засобів тривали в загальнонаціональному, системному масштабі.

Основний засіб, за допомогою якого влада приховувала людей протягом тривалого періоду часу, відома як «спостереження за житлом у певному місці» (RSDL). РСДРП законодавчо закріплює давню практику затримання і видалення з поля зору громадськості осіб, яких держава вважає такими, що становлять загрозу національній безпеці або має намір використовувати як заручників. Основний механізм зникнення державних чиновників відомий як лючжи. Згідно з численними повідомленнями особи, які зникли в результаті дій РСДРП і лючжі, піддавалися численним зловживанням, включаючи, але не обмежуючись цим, – фізичному і психологічному насильству, приниженню, зґвалтуванню, тортурам, голоду, ізоляції і примусу до зізнань.

Уряд провів масові довільні затримання уйгурів, етнічних казахів, киргизів і представників інших мусульманських та етнічних меншин в Сіньцзяні. Міжнародна амністія, Х'юман Райтс Вотч та інші неурядові організації (НУО) стверджували, що ці затримання прирівнювалися до насильницького зникнення, оскільки сім'ям часто не надавалася інформація про тривалість або місце утримання під вартою, поводження з ув'язненими та забороняє тюремним наглядачам примушувати до зізнань, ображати гідність ув'язнених та бити або заохочувати інших до побиття ув'язнених. Закон виключає докази, отримані незаконним шляхом, включаючи примусові визнання, у певних категоріях кримінальних справ. Надходили достовірні повідомлення про те, що влада регулярно ігнорувала заборони на застосування тортур, особливо в політично чутливих випадках.

Численні колишні ув'язнені і затримані повідомляють, що їх били, ґвалтували, піддавали електрошоку, змушували годинами сидіти на табуретках, підвішували за зап'ястя, позбавляли сну, насильно годували, змушували приймати ліки проти їх волі та іншим чином піддавали фізичному і психологічному насильству. Незважаючи на те, що тюремні органи зловживали звичайними ув'язненими, вони, як повідомляється, виділяли політичних та релігійних дисидентів для особливо жорстокого поводження.

[1] Human Rights in China. URL: https://crsreports.congress.gov; IF11240 VERSION 7 UPDATED. URL: https://sgp.fas.org/crs/row/IF11240.pdf

У законодавстві Китаю зазначено, що «свобода і таємниця листування громадян захищені законом», але влада часто не поважали приватне життя громадян. 1 січня набув чинності новий Цивільний кодекс, в який були введені статті про право на недоторканність приватного життя і захист особистої інформації. Хоча закон вимагає ордера, перш ніж співробітники поліції зможуть провести обшук в приміщеннях, чиновники часто ігнорували цю вимогу. Бюро громадської безпеки і прокуратура уповноважені видавати ордери на обшук на свій розсуд без судового перегляду. Продовжували надходити повідомлення про випадки насильницького проникнення співробітників поліції[1].

Хоча у законі стверджується, що суди повинні здійснювати судову владу незалежно, без втручання з боку адміністративних органів, громадських організацій та окремих осіб, судова влада не здійснювала судову владу незалежно. Судді регулярно отримували політичне керівництво з незавершених справ, включаючи інструкції про те, як приймати рішення, як від уряду, так і від КПК, особливо в політично чутливих справах.

Центральна комісія КПК з політичних і правових питань має повноваження щодо огляду та керівництва судовими операціями на всіх рівнях судової системи. Усі призначення на посади суддів і прокурорів вимагають схвалення організаційного відділу КПК[2].

10 червня 2021 року Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників Китаю прийняв Закон «Про захист даних» (DSL), який набуде чинності 1 вересня 2021 року. Основною метою DSL є регулювання «діяльності з даними» (як визначено нижче), забезпечення безпеки даних, сприяння розробці та використанню даних, захист законних прав та інтересів фізичних та юридичних осіб, а також захист державного суверенітету, державної безпеки та інтересів розвитку. DSL разом із Законом про мережеву безпеку і пропонованим Законом «Про захист особистої інформації» сформують більш всеосяжну правову базу для забезпечення безпеки інформації і даних у Китайській Народній Республіці (КНР)[3].

---

[1] CHINA 2021 HUMAN RIGHTS REPORT. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/03/3136152_CHINA-2021-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf

[2] China 2021 Human Rights report Executive Summary. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/03/3136152_CHINA-2021-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf

[3] China's New Data Security Law: What to Know. URL: https://www.lw.com/thoughtLeadership/china-new-data-security-law-what-to-know

Китайський уряд провів огляд здійснення попередніх трьох планів дій у сфері прав людини і узагальнив накопичений досвід. Тепер у ньому представлений план дій Китаю у сфері прав людини (2021–2025) (План дій), що визначає цілі і завдання з поваги, захисту та заохочення прав людини в період з 2021 по 2025 рік.

Цей період також стане свідком нового початку в галузі прав людини в Китаї. Економіка Китаю перейшла на стадію якісного розвитку, тому зараз у країні створені більш сприятливі умови для просування справи захисту прав людини. Основною проблемою, з якою стикається китайське суспільство, нині є розрив між незбалансованим і неадекватним розвитком і постійно зростаючими очікуваннями людей від кращого життя, включаючи більш високі очікування щодо захисту їх прав людини. На міжнародній арені сьогоднішній світ переживає небачені за століття масштабні зміни, посилені пандемією Covid-19. Міжнародна ситуація стає все більш складною, зі зростаючою нестабільністю і невизначеністю. Справа захисту прав людини стикається з новими викликами не тільки в Китаї, але і в усьому світі[1].

1.4. Зарубіжний досвід приватно-правового захисту прав людини

Захист цивільних прав – це правомірна реакція учасників цивільних відносин, суспільства та держави на порушення, невизнання чи оспорювання цивільного права з метою припинення порушення, поновлення чи визнання цивільного права або компенсації, завданої уповноваженій особі шкоди[2].

Реалізація цих положень здійснюється за допомогою цивільного процесу – як регламентованої законом діяльності судів щодо вирішення цивільних справ[3].

---

[1] Human Rights Action Plan of China (2021–2025). URL: https://www.mfa.gov.cn/ce/cegn/eng/zxhd_1/t1905964.htm

[2] Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В. Цивільне право України: підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Істина, 2011. С. 20.

[3] Гориславська І., Баран І. Захист цивільних прав та інтересів: європейський досвід. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 75.

Міжнародний цивільний процес є формою реалізації цивільних прав та інтересів та одночасно може здійснюватися лише як публічні правовідносини. Найбільш авторитетні в континентальній правовій системі цивільні процесуальні кодекси Німеччини та Франції. Цивільне процесуальне право Німеччини – це право, що регулює відносини між особистістю і державою, а обмеження впливу сторін і суду на процес – одне із завдань процесуального права.

Відповідно до ЦПК Німеччини (від 30 січня 1877 року з останніми змінами) цивільний процес поділяється на позовне (позовний процес – діяльність суду зі встановлення вимог позивача. Теорія позову бере свій початок у римському праві, що була вдосконалена німецькими юристами у сфері процесуального права. Залежно від предмета позову чи від його змісту у німецькій процесуальній теорії розрізняють: позови про виконання зобов'язань чи позови про присудження; установлюючи позови та позови про визнання, перетворюючі позови, що направлені на зміну правовідносин через встановлення рішення суду) та особливе провадження (спрощений процес на основі письмових доказів та вексельний процес; провадження у сімейних справах: по справах про встановлення батьківства та аліментні правовідносини; провадження за спрощеним порядком розгляду справ про стягнення заборгованості без виклику відповідача в суд на підставі судового наказу провадження про арешт та тимчасове розпорядження (судова заборона).

У французькій цивільній процесуальній теорії під цивільним процесом розуміють як цивільне процесуальне право, так і цивільне судочинство. Цивільне процесуальне право у процесуальній теорії Франції визначається як сукупність норм позитивного права, що представляють організацію та юрисдикцію цивільних судів, що регулюють порядок звернення за судовим захистом, розгляду і вирішення цивільних справ.

Відповідно до ЦПК Франції (до 5 грудня 1975 року, коли був прийнятий нині чинний кодекс, існував ЦПК Франції 1806 року як один із кодексів Наполеона, проте не досить вдалий, оскільки містив у собі 1 042 статті – з яких реально діяли лише 326, та ґрунтувався на Орданансі 1667 року). Цивільний процес включає три види цивільного судочинства: позовне провадження (складається з трьох етапів: порушення цивільної справи, судове розслідування та винесення рішення); судовий розгляд у відсутності когось зі сторін та особливе провадження.

Оскарження судових постанов здійснюється в порядку апеляції та ревізії, а для Французького ЦПК – поряд з ревізією (виправлення фактичної неправової помилки) та апеляцією є опозиція зі сторони осіб, які не брали участі у справі, але їм заподіяна шкода (мета – перегляд та зміна судової постанови на їх користь) та касація (перевірка судового рішення на предмет відповідності правовим нормам)[1].

У різних країнах діє різний порядок приведення у виконання іноземних арбітражних рішень, але всі вони можуть бути зведені, згідно із класифікацією Е. Брунцевої, до чотирьох основних моделей:

1) депонування чи реєстрація рішення в суді або іншому компетентному органі, після чого воно може бути виконане як рішення місцевого суду;

2) виконання арбітражного рішення безпосередньо без його депонування чи реєстрації (але для цього може бути потрібен дозвіл суду на виконання);

3) звернення до суду із проханням про визнання та виконання рішення (екзекватура);

4) пред'явлення в суд позову на підставі арбітражного рішення як свідчення наявності боргового зобов'язання, що підлягає судовому захисту. До цього способу вдаються тільки за відсутності можливості застосувати жоден інший спосіб[2].

Найчастіше на практиці застосовується третя модель. У широкому значенні термін «екзекватурування» – це процедура, здебільшого судова, що полягає у наданні арбітражному рішенню виконавчої сили, тобто здатності бути приведеним у виконання із застосуванням, у разі потреби, примусових заходів з боку державних органів стосовно зобов'язаної особи чи її майна. За системи екзекватурування компетентна інстанція після розгляду в спрощеному провадженні дійсності рішення і без судового розгляду за участю сторін, як правило, видає виконавчий документ – наказ про виконання рішення на прохання заінтересованої сторони[3].

---

[1] Горіславська І., Баран І. Захист цивільних прав та інтересів: європейський досвід. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 75.

[2] Юлдашев О. Х. Міжнародне приватне право: теоретичні та прикладні аспекти / під ред. О. Х. Юлдашева. К.: МАУП, 2004. С. 535–536.

[3] Там само.

Для стимулювання сторін до самостійного залагодження цивільних спорів у всіх державах Європейського Союзу, окремих державах римської правової системи та державах англо-саксонської правової системи на законодавчому рівні було встановлено обов'язок сторін спробувати мирно врегулювати спір, перш ніж передати його до суду. Ця процедура отримала назву «медіація» або «посередництво», під яким розуміють конфіденційний процес, під час якого сторони спору через одного або декількох посередників добровільно і під власну відповідальність намагаються мирно врегулювати конфлікт[1].

За результатами посередництва може бути укладено угоду, що в окремих державах має статус виконавчого документа (наприклад, Німеччина), а в деяких потребує затвердження судом (наприклад, Італія). Як правило, до посередників не висуваються особливі вимоги, але при цьому повноважними органами ведуться реєстри посередників.

У державах Європейського Союзу активно впроваджуються методи альтернативного врегулювання спорів, основним з яких є посередництво. Для цього 21 травня 2008 року було ухвалено Директиву 2008/52/ЄС Європейського парламенту «Щодо окремих аспектів медіації в цивільних і комерційних спорах»[2]. На виконання цієї директиви у державах Європейського Союзу з римською правовою системою були прийняті окремі закони з питань досудового та судового посередництва.

Так, у Німеччині 26 липня 2012 року було ухвалено Закон «Про посередництво» (Mediationsgesetz). Закон сприяє мирному врегулюванню спору шляхом включення різноманітних стимулів для сторін у ЦПК Німеччини[3].

Одним з таких стимулів є положення ЦПК, згідно з яким, коли сторони подають позов, вони повинні вказати, чи намагалися вони вирішити спір за допомогою посередництва, якщо так, то які об'єктивні причини існували для відмови від цього. Успішне посередницт-

[1] Порівняльний цивільний процес: навчально-методичний посіб. / Заварза Т. В., Бервено С. М., Новікова Л. В., Тоцька К. М. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 83.

[2] Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95#Text

[3] Порівняльний цивільний процес: навчально-методичний посіб. / Заварза Т. В., Бервено С. М., Новікова Л. В., Тоцька К. М. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 84.

во завершується укладенням угоди між сторонами, яка може бути завірена посередником-адвокатом або нотаріусом, у результаті чого набуває статусу виконавчого документа (§ 796 а ЦПК Німеччини)[1].

Так само у ЦПК Швейцарії встановлено обов'язок сторін пройти процедуру примирення до моменту звернення до суду (ст. 197). Досудовому врегулюванню спорів присвячено титул 1 «Спроба примирення» частини 2 ЦПК. Процесуальним законом Швейцарії чітко визначені випадки, коли процедура примирення може не проводитися: у межах спрощеної процедури; під час встановлення цивільного статусу особи; у провадженнях, що пов'язані з дітьми, якщо один із батьків просив втрутитися орган захисту дітей до провадження у суді; у разі розірвання шлюбу, а також деяких інших; у комерційних спорах із ціною позову не менше 100 000 CHF, сторони за взаємною згодою можуть відмовитися від будь-яких спроб примирення. Позивач також може в односторонньому порядку відмовитися від процедури примирення, якщо відповідач перебуває за кордоном; місце проживання відповідача невідоме; у спорах, що виникли на підставі Закону «Про статеву рівність»[2].

У Великобританії питання досудового врегулювання цивільних спорів було вирішено за допомогою протоколів попередніх дій – це документи, затверджені старшим суддею Англії й Уельсу, що є додатками до Правил цивільного процесу, де викладені кроки, вчинення яких суд зазвичай чекає від сторін до початку слухання конкретних видів цивільних спорів[3].

В Англії й Уельсі діє 14 протоколів попередніх дій, серед яких: протокол попередніх дій щодо боргових зобов'язань; щодо вирішення клінічних спорів; щодо спорів через ДТП з невеликою ціною; щодо професійної недбалості; з претензій за кредитними зобов'язаннями, забезпеченими іпотекою; щодо спорів через професійну недбалість; зі спорів щодо розповсюдження недостовірної інформації; зі спорів у сфері будівництва та проєктування тощо. У тих випадках, коли

[1] Порівняльний цивільний процес: навчально-методичний посіб. / Заварза Т. В., Бервено С. М., Новікова Л. В., Тоцька К. М. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 83.

[2] Swiss Civil Procedure Code. URL: https://fedlex.data.admin.ch/filestore/fedlex.data.admin.ch/eli/cc/2010/262/20210101/en/pdf-a/fedlex-data-admin-ch-eli-cc-2010-262-20210101-en-pdf-a.pdf

[3] Порівняльний цивільний процес: навчально-методичний посіб. / Заварза Т. В., Бервено С. М., Новікова Л. В., Тоцька К. М. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 85.

категорія спору підпадає під дію протоколу попередніх дій, сторони повинні в обов'язковому порядку виконати його вимоги до початку подання позову. У тих випадках, коли відповідний протокол відсутній, сторони повинні до суду обмінятися претензіями[1].

Етапи попередніх дій полягають у такому: а) заявник письмово звертається до відповідача з коротким викладом претензій. У листі повинна бути вказана підстава позову та коротке викладення фактів, а також вимоги; б) відповідач повинен дати відповідь упродовж розумного строку – 14 днів за нескладного спору і не більше ніж три місяці у складному. У відповіді повинно бути вказано, чи визнає відповідач вимоги, якщо ні, то вказівка на причини з роз'ясненням того, які факти і частини позову оспорюються, а також інформація про те, чи буде відповідач подавати зустрічний позов; в) сторони розкривають ключові документи, що стосуються спору[2].

У Європейському Союзі примиренню надають настільки важливе значення, що у ЦПК Болгарії, наприклад, діє положення, на підставі якого суд може скасувати своє рішення, якщо сторони заявлять про те, що вони примирилися і попросять про припинення справи (ст. 249)[3]. Посередництво та інші способи врегулювання спору, що засвідчують досягнення сторонами згоди зі спірних питань під час судового розгляду справи, активно застосовується у державах римської правової системи, а також державах скандинавської групи[4].

Основними рисами судової медіації у державах Європейського Союзу є: 1) надання судді повноважень ініціювати процедуру примирення сторін за їх згодою; 2) визначення судом / сторонами особи-посередника, яка допоможе сторонам віднайти компромісне рішення; 3) законодавче врегулювання медіації на рівні цивільних процесуальних кодексів та декретів / підзаконних актів, зокрема встановлення вимог до посередників, формування їх реєстрів[5].

---

[1] Порівняльний цивільний процес: навчально-методичний посіб. / Заварза Т. В., Бервено С. М., Новікова Л. В., Тоцька К. М. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 85.

[2] Civil Procedure rules URL: https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/pd_pre-action_conduct.

[3]Граждански процесуален кодекс: 01.03.2008 / Министерство направосъдиетона република България. URL: http://www.justice.government.bg/ (last access: 17). – Title from the scree.

[4]Порівняльний цивільний процес: навчально-методичний посіб. / Заварза Т. В., Бервено С. М., Новікова Л. В., Тоцька К. М. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 87.

[5] Там само. С. 88.

Судова медіація як один із видів примирення визнається у всіх державах Європейського Союзу, США, Австралії та багатьох інших державах. У Франції її регулюванню присвячений розділ II ЦПК «Медіація (посередництво)». Положеннями цього розділу встановлено таке: під час судового розгляду суддя після отримання згоди сторін може залучити третю сторону, щоб заслухати сторони і порівняти їх точки зору, що дасть їм можливість знайти спосіб вирішення конфлікту. Строк на примирення не може перевищувати трьох місяців і бути поновлений один раз на той же період на прохання посередника. Процедура медіації може бути доручена фізичній особі або організації.

Фізична особа-посередник повинна відповідати таким критеріям: не бути судимою, не перебувати під слідством; бути такою, що ніколи не вчиняла дій, які порочать честь і гідність або суперечать моралі, і призвели до дисциплінарних або адміністративних санкцій, звільнення; володіють необхідною кваліфікацією, враховуючи характер спору[1]; мати, за необхідності, підготовку або досвід у сфері медіації; мати гарантії незалежності, необхідні для здійснення посередництва.

У рішенні про введення процедури медіації суддя призначає посередника і вказує дату слухання, а також визначає суму винагороди для медіатора. Після прийняття рішення про медіацію суд негайно повідомляє про це Уповноваженого з прав людини. Суддя на прохання однієї зі сторін або Уповноваженого з прав людини може припинити процедуру посередництва у будь-який момент, а також може зробити це автоматично, якщо хід медіації опиняється під загрозою. У будь-який момент сторони можуть надати суду для затвердження угоду (стст. 131-1–131-15 ЦПК)[2] .

В Італії судове примирення базується на ст. 185 ЦПК, якою встановлено: «Якщо характер справи дозволяє, то суддя повинен спробувати примирити сторони у першому засіданні або в наступному засіданні-обговоренні, передбаченому ст. 183. Спроби примирення можуть бути застосовані на будь-якій стадії розгляду справи. У випадку якщо сторони примирилися, угода між ними буде затверджена постановою. Постанова – це документ, що підлягає виконанню». В Австралії судова

[1] Code de procédure civile. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070716

[2] Codice di procedura civile. URL: http://www.normattiva.it/static/codici_proc_civile.html

медіація може бути застосована на будь-якій стадії розгляду справи, зокрема і під час перегляду рішення суду Верховним судом[1].

Досить цікавим є французький інститут спільної заяви, віддаленим аналогом якого в Україні слід вважати мирову угоду. Спільна заява – це документ, яким розпочинається судове провадження, якщо між сторонами існує домовленість про звернення до суду з проханням вирішити конфлікт. Спільна заява підписується усіма сторонами і може бути подана щодо усіх категорій цивільних спорів, але особливо актуальною є у спадкових справах, сусідських спорах та під час вирішення питань, що виникають під час розлучення. Подання спільної заяви можливе як на стадії розгляду справи у суді першої, так і апеляційної та касаційної інстанцій[2].

У сумісній заяві сторони можуть: надати судді їх пропозиції щодо вирішення спору або вказати йому на певні правові питання, якими вони планують обмежити дискусію (ст. 57-1 ЦПК); відмовитися від права на оскарження рішення. Подання спільної заяви у Франції є результатом домовленості сторін, якій вони бажають надати силу юридичного рішення. Здебільшого такі заяви мають місце у разі розлучення[3].

Розглянемо систему заходів самозахисту у країнах Європейського Союзу. Крім того, німецький законодавець виділяє три моделі самозахисту: 1) необхідну оборону (Notwehr); 2) крайню необхідність (Notstand); 3) самопоміч (Selbsthilfe). Загальні положення про самозахист встановлені в § 226-231 Частини 6 «Здійснення прав. Самозахист. Самодопомога» Книги 1 Німецького цивільного уложення[4].

---

[1] Mediation. URL: http://www.supremecourt.wa.gov.au/M/mediation.aspx?uid=6430-2126-2447-6400

[2]Порівняльний цивільний процес: нав.-метод. посіб. / Заварза Т. В., Бервено С. М., Новікова Л. В., Тоцька К. М. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 89.

[3] Code de procédure civile. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cid Texte=LEGITEXT000006070716

[4] Швидка В. Г. Особливості правового регулювання самозахисту в цивільному праві Німеччини, Франції, Латвії. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12461/%D0%A8%D0%92%D0%98%D0%94%D0%9A%D0%90%20%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%20%D0%B2%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%96%20%D0%9D%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8%2C%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%2C%20%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B2%D1%96%D1%97_25-27.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Однак наведена система заходів самозахисту не вичерпується цими загальними нормами. Проаналізувавши Німецьке цивільне уложення, зробимо висновок, що в німецькому цивільному праві система способів самозахисту включає в себе: дії у стані необхідної оборони (§ 227 Німецького цивільного уложення); дії у стані крайньої необхідності (§ 228 Німецького цивільного уложення); право власника бджолиного рою проникати на сусідні ділянки для його переслідування і відкривати чужий вулик і виймати або виламувати соти з відшкодуванням завданих збитків (§ 962 Німецького цивільного уложення); самопоміч (§ 229–231), зокрема: право наймодавця на самодопомогу у захисті свого заставного права, яке виражається в такому: якщо наймодавцеві належить право заперечувати проти вилучення речей, на які він має заставне право, то наймодавець має право, не звертаючись до суду, та своїми діями перешкоджати вилученню речей.

У разі коли наймач залишає предмет найму, наймодавець може залишити вищевказані речі у себе (§ 559 та абзац 1 § 561 Німецького цивільного уложення); таким самим правом володіє власник готелю щодо речей постояльця (§ 704 Німецького цивільного уложення); затримання боржника для встановлення його особистості; самодопомога власника (згідно з § 859 Німецького цивільного уложення, власник може силою опиратися від забороненої самоправності, а в разі якщо рухома річ буде вилучена у власника шляхом забороненого самоуправства, він може силою відібрати її в особи, яка вчинила самоуправство, в тому випадку, коли порушник був пійманий на місці або виявлено по свіжих слідах); самодопомога інших осіб від імені власника (§ 860 Німецького цивільного уложення); самостійне усунення сусідських незручностей, передбачене § 910 Німецького цивільного уложення (право власника земельної ділянки зрізати коріння дерев або куща, або звисаючі гілки, які проникли до нього із сусідньої земельної ділянки); самостійне вилучення орендарем відокремлюючих поліпшень орендованої речі (вилучення пристрою, яким він обладнав річ), передбачене § 591а.

Система способів самозахисту, встановлена в німецькому законодавстві, слугувала моделлю не тільки для країн Західної Європи (Швейцарія), але і деяких держав на пострадянському просторі (Латвія, Естонія, Грузія). Відсутність терміна «самозахист» і його понятійних

аналогів («відображення посягання», «самооборона», «оборона», «самодопомога», «самостійне здійснення права») у Французькому цивільному кодексі робить питання про заходи самозахисту досить дискусійним. Однак, як несистематизований і непоіменований захід самозахисту можна розглядати кілька правових засобів, що застосовуються без допомоги суду, таких як: притримання, зупинення зустрічного виконання і виконання договірних обов'язків за рахунок контрагента. Притримання, яке передбачено французьким законодавством, діє для досить обмеженого кола випадків. Таким правом у силу прямої вказівки закону наділяється зберігач речі (ст. 1948 Французького цивільного кодексу), тоді як відносно орендодавця (ст. 1728–1739 ФГК), підрядника (ст. 1787–1799) подібні норми відсутні. Щодо позичальника, то встановлено пряму заборону: він не може утримати у себе річ, зважаючи на те, що кредитор йому винен (ст. 1885 Французького цивільного кодексу)[1].

Зупинення зустрічного виконання договору передбачено тільки в одному випадку. Згідно зі ст. 1612 Французького цивільного кодексу продавець не зобов'язаний надати річ, якщо покупець не сплачує ціну і якщо продавець не погодився на відстрочку платежу[2].

Система самозахисту цивільних прав у Латвії включає в себе:

1) необхідну оборону («дозволений самозахист»);

2) владний самозахист;

3) самозахист права вимоги;

4) заходи відмовного характеру.

Хоча поняття «необхідна оборона» Цивільним законом 1937 р. не визначено, право на необхідну оборону (під ім'ям «дозволений самозахист») у загальних рисах сформульовано у ст. 1636 Цивільного закону Латвії, згідно з яким «порушення права не має місця, якщо шкоду було допущено незаконним діянням особи, стосовно якої заподіювач шкоди був змушений до дозволеного самозахисту». Своєрідний аналог крайньої необхідності наведено в ст. 1040 Цивільного закону Латвії. Відповідно до цієї статті власник має право самозахисту і в зв'язку з цим правом навіть може знищити чужі речі, через які у

[1] Code civil (version consolidée au 18 février 2015). Консолідована версія. URL: www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=14526

[2] Там само.

нього могло б виникнути побоювання втратити свою власну, якщо він не має можливості іншим чином запобігти здійсненню шкоди[1].

Однак, незважаючи на деяку схожість об'єктивної сторони (знищення чужого майна з метою порятунку свого) з діями в стані крайньої необхідності, вона не виходить за рамки владного самозахисту, зважаючи на те, що останнє має набагато більш широкий суб'єктний склад і включає в себе набагато більший спектр ситуацій[2].

Розглянемо порядок компенсації моральної шкоди у зарубіжних країнах. У Німеччині компенсація моральної шкоди регулюється нормами німецького цивільного кодексу (§§ 847, 823), у яких йдеться про «немайнову» шкоду та виплату грошової компенсації за таку шкоду. У доктрині та судовій практиці застосовується термін «компенсація за страждання» (або «шкода, завдана почуттям»).

Безпосередньо норми НЦК передбачають можливість такої компенсації у випадках тілесних ушкоджень, заподіяння іншої шкоди здоров'ю, неправомірного обмеження свободи потерпілого.

Під стражданнями розуміють фізичні й душевні страждання (переживання), а під немайновою шкодою – зменшення немайнових прав і благ, які належать особистості.

Судовою практикою, зважаючи на конституційне закріплення прав особистості та їх недоторканності, визначено інші види порушень, які є підставою для виникнення зобов'язань з компенсації моральної шкоди: порушення таємниці листування та записів конфіденційного характеру, втручання до приватного життя особи внаслідок несанкціонованої фотозйомки, розголошення відомостей про приватне життя та інші.

Французький цивільний кодекс містить статтю 9, яка безпосередньо передбачає захист особистих немайнових прав. Однак ще до її введення судова практика застосовувала такий спосіб захисту, як компенсація моральної шкоди на основі загальних норм щодо деліктних зобов'язань (стст. 1382, 1383). Пояснюється це тим, що у законі сам термін «шкода» згадується як загальна категорія, і розмежування її на майнову чи немайнову шкоду як підставу відповідальності не повинно проводитися; відшкодуванню повинна підлягати будь-яка шкода.

---

[1] Цивільний закон Латвійської Республіки 1937 року. URL: https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0% BE%D0%BD.pdf

[2] Там само.

До зобов'язань із відшкодування майнової та немайнової шкоди застосовується загальний підхід; у деяких випадках у судовому рішенні за позовом про відшкодування шкоди навіть не зазначається, яка частина грошової суми присуджується для відшкодування майнової, а яка – для компенсації немайнової шкоди.

Однак у теорії та судовій практиці такий розподіл існує: шкоду, завдану особистим немайновим правам і благам, називають моральною (dommage moral). Остання тлумачиться як зменшення немайнових, а в деяких випадках і майнових прав і благ, тобто можливість присудження компенсації безпосередньо не залежить від наявності у потерпілого страждань. У праві Англії та США існує декілька варіантів визначення поняття, аналогічного поняттю моральної шкоди: психічна шкода (psychological injury), психіатрична шкода (psychiatric injury), нервовий шок, потрясіння (nervous shock), звичайні переживання (ordinary chock). Найбільш поширеним у праві Англії та США і наближеним до поняття моральної шкоди є термін «психічна шкода»[1].

Варто зауважити, що умовами виникнення зобов'язань з компенсації немайнової (моральної, психічної) шкоди в усіх країнах є умови, аналогічні до тих, що встановлені для відшкодування майнової шкоди.

Такі зобов'язання виникають у деліктних правовідносинах, та можуть виникати у договірних. Найчастіше вони застосовуються у разі навмисного заподіяння шкоди та у тих видах контрактних відносин, де порушення умов договору за своєю природою найбільш імовірно спричинятиме і психічні втрати, тобто коли такий наслідок порушення договору, як наявність моральної шкоди, є передбачуваним, складною є проблема розміру відповідальності за таку шкоду.

У жодній з країн не існує єдиної законодавчо закріпленої або створеної судовою практикою методики визначення обсягу немайнової (психічної) шкоди та розміру адекватної компенсації. За німецьким правом (§ 847 НЦК) компенсація за перенесені страждання повинна бути справедливою: до уваги береться загальний принцип вирівнювання вигоди; потерпілий має бути поновлений у стані, який існував до порушення його прав, однак він не повинен одержати вигоду внаслідок компенсації йому такої шкоди.

---

[1] Палиюк В. Возмещение морального (неимущественного) вреда: монография. 2-е изд., испр. и доп. К.: Право, 2000. С. 55.

У процесі встановлення розміру справедливої компенсації судова практика враховує такі показники: фізичні страждання потерпілого (особлива чутливість до болю, вид тілесного ушкодження, тривалість лікування та наслідків), психічні страждання (наслідки, спотворення зовнішності, вік, можливість продовження колишньої роботи, ступінь усвідомлення скрутності свого становища, хвилювання за долю сім'ї, можливість збереження індивідуальних якостей особистості (талантів, нахилів), особлива психічна вразливість, схильність до переживань), ступінь вини заподіювача шкоди, його майновий стан тощо. Під час обчислення розміру компенсації за моральну шкоду також будуть братися до уваги суми компенсацій, які призначалися судами раніше в аналогічних справах[1].

У Франції, де законодавство й судова практика не обмежують особисті немайнові права й блага будь-яким визначеним переліком і допускають компенсацію моральної шкоди в необмеженій кількості випадків, суд задовольняє позови про компенсацію моральної шкоди, керуючись вимогами справедливості.

Це означає, що суддя не буде посилатися на арифметичні розрахунки, а враховуватиме всі відтінки стосунків, які важко зважити, і тому будь-яке рішення неминуче буде довільним. Воно залежатиме також від зв'язку, що існує між окремими випадками моральної шкоди, й тим відшкодуванням, яке опосередковано може полегшити стан потерпілого. Буде взято до уваги й оцінено всі конкретні обставини випадку, такі, зокрема, як справжні потреби потерпілого, зловмисність особи, яка заподіяла шкоду, причини, що спонукали потерпілого висунути вимоги про компенсацію.

В окремих випадках суддя може застосувати символічне засудження, таке, наприклад, як зобов'язання сплатити один франк. Спільність правових систем Англії та США зумовлює подібність підходів до розв'язання проблеми розміру компенсації психічної шкоди.

[1] Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди»: лист Міністерства юстиції України від 13 травня 2004 р. № 35–13/797. URL: zakon.rada.gov.ua

Судовою практикою випробувано різноманітні способи вирішення цього питання. У деяких судових рішеннях застосовувався часовий підхід, який припускає, що гострота сприйняття хвилювань, болю пом'якшується з плином часу. Сутність іншого підходу полягає у тому, що «вартість» страждань має оцінюватися за допомогою «ринкових» критеріїв: наприклад, варто з'ясувати, за яку суму грошей людина погодиться добровільно пережити операційний біль, і призначити цю суму як компенсацію[1].

[1] Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди»: лист Міністерства юстиції України від 13 травня 2004 р. № 35–13/797. URL: zakon.rada.gov.ua

РОЗДІЛ 2
РОЗВИТОК ОКРЕМИХ ФОРМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

2.1. Судова форма захисту прав людини у соціальній державі. Судова практика

Одним з найбільш актуальних питань упродовж усього існування людства залишається питання прав людини, можливість їх реалізації та захисту. Утвердження, забезпечення, реалізація прав людини є важливим показником, що вказує на демократичність та соціальність держави, а також на те, що така держава є правовою.

Соціальна держава – це соціально орієнтована держава, що визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які потрапили у важку життєву ситуацію, у суспільстві.

Поняття «соціальної держави» було висунуто 1929 р. німецьким державознавцем Г. Геллером і згодом поширилося в Європі. (Хоча автором поняття «соціальна держава» вважається Лоренцо фон Штейн, який ввів його 1850 року). У США ідея соціальної держави була сприйнята пізніше, ніж у країнах Європи, оскільки тип свідомості американського суспільства був орієнтований на принцип індивідуалізму.

Після Другої світової війни концепція соціальної держави одержала закріплення в конституціях ряду країн Західної Європи (ФРН, Іспанія та ін.). Стаття 1 Конституції Іспанії 1978 р. зазначає, що Іспанія є соціальною, правовою та демократичною державою, вищими цінностями якої є свобода, справедливість, рівність і політичний плюралізм. У статті 20 Конституції ФРН 1949 р. зазначається про те, що ФРН є демократичною і соціальною федеративною державою. У Конституції Франції записано, що вона є демократичною і соціальною республікою[1].

Соціальна держава означає, насамперед, обов’язок законодавця бути соціально активним в ім’я згладжування суперечних інтересів членів суспільства і забезпечення гідних умов життя для усіх за наявності рівності форм власності на засоби виробництва. Держава стає органом подолання соціальних протиріч, урахування і координації

[1] Соціальна держава. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_держава

інтересів різних груп населення, проведення до життя таких рішень, які б позитивно сприймалися різними верствами суспільства, її мета – за допомогою соціальної політики забезпечити рівність та умови політичної співучасті об'єднати населення, стабілізувати соціальну (зокрема, правову) й економічну системи, забезпечити їх прогресивну еволюцію.

Незалежно від специфіки тієї чи іншої національної моделі соціальної держави для неї характерні такі спільні ознаки:

- соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства в напрямі до громадянського суспільства соціальної демократії;
- вона завжди визнається якісною характеристикою правової держави;
- проголошення держави соціальною є важливою конституційною гарантією забезпечення і захисту соціальних прав людини;
- оскільки як мета діяльності соціальної держави, так і сама ця діяльність (соціальна політика) визначаються правовими рішеннями, то її функціонування передбачає наявність розвиненого соціального законодавства;
- соціальна держава слугує забезпеченню громадянського миру і злагоди в суспільстві;
- утвердження соціальної державності сприяє трансформації ринкової економіки на соціальну ринкову, служінню власності інтересам як власника, так і суспільства.

Відповідно, права людини, гарантовані Конституцією та міжнародними угодами нашої країни, мають бути реалізовані.

Так, у Конституції України окремий розділ присвячено правам і свободам людини та громадянина. Стаття 21 Конституції України визначає, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах.

Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Згідно зі статтею 22 Основного Закону держави права і свободи людини та громадянина, закріплені Конституцією, вони не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. У частині 3 ст. 22 Конституції України зазначається, що за прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Частина 2 статті 3 Конституції України зазначає, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Зокрема, стаття 55 Конституції України передбачає право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань.

Для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина Конституція і законодавство України передбачають можливість здійснення громадянами певних дій, а також утворення системи органів держави, призначенням якої є допомога громадянам у реалізації і захисті їх прав.

Конституція України передбачає можливість здійснення громадянами дій, спрямованих на захист їх прав і свобод, такі як:

- захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- об'єднуватися в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав та свобод;
- проводити збори, мітинги та демонстрації;
- направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади;
- захищати в суді свої права і свободи;
- звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ або органів.

Можливість здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод та системи органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи, утворюють юридичний механізм захисту прав людини.

Юридичний механізм захисту прав людини – це можливість здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав та свобод.

Основною ефективною формою захисту прав і свобод є судовий захист. Потреба у судовому захисті закономірно випливає з ускладнення характеру структури економічних відносин, зростанні конфліктності і соціальних протиріч у суспільному житті.

Конституцією України передбачається ряд гарантій прав людини і громадянина, однією з яких є право судового захисту, що встановлено статтею 55 Конституції України, згідно з якою права і свободи людини та громадянина захищаються судом. Це означає, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке, згідно зі статтею 64 Конституції України, не може бути обмежене.

Відповідно до статті 8 Конституції України звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Важливо знати, що право на судовий захист має лише та особа, права і свободи чи інтереси якої порушуються.

Для того щоб людині було надано судовий захист, суд повинен встановити, чи в дійсності ця особа має права і свободи чи інтереси, про захист яких вона просить.

Право на судовий захист у суді реалізується у двох формах:

- особисто самим учасником за допомогою наданих йому процесуальними нормами прав;
- захисником – адвокатом.

Кожен має право на професійну правничу допомогу. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно (стаття 59 Конституції України).

Для реалізації конституційного права на захист прав людини шляхом забезпечення рівного доступу до правосуддя представників соціально вразливих груп, територіальних громад та спільнот функціонує система безоплатної правової допомоги.

Система безоплатної правової допомоги є гарантом захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина і є незалежною складовою системи юстиції, діяльність якої не залежить від інших державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових чи службових осіб. Рішення про надання безоплатної правової допомоги ухвалюється відповідно до закону.

Завдяки системі безоплатної правової допомоги абсолютно кожен, незалежно від місця проживання, може отримати консультації та роз'яснення з правових питань.

Безоплатна правова допомога у суді надається тим, хто цього потребує найбільше, це:

- малозабезпечені особи;
- люди з інвалідністю;
- учасники АТО / ООС;
- внутрішньо переміщені особи;
- діти;
- особи, які постраждали від домашнього насильства та насильства за ознакою статі;
- а також інші вразливі категорії населення.

Отже, система надання безоплатної правової допомоги працює для того, щоб кожна людина мала можливість захистити свої права. Тому у разі виникнення питань чи проблем правового характеру можна завітати до одного з наших центрів чи бюро, що діють по всій території України, інформацію про які можна знайти на сайтах системи безоплатної правової допомоги.

Сьогодні в Україні сформувалося декілька видів закріплених процесуальними кодексами процедур здійснення судової влади, а саме: цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне та конституційне судочинство.

У кожній формі судочинства закріплене конституційне право людини і громадянина на судовий захист порушених прав та свобод. Зазначені процедури здійснення судової влади відрізняються тільки сферою законодавства, під яку підпадають правовідносини, в яких виникло порушення.

Крім того, реалізацією права особи на судовий захист є також можливість оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини та громадянина.

Закон прямо не передбачає здійснення захисту прав людини Конституційним Судом, але це випливає із його завдань: гарантувати верховенство Конституції України на всій території держави, здійснюючи контроль за відповідністю Основному Закону законів та інших правових актів.

Крім судової форми захисту прав і свобод людини, в соціальній державі обов'язково діють й інші юридичні механізми, функціонування яких також забезпечується державою.

Так, діяльність з посилення гарантій захисту прав і свобод людини покладено на інститут Уповноваженого з прав людини, який існує в рамках парламентаризму. Зазначена посадова особа заповнює прогалини і компенсує недоліки судових засобів захисту, парламентського та відомчого контролю за адміністративними органами.

Широкими повноваженнями щодо захисту прав і свобод людини наділена прокуратура України при виконанні функцій нагляду за додержанням і застосуванням законів. Діяльність органів прокуратури з вирішення заяв і звернень громадян, перевірці сигналів преси та інших засобів масової інформації про порушення законності забезпечує своєчасний і кваліфікований розгляд кожного звернення, всебічну перевірку доводів заявника і прийняття на місці правильного рішення, поновлення порушених прав і законних інтересів громадян, притягнення до відповідальності винних осіб.

Забезпечення прав і свобод громадян неможливе без такого інституту, як адвокатура. Адвокат зобов'язаний здійснювати представництво, сприяти захисту прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб за їх дорученням в усіх органах, установах, організаціях. Вказана діяльність базується на принципах верховенства права, незалежності, гуманізму, демократизму і конфіденційності[1].

Судова практика захисту прав людини в соціальній державі

Однією з найбільш поширених категорій спорів, які виникають між громадянами та суб'єктами владних повноважень, є спори з приводу призначення та перерахунок пенсії.

Згідно з даними судової статистики лише в Тернопільському окружному адміністративному суді станом на 1 вересня 2020 року в провадженні було близько 600 таких судових справ. При цьому більше ніж 95 % таких спорів вирішено ТОАС на користь громадян.

Ще однією із найбільш поширених категорій справ, які виникають між громадянами та органами пенсійного фонду, є спори щодо повернення безпідставно сплачених коштів на обов'язкове державне пенсійне страхування під час укладення договору купівлі-продажу нерухомого майна вперше.

[1] Права людини та механізм їх захисту. URL: https://consumerhm.gov.ua/1081-prava-lyudini-ta-mekhanizm-jikh-zakhistu

Розглядаючи означену категорію справ, суди, поновлюючи порушені права громадян, вказують, що із загального правила про обов'язковість сплати збору при придбанні нерухомого майна законодавцем встановлено винятки для громадян, які придбавають житло і перебувають на черзі на одержання житла або придбавають житло вперше. Керуючись наведеною правовою позицією, уже згаданий вище Тернопільський окружний адміністративний суд у 95 % з розглянутих справ сформував стабільну судову практику на користь громадян, права яких були порушені.

Не менш важливою категорією судових справ, які розглянуті судами впродовж останнього року, є справи за позовами про нарахування та виплату грошового забезпечення індексації військовослужбовцям, які звільнені в запас. Вирішуючи вказану категорію справ, суди неодноразово у судових рішеннях констатували те, що право щодо нарахування індексації грошового забезпечення в період проходження військової служби є однією із форм реалізації закріпленого у статті 43 Конституції України права на працю, а тому суб'єкт владних повноважень повинен керуватися і положеннями частини другої статті 233 Кодексу законів про працю України, яка визначає право звернення працівника до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком, у цьому випадку щодо виплати індексації грошового забезпечення військовослужбовця. Враховуючи наведену правову позицію, судами у майже всіх розглянутих справах прийнято рішення на користь позивачів та відновлено порушені права військовослужбовців, яким неправомірно не здійснювалась індексація грошового забезпечення.

У контексті судових справ за позовами військовослужбовців, які є учасниками АТО, принагідно згадати справи за позовами таких осіб щодо нарахування та виплати компенсації за невикористані календарні дні відпустки. Розглядаючи цю категорію справ, суд у переважній кількості розглянутих справ задовольняв позовні вимоги військовослужбовців, зазначаючи, що у випадку звільнення таких осіб з військової служби їм виплачується компенсація за всі невикористані ними дні щорічної відпустки, зокрема за невикористані дні додаткової відпустки, передбаченої статтею 16-2 Закону України «Про відпустки» та пунктом 12 частини першої статті 12 Закону України «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту».

Підсумовуючи, варто зазначити, що людина є основною соціальною цінністю, а захист прав людини в демократичному суспільстві є мірилом правової держави. Органи державної влади не можуть діяти свавільно та зобов'язані дотримуватись правил, які даватимуть можливість передбачати заходи, які будуть застосовані у конкретних правовідносинах. На підставі наведеного особа може передбачати й планувати свої дії та розраховувати на очікуваний результат і відчувати себе захищеною[1].

Безумовно, на одному з перших місць серед численних звернень осіб за судовим захистом своїх оспорюваних чи невизнаних прав, свобод чи охоронюваних законом інтересів є позови про визнання правочинів недійсними, серед яких виділяються здебільшого правочини, що порушують публічний порядок у нашій соціальній державі, оскільки їх основною рисою є саме антисоціальний зарактер.

Частинами першою, другою статті 228 ЦК України передбачено, що правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним. Правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним. Цією ж статтею 228 ЦК України визначені правові наслідки вчинення правочинів, що порушують публічний порядок, вважаються серйозними порушеннями законодавства, мають антисоціальний характер і посягають на істотні громадські та державні (публічні) інтереси, та встановлено перелік правочинів, які є нікчемними та порушують публічний порядок.

Відповідно до цієї статті:

- по-перше, правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним;
- по-друге, правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним.

[1] ТОАС забезпечує дотримання гарантій соціального захисту прав людини. URL: https://court.gov.ua/press/news/1001445/

Виділяючи правочин, що порушує публічний порядок, як окремий вид нікчемних правочинів, ЦК України виходить зі змісту самої протиправної дії та небезпеки її для інтересів держави і суспільства загалом, а також значимості порушених інтересів внаслідок вчинення такого правочину. При цьому категорія публічного порядку застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку.

З огляду на зазначене можна зробити висновок, що **публічний порядок** – це публічно-правові відносини, які мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави.

Отже, положеннями статті 228 ЦК України визначено перелік правочинів, які є нікчемними, як такі, що порушують публічний порядок. Такими є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема:

- правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності;
- правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (стаття 14 Конституції України);
- правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо.

Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не вважаються такими, що порушують публічний порядок.

При кваліфікації правочину за статтею 228 ЦК України потрібно враховувати вину, яка виражається в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією зі сторін. Доказом вини може бути вирок суду, постановлений у кримінальній справі, щодо знищення, пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо.

Такий висновок щодо застосування статті 228 ЦК України викладено у постанові Верховного Суду України від 13 квітня 2016 року у справі № 6-1528цс15[1].

[1] Постанова Верховного Суду України від 13 квітня 2016 року у справі № 6-1528цс15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96006144

Аналогічного висновку дійшов КЦС ВС під час розгляду справи № 760/19047/16-ц, що знайшло своє відображення у відповідній Постанові від 17.03.2021 у справі, де зазначив:

Вирішуючи спір, суд першої інстанції, з рішенням якого погодився апеляційний суд, виходив з того, що укладений між ОСОБА_2 та ОСОБА_3 договір купівлі-продажу квартири вчинений під час дії арешту, тобто відбулося відчуження майна, яке набуло правового режиму, обмеженого в цивільному обороті, що порушує публічний порядок та згідно з положеннями статей 203, 215, 228 ЦК України є підставою для визнання такого правочину недійсним, незалежно від того, що інформація про арешт була відсутня у відповідному державному реєстрі. Необізнаність сторін правочину про арешт майна не є перешкодою у визнанні правочину недійсним на підставі статті 228 ЦК України.

Наведені висновки судів попередніх інстанцій ґрунтуються на неправильному застосуванні норм матеріального права та зроблені з порушенням норм процесуального права з огляду на таке.

Відповідно до статті 228 ЦК України правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним. Правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним. У разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності умислу в обох сторін – у разі виконання правочину обома сторонами – у дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. За наявності умислу лише в однієї із сторін усе одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

У постанові Верховного Суду України від 13 квітня 2016 року у справі № 6-1528цс15 наведено такі ж висновки щодо застосування норм права[1].

Спори, що виникають із правовідносин у сфері захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб

Як окрема підкатегорія «внутрішньо переміщених осіб» з'явилася відповідно до Загального класифікатора спеціалізації суддів та категорій справ, затвердженого наказом Державної судової адміністрації України від 21 грудня 2018 року № 622, який набрав чинності 1 січня 2019 року.

Варто зазначити, що, здійснюючи огляд судової практики КАС ВС, правове управління аналізувало рішення, внесені до ЄДРСР, застосовуючи також контекстний пошук рішень, що стосуються внутрішньо переміщених осіб. За результатами роботи виявлено, що часто позови у сфері захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб зареєстровані в Реєстрі за загальними категоріями спорів, зокрема такими, як:

Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо управління, нагляду, контролю та інших владних управлінських функцій (призначення, перерахунку та здійснення страхових виплат) у сфері відповідних видів:

- загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо соціального захисту (крім соціального страхування);

Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо соціального захисту (крім соціального страхування), сімей з дітьми;

[1] Постанова від 17.03.2021 КЦС ВС у справі № 760/19047/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95848727

Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо:

- соціального захисту;
- соціального захисту та зайнятості інвалідів;
- соціальних послуг;

Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо управління, нагляду та інших владних управлінських функцій (призначення, перерахунку та здійснення страхових виплат) у сфері відповідних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування,зокрема:

- загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- пенсійного страхування осіб, звільнених з публічної служби (військової служби);

Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо управління, нагляду, контролю та інших владних управлінських функцій (призначення, перерахунку та здійснення страхових виплат) у сфері відповідних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, з них:

– загальнообов'язкового державного соціального страхування;

– загальнообов'язкового державного страхування на випадок безробіття;

Справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо: управління, нагляду, контролю та інших владних управлінських функцій (призначення, перерахунку та здійснення страхових виплат) у сфері відповідних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, з них:

- загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;

Справи з приводу:

- регулювання містобудівної діяльності та землекористування, зокрема у сфері;
- державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (зокрема, прав на земельні ділянки); та інші.

Зазначене свідчить про те, що наразі статистичні дані щодо розгляду судами спорів зазначеної категорії важко вважати коректними.

У пункті 3.2 рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007 вказано, що, утверджуючи і забезпечуючи права та свободи громадян, держава окремими законами України встановила певні соціальні пільги, компенсації і гарантії, що є складовою конституційного права на соціальний захист і юридичними засобами здійснення цього права, а тому, відповідно до частини другої статті 6, частини другої статті 19, частини першої статті 68 Конституції України, вони є загальнообов'язковими, однаковою мірою мають додержуватися органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами. *Невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремих осіб ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави, що закономірно призводить до порушення принципів соціальної, правової держави.*

Принципи соціальної держави втілено також у ратифікованих Україною міжнародних актах:

- Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року;
- Європейській соціальній хартії (переглянутій) від 3 травня 1996 року,
- Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод від 4 листопада 1950 року;
- рішеннях Європейського суду з прав людини.

Так, зокрема, Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 року, ратифікована Законом України від 14 вересня 2006 року № 137-V, яка набрала чинності з 1 лютого 2007 року (далі – Хартія), визначає, що кожна особа похилого віку має право на соціальний захист (пункт 23 частини I). Ратифікувавши Хартію, Україна взяла на себе міжнародне зобов'язання запроваджувати усіма відповідними засобами досягнення умов, за яких можуть ефективно здійснюватися права та принципи, що закріплені у частині I Хартії.

Про це, зокрема, у своїй постанові зазначила Велика Палата Верховного Суду, переглядаючи рішення в зразковій справі про припинення виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі[1].

Велика Палата Верховного Суду зазначила, що право особи на отримання пенсії як складова частина права на соціальний захист є її конституційним правом, яке гарантується міжнародними зобов'язаннями України. Так, аналіз судової практики показав, що в подальшому, розглядаючи адміністративні спори щодо поновлення виплати, призначення, перерахунку пенсії, судді Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав КАС ВС неодноразово посилалися в своїх рішеннях на зазначені в постанові ВП ВС положення. Найбільшу кількість справ, у яких застосовуються норми Хартії, нараховують спори в категорії – справи зі спорів з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та публічної житлової політики, зокрема зі спорів щодо управління, нагляду, контролю та інших владних управлінських функцій (призначення, перерахунку та здійснення страхових виплат) у сфері відповідних видів:

- загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Частина рішень стосуються правовідносин у сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб (постанови Верховного Суду):

- від 12 грудня 2018 року у справі № 243/4547/17;
- від 31 січня 2019 року у справі №425/1477/17;
- від 21 лютого 2019 року у справі № 243/6746/17;
- від 21 лютого 2019 року у справі №204/2001/17 (2-а/204/121/17);
- від 25 квітня 2019 року у справі №219/3516/17;
- від 26 червня 2019 року у справі № 235/4013/17;
- від 6 серпня року у справі № 433/172/16-а;
- від 22 серпня 2019 року у справі № 636/3447/16-а;
- від 22 серпня 2019 року у справі № 235/3908/17;
- від 22 серпня 2019 року у справі № 243/5474/17;
- від 22 серпня 2019 року у справі № 646/2035/17;
- від 22 серпня 2019 року у справі № 243/6955/17;
- від 24 грудня 2019 року у справі № 826/11829/16;
- від 23 січня 2020 року у справі № 636/3448/16-а;
- від 16 квітня 2020 року у справі № 212/4165/17 (2-а/212/162/17).

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 вересня 2018 року у справі № 805/402/18 (провадження № 11-644аci18). URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76945461

Деякі справи стосувалися правовідносин щодо пенсійного забезпечення осіб, які проживають за кордоном – постанови Верховного суду:

- від 6 березня 2019 року у справі № 522/753/17;
- від 14 березня 2019 року у справі № 761/6781/14-а;
- від 21 березня 2019 року у справі № 522/6280/17;
- від 1 жовтня 2019 року у справі № 804/3646/18;
- від 30 січня 2020 року у справі № 489/5194/16-а;
- від 31 березня 2020 року у справі № 826/14837/16;
- від 30 квітня 2020 року у справі № 805/153/18-а;
- від 6 травня 2020 року у справі № 766/4587/16-а.

Та інші справи щодо поновлення виплати та призначення пенсій у зв'язку з іншими обставинами (постанова Верховного Суду):

- від 21 лютого 2020 року у справі № 628/3028/16-а;
- від 25 березня 2020 року у справі справа №752/18396/16-а.

Колегії суддів Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав КАС ВС часто у своїх рішеннях наводять положення статті 12 Хартії про те, що держава зобов'язана підтримувати функціонування системи соціального забезпечення, її задовільний рівень, докладати зусиль для її поступового посилення тощо. Суд зауважив, що, утверджуючи та забезпечуючи права осіб на соціальний захист, держава повинна у процесі виконання своїх соціальних обов'язків уживати заходів для забезпечення рівності між пенсіонерами. Детальніше із цим можна ознайомитися в таких судових рішеннях:

- постанова ВП ВС від 13 лютого 2019 року у справі № 822/524/18 (провадження Пз/9901/23/18) (зразкова справа щодо переведення з пенсії по інвалідності на пенсію державного службовця);
- постанови КАС ВС:
- від 31 жовтня 2018 року у справі № 425/1622/17;
- від 31 жовтня 2018 року у справі № 235/3001/17;
- від 31 жовтня 2018 року у справі № 336/2243/17 (2-а/336/228/2017);
- від 31 жовтня 2018 року у справі № 243/7611/17;
- від 31 жовтня 2018 року у справі № 233/2678/17;
- від 31 жовтня 2018 року у справі № 263/4121/17;
- від 31 жовтня 2018 року у справі № 243/7615/17;
- від 20 лютого 2019 року у справі № 415/4312/17;
- від 6 березня 2019 року у справі № 243/7025/17.

Предметом позову у зазначених справах були вимоги про визнання протиправними дій щодо припинення виплати пенсії, визнання протиправною бездіяльність щодо невиплати пенсії та зобов'язання управління Пенсійного фонду поновити нарахування та виплату пенсії позивачам – внутрішньо переміщеним особам.

Такого ж висновку, зокрема, дійшла колегія суддів у постанові від 24 червня 2020 року у справі № 580/234/19 про визнання протиправними дій пенсійного органу щодо обмеження граничним розміром пенсії при здійсненні перерахунку пенсії за вислугу років працівникам льотно-випробувального складу.

Відповідно до пункту 4 статті 2 Хартії з метою забезпечення ефективного здійснення права на справедливі умови праці Сторони зобов'язуються усунути ризики, що властиві роботам з небезпечними або шкідливими для здоров'я умовами праці, а у випадках, коли усунути або достатньою мірою зменшити такі ризики ще неможливо, установити для працівників, зайнятих на таких роботах, скорочену тривалість робочого часу або додаткові оплачувані відпустки.

Згідно зі статтею 12 Хартії з метою забезпечення ефективного здійснення права на соціальне забезпечення Сторони зобов'язуються:

1) започаткувати систему соціального забезпечення або підтримувати її функціонування;

2) підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення;

3) докладати зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень;

4) вживати заходів шляхом укладання відповідних двосторонніх і багатосторонніх угод або в інший спосіб і відповідно до умов, визначених у таких угодах, для забезпечення:

а) рівності між їхніми власними громадянами та громадянами інших Сторін у тому, що стосується прав на соціальне забезпечення, включаючи збереження пільг, які надаються законодавством про соціальне забезпечення, незалежно від пересування захищених осіб по територіях держав Сторін;

б) надання, збереження та поновлення прав на соціальне забезпечення такими засобами, як сумарний залік періодів страхування або роботи, що були здійснені за законодавством кожної зі Сторін.

Відповідно до статті 23 Хартії з метою забезпечення ефективного здійснення права осіб похилого віку на соціальний захист Сторони зобов'язуються самостійно або у співробітництві з громадськими чи приватними організаціями вживати відповідних заходів або заохочувати відповідні заходи, зокрема для: надання особам похилого віку можливості якомога довше залишатися повноцінними членами суспільства шляхом забезпечення достатніх ресурсів, які дозволяли б їм жити на задовільному рівні і брати активну участь у суспільному, соціальному і культурному житті.

Обґрунтовуючи позицію щодо законності задоволення позовних вимог, колегія суддів вказувала зазначені вище положення Хартії в таких постановах:

від 31 жовтня 2018 року у справі № 227/4223/16-а (щодо призначення пенсії особі, яка переїхала за кордон);

від 19 грудня 2019 року у справі № 442/8041/15-а (щодо призначення пенсії на пільгових умовах за Списком № 2);

від 10 лютого 2020 року у справі № 826/10950/16 (щодо поновлення виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі);

від 18 лютого 2020 року у справі № 1840/3344/18 (щодо призначення пенсії за віком);

від 30 липня 2020 року у справі № 295/3897/17;

від 22 вересня 2020 року у справі № 1540/4041/18;

від 22 вересня 2020 року у справі № 440/1658/19 (щодо перерахунку пенсії військовослужбовцям).

Отже, аналіз судової практики показав, що судді Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав КАС ВС застосовують Європейську соціальну хартію (переглянуту) від 3 травня 1996 року під час перегляду судових рішень у спорах, що виникають із пенсійних правовідносин.

Однією з найбільш поширених категорій спорів, які виникають між громадянами та суб'єктами владних повноважень, є спори з приводу призначення і перерахунок пенсії. Пенсійні правовідносини, які є особливою формою здійснення права на пенсію, водночас виступають як один із видів суспільних відносин. Пенсійні правовідносини розглядаються як особлива форма соціальної взаємодії, що об'єктивно виникає в суспільстві відповідно до закону, учасники якої мають взаємні кореспондуючі права та обов'язки і реалізують їх з метою задоволення своїх потреб та інтересів в особливому порядку, який не

заборонений державою чи гарантований і охороняється нею в особі певних органів. Людина вступає в пенсійні правовідносини для реалізації свого права на отримання пенсійного забезпечення і такі відносини, за загальним правилом, мають безстроковий характер. Судді Верховного Суду неодноразово наголошували на тому, що право на пенсію та її одержання не може пов'язуватися з місцем проживання людини. Такий підхід можна поширити не тільки на громадян, що виїхали на постійне місце проживання до інших держав, а й на внутрішньо переміщених осіб, які мають постійне місце проживання на непідконтрольній Уряду України території.

Правовий зв'язок між державою і людиною, який передбачає взаємні права та обов'язки, підтверджується фактом набуття громадянства. Свобода пересування та вільний вибір місця проживання гарантується статтею 33 Конституції України кожному, хто на законних підставах перебуває на території України. Отже, реєстрація місця проживання чи місця перебування особи або її відсутність не можуть бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження[1].

Національна стратегія України у сфері прав людини

У 2020 році завершив свою дію План дій на реалізацію Національної стратегії у сфері прав людини (схваленої Президентом України 2015 року), у зв'язку зі зміною суспільно-політичної ситуації потребувала змін і сама Стратегія. Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 затверджено оновлену Національну стратегію у сфері прав людини.

Цій події передувало засідання Уряду 23 листопада, на якому було розглянуто та схвалено, з доопрацюванням, проєкт змін до Указу Президента «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини»[2].

---

[1] Огляд судової практики Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у спорах, що виникають із правовідносин у сфері захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб та практики щодо застосування положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 3 травня 1996 року. Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 01.01.2018 по 01.10.2020. Київ, 2020. 51 с.

[2] Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537

Це стратегічний документ Держави, основна мета якого забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. Ця мета має досягатись шляхом розв'язання основних системних проблем у сфері забезпечення, реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах нових викликів. Документ затверджено на заміну попередньої Стратегії, яка втратила свою актуальність разом із завершенням реалізації Плану дій до неї в кінці минулого року. Досягнення поставлених Стратегією цілей має відбуватись шляхом виконання конкретних кроків, затверджених Планом дій, що прийматиметься кожні три роки.

Стратегію у сфері прав людини підготовлено за координації Міністерства юстиції України із залученням громадськості 2020 року. Участь неурядових національних та міжнародних організацій, активістів, експертів та науковців у процесі розробки Стратегії має надзвичайно важливе значення, обумовлене можливістю ведення конструктивного діалогу між Урядом, з одного боку, та громадськістю – з іншого.

«Національна стратегія прав людини – засадничий документ, в якому держава артикулює пріоритетні напрями у забезпеченні прав людини через посилення координації між органами державної влади, залученість громадянського суспільства. Порядок денний прав людини стосується не лише виконання Україною зобов'язань за національним правом і міжнародно-правовими актами, але й приділяє належну увагу подоланню негативних наслідків збройного конфлікту, спричиненого збройною агресією РФ»[1].

Ключові зміни, внесені до Стратегії.

1. Збільшено загальний обсяг, оскільки документ доповнений новими розділами (новими правами людини, які, на думку ініціаторів цих розділів, потребують концентрованої уваги держави):

- забезпечення екологічних прав;
- забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності.

[1] Україна отримала оновлену Національну стратегію у сфері прав людини: матеріал підготовлений за підтримки програми Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Права людини в дії», яка виконується Українською Гельсінською спілкою з прав людини. URL: https://helsinki.org.ua/articles/ukraina-otrymala-onovlenu-natsionalnu-stratehiiu-u-sferi-prav-liudyny/

2. З урахуванням змін у ставленні держави до ситуації збройної агресії Російської Федерації проти України більш чітко артикульовані потреби захисту прав людини в умовах збройної агресії, а саме оновлені розділи щодо:

- забезпечення та захист прав осіб, що проживають у населених пунктах у безпосередній близькості до лінії розмежування;
- забезпечення прав осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та членів їх сімей;
- подолання наслідків збройного конфлікту, спричиненого збройною агресією Російської Федерації.

3. Стратегія стала «вимірюваним» документом: крім очікуваних результатів, у тематичних напрямах зазначені показники, за якими здійснюватиметься оцінка реалізації Стратегії. Показники не є вичерпними. Як показав досвід, часто потребують доопрацювання. Проте саме це перетворює «абстрактний» документ «про наміри» на реально діючий інструмент забезпечення виконання міжнародних зобов'язань держави Україна у сфері прав людини з алгоритмами вимірювання прогресу.

4. Плани дій на реалізацію Стратегії будуть затверджуватись не на 5 років, а на 3 роки.

5. Оновлено механізм контролю за виконанням Стратегії: Кабінетом Міністрів України утворюється міжвідомча робоча група з проведення оцінки прогресу реалізації Національної стратегії у сфері прав людини, до складу якої входять, зокрема, представники громадських об'єднань, наукових установ та міжнародних організацій в Україні[1].

Стратегія визначає такі важливі завдання, спрямовані на впровадження державної політики захисту прав людини в умовах збройної агресії РФ:

- розробити, відповідно до міжнародних стандартів, комплексну політику щодо соціального, правового захисту осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України;
- створити ефективний механізм доступу до правосуддя осіб, постраждалих внаслідок збройного конфлікту;

[1] Україна отримала оновлену Національну стратегію у сфері прав людини: матеріал підготовлений за підтримки програми Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Права людини в дії», яка виконується Українською Гельсінською спілкою з прав людини. URL: https://helsinki.org.ua/articles/ukraina-otrymala-onovlenu-natsionalnu-stratehiiu-u-sferi-prav-liudyny/

- створити з урахуванням фінансових можливостей держави ефективний механізм відшкодування шкоди життю та здоров'ю, завданої збройним конфліктом;
- створити з урахуванням фінансових можливостей держави ефективний механізм виплати компенсацій за майно, що було пошкоджене або зруйноване внаслідок збройного конфлікту;
- запровадити національну модель перехідного правосуддя;
- здійснювати систематичне документування фактів, які стосуються обставин виникнення, ходу та наслідків збройного конфлікту, зокрема фактів порушень прав та основоположних свобод;
- забезпечити ефективне розслідування кримінальних правопорушень, вчинених на тимчасово окупованій території України, та притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб.

Україна десятиліттями жила без дорожньої карти у сфері прав людини. Лише 2014 року завдяки чималим зусиллям УГСПЛ і нашій кооперації з державою ситуація почала змінюватися. «УГСПЛ разом з Омбудсменом В. Лутковською були ініціаторами розроблення Національної стратегії у сфері прав людини у 2014–2015 роках. Також ми були у витоків створення Громадської платформи моніторингу імплементації Стратегії. Отже, нами супроводжувався весь процес: розроблення Стратегії 2015 року та Плану дій з її реалізації, здійснення моніторингу імплементації Стратегії і Плану, 2020 року – брали участь у розробленні змін і до Плану дій, і до Стратегії. Якщо порівнювати процеси роботи над проєктом Стратегії, а потім – її імплементації, то відмітимо професійну роботу Міністерства юстиції і тоді, і зараз, на всіх етапах роботи (від розроблення Стратегії до її імплементації). Останнім часом все більше неурядових організацій долучалися до підготовки змін до Стратегії і Плану дій, що, на нашу думку, підвищує суспільне значення цих документів», – зазначає виконавчий директор УГСПЛ О. Павліченко[1].

Результатом реалізації цієї Стратегії має стати запровадження системного підходу до забезпечення прав і свобод людини, узгодженості дій органів державної влади та місцевого самоврядування, громадянського суспільства й бізнесу та створення у нашій країні ефективного механізму реалізації і захисту прав та свобод людини.

[1] Україна отримала оновлену Національну стратегію у сфері прав людини: матеріал підготовлений за підтримки програми Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Права людини в дії», яка виконується Українською Гельсінською спілкою з прав людини. URL: https://helsinki.org.ua/articles/ukraina-otrymala-onovlenu-natsionalnu-stratehiiu-u-sferi-prav-liudyny/

Також реалізація цієї Стратегії має забезпечити прогрес у виконанні міжнародних договорів України у сфері прав людини, зокрема, Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Крім того, ця Стратегія сприятиме реалізації Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, а також поліпшенню позицій нашої країни у міжнародних рейтингах з прав людини.

Окремі проблемні питання застосування норм процесуального законодавства свідчать про проблеми сприйняття юристами-практиками окремих доктринальних засад інститутів цивільного процесуального права[1].

Цивільний процесуальний статус сьогодні сприймається здебільшого як сукупність визначених Цивільним процесуальним кодексом України цивільних процесуальних прав та цивільних процесуальних обов'язків або повноважень[2].

Схильність до позитивістського, часто навіть буквального способу тлумачення норм процесуального права призводить до скасування рішень суду апеляційної інстанції у касаційному порядку, а отже, не сприяє сталості судової практики[3].

---

[1] Тут і далі частково використані та знайшли свій подальший розвиток результати авторського дослідження, відображені у науковій публікації: Рябченко Ю. Ю. Цивільний процесуальний статус як наукова категорія: перспективи впровадження у правотворчість та правозастосування. *Часопис Київського університету права.* 2021. № 2. С. 163–169.

[2] Курс цивільного процесу: підруч. / Комаров В. В. та ін.; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 295, 309, 341; Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: монографія. К.: Атіка, 2011. С. 371; Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В. В. Комаров та ін.; за ред В. В. Комарова. Х.: Право, 2016. С. 241, 283; Цивільний процес України: підруч. / за ред. В. О. Кучера. ЛьвДУВС, 2016. С. 96–98, 116, 128, 132–134, 138, 162, 163; Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. С. 83.

[3] Про часткове задоволення касаційної скарги: постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 17.03.2021 у справі № 439/1347/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95654290 (дата звернення: 05.06.2021); Про задоволення касаційних скарг: постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 17.02.2021 у справі № 308/9100/19-ц. *ЛІГА-ЗАКОН.* URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/c017012?an=1 (дата звернення: 31.05.2021); Про часткове задоволення касаційної скарги: постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 14.12.2020 у справі № 521/2816/15-ц / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93564591 (дата звернення: 05.06.2021); Про часткове задоволення касаційної скарги: постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 20.01.2021 у справі № 466/5766/13-ц / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 94362898 (дата звернення: 05.06.2021).

Відповідно до ст. 3 Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (далі – Конституція України)[1] права і свободи людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Ст. 22 Конституції України вказує про невичерпність прав людини і громадянина – як за переліком, так і за змістом. У пункті 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 (далі – Конвенція)[2] зазначається про право на справедливий суд. Заслуговують на підтримку висновки Т. А. Цувіної про необхідність розглядати це право як: 1) еквівалент, транспозицію принципу верховенства права у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах; 2) притаманність цьому праву надімперативного характеру як норми міжнародного права «jus cogens»[3]. Така позиція відповідає положенням права на справедливий судовий розгляд, що викладені у Контрольному переліку питань для оцінки дотримання верховенства права, прийнятому Венеціанською комісією на 106-му Пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 р.). Значна частина цих критеріїв є оціночною: відсутність невиправданої затримки під час відкриття проваджень у справі та винесення судового рішення; своєчасність доступу сторін до судових документів; чи належно обґрунтовані судження[4]. Усунення порушень права на своєчасний розгляд справи мають відбуватись у межах того процесу, в якому виникають ці порушення[5]. Такі висновки відповідають вихідним позиціям Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), зокрема

---

[1] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (із змінами).

[2] Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950. *Офіційний вісник України.* Офіційне видання. 1998. № 13. 16 квітня, 2006. № 32. С. 270. 23 серпня; Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. *Офіційний вісник України*. Офіційне видання. 1997–1997. № 29. С. 11. Код акта 2134/1997.

[3] Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: монографія. Х.: Слово, 2015. С. 279.

[4] Rule Of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016) / офіційний сайт «Venice Commission: Council of Europe». С. 26. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e (дата звернення: 28.05.2021).

[5] Compilation of Venice Commission opinions and reports concerning courts and judges (Strasbourg, 11 December 2019) / офіційний сайт «Venice Commission: Council of Europe». С. 83–84. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/ documents/?pdf=CDL-PI(2019)008-e (дата звернення: 31 травня 2021).

щодо пріоритетності приватноправового аспекту правових явищ над публічно-правовим. Зокрема, таку позицію висловлено стосовно сутності соціального захисту особи у контексті права на справедливий судовий розгляд[1]. Отже, зміст категорії цивільного процесуального статусу, як наукової, має не обмежуватись змістом позитивно визначених цивільних процесуальних прав та цивільних процесуальних обов'язків, а враховувати й зміст положень права на справедливий суд, подекуди оціночних.

Результати сучасних наукових досліджень підтверджують актуальність розвитку широкого розуміння цивільного процесуального статусу як наукової категорії. Так, Я. Я. Мельник вказує про необхідність побудови належної процедури реалізації позитивно визначених цивільних процесуальних прав та обов'язків, забезпечення безперешкодності їх реалізації, визначення ступеня деструктивності чи конфліктності конкретної процесуальної ситуації, забезпечення принципу пропорційності[2]. С. В. Невестюк вказує на розвиток теорії процесуально-правових засобів у контексті системи «людина – суспільство – право – держава». У складі механізму цивільного процесуального регулювання виділяються не тільки норми цивільного процесуального права як процесуально-правові засоби, але й цивільна процесуальна правова культура та цивільна процесуальна правосвідомість. При цьому правосвідомість розглядається саме як індивідуальна: сприйняття процесуально-правових засобів механізму цивільного процесуального регулювання як специфічної форми цивільної процесуальної дійсності конкретною особою[3].

---

[1] Law of the European Convention on Human Rights / David Harris, Michael O'Boyle, Ed Bates, and Carla Buckley. 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2018. lxv, 986, [385] p.; Case of Feldbrugge v. the Netherlands, 12 October 1984, no. 8562/79 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57486 (дата звернення 06.06.2021); Case of Deumeland v. Germany, 29 May 1986, no. 9384/81 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57468 (дата звернення 06.06.2021).

[2] Мельник Я. Я. Безпека цивільного процесу: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01. Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 2019. С. 4, 10–11.

[3] Невестюк С. В. Механізм цивільного процесуального регулювання: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. Київ, 2017. С. 6, 13, 14.

Отже, у межах широкого розуміння категорії цивільного процесуального статусу як наукової є актуальним розвиток засад принципу верховенства права, засад природного права, причому, не тільки тих, що реалізуються у межах національної правової системи, але й тих, що отримали широке застосування на міжнародному рівні, зокрема у практиці ЄСПЛ. Це спрямовуватиме подальші наукові дослідження, сприятиме виконанню Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо розвитку верховенства закону, однією з умов якого є чіткість закону[1]. Така точка зору відповідає наднаціональному розумінню справедливого судового розгляду як такого, що утверджує принцип верховенства права – основу побудови сучасного демократичного суспільства[2].

Проблематиці сутності категорії «цивільний процесуальний статус» та її нормативного закріплення протягом останніх років безпосередньо приділяли увагу С. С. Бичкова[3], Ю. А. Прут[4] та інші вчені – дослідники цивільного процесуального статусу конкретних категорій учасників цивільного судового процесу (В. І. Бобрик, О. В. Бобровник, І. Е. Берестова, Ж. В. Васильєва-Шаламова, Д. Г. Глушкова, К. В. Гусаров, Х. А. Джавадов, Л. В.Діденко, І. О. Журба, О. О. Кармаза, О. В. Колісник, С. О. Короєд, Л. М. Косовський, О. О. Лабань, Р. Я. Лемик, О. Ю. Русин, Г. О. Світлична та деякі інші.). З них окремо необхідно відмітити дисертаційні дослідження у дотичних сферах суспільних відносин: ефективність цивільного судочинства (С. О. Короєд, 2014 р.; Х. А. Джавадов, 2018 р.)[5]; захист

---

[1] Compilation of Venice Commission opinions and reports on law-making procedures and the quality of the law (Strasbourg, 29 March 2021) / офіційний сайт «Venice Commission: Council of Europe». С. 7. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2021)003-e (дата звернення: 31.05.2021).

[2] Dovydas Vitkauskas, Grigoriy Dikov. Protecting the right to a fair trial under the European Convention On Human Rights. A handbook for legal practitioners 2nd edition prepared by Dovydas Vitkauskas. Council of Europe, 2nd edition September 2017 / офіційний сайт «Council of Europe». P. 11. URL: https://edoc.coe.int/en/european-convention-on-human-rights/7492-protecting-the-right-to-a-fair-trial-under-the-european-convention-on-human-rights-a-handbook-for-legal-practitioners-2nd-edition.html (дата звернення: 09.06.2021).

[3] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: монографія. К.: Атіка, 2011. 420 с.

[4] Прут Ю. А. Цивільно-процесуальний статус осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франків. ун-т права ім. Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2016. 20 с.

[5] Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра юрид. наук: 12.00.03. Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. Київ, 2014. 41 с.; Джавадов Х. А. Теоретичні проблеми ефективності цивільного судочинства: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2018. 40 с.

публічних інтересів учасників цивільних відносин у контексті взаємозв'язку цивільного судочинства та конституційного провадження (І. Е. Берестова, 2019 р.)[1]; цивільно-процесуальні правовідносини як інститут цивільно-процесуального права України (Л. В. Діденко, 2019 р.)[2].

Тому є актуальним розкриття теоретичних засад широкого сенсу категорії «цивільний процесуальний статус» як наукової, а також визначення на цій основі перспектив її впровадження у правозастосування, а також правотворчість.

Філософія права досліджує декілька зрізів будь-якої правової сфери: онтологічний, антропологічний, аксіологічний, гносеологічний, історичний (історія філософії права), а також праксеологічний. Філософія правосуддя передбачає виділення різних смислів правосуддя: як форма здійснення судової влади (владний смисл); як судове правозастосування (правореалізаційний смисл); як судовий захист (правозахисний смисл); як судове вирішення конфлікту (резолютивний смисл); як судове балансування (балансуючий смисл). Можуть виділятись й інші смисли правосуддя. Незалежно від конкретного концептуального підходу необхідно встановити співвідношення двох основних парадигм сприйняття будь-якого правового явища: природно-правової та позитивно-правової[3]. Ці положення є вихідними при формулюванні подальшого наукового підходу.

У теорії права актуальне розуміння правового статусу суб'єкта права характеризується певною проблемністю. З одного боку, суб'єкт права розглядається у межах правовідносин як сукупність суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, законних інтересів суб'єкта права. З іншого – виділяється категорія прав людини як основних можливостей, необхідних для існування та розвитку особи, які є універсальними, невід'ємними та рівними для кожного і мають гарантуватись державою в обсязі міжнародних стандартів. Перспективним є підхід С. І. Архипова щодо характеристики людини як суб'єкта права, розкриття таких її властивостей у правовому полі, як: індивідуалізація; правова воля; сукупність правових відносин та правових зв'язків;

[1] Берестова І. Е. Захист публічних інтересів учасників цивільних відносин: взаємозв'язок цивільного судочинства та конституційного провадження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.02, 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. 40 с.

[2] Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні правовідносини як інститут цивільно-процесуального права України: концептуальні положення: автореф. дис. на здоб. наук. ступ д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Міжнар. гуманітар. ун-т. Одеса, 2019. 41 с.

[3] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. С. 685, 928–929, 932–933, 990.

правова свідомість; активний характер «творення» і застосування права; соціально-правова цінність; правосуб'єктність. Людина творить як зовнішню правову реальність, так і власну правову індивідуальність[1].

Упродовж достатньо тривалого часу у предметі науки цивільного процесуального права виділяється міждисциплінарний аспект: предмет, співвідношення з іншими юридичними науками, соціальні функції[2]. Зв'язок категоріального апарату цивільного процесуального права як галузі права із основоположними цінностями прав людини простежується з позицій В. В. Комарова, який характеризує завдання цивільного судочинства як гарантування та забезпечення реалізації права на суд[3]. Це обумовлює застосування міждисциплінарного підходу під час дослідження поняття цивільного процесуального статусу у сучасній науці цивільного процесуального права, зокрема визначення співвідношення у ньому позитивного та природного права. У науці цивільного права відповідним питанням приділялась значна увага, наслідком чого є достатньо усталені наукові положення у різних видах цивільних правовідносин[4].

Щодо сучасної філософії правосуддя справедливість та належний зміст судового процесу тісно пов'язані із рівнем забезпеченості законних прав та інтересів його учасників. Справедливість, верховенство права безпосередньо виявляються у процесі реалізації суб'єктивних прав та здійсненні обов'язків у конкретних випадках. Зі свого боку правовий статус учасників судового процесу безпосередньо втілюється у його принципах. Філософія правосуддя розглядає також стан правосвідомості та правової культури особи як невід'ємну частину її становища у судовому процесі. Хоча викладене стосується кримінального процесу[5] але, на нашу думку, повністю актуальне й щодо цивільного судочинства.

---

[1] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: автореф. дис. на зобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. С. 24.

[2] Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров и др.; под ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2002. С. 45; Курс цивільного процесу: підруч. / Комаров В. В. та ін; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 106, 107; Васильєв С. В. Енциклопедія цивільного судочинства: основні інститути та теоретичні засади. Київ: Алерта, 2021. С. 266.

[3] Комаров В. Вчення про предмет цивільного процесуального права. *Право України*. 2017. № 5. С. 102.

[4] Цивільне право України: підручник / за ред. проф. Р. Б. Шишки. Київ: Ліра-К, 2018. Ч. 2: Особлива / Р. Б. Шишка (керівник авт. кол.) та ін. 994 с.

[5] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. С. 992–995; Гураленко Н. А. Ціннісно-смислові константи суддівського пізнання: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2017. С. 24.

Розгляд цивільного процесуального статусу виключно у межах процесуальних прав та процесуальних обов'язків не дозволяє врахувати окреслений зв'язок, що знаходить безпосередній вияв у актуальній судовій практиці. Так, частково задовольняючи касаційну скаргу, Верховний Суд вказав про помилку суду апеляційної інстанції у частині застосування буквального тлумачення ч. 3 ст. 154 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 № 1618-IV (далі – ЦПК України)[1], що призвело до помилкового висновку, що вжиття заходів зустрічного забезпечення є обов'язком суду незалежно від майнового стану відповідача[2].

ЄСПЛ у своїх рішеннях у таких справах, як: Nideröst-Huber v. Switzerland, H. v. Belgium, Golder v. the United Kingdom, Brumarescu v. Romania, Airey v. Ireland, Case of Indayeva and Sultanov v. Russia, Case of Aslan Ismayilov v. Azerbaijan[3] вказує про вихідний характер засад верховенства права у визначенні становища особи у судовому процесі.

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Офіційний вісник України*. Офіційне видання. 2004. № 16. С. 11, 1088, код акта 28609/2004.

[2] Про часткове задоволення касаційної скарги: постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 17.03.2021 у справі № 439/1347/19 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95654290 (дата звернення: 05.06.2021).

[3] Посібник Європейського суду з прав людини щодо застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд, цивільна частина) / офіційний сайт «European Court of Human Rights». С. 36, 37. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf (дата звернення: 25.05.2021); Огляд рішень Європейського суду з прав людини за період з 10.03.2020 по 13.03.2020 / офіційний вебпортал «Судова влада України». С. 2, 14. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyad_ESLP_10.pdf (дата звернення: 25.05.2021); Case of Nideröst-Huber v. Switzerland, 18 February 1997, no. 18990/91 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58199 (дата звернення: 25.05.2021); Case of H. v. Belgium, 30 November 1987, no. 8950/80 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57501 (дата звернення: 25.05.2021); Case of Golder v. the United Kingdom, 21 February 1975, no. 4451/70 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57496 (дата звернення: 25.05.2021); Case of Brumărescu v. Romania, 23 January 2001, no. 28342/95 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59159 (дата звернення: 25.05.2021); Case of Airey v. Ireland, 09 October 1979, no. 6289/73 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420 (дата звернення: 25.05.2021); Case of Indayeva and Sultanov v. Russia, 10 March 2020, no. 58821/08, 18360/13 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201644 (дата звернення: 25.05.2021); Case of Aslan Ismayilov v. Azerbaijan, 12 March 2020, no. 18498/15 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201642 (дата звернення: 25.05.2021).

Наприклад, у рішеннях у справах: Brumarescu v. Romania, Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey верховенство права визнається визначальним критерієм права на справедливий судовий розгляд[1]. Вказане необхідно сприймати з урахуванням положень щодо типової процедури тлумачення ЄСПЛ положень Конвенції: спочатку суд з'ясовує значення певних положень стосовно справи загалом, а потім – щодо конкретних фактів справи[2]. Історично функції ЄСПЛ у європейському правовому просторі сформувалися за зразком типових функцій конституційного суду в межах конкретної держави[3]. Тому розвиток поняття цивільного процесуального статусу є необхідною передумовою належного тлумачення практики ЄСПЛ.

Як слідує з матеріалів діяльності міжнародних організацій, зокрема Венеціанської комісії, є випадки, коли окремі держави ставлять питання про суперечність своїх зобов'язань за Конвенцією (у сенсі, констатованому ЄСПЛ) у конституційному правопорядку та відмовляються виконувати рішення ЄСПЛ[4]. У практиці національних судів подібних випадків виявлено не було, що узгоджується із положеннями Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV[5] щодо обов'язковості застосування рішення ЄСПЛ відповідно до ст. 46 Конвенції як джерела права (ч. 1 ст. 2, ст. 17 вказаного Закону). Можливо лише зазначити про поодинокі наукові та практичні джерела, в яких констатується наявність неоднакових позицій ЄСПЛ з окремих вузьких питань (допит свідків у кримінальному

[1] Огляд рішень Європейського суду з прав людини за період з 10.03.2020 по 13.03.2020 / офіційний вебпортал «Судова влада України». С. 2, 14. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyad_ESLP_10.pdf (дата звернення: 25.05.2021); Case of Brumărescu v. Romania, 23 January 2001, no. 28342/95 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59159 (дата звернення: 25.05.2021); Case of Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey, 20 October 2011, no. 13279/05 / офіційний сайт «European Court of Human Rights HUDOC database». URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107156 (дата звернення: 25.05.2021).

[2] Pieter van Dijk, Godefridus J. H. Hoof, G. J. H. Van Hoof. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights. Martinus Nijhoff Publishers, 1998. 850, [71] p.

[3] Dirk Ehlers, Ulrich Becker, Et al. European Fundamental Rights and Freedoms. Berlin: Walter de Gruyter, 2011. P. 23.

[4] International Conference on «Enhancing National Mechanisms for Effective Implementation of the European Convention on Human Rights». Saint-Petersburg, Russian Federation. 22–23 October 2015 / офіційний сайт «Council of Europe». P. 11–17, 111. URL: https://rm.coe.int/16806fe1a5 (дата звернення: 28.05.2021).

[5] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Офіційний вісник України*. 2006. № 12. Ст. 792. 5 квітня.

судочинстві[1], право на гендерну ідентичність[2]. Варто погодитись із Т. Нешатаєвою про первинний характер доктрини субсидіарності: вирішення питань місцевого значення переважно місцевою владою та застосування влади вищого рівня тільки у разі необхідності застосування вищого рівня узагальнення для вирішення проблеми. З іншого боку, одним з принципів сучасного міжнародного права є можливість обмеження суверенітету держави з метою ефективного захисту прав людини у конкретному випадку[3]. З урахуванням цього Інтерлакенською декларацією від 19.02.2010, а також Деклараціями, ухваленими на Конференціях високого рівня у м. Ізмір (26–27.04.2011) та у м. Брайтон (19–20.04.2012) передбачено засади застосування правових позицій ЄСПЛ державами-членами. Так, відповідно до п. 4 Інтерлакенської декларації держави-члени зобов'язуються, з одного боку, розвивати національні засоби захисту прав людини, а з іншого – повністю виконувати рішення ЄСПЛ та вживати заходів щодо недопущення порушень, констатованих ЄСПЛ у майбутньому[4].

---

[1] Допит свідків при перегляді виправдувального вироку: ЄСПЛ ухвалив суперечливе рішення // Практика ЄСПЛ. Український аспект. URL: https://www.echr.com.ua/dopit-svidkiv-pri-pereglyadi-vipravduvalnogo-viroku-yespl-uxvaliv-superechlive-rishennya/ (дата звернення 08.06.2021).

[2] Гербут В. Право на ґендерну ідентичність в практиці Європейського суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2018. № 1(22). Том 2. URL: http://pyuv.onua.edu.ua/index.php/pyuv/article/view/146/220 (дата звернення 08.06.2021) С. 195.

[3] Neshataeva T. The European Convention and the integration of integrations: the role of courts in overcoming the fragmentation of international law International Conference on «Enhancing National Mechanisms for Effective Implementation of the European Convention on Human Rights». Saint-Petersburg, Russian Federation. 22–23 October 2015 // Офіційний сайт «Council of Europe». URL: https://rm.coe.int/16806fe1a5 (дата звернення: 28.05.2021), P. 111–112.

[4] International Conference on "Enhancing National Mechanisms for Effective Implementation of the European Convention on Human Rights". Saint-Petersburg, Russian Federation. 22-23 October 2015 // Офіційний сайт «Council of Europe». URL: https://rm.coe.int/16806fe1a5 (дата звернення: 28.05.2021), с. 113; High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights. Interlaken Declaration. 19 February 2010 // Офіційний сайт «European Court of Human Rights». URL: https://www.echr.coe.int/Documents/2010_Interlaken_FinalDeclaration_ENG.pdf (дата звернення: 28.05.2021), p. 3; Інтерлакенська декларація від 19.02.2010 // Офіційний сайт «Верховна Рада України. Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 994_a48#top (дата звернення: 28.05.2021); High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights. Declaration. 26–27 April 2011. IZMIR, Turkey //. Офіційний сайт «European Court of Human Rights». URL: https://www.echr.coe.int/Documents/2011_Izmir_Final Declaration_ENG.pdf (дата звернення: 28.05.2021), p. 34; Декларація про майбутнє Європейського суду з прав людини від 27.04.2011 // Офіційний сайт «Верховна Рада України. Законодавство України». URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/994_a49#Text (дата звернення: 28.05.2021); High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights Brighton Declaration. 19-20.04.2012 // Офіційний сайт «European Court of Human Rights». URL: https://www.echr.coe.int/Documents/2012_Brighton_FinalDeclaration_ENG.pdf (дата звернення: 28.05.2021)

Роль позитивістського підходу у методі цивільного процесуального права розкривається в актуальних наукових положеннях щодо методу регулювання цивільних процесуальних правовідносин. Так, характеризуючи диспозитивний аспект методу цивільного процесуального права, вчені вказують про встановлення цивільними процесуальними нормами цивільних процесуальних прав учасників судового процесу, а також меж їх реалізації[1]. С. В. Васильєв, розкриваючи диспозитивні засади методу цивільного процесуального права, вказує про залежність розвитку процесу у конкретній справі, зокрема від волі заінтересованих осіб[2]. Тому погоджуємось із твердженням, що формування прав та обов'язків учасників судового процесу є характерною рисою методу правового регулювання у цивільному процесуальному праві[3]. Такі виражені позитивістські засади правового закріплення цивільного процесуального статусу зумовлені його специфічним галузевим призначенням, а також публічно-правовою природою цивільних процесуальних правовідносин, необхідністю існування та реалізації цивільної процесуальної форми здійснення правосуддя[4]. Природне ж право визначає сутність цивільного процесуального статусу і впливає на всі аспекти його реалізації (п. 10.4 Огляду судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (актуальна практика) від 30.04.2021)[5].

Природно-правові підходи визначають зміст правових явищ, зумовлений ідеальними першоосновами права, а позитивне право закріплює їх форму у кожному конкретному випадку[6]. Тому, порівняно із

---

[1] Цивільне процесуальне право України: підручник: у 2 т. / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. Т. 1. С. 26.

[2] Васильєв С. В. Енциклопедія цивільного судочинства: основні інститути та теоретичні засади. Київ: Алерта, 2021. С. 622–623.

[3] Курс цивільного процесу: підруч. / Комаров В. В. та ін; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 93.

[4] Кройтор В. А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 42. С. 20; Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. С. 23.

[5] Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (актуальна практика) від 30.04.2021 // ЛІГА-ЗАКОН. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/VSS00627?an=1 (дата звернення: 31.05.2021); Про задоволення касаційних скарг: постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 17.02.2021 у справі № 308/9100/19-ц // ЛІГА-ЗАКОН. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/VSS00627?an=293 (дата звернення: 31.05.2021).

[6] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / голов. редкол. Максимов С. І. та ін. Х.: Право, 2017. С. 928–929.

цивільно-правовими засадами захисту суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів[1], співвідношення засад природного права та позитивного права щодо визначення поняття цивільного процесуального статусу має ґрунтуватись на: 1) визнаних національною доктриною та ЄСПЛ положеннях природного права, зокрема щодо поняття людини у праві та прав людини; 2) базовому значенні принципу верховенства права щодо визначення цивільного процесуального статусу суб'єкта цивільного процесуального права[2]. При цьому міждисциплінарний характер прав людини задає розвиток не тільки цивільного процесуального права, але й інших суміжних галузей права, зокрема – судоустрою, що безпосередньо впливає на рівень забезпеченості цивільних процесуальних прав. Так, Венеціанська комісія вказує про необхідність наділення вищого суду або безпосередньо Верховного Суду спеціальними компенсаторними чи прискорюючими повноваженнями (засобами) проти надмірного затягування розгляду справи з метою забезпечення права на справедливий суд[3].

Врахування властивостей людини як суб'єкта права (індивідуалізація; правова воля; сукупність правових відносин та правових зв'язків; правова свідомість; активний характер «творення» і застосування права; соціально-правова цінність; правосуб'єктність) у змісті поняття «цивільний процесуальний статус» надає підстави для висновків, що розвиток гарантій реалізації суб'єктивних процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків є головним вектором подальшого розвитку цивільного процесуального права[4], навіть на етапі, коли безпосереднього звернення до суду ще немає. Конкретним прикладом цього є визначення права на доступ до суду складовою принципу

---

[1] Штефан А. С., Зеров К. О. Припинення порушень авторського права і суміжних прав у мережі «Інтернет»: огляд законодавчих новел. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 3. С. 18–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2017_3_4, с. 24 (дата звернення: 02.06.2021).

[2] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. С. 11, 23.

[3] Compilation of Venice Commission opinions and reports concerning courts and judges (Strasbourg, 11 December 2019) / офіційний сайт «Venice Commission: Council of Europe». С. 83. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2019)008-e (дата звернення: 31 травня 2021).

[4] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. С. 23.

верховенства права у сфері судочинства, хоча окремі гарантії цього права (територіальне наближення суду до населення; інформованість громадськості про місцезнаходження та компетенцію суду, про порядок звернення до суду та порядок захисту своїх інтересів) реалізуються ще до виникнення цивільних процесуальних правовідносин[1].

Явище рецепції природно-правових засад до права на судовий захист (ч. 1 ст. 55 Конституції України) через логічний ряд: права людини «jus cogens» – транснаціональне «право на суд» – право на судовий захист дозволяє підтримати твердження В. В. Комарова про гарантування цивільним судочинством не тільки права на судовий захист, але – права на суд[2]. Зокрема, сьогодні виділяються права людини та певні правові засади як складові принципу верховенства права у цивільному судочинстві: правова визначеність, заборона на свавілля, право на ефективні заходи правового захисту; право на справедливий судовий розгляд[3]. Зміст зазначених прав та засад має транснаціональні витоки, виходить за межі суто позитивного регулювання, але безпосередньо впливає на становище особи у судовому процесі не тільки на рівні правотворення, але й правозастосування.

У сучасній національній правовій системі суб'єктивні цивільні процесуальні права та суб'єктивні цивільні процесуальні обов'язки постають динамічною категорією, зміст якої має розвиватись з урахуванням її загальносоціального значення та міжгалузевих зв'язків.

Проведене дослідження надає підстави для таких висновків**.** По-перше, категорія цивільного процесуального статусу може сприйматись як у вузькому, так і у широкому сенсах. У вузькому сенсі ним є закріплена цивільним процесуальним законодавством сукупність цивільних процесуальних прав та цивільних процесуальних обов'язків. У широкому ним охоплюються також положення щодо прав людини jus cogens, актуальні засади принципу верховенства права у цивільному

[1] Васильєв С. В. Енциклопедія цивільного судочинства: основні інститути та теоретичні засади. Київ: Алерта, 2021. С. 117, 367–368; Rule Of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016) / офіційний сайт «Venice Commission: Council of Europe». С. 25. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e (дата звернення: 28.05.2021).

[2] Комаров В. Вчення про предмет цивільного процесуального права. *Право України*. 2017. № 5. С. 102.

[3] Васильєв С. В. Енциклопедія цивільного судочинства: основні інститути та теоретичні засади. Київ: Алерта, 2021. С. 368–369.

судочинстві. По-друге, зміст поняття цивільного процесуального статусу має вихідне значення щодо подальшого розвитку гарантій реалізації цивільних процесуальних прав та цивільних процесуальних обов'язків (у правотворчому контексті), а також – тлумачення судом змісту вказаних прав та обов'язків у конкретних ситуаціях (у правозастосовному контексті)[1].

Іншою актуальною проблемою є категорія стандарту доказування[2].

Розвиток принципу змагальності в сучасному цивільному процесі, зокрема таких його засад, як керівна роль сторін у визначенні предмета доказування, а також необхідність вдосконалення засобів оперативності та ефективності судового захисту, зумовлює актуалізацію проблематики стандартів доказування як одного з таких засобів. У світовій практиці стандарти доказування виступають невід'ємною частиною змагального судового процесу, що забезпечує його ефективність, оскільки позбавляє суд та учасників справи від зайвих витрат часу та зусиль за рахунок встановлення певних меж, у разі досягнення яких важливі для справи обставини мають вважатись встановленими. Втім у національній процесуальній доктрині це поняття віднайшло закріплення переважно у сфері кримінального процесуального права, в якому отримав законодавче закріплення стандарт доказування «поза розумним сумнівом» – стосовно питання вини особи у скоєнні злочину[3]. Останніми змінами до Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII[4] (відповідно до Закону України від 20 вересня 2019 р. № 132-IX)[5] запроваджено нові підходи суду до оцінки доказів: наявність обставини, на яку

---

[1] Рябченко Ю. Ю. Цивільний процесуальний статус як наукова категорія: перспективи впровадження у правотворчість та правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 163–169.

[2] Тут і далі частково використані та знайшли свій подальший розвиток результати авторського дослідження, відображені у науковій публікації: Рябченко Ю. Ю. Стандарт доказування в цивільному процесуальному праві: постановка проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 136–139. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/37.pdf

[3] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 37. Ст. 1370. 25 травня.

[4] Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України.*1992. № 6. Ст. 56. 11 лютого.

[5] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні: Закон України від 20 вересня 2019 р. № 132-IX. *Офіційний вісник України.* 2019. № 82. Ст. 2791. 25 жовтня.

сторона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, вважається доведеною, якщо докази, надані на підтвердження такої обставини, є більш вірогідними, ніж докази, надані на її спростування (ч. 1 ст. 79 ГПК України). Фактично зазначене положення нагадує стандарт доказування «баланс вірогідностей», відомий з права Великої Британії, відповідно до якого слід довести, що факт швидше був, ніж не був, тобто суб'єктивна впевненість може бути виміряна як така, що дорівнює 51 % і вище[1]. Проте, на відміну від стандарту «поза розумним сумнівом» зазначене положення не привернуло широкої уваги на сторінках наукової літератури.

З огляду на недостатність наукових досліджень у сфері цивільного процесуального права необхідно частково спиратись на дослідження у сфері кримінального процесуального права. Тому потрібно вказати на роботи таких авторів, як В. П. Вапнярчук, І. В. Гловюк, В. Г. Крет, А. С. Степаненко, Х. Р. Слюсарчук та ін. У сфері цивільного процесуального права треба відзначити розробки таких науковців, як Т. В. Руда, М. М. Ясинок, а також окремі дослідження в сфері доказування, що побічно торкаються цього питання. Варто розглянути праці окремих зарубіжних учених, що мають базовий характер у цьому напрямі: С. Л. Будилін, М. К. Треушніков, А. Г. Карапєтов, О. Т. Боннер, С. В. Курильов, Г. М. Рєзнік.

Тому актуальною є оцінка існуючих умов запровадження стандартів доказування в цивільному судовому процесі, доцільності їх запровадження, окреслення найближчих перспектив їх запровадження.

У доктрині цивільного процесуального права не існує усталеного єдиного поняття стандарту доказування. Про це вказує, зокрема, А. С. Степаненко за результатами дослідження стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному судочинстві. Науковець виділяє такі основні риси й елементи, що характеризують та складають її зміст:

1) існують різні види стандартів доказування;

2) стандарт доказування пов'язаний із тягарем (обов'язком) доказування;

[3] Іларіон Томаров. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. *Юридична газета online*. URL: http://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/standart-dokazuvannya-vnutrishne-perekonannya-chi-balans-virogidnostey.html (дата звернення: 15.03.2020).

3) він є певним критерієм (порогом) прийняття рішення і встановлює певну міру, ступінь доведеності (переконання / впевненості), з досягненням якої факт вважається встановленим[1].

Х. Р. Слюсарчук під стандартами доказування в кримінальному провадженні розуміє закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві і правових позиціях вищих судових інстанцій правила, що охоплюють кількісну та якісну складову доказування, виконання яких стороною обвинувачення (в окремих випадках – також стороною захисту) забезпечує рівень переконання (переконаності), придатний для ухвалення процесуальних рішень, що обмежують права та свободи особи в кримінальному провадженні. Стандарти доказування визначені узагальненням і водночас основою всіх правил доказування на відповідному етапі їхнього застосування під час кримінального провадження. Встановлюється, що стандарти доказування можна розглядати у двох значеннях: широкому та вузькому. У широкому значенні зміст стандартів доказування охоплює собою переконання (переконаність) всіх уповноважених законом державних органів та осіб, які ведуть кримінальне провадження, на прийняття необхідного рішення (судді, присяжних, сторони обвинувачення). Зі свого боку у вузькому значенні стандарти доказування зводяться лише до так званого «судового» переконання (переконаності), яке формується за результатами судового розгляду лише в судді та/або присяжних з дотриманням принципу змагальності в кримінальному провадженні[2].

У цивільних справах стандарт доказування розуміється як сукупність критеріїв, на підставі яких суд ухвалює рішення у справі[3]; ступінь достовірності наданих стороною доказів, за яких суд має визнати тягар доведення знятим, а фактичну обставину – доведеною. Йдеться про достатній рівень допустимих сумнівів, при якому тягар доведення вважається виконаним.

---

[1] Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09; Національний ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 8 с.

[2] Слюсарчук Х. Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017. 19 с.

[3] Стандарт доказування та оцінка доказів судом. LawBook.online. URL: https://lawbook.online/protses-ukrajini-tsivilniy/standart-dokazuvannya-otsinka-dokaziv-57331.html (дата звернення: 15.03.2020).

Можна зробити два висновки. По-перше, зазначене поняття отримало більший розвиток у межах доктрини кримінального процесуального права, ніж у цивілістичних галузях процесуального права. По-друге, як у доктрині кримінального процесу, так і у сфері цивільного судочинства відсутні єдині методологічні засади сприйняття цієї категорії. Втім, можна вважати певну усталеність у сприйнятті призначення стандарту доказування: уніфікація критеріїв прийняття судом рішення у конкретній справі.

Необхідно погодитись із окремими ученими стосовно витоків поняття «стандарт доказування», зокрема щодо доктрини цивільного процесуального права. Це поняття з'явилось з огляду на розмежування об'єктивної та законної (неформальної) істини як загальної мети доказування. У радянському судовому цивільному процесі об'єктом пізнання була об'єктивна істина, і був лише один «стандарт доказування» – внутрішнє переконання судді. Це логічно, оскільки у тогочасному слідчому процесі суддя самостійно вживав усіх необхідних заходів для встановлення об'єктивної істини і був відповідальним за її повне та вичерпне встановлення. З переходом до «формальної» істини та появою у зв'язку із цим штучних обмежень у доказовій діяльності з'явилась необхідність і у закріпленні «стандартів доказування».

Сучасний цивільний процес можна впевнено характеризувати як змагальний, а також – орієнтований на надання стороні правничої допомоги саме на професійній основі. Але варто погодитися з Д. Д. Луспеником в тому, що основним стандартом доказової діяльності в цивільному судовому процесі, як і раніше, виступає переконання суду, що фактично застосовується як стандарт доказування, тобто є його аналогом[1]. Водночас учений наводить прийняті в різних державах та галузях процесуального права стандарти доказування: «поза розумним сумнівом», «баланс імовірностей» (balance of probabilities), «перевага доказів» (preponderance of the evidence), «чіткі та переконливі докази» (clear and convincing evidence).

[1] Луспеник Д. Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури Київської області. URL: http://kdkako.com.ua/dokazuvannya-u-civilnomu-procesi-shcho-novogo-u-cpk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuvannya/ (дата звернення: 15.03.2020).

Сьогодні у судовій практиці спостерігаються підходи суддів до вирішення окремих процесуальних питань, які суперечать загальним засадам доказування. Так, ухвалою Малиновського районного суду м. Одеси від 23 квітня 2018 року, залишеною без змін Апеляційним судом Одеської області, задоволено заяву про забезпечення позову та накладено арешт на транспортний засіб. Підставою стала, за твердженням суду, імовірність ухилення відповідача від виконання судового рішення, що унеможливить його виконання. Висновку про наявність такої імовірності суд дійшов з огляду на відсутність відповіді відповідача на заяву позивача про досудове врегулювання спору. Зокрема, суд погодився із твердженнями позивача, що небажання фермерського господарства (далі – ФГ) «Промінь» спілкуватись з позивачем щодо заявлених ним позовних вимог, укладати мирову угоду – не виключає подальшого ухилення ФГ «Промінь» від виконання рішення суду[1;2] Отже, на підставі відсутності відповіді на конкретне звернення суд фактично зробив висновок не тільки про недобросовісність поведінки відповідача в минулому, але й про існування імовірності недобросовісної його поведінки у майбутньому стосовно виконання рішення суду. Не заперечуючи проти такого рішення щодо вимог пропорційності (ст. 12 Цивільно-процесуального кодексу (далі – ЦПК) України), необхідно вказати на його спірність з таких позицій. По-перше, відсутні прямі докази недобросовісної поведінки відповідача стосовно, власне, відшкодування шкоди. По-друге, відсутні прямі докази щодо достатньо високої імовірності ухилення відповідача від виконання рішення суду у майбутньому. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України від 16 січня 2003 р. № 435-IV[3] однією із загальних засад цивільного законодавства є добросовісність. Відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК України вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Відповідно до ч. 6 ст. 81 ЦПК України доказування не може ґрунтуватися

[1] Про задоволення заяви: ухвала від 23 квітня 2018 р. № 521/1700/18 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73554479 (дата звернення: 15.03.2020).

[2] Про часткове задоволення апеляційної скарги: Постанова апеляційного суду Одеської області від 14 листопада 2018 р. № 521/1700/18 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/77898030 (дата звернення: 15.03.2020).

[3] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Офіційний вісник України.* 2003. № 11. Ст. 461. 28 березня.

на припущеннях. Отже, у розглядуваному випадку висновки суду щодо наявності достатньо високої імовірності ухилення посідають нехай на обґрунтованих, але припущеннях. Зазначений приклад свідчить про те, що усталені «стандарти доказування» не можуть бути застосовані повною мірою в окремих випадках, а отже – необхідно розвивати існуючу систему таких стандартів.

Треба вказати на виділення в сучасній науковій літературі значного різноманіття стандартів доказування. Так, крім наведених, виділяються: «внутрішнє переконання», «обґрунтована підозра»[1], «достатня підстава» або «ймовірна причина», «переконання за більшої вірогідності», «вагоме переконання», «зрозумілі та переконливі докази»[2]. В. Г. Крет вказує про формування в доктрині кримінального процесу класифікації стандартів доказування за такими критеріями: за галуззю застосування; за завданнями кримінального процесуального доказування; за ступенем тяжкості (інтенсивністю) вчиненого злочину; за стадією кримінального провадження; за способами формування доказів і критеріями їх допустимості, а також наводить значну кількість інших критеріїв. Через те, що зазначені стандарти виділяються в рамках кримінального судочинства, вони представляють інтерес і стосовно цивілістичних процесуальних галузей права.

Щодо використання стандартів доказування в сучасній вітчизняній судовій практиці, то необхідно, по-перше, закріпити законодавчо, на рівні ЦПК України, можливість застосування різних стандартів доказування: «поза розумним сумнівом», «баланс імовірностей» тощо. Для досягнення цієї мети мають бути внесені зміни, передусім, до ч. 4 ст. 89 ЦПК України. По-друге, необхідно конкретно визначити, які стандарти доказування в у яких випадках застосовуються, принаймні – на рівні мінімального переліку. Наприклад, у наведеному вище випадку забезпечення позову для встановлення можливості ухилення відповідача від виконання рішення суду є доцільним взяти за основу стандарт доказування «баланс імовірностей», що передбачає перспективу встановлення імовірності недобросовісної поведінки

[1] Главюк І. В., Степаненко А. С. Стандарт доказування «обґрунтована підозра» у кримінальному провадженні. *Правова позиція.* 2018. №1 (20). С. 13–20. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11192 (дата звернення: 15.03.2020).

[2] Крет В. Г. Класифікація міжнародних правових стандартів доказування у доктрині кримінального процесу. *Порівняльно-аналітичне право.* 2018. № 6. С. 414–417. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_6_2018.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

відповідача на підставі того, що докази такої поведінки є більш переконливими, ніж докази протилежного.

Підходи Європейського суду з прав людини стосовно оцінки доказів мають певне значення щодо розроблення стандартів доказування у вітчизняному судовому процесі. Так, першочерговому врахуванню підлягають такі позиції:

1) якщо суди відхиляють запити про виклик свідків, вони повинні надавати достатні причини, і відмова не може бути пов'язана із самоправством (Вержбицький проти Польщі);

2) надані підстави повинні давати змогу сторонам використати право на апеляцію (Хірвісаарі проти Фінляндії);

3) при розгляді процесуальних питань суди повинні взяти до уваги основні аргументи сторони (Бузеску проти Румунії), а також заяви, що стосуються прав і свобод, які гарантуються Конвенцією і її протоколами: національні суди повинні розглядати такі справи з особливою суворістю і ретельністю (Вагнер і J.M. W.L. проти Люксембургу)[1].

У юридичних публікаціях зустрічаються пропозиції науковців щодо закріплення окремих стандартів доказування в окремих ситуаціях. Але деякі з них є спірними. Так, Т. В. Руда пропонує застосовувати різні стандарти доказування залежно від того, чи вирішується, власне, справа або ж певне процесуальне питання у ході розгляду справи. Зокрема, дослідниця вказує, що за попередньою оцінкою доказів стандарт має бути нижчим, ніж за остаточної оцінки. Під час вирішення процесуальних питань суд може використовувати стандарт імовірності, який не вимагає, щоб докази переконували в існуванні або відсутності певної обставини, а лише дозволяли припустити певний висновок[2]. Виникає питання щодо припустимості застосування такого стандарту доказування при вирішенні питань стосовно пропуску процесуальних строків, зокрема – при встановленні обставин, які б свідчили про існування поважних причин пропуску. Пом'якшення стандарту доказування має відбуватись надзвичайно обережно, оскільки це впливає на вирішення інших ключових процесуальних питань: відкриття провадження у справі, поновлення строку подання доказів у справі і перенесення у зв'язку з цим судового засідання тощо.

---

[1] Практичний посібник зі статті 6 – цивільна частина. ECHR CaseLaw / вебсайт. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf (дата звернення: 17.03.2020).

[2] Руда Т. В. Критерій достатності при оцінці доказів у цивільному судочинстві України і США: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2011. № 88. С. 109.

2.2. Стан та перспективи розвитку неюрисдикційних форм захисту прав людини в Україні

Практично будь-яке питання практичної юриспруденції зачіпає проблему захисту прав людини. Дотримання прав людини постає ключовою ідеєю всіх демократичних держав світу, а в часи повномасштабної війни в Україні вона набуває абсолютно практичного значення. Без гарантування та захисту прав людини людське буття, в розумінні соціального життя, є неможливим. У липні 1991 року Україна здійснила перший крок на шляху до ствердження демократичного суспільства. Перші рядки Декларації про Державний суверенітет України проголошують першочергові потреби, на досягнення яких направлено прийняття цього важливого документа, серед яких виділено потребу всебічного забезпечення прав і свобод людини[1].

Пізніше, 1996 року прийнявши Конституцію України, правам і свободам людини було присвячено окремий розділ. Стаття 21 Основного Закону визначає, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, а також закріплює, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах[2]. 1997 року відбулась не менш значима для гарантування в Україні прав людини подія – ратифікація Конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 11 до Конвенції. Конвенція була прийнята всіма державами-членами Ради Європи та мала механізм реалізації – Європейський суд з прав людини.

Значення ратифікації Україною Конвенції важко переоцінити, адже, згідно із засадничим принципом її тлумачення – принципом ефективної імплементації, держави учасниці мають розглядати її положення лише як основу, на якій слід розвивати систему захисту прав людини, а не як самодостатню мету[3]. Означена теза набуває додаткового підсилення у статті 53 Конвенції, що передбачає: «Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує або порушує

[1] Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. № 31. Ст. 429.

[2] Конституція. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

[3] Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. 960, [763] с.

будь-які права людини та основні свободи, які можуть гарантуватися законами будь-якої Високої Договірної Сторони або будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є». Відповідно до ст. 9 Конституції України Конвенція та Протоколи до неї є частиною національного законодавства України як чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Врегулювання на законодавчому рівні питання застосування Конвенції та практики Європейського суду з прав людини відбулось завдяки прийняттю Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Україна, надавши згоду на обов'язковість Конвенції та Протоколів до неї, зобов'язалась діяти так, щоб не позбавити її мети та не зробити її неможливою до виконання.

Європейський суд з прав людини хоча і є дієвим механізмом захисту прав людини, однак діє на міжнародному рівні. Водночас ключовими для здійснення прав людини в кожній країні є закони, процедури та механізми, які діють саме на національному рівні. У цьому контексті надзвичайно слушним видається зауваження Елеонори Рузвельт, американської суспільної діячки, володарки премії ООН у галузі захисту прав людини: «То де ж, врешті-решт, беруть початок загальні права людини? У невеликих містах, біля будинку – такі близькі і такі малі, що їх не роздивитись на жодній карті світу. Однак вони є світлом окремої людини: її рідний район, школа або коледж, де вона вчиться; завод, ферма або офіс, де вона працює. Такі місця, де кожен чоловік, жінка і дитина прагнуть рівного правосуддя, рівних можливостей, рівної гідності без будь-якої дискримінації. За винятком, коли ці права мають значення тут, вони майже не мають значення будь-де»[1]. Отже, перш ніж перейти до проблематики форм захисту прав людини в Україні, видається доцільним розглянути, що саме розуміється під терміном «права людини».

На переконання польського дослідника сфери прав людини професора Віктора Осятинського з часу прийняття Загальної декларації прав людини права людини перетворились на принципи, які користуються загальним визнанням[2]. Намагаючись збагнути істинну

[1] Universal Declaration of Human Rights. URL: https://www.humanrights.com/what-are-human-rights/universal-declaration-of-human-rights/preamble.html

[2] Виктор Осятынський. Права человека в перспективе XXI века. Варшава, 2004. 40, [4, 9] с.

сутність прав людини, відомий у світі дослідник здійснює історичний екскурс та дійшов до висновку, що універсальна ідея прав людини з'явилась одразу після Другої світової війни і розглядалась як засіб, що дозволить попередити відродження фашизму та інших форм авторитарного правління, які були досить розповсюджені в довоєнному світі. Ця ідея повинна була запобігти ситуації, за якої, як це було в гітлерівській Німеччині, законно обраний уряд міг вчиняти злочини та жорстокість від імені правлячої більшості. Права людини згадуються в основоположних документах Організації Об'єднаних Націй. Умови, в яких створювалась Декларація, вплинули на її зміст. Представники латиноамериканських країн, де панували авторитарні режими, підкреслювали, в першу чергу, не політичні чи особисті, а соціальні права: право на соціальний захист, медичне обслуговування, пенсійне забезпечення та грошові виплати. Проте у зруйнованому та збіднілому через війну світі жоден уряд не міг взяти на себе зобов'язання надати громадянам права, що володіли правовою санкцією. Отже, включення соціальних прав у Декларацію визначило її характер. У Декларації не містяться засоби, які б забезпечували реалізацію прав. Декларація складається з переліку благородних ідей та закликів до урядів виконувати їх.

До основних прав людини відносять такі права, початково закріплені у Загальній декларації з прав людини:

– право на життя, на свободу і на особисту недоторканність (ст. 3);

– свобода від катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 5);

– право на рівний захист від будь-якої дискримінації (ст. 7);

– право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення основних прав людини, наданих їй конституцією або законом (ст. 8);

– свобода від довільного арешту, затримання або вигнання (ст. 9);

– право на справедливий судовий розгляд (ст. 10);

– право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання в межах кожної держави (ст. 13);

– право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком (ст. 14);

– право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18);

– право на соціальне забезпечення (ст. 22);

– право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття (ст. 23);

– право на освіту, спрямовану на повний розвиток людської особистості і на збільшення поваги до прав людини і основних її свобод (ст. 26);

– право на соціальний і міжнародний порядок (ст. 28)[1].

Концепція прав людини базується на кількох основних ідеях. По-перше, це ідея про те, що права людини є універсальними і вкрай необхідними. Універсальні вони тому, що захищають фундаментальні інтереси кожної людини, вкрай необхідні – тому що ці інтереси життєво важливі для кожної людини. І правами вони є тому, що являють собою обґрунтовані, правомірні вимоги, які кожна людина може пред'являти державі і суспільству. Особливі побоювання щодо прав людини висловлюють представники тих суспільств і культур, де високо цінуються солідарність і колективізм. Побоювання полягають у тому, що глибоко-індивідуалістична за своєю сутністю ідея прав людини ці традиційні цінності зруйнує[2].

Ймовірно, саме з цієї причини визнавши положення Декларації, комуністичні уряди відмовились надати правам людини процесуальні гарантії, основною з яких було право на звернення до незалежного суду зі скаргою на будь-який державний орган або установу, якщо ними були порушені права цієї особи. Адміністративні суди не існували до 80-х років XX століття. Відповідно до соціалістичної концепції судові механізми правозастосування заміщувались так званими «матеріальними гарантіями прав людини»[3]. Згідно з означеною концепцією держава наділялась здатністю гарантувати соціальні права всім громадянам завдяки централізації економіки і своїй соціальній політиці. Відтак громадянські свободи і політичні права могли бути обмежені кожного разу, коли їх реалізація гальмувала здійснення більш важливих загальнонародних цілей – економічного зростання та добробуту населення[4].

---

[1] Загальна декларація прав людини. ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. *Офіційний вісник України.* 2008. № 93. С. 89.

[2] Моїсєєв С. та ін. Філософія прав людини: матеріали до навчального курсу. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 419.

[3] Roman Wieruszewski. The Evolution of the Socialist Concept of Human Rights, SIM NEWSLETTER, Jan. 1988, 27–37.

[4] Osiatynsky, Wiktor 1991. Revolutions in Western Europe. The University of Chicago Law Rewiew 58: 823–824.

Крім того, в соціально-класовому контексті міркувань на особливу увагу з точки зору захисту прав людини заслуговує ідея соціальної справедливості. Згідно з ученнями Джона Роулза, соціальна справедливість характеризується трьома головними позиціями: 1) визначенням певних основних прав, свобод і можливостей (типу, знаного за конституційно-демократичними устроями); 2) наданням особливого пріоритету цим правам, свободам і можливостям, із огляду на вимоги загального блага й перфекціоністських цінностей; 3) заходами, що забезпечують усіх громадян усебічними засобами для дієвого використання своїх свобод і можливостей[1].

Погоджуючись з влучним спостереженням Віктора Осятинського, зазначимо, що в умовах демократії права людини повинні існувати з деякими обмеженнями, щоб забезпечувати необхідний простір для прийняття рішень. Адже чим більше прав захищає конституція, тим менший простір у суспільстві для компромісу, чим меншою свободою володіє правляча більшість під час вибору альтернативних суспільних цілей, тим більшу можливість отримують суди у прийнятті рішень[2].

За вченням ще одного відомого польського правозахисника Марека Новицького, вирізняють дві основні групи прав людини: матеріальні права і процесуальні права. Матеріальні права охоплюють конкретні права і свободи, що належать людині: свободу слова, совісті, віросповідання, вибору місця проживання, право на освіту й інші.

Процесуальні права – це доступні людині способи дії і пов’язані з ними інститути, що допомагають індивіду спонукати можновладців дотримуватися свобод і реалізовувати права. Цей розподіл не завжди чіткий. Наприклад, у деяких випадках право на судовий розгляд можна розглядати як матеріальне (коли ми звертаємося до суду, як до арбітра, який вирішить нашу суперечку з іншою людиною), а в інших випадках (наприклад, коли ми подаємо до суду скаргу на організацію, яка порушує наші права) – як процесуальне право[3].

Основним способом захисту прав людини в демократичному суспільстві є індивідуальне звернення до суду. Статтею 8 Конституції гарантовано звернення до суду для захисту конституційних прав і

[1] Роулз, Джон. Політичний лібералізм. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 383, [31] с.

[2] Виктор Осятынський. Права человека в перспективе XXI века. Варшава, 2004. 40, [30] с.

[3] Іноваційні візуальні методи вирішення соціальних проблем у громаді. Львів: ГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ», 2017. 208 с., іл. С. 10.

свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України. Разом з тим, відповідно до ст. 55 Конституції України, кожен має право будь-якими незабороненими засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань. Це зумовлює пошуки альтернативних форм і способів захисту прав та вирішення юридичних спорів, які будуть не менш ефективними, ніж судовий розгляд.

Складно дається досягнення єдності у розумінні поняття «форма захисту прав». Велика кількість авторів визначають його як діяльність «юрисдикційних органів, які не є учасниками спірних правовідносин щодо здійснення заходів із захисту прав»[1] .

Проте більш ранні дослідники радянського періоду тлумачили поняття «форма захисту» значно ширше: до складу поняття «форма захисту», на їхню думку, входив і порядок здійснення дій щодо захисту прав самих учасників спірних правовідносин без звернення до юрисдикційних органів, а саму форму захисту вони визначали як комплекс узгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що протікають у рамках єдиного правового режиму.

З приводу власне юрисдикційної форми захисту прав є розуміння щодо того, що така форма захисту здійснюється судом (загальний порядок захисту) чи органом державної влади (спеціальний порядок захисту)[2].

У контексті конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції), судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян. Адже саме судовий захист є однією з найважливіших гарантій, пов'язаною із захистом прав людини та основоположних свобод.

Поряд з цим важливо розуміти, що судова юрисдикційна форма захисту прав людини виникла пізніше, ніж неюрисдикційна позасудова. Під неюрисдикційною формою захисту розуміється вжиття правоволодільцем заходів, не пов'язаних із безпосереднім зверненням до судових органів чи органів державної влади, однак спрямованих на припинення порушення, відновлення порушених прав, а також на попередження можливих порушень.

---

[1] Побирченко И. Г. Хозяйственные споры и формы их разрешения: дис. … д-ра юрид.наук: 12.00.04. Киев, 1971. С. 12.

[2] Лагутіна І. В. Форми захисту трудових прав працівників: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.05 / І. В. Лагутіна; кер. роботи Г. І. Чанишева / Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. 20, [10] с.

Механізми захисту прав людини розглядаються першочергово у діаді «людина – держава» внаслідок значної різниці статусів та ресурсів у протидії людині порушенням її прав державою і державними інституціями. Відповідно, існує суперечність, оскільки держава (уряд) вимушена легалізовувати права людини, що мають за мету обмеження прав самої держави[1].

Тривалий час побутувала думка про те, що оскільки держава має апарат примусу та виключні повноваження встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки, то лише держава спроможна ефективно захистити порушене право. Отже, держава домінувала у сфері вирішення спорів, що, в свою чергу, уповільнювало розвиток альтернативних способів залагодження правових конфліктів та формування сталої правової традиції використати спочатку неюрисдикційну форму захисту порушеного права, а вже потім звертатись до суду чи уповноваженого державного органу.

Найпоширенішим у світовій практиці видом неюрисдикційної форми захисту прав людини є медіація. Метою медіації є досягнення сторонами результату «перемога-перемога».

Юридична енциклопедія визначає поняття медіації (від лат. mediation – посередництво) як приватне та конфіденційне використання посередників для виходу із конфліктної ситуації[2].

У Директиві Європейського парламенту № 2008/52/ЄС 2008 року термін «медіація» визначається як структурований процес, за допомогою якого дві або більше сторін спору намагаються самостійно, на добровільній основі досягти згоди для вирішення спору за підтримки медіатора. Цей процес може бути ініційований самими сторонами або у результаті пропозиції чи розпорядження суду, або для виконання припису законодавства держави-члена[3].

---

[1] Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: колективна монографія / кол. авт., за заг. ред. проф. Н. А. Сейко; відп. ред. Н. П. Павлик. Житомир: Видавництво, 2014. 220. [104] с.

[2] Медіація. Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3 / ред. кол. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. 792 с.

[3] 2008/52/ЄС Директива Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 р. Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах. URL: https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf

Саме медіація допомагає зекономити час та кошти, витрата яких стане неминучою під час звернення до суду.

Кодекс етики медіатора Національної асоціації медіаторів України визначає, що медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів[1].

Надаючи характеристику переваг інституту медіації над традиційним захистом порушених прав у судовому порядку, Г. Степанова слушно зазначає, що медіація дозволяє вирішувати конфлікти шляхом активного залучення сторін конфлікту; враховує інтереси обох сторін конфлікту; створює можливість діалогу між потерпілим і правопорушником; трансформує боротьбу між людьми у спільну діяльність із розв'язання конфлікту несуперницьким шляхом; сприяє розвитку почуття відповідальності у правопорушника; дає можливість швидкого і більш реального відшкодування заподіяної шкоди; надає правопорушнику можливості для виправлення; можливість запобігти виникненню подібних конфліктів у майбутньому. Отже, на отриманому досвіді сторони можуть не допускати подібних ситуацій надалі; зміцнює традиції миротворчості та розвиває співчуття; сприяє вихованню суспільства і вкоріненню у ньому гуманістичних цінностей; частково звільняє правоохоронні та судові органи від перевантаження провадженнями та дає можливість зосередитися на більш серйозніших правопорушеннях; заощаджує державний бюджет і час професіоналів юриспруденції; конфіденційність процедури[2].

Переваги медіації загальновідомі. Медіація є добровільною. Сторони є «майстрами гри», керують процесом і контролюють результат[3].

---

[1] Кодекс етики медіатора НАМУ. Затверджено рішенням Загальних зборів ГО «Національна асоціація медіаторів України» від 07.12.2017, протокол № 1. URL: http://namu.com.ua/ua/info/mediators/ethical-code/

[2] Степанова Г. М. Сучасна характеристика інституту медіації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/73.pdf

[3] Jack J. Coe, Jr, 'Towards a Complementary Use of Conciliation in Investor-State Disputes— APreliminary Sketch', (2005) 12 UC Davis Journal of International Law 7, 15; Note, 'Mediation ofInvestor- State Conflicts' (2014) 127 Harvard Law Review 2543, 2549.

Разом з тим варто зауважити, що Закон України «Про медіацію» було прийнято порівняно недавно – в 2021 році, тому практика його застосування перебуває на початковій стадії. У зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України кількість порушень прав людини зростає щодня в геометричній прогресії, тоді як населення ще не встигло подолати недовіру до медіації та оцінити її переваги як альтернативного виду розв'язання спорів. Суттєву перепону розвиткові прогресивних правових інститутів становить також порівняно правова культура населення.

Крім того, іноземні дослідники зазначають, що посередництво (медіація) не створює ні «м'яких» прецедентів, ні вказівок, ні правової визначеності на майбутнє за вирішені питання[1].

Наступна неюрисдикційна форма, яку ми розглянемо, стосуватиметься захисту прав людини в мережі «Інтернет». Як зазначено в Щорічній доповіді за 2021 рік Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, з кожним роком зростає кількість послуг, що надаються онлайн, та активно впроваджуються електронні сервіси, мобільні додатки, функціонування яких часто потребує обробки великого обсягу персональних даних. У зв'язку з цим право людини на приватність стає більш вразливим і все частіше порушується. 2021 року до Уповноваженого звернулося 4 146 осіб про порушення їхнього права на повагу до гідності, невтручання в особисте та сімейне життя[2]. Крім того, здійснюючи моніторинг додержання вимог законодавства про захист персональних даних на сайтах та в соціальній мережі Facebook, Уповноваженим було виявлено порушення права на приватність громадян у зв'язку із поширенням у мережі «Інтернет» у загальному доступі великого обсягу персональних даних осіб.

У площині теорії еволюції прав людини варто зауважити, що право на захист персональних даних та конфіденційність є старим основоположним правом людини, яке отримало нову та особливу актуальність з поширенням і розвитком інформаційних технологій. Основним викликом для українців стала спочатку пандемія корона вірусу, а в подальшому – вимушений перехід в онлайн режим праці у зв'язку з впровадженням воєнного стану. Ці обставини зумовили суттєве

[1] Mediation in International Commercial and Investment Disputes. OxfordUniversity Press, 2019. 395, [32] p.

[2] Щорічна Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2021 рік. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2021.pdf

збільшення кіберпростору та сприйняття мережі «Інтернет» як структури, яка є вкрай необхідною для людської життєдіяльності. Через відсталість правового регулювання від реальних потреб та нових можливостей використання глобальної мережі права людини стали найбільш проблемною сферою захисту.

Держава, маючи на меті попередити порушення прав людини в мережі «Інтернет», здійснила спробу відрегулювати ринок інтернет-послуг та зобов'язати інтернет-провайдерів бути більш активними та дієвими в усуненні заявлених споживачами прав. Так, вперше подібну спробу було здійснено 2014 року Указом Президента України № 189/2014 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 березня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України», передбачено ряд заходів щодо протидії загрозам правам та інтересам громадян України, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів України.

За даними Посібника з прав людини для інтернет-користувачів, ефективні засоби правового захисту можна отримати безпосередньо від нтернет-провайдерів, органів державної влади та/або національних правозахисних органів. Залежно від порушення ефективним засобом правового захисту може бути розслідування, роз'яснення, відповідь, виправлення, вибачення, поновлення та компенсація[1].

Відповідно до чинного правового регулювання захист прав споживачів інтернет-послуг здійснюється відповідно до законів України «Про захист прав споживачів» та «Про телебачення і радіомовлення», інших актів законодавства та правил. Споживач має право відповідно до законодавства подавати операторові, провайдерові звернення (заяви, скарги, пропозиції) щодо надання та отримання послуг.

У зверненні споживача щодо ненадання чи неналежного надання послуг зазначаються дата, час, умови, за яких споживач намагався отримати послугу, результат її отримання, номер чи інший мережевий ідентифікатор кінцевого обладнання або адреса пункту колективного користування чи таксофона, з якого замовлялася послуга, номер кінцевого обладнання або адреса пункту колективного користування, що викликався, тощо. Звернення можуть бути подані в усній формі,

[1] Посібник з прав людини для інтернет-користувачів та пояснювальний меморандум. URL: https://rm.coe.int/16802e3e96

зокрема з використанням телефону, а також шляхом надсилання електронного повідомлення (за наявності такої форми приймання звернень в оператора, провайдера).

Крім того, дієвим механізмом саморегулювання для протидії в інтернеті формам вираження поглядів, які рівнозначні закликам до ненависті або заперечують основоположні цінності Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і на які не поширюється захист, передбачений статтею про захист права бути вільними у вираженні поглядів, є застосування «гарячих ліній»[1].

Поміж названих деякі дослідники виділяють звернення до громадських правозахисних організацій, як окрему неюрисдикційну форму захисту прав людини в Україні. У нашій державі досі ще на законодавчому рівні не визначено поняття правозахисної організації. Разом з тим в експертному середовищі під вказаним поняттям розуміється особливий вид недержавних неприбуткових організацій, діяльність яких спрямована на утвердження і захист прав людини й основоположних свобод, ефективний контроль за їх дотриманням державою, її органами і посадовими особами. Правозахисні організації сприяють зменшенню організованого насильства, здійснюваного державою[2]. Для цього вони працюють одночасно в трьох напрямах:

1) захист прав людини в конкретних випадках (ця допомога повинна бути безкоштовною для заявника), громадські розслідування фактів порушень прав людини державними органами;

2) поширення інформації про права людини, правове виховання;

3) аналіз стану з правами людини.

Можна погодитись з Г. Біляченко, яка, досліджуючи громадські організації в контексті технологій захисту прав людини, зауважила, що у питанні людських прав держава не завжди виступає гарантом їх захисту. Більше того, державні структури часто порушують права людей. Саме тому особливе значення має діяльність громадських організацій[3].

---

[1] Правові засоби захисту та відновлення прав користувачів Інтернету в Україні в контексті застосування Посібника Ради Європи з прав людини для інтернет-користувачів за ред. А. В. Пазюка. К.: ФОП Клименко 2015. 128, [93] с.

[2] Захаров Є. Завдання, функції, права та принципи правозахисних організацій. URL: https://khpg.org/1084630553

[3] Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: колективна монографія / кол. авт., за заг. ред. проф. Н. А. Сейко; відп. ред. Н. П. Павлик. Житомир: Видавництво, 2014. 220, [85] с.

Відповідно до даних Державної служби статистики України на 1 січня 2021 року було зареєстровано 92 470 громадських організацій. Згідно з результатами дослідження Центру Разумкова, опублікованого у грудні 2020 року, довіра громадськості до громадянського суспільства дещо знизилася, але залишилася порівняно високою. Приблизно 46 % респондентів зазначили, що довіряють громадським організаціям, до волонтерських організацій мають довіру 66 % опитаних[1]. Відтак громадські організації мають стабільно високий попит серед громадян у питанні захисту прав людини.

В основному об'єднання зусиль організацій громадянського суспільства відбувається через створення коаліцій правозахисних організацій та рухів. На сайті Мережі активістів правозахисного руху (проєкт «Human Rights Activists in Action») є Довідник правозахисних організацій України. Варто зазначити, що форми та методи, до яких вдаються правозахисні організації, є різними – від програм та заходів, що врегульовані національним і міжнародним законодавством, до участі в санкціонованих та несанкціонованих акціях протесту[2].

Відомий в Україні правозахисник Є. Захаров серед основних функцій правозахисних організацій виділяє:

1) проведення громадських розслідувань фактів порушень прав людини (як за заявами фізичних і юридичних осіб, так і за власною ініціативою);

2) звернення від імені заявника або від свого імені до суду та міжнародних організацій;

3) винесення громадського осуду і громадського попередження органам і/або особам, чиї дії (бездіяльність) призвели до порушення прав людини і основоположних свобод;

4) публікація висновків у ЗМІ[3].

На наше переконання, реалізація правозахисними громадськими організаціями означених функцій сприяє ефективному захисту прав людини в Україні, що зумовлює в цілому ефективність цієї неюрисдикційної форми.

---

[1] 2020 Індекс сталості організацій громадянського суспільства. URL: https://drive.google.com/file/d/1QGzzMczF56w8Vv_sIjSsvw9wBHhRULyK/view

[2] Шумило О., Кравчук Н. Роль неурядових організацій у становленні та розвитку правозахисного руху: навчальний посібник: К.: Вид-во ФОП Голембовська О., 2018. 223, [25] с.

[3] Захаров Є. Завдання, функції, права та принципи правозахисних організацій. URL: https://khpg.org/1084630553

З огляду на розвиток інформаційного суспільства та інституту репутації вважаємо за доцільне виділити засоби масової інформації (ЗМІ) в окрему форму захисту прав людини.

За даними загальнонаціонального соціального дослідження «Права людини в Україні», яке було проведене восени 2016 року на замовлення програми розвитку ООН в Україні, найефективнішим способом захисту прав людини в Україні є звернення до засобів масової інформації (таку думку поділяє 28 % опитаних). Водночас звернення до суду є ефективним лише у 16 % опитаних[1].

Відповідно до статті 22 Закону України «Про інформацію» «масова інформація – інформація, що поширюється з метою її доведення до необмеженого кола осіб. Засоби масової інформації – засоби, призначені для публічного поширення друкованої або аудіовізуальної інформації. Аудіовізуальними засобами масової інформації є радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис тощо. Порядок створення (заснування) та організації діяльності окремих засобів масової інформації визначаються законодавчими актами»[2].

Статус засобів масової інформації окремо закріплено в Конституції України. У статті 34 Основного закону зазначено: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір».

Результативність такої неюрисдикційної форми захисту прав людини, як звернення до ЗМІ пояснюється тим, що вони виступають як канал вираження думки громадянського суспільства та одночасно як засіб її створення. На відміну від інших, зокрема юрисдикційних форм захисту прав людини, ЗМІ є також ефективним інструментом контролю громадськості за владою. Відтак право на інформацію, доступ до неї та забезпечення свободи слова мають важливе значення в демократичному суспільстві для захисту прав кожної конкретної людини. Інформуючи про події в світі, державні події, порушення прав людини, які були допущені в конкретному випадку, ЗМІ впливають

[1] Громадська думка про права людини в Україні. URL: https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-prava-lyudini-v-ukraini

[2] Про інформацію: Закон України від 02.10.92 № 2657-XII. В*ідомості Верховної Ради України (ВВР).* 1992. № 48. Ст. 650.

на формування громадської думки, зумовлюють громадський осуд, який інколи діє більш оперативно, особливо в тому разі, коли порушником є сама держава в особі її органів.

Якщо означені неюрисдикційні форми захисту прав людини не довели свою ефективність на національному рівні або у випадку обґрунтованих сумнівів у їх дієвості, особа вправі звернутись до міжнародних організацій захисту прав людини.

Міжнародні організації захисту прав людини – це специфічний тип міжнародних організацій (об'єднання трьох або більше національних неурядових організацій чи незалежних держав), діяльність яких спрямована на утвердження й захист прав і свобод людини, ефективний контроль за їхнім дотриманням державами, їх органами та посадовими особами[1].

На Всесвітній конференції з прав людини 1993 року, відомій як Віденська конференція, були присутні представники 841 неурядової організації з усього світу, кожна з яких визначила свою місію як роботу з правами людини. Хоча ця цифра вражає, сама вона є лише незначною частиною від загальної кількості світових правозахисних організацій.

На початку XXI ст. налічувалося до 50 тис. міжнародних неурядових організацій. Найвідомішими серед них є:

– правозахисні організації: «Міжнародна амністія» і «Міжнародна організація захисту прав людини», «Лікарі без кордонів», «Репортери без кордонів»;

– екологічні організації: «Грінпіс», «Зелений світ» і «Друзі планети»;

– міжнародна антикорупційна організація «Міжнародна прозорість» і багато інших.

Більше 13 000 організацій громадянського суспільства підтримують партнерські стосунки з Департаментом з економічних і соціальних питань Секретаріату ООН, Більше 1 500 неурядових організацій, що здійснюють широкі інформаційні програми, мають асоційований статус при Департаменті суспільної інформації[2].

---

[1] Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: колективна монографія / кол. авт., за заг. ред. проф. Н. А. Сейко; відп. ред. Н. П. Павлик. Житомир: Видавництво, 2014. 220, [116] с.

[2] Шумило О., Кравчук Н. Роль неурядових організацій у становленні та розвитку правозахисного руху: навчальний посібник: К.: Вид-во ФОП Голембовська О., 2018. 223, [104] с.

Неурядові організації можуть прагнути брати участь у захисті прав людини у багатьох різних напрямах та на різних рівнях і, відповідно до характеру їх цілей, змінюватимуться стратегії, які вони застосовують: вони можуть бути більш загальними чи більш конкретними, довгостроковими або короткостроковими, місцевого, загальнонаціонального чи міжнародного масштабу тощо[1]. З метою захисту прав людини міжнародні правозахисні організації можуть: надавати безпосередню допомогу жертвам; проводити збір достовірної інформації; здійснювати освіту у сфері прав людини та проводити лобіювання, щоб викликати зміни в політиці.

Яскравим прикладом дієвості звернення до міжнародних неурядових організацій з питань захисту прав людини є вирішення ситуації, яка існувала в 60-х роках XX століття в Швейцарії та стосувалась захисту права на довкілля.

У той час декілька великих хімічних заводів скинули більше 114 000 тонн токсичних відходів хімічного виробництва у колишній глиняний кар'єр у м. Бонфол, Швейцарія. Токсичне сміття так і залишилося там, продовжуючи отруювати місцевість і навколишнє середовище сумішшю органічних та неорганічних забруднювачів. 14 травня 2000 року близько 100 активістів / активісток організації «Грінпіс»[2] зайняли територію хімічного звалища в м. Бонфол біля Базеля, Швейцарія і вимагали, щоб хімічні компанії, які скидали туди токсичні відходи, взяли на себе всю відповідальність за його очищення. Активісти / активістки заявили, що вони будуть залишатися на території звалища доти, доки хімічні компанії не зобов'яжуться очистити цю територію так, щоб вона більше не становила небезпеки ні для здоров'я людей, ні для навколишнього середовища. Захоплення території звалища змусило хімічні підприємства піти назустріч представникам / представницям місцевих громад та «Грінпісу», і в результаті вони, нарешті, підписали угоду, за якою підготовка техніко-економічного обґрунтування очищення має бути завершена до лютого 2001 року і в цьому ж році мають початися очисні роботи[3].

[1] Активізм в сфері прав людини та роль неурядових організацій. URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/human-rights-activism-and-the-role-of-ngos

[2] Офіційний сайт Грінпіс Інтернаціонал. URL: https://www.greenpeace.org/international/

[3] Активізм в сфері прав людини та роль неурядових організацій. URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/human-rights-activism-and-the-role-of-ngos

На завершення зробимо деякі узагальнення.

Права людини мають як юрисдикційну, так і неюрисдикційну форму захисту. До неюрисдикційної форми захисту прав людини можна віднести медіацію, захист у мережі «Інтернет», звернення до громадських організацій, засобів масової інформації та міжнародних неурядових організацій. До переваг у застосуванні означених форм захисту можна віднести їхню простоту, доступність, зрозумілість та дієвість за умови добровільності виконання погоджених умов. Недоліками є непередбачуваність результату, відсутність примусових механізмів чи гарантій виконання раніше досягнутих домовленостей.

Збройна агресія Російської Федерації взимку 2022 року призвела до того, що ситуація із забезпеченням прав людини в нашій державі стала критичною. Державний механізм перейшов на воєнні рейки, а обмеження прав в умовах тривалої дії режиму воєнного стану сприймаються як законні та природні. Існування такої ситуації ще більше актуалізує пошук нових неюрисдикційних форм захисту прав людини.

2.3. Розвиток самозахисту як форми захисту прав людини

Питання про права і свободи людини є досить складним багатовимірним явищем, у цій площині виникає надзвичайно багато проблем різноманітного характеру. Так, можемо свідчити про одну з найосновніших проблем, а саме – захист прав і свобод людини, а також про можливість їх самозахисту.

Незважаючи на конституційне закріплення прав, свобод і законних інтересів кожної людини, а також захист їх не забороненими законом методами від протиправних посягань, держава не може передбачити та запобігти кожній окремій неправомірній поведінці. Така ситуація зумовлює необхідність забезпечення незалежного від різноманітних зовнішніх чинників захисту прав й інтересів та реалізації відповідного права на захист особисто. Власне, через самозахист можливе як недопущення виникнення певного конфлікту чи його подальшого розвитку, так і врегулювання вже існуючого. Саме самозахист є первинним видом незалежного, позасудового захисту прав та інтересів людини. Самостійному захисту прав і свобод, при якому сама особа визначає спосіб і порядок забезпечення своїх прав, у вітчизняному законодавстві

відводиться більш ніж другорядна роль, у зв'язку з цим і в юридичній літературі більшою мірою досліджуються судові та адміністративні форми захисту. Але наявні проблеми у функціонуванні механізму захисту прав особи, нездатність держави в певних випадках захистити її інтереси вимагають розширення правових засобів щодо реалізації конституційного права людини на захист своїх прав і свобод.

Самозахист – це міжгалузевий комплексний правовий інститут. Юридична основа самозахисту закріплена у нормах Основного закону України (наприклад, ст. 55) та у галузевих нормах: щодо самозахисту цивільних прав (ст. 19 ЦКУ), щодо необхідної оборони (ст. 36 ККУ і ст. 19 КУпАП), про крайню необхідність (ст. 39 ККУ і ст. 18 КУпАП).

Розвиток поняття й способів самозахисту розглядали у своїх працях М. М. Агарков, К. І. Анненков, Ю. В. Баулін, А. В. Венедиктов, Д. В. Дождєв, В. Л. Зуєв, О. С. Іоффе, М. М. Катков, а також інші вчені. До того ж, слід звернути увагу на сучасних вчених – цивілістів, які вивчали різноманітні аспекти самозахисту, серед них: Ч. Н. Азімов, Т. В. Боднар, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, Т. М. Карнаух, М. С. Карпов, Г. Б. Леонова, Д. Ю. Макаров та інші науковці.

Самозахист довгий період часу привертає увагу дослідників. Зародження самозахисту ми можемо спостерігати у доправових уявленнях і звичаях первісного суспільства.

Зародження, формування та розвиток права на самозахист у законодавстві почалося із закріплення права захищатися від злочинного посягання, тобто фактично із закріплення права на необхідну оборону. Як зазначають деякі вчені, історичний досвід свідчить про те, що початковими формами захисту суб'єктивних прав були своєрідні «громадські» форми: самодопомога і третейські суди, на зміну яким поступово прийшли державно-правові форми захисту.

Перші правові акти Стародавнього Сходу свідчать про те, що право на самозахист людини було фактично заборонено, необхідно було сподіватися на заступництво влади і повністю «схиляти перед нею голову». Так, «Повчання давньошумерського мудреця Шуруппака», які датуються XXV ст. до н.е., складалися з життєвих і філософських порад, що повністю виключали будь-яку можливість опору владі, яка у відповідь забезпечить їх безпеку.

Найпершим, хто зайнявся дослідженням поняття права самозахисту, був Гуго Гроцій, який у власній праці, яка має назву «Три книги про право війни та миру», яка була створена з 1623 по 1624 роки, у час, коли була Тридцятилітня війна, він спирався на праці відомих мислителів, наприклад Арістотеля, Фоми Аквінського. На думку Гуго Гроція, самозахист потрібно відносити до стану війни, а також Гроцій виділяє такі різновиди війни, як: публічна та приватна війна. Гроцій вважав, що найважливішою підставою приватної війни є самозахист.

Правові уявлення Стародавньої Палестини знайшли своє відображення в Біблії. Особливість цього документа полягає в тому, що він дозволяє людині захищати себе і свої права. Ст. 1 глави 22 Старого Завіту закріплює право людини самій захищати своє майно від злодія.

Закони Ману (стст. 349, 350, 351), складені близько 1200–900 рр. до н.е в Стародавній Індії однією із жрецьких шкіл, містили вказівку, згідно з якою «той , хто вбиває, захищаючи самого себе, при охороні жертовних дарів, при захисті жінок і брахмана, згідно із законами не робить гріха. Можна вбивати, не вагаючись, нападника, вбивцю. Вбивство вбивці – відкрите чи таємне-ніколи не є гріхом; у цьому випадку сказ нападає на сказ».

Про право на оборону вказувалося і в таких стародавніх законах, як «Закони Дракона» (Греція ,621 р. до н.е), «Закони XII таблиць» (Рим, 451–450 р. до н.е), в «Єврейських законах» (близько 400 р. до н.е).

У «Законах XII таблиць» самозахист розглядався стосовно охорони особистого майна, де, зокрема, в п. 12 зазначалося про те, що вбивство вважалося правомірним, якщо «той, хто скоїв у нічний час крадіжку, був убитий на місці».

Зародки самозахисту ми можемо також спостерігати у твердженнях піфагорійців. Піфагор з його послідовниками визначили досить важливе для прихильників природного права особи твердження, у якому вказується, що «справедливе полягає у відплаті іншому рівним». Римські юристи зробили значний внесок у вдосконалення реалізації прав, свобод та законних інтересів громадян. Додержавний період у Римі характеризувався тим, що були відсутні санкції за порушення митних правил, найбільшою санкцією було вигнання з роду. Досить довгий час потерпілі від злочинів самостійно охороняли власні права. Через це скривджений міг завдати особі, яка завдала йому шкоди, більшої кривди, ніж було завдано

йому. Потім був створений принцип таліона, за яким скривджений не міг вчинити більшої шкоди, ніж було йому завдано, своєму кривднику. Згодом охорона законного права й інтересу особи стала безпосереднім обов'язком держави, але певні елементи саморозправи досить довгий час фігурували вже у досить розвиненому римському праві.

Історія права на самозахист складається з категорії становлення окремих її форм та способів, які використовувалися людиною для захисту свого життя, здоров'я та майна. Насамперед це відбувалося у вигляді необхідної оборони. Варто розглядати відповідну практику на українських землях, починаючи з моменту становлення державності на території Київської Русі. Хоча ще у договорі князя Олега з Візантією існувало положення щодо необхідної оборони.

Як відомо, законодавство того періоду починається з XI століття, першим писемним кодифікованим джерелом – «Руською правдою». Терміна «самозахист» документ не містить. Однак є норми, які фактично наділяли людину і громаду правом захищати себе і своє майно на рівні необхідної оборони, тобто з правом заподіяння шкоди тому, хто посягає, для цього використовувалося поняття «помсти». Наприклад, ст. 2 Руської Правди в короткій редакції наголошує «Якщо потерпілий не може мстити за себе, то нехай візьме з винного 3 гривні і понад те плату лікаря», або ст. 3 передбачала, що « якщо хтось вдарить когось палицею, жердиною, рукою, чашею, рогом або мечем, то він платить 12 гривень, якщо потерпілий не наздожене його і не помститься, то винний платить штраф, і цим справа закінчується»[1].

«Руська правда» закріплювала певну необмеженість у засобах захисту свого майна. Разом з тим встановлювалися певні умови правомірності самозахисту, тобто заподіяти смерть злодієві можна було тільки в момент його затримання. Якщо ж його тримали до світанку, то вбивати не можна було, а слід було привести на княжий двір на суд, інакше накладався штраф.

Дозвіл на застосування певних заходів самозахисту містився і в інших правових пам'ятках Київської Русі. Відповідно до п. 4 розділу 7 Першого Литовського статуту, якщо під час відбиття нападу володар будинку забивав чи ранив нападника або його помічників у

[1] Русская правда. Краткая редакция. Хрестоматия по истории государства и права. 1999. С. 4, 12, 15, 16.

своєму будинку, він не повинен був платити годовщину[1]. Аналогічні положення містилися й у ст. 79 Угорського кримінального укладення про злочини і проступки 1879 року[2].

Отже, нормативне регулювання права на самозахист того періоду мало свої особливості: передбачалася можливість захищатися в межах закону; встановлювалася необмеженість засобів захисту аж до вбивства того, хто нападає; за неможливості захистити себе на винного покладався штраф; суб'єкт самозахисту прямо в законі не був прописаний, але в більшості випадків право на самозахист належало тільки вільним, а також передбачався обов'язок залежних людей захищати свого господаря, і це вважалося проявом самозахисту; помста з боку родичів потерпілого визнавалася як прояв самозахисту; самозахист фактично був самосудом.

Самозахист у ранній період розвитку українського суспільства був різновидом помсти, справою приватною і тому регламентувався звичаями. У міру розвитку суспільства і зміцнення централізованої влади захист охоронюваних благ поступово переходить у відання держави, яка, роблячи відповідальний крок, закріплює природнє право громадян на захист від нападів інших осіб. Отже, право оборони не дарується владою, а визнається і санкціонується нею. Ця думка знаходить підтвердження в тому факті, що перші законодавці пам'ятки всіх народів спочатку лише підтримували практику помсти кривднікові, користувалися усталеними звичаями.

З численних правових документів середини і другої половини XIV століття найбільше значення мав Судебник 1550 року (царський), в основу якого було покладено статті Судебника 1497 року. Коло регульованих законом питань стало значно ширшим, але статті, які стосувалися самозахисту, самооборони, необхідної оборони, знову були відсутні. Причина найімовірніше полягала в посиленні державної великокнязівської влади, прагненні контролювати все життя суспільства, щоб утримувати владу.

Найважливішою пам'яткою права XVII століття було Соборне Уложення 1649 року, яке фактично вперше в історії тодішнього законодавства безпосередньо в ст. 201 регламентувало право особи на необхідну оборону. Зокрема, в ст. 201 Глави X Соборного Уложення

[1] Гончаренко В. Д., Рогожин А. І. Хрестоматія з історії держави і права України: навчальний посібник для юридичних навчальних закладів. 1997. С. 18, 72, 100.
[2] Там само.

1649 року дозволялося вбивати особу, яка напала на будинок. Оборона дозволялася для захисту життя, здоров'я, цнотливості жінки, майна, житла. Захищатися можна було як під час нападу, так і у разі затримання злочинця, який чинив опір. Цим Уложенням дозволялося вбити собаку, захищаючи себе, при цьому не треба було відшкодовувати шкоду[1].

1743 року побачив світ український кодекс «Права, по которым судится малороссийский народ». У складанні цього правового акта взяли участь українське духовенство, козацька старшина. У ньому вже було чітко визначено поняття необхідної оборони та умови її правомірності на відміну від кодифікованих актів Росії та Литовських статутів. Зазначимо, що кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ» рецептував у собі українське звичаєве право, литовські статути, німецьке право і російські джерела (передусім кодекси Петра I)[2].

Наступним кроком у правовому регулюванні права на звернення став Маніфест від 14 червня 1763 року, принципове значення якого полягало в тому, що він, по-перше, був першим актом, що встановлює порядок звернення по суті; по-друге, визначав порядок роботи зі зверненнями; по-третє, вперше розділив адміністративне і судове провадження за зверненнями до державних органів. Однак, незважаючи на своє прогресивне значення, Маніфест не зміг подолати становопредставницького характеру, що мало місце на українських землях у складі Російської імперії періоду абсолютизму.

Наступним етапом у розвитку законодавства про самозахист стало прийняття Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, яке значно розширило інститут необхідної оборони у стст. 98, 107–109, закріпивши не тільки можливість самозахисту, а й встановивши об'єкти захисту. Ще однією особливістю цього джерела права є те, що воно у ст. 109 закріплювало право використовувати заходи необхідної оборони не тільки для свого власного захисту, а й для захисту інших, що перебувають у такому ж становищі.

На рубежі XIX–XX століть продовжував існувати становий порядок скарг. Основним його недоліком було обмежене коло питань,

[1] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. … канд. юрид. наук / 12.00.03. 2004. С. 13.

[2] Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права по которым судится малороссийский народ». 1949. С. 20, 58, 59, 156.

що підлягали оскарженню, а також складна ієрархія установ, які розглядали скарги за сутністю.

Разом з тим 18 лютого 1905 року було підписано Іменний найвищий Указ Урядовому Сенату, який зруйнував колишню станову систему подачі петицій і надав це право всім без винятку підданим Російської імперії, в тому числі тим, хто проживав на українських землях. Населенню фактично було надано можливість використовувати право звернень для самозахисту своїх прав і свобод.

У період функціонування Української Народної Республіки (1917–1921 рр.) була проголошена її Конституція – «Статут про державний устрій, права і вільності УНР» від 29 квітня 1918 року, яка хоча і містила невеликий перелік прав і свобод людини, але серед них не можна знайти таке надважливе положення, як право на недоторканість.

У Конституціях СРСР (1924, 1936, 1977 рр.) та союзних республік право на самозахист людини не закріплювалося. Це пояснюється ідеологічною установкою, яка полягала в тому, що влада після Жовтневої революції була в руках більшості – трудящих. Меншість мала підкорятися волі більшості, тим самим позбавлялася права на самозахист своїх інтересів. Крім того, варто зазначити, що з приходом до влади більшовиків на державному рівні було постановлено принцип, згідно з яким трудовому народу слід захищати передусім не себе, а владу більшовиків, оскільки вона представляє їх інтереси.

Після остаточної перемоги соціалізму необхідності індивіду захищатися з ідейними установками необхідності не було, оскільки влада перебувала в руках народу і діяла в його інтересах. Відповідно, незадоволених бути не могло, отже, не було підстав для самозахисту. Винятком визнавалася необхідність захищати себе від кримінальних елементів, які посягали безпосередньо на життя, здоров'я і майно. Відповідно, регулювання самозахисту формувалося у формі необхідної оборони в кримінальному та адміністративному законодавстві країни. Крім того, закріплювалося право на звернення в різні інстанції. Однак це право до прийняття Конституції 1977 року не було конституційним правом, а закріплювалося в галузевих нормативно-правових актах.

Як уже зазначалося, вперше в історії країни конституційне право» вносити пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі» було закріплено в Конституції 1977 року. Відтак інститут скарги, спрямований на самозахист приватного інтересу в

адміністративно-правовій формі, перетворився на інститут безпосередньої участі громадян в управлінні справами суспільства і держави. При цьому порядок розгляду пропозицій, заяв, скарг громадян, установлений Указом Президії Верховної Ради, перетворився в механізм реалізації конституційного права громадян.

У радянський період особа мала право на необхідну оборону та дії у стані крайньої необхідності. У зобов'язальних відносинах особа мала право на односторонню відмову від виконання зобов'язання і односторонню зміну умов договору у випадках, передбачених законом (ст. 162 ЦК 1963 р.)[1].

Разом з тим суттєві зміни у правовій регламентації права людини на самозахист відбулися після проголошення незалежності України й насамперед пов'язані із конституційним закріпленням такого права.

Інтерес до цього права в нашій державі підвищився через те, що право на самооборону на рівні Основного закону нашої держави визнавалось самостійним та рівноцінним правом захисту, використати який людина могла на свій розсуд[2].

Частина 4 статті 55 Основного закону нашої держави проголошує, що людина наділена правом захищати власні інтереси та права будь-якими не забороненими законом методами. Ці конституційні твердження віднайшли чергове запровадження, в результаті чого право на самозахист було на законодавчому ступені закріплене як юридична категорія. Водночас законодавець використав вироблений юридичною наукою термін «самозахист».

У другому розділі Основного закону нашої держави є 48 статей, у яких наявний перелік основних прав і свобод людини і громадянина.

Також у інших правових актах зазначено про захист прав і свобод осіб. Відповідно до статті 19 Цивільного кодексу України кожен наділений правом на самооборону, коли порушили його право.

Професор З. В. Ромовська зауважила, що, ухвалюючи Кримінальний кодекс України, законодавці проігнорували конституційні положення, які стосуються прав осіб щодо захисту від посягань будь-якими способами, які не заборонені законом. Вона вважає, що в ККУ

[1] Цивільний кодекс Української РСР від 13 липня 1963 р. № 30. Ст. 463.
[2] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. … канд. юрид. наук / 12.00.03. 2004. С. 4.

має міститися спеціальна норма щодо права осіб на самооборону від протиправних посягань, яка має знаменувати собою новий підхід до цієї важливої проблеми[1].

У всіх випадках самозахистом є односторонні дії уповноважених осіб, які спрямовані на охорону права й інтересу, що відбувається без звернення за допомогою до державних органів.

Відповідно до вищезазначеного право на самооборону відносять до системи особистих прав і свобод осіб, тому що є гарантом людського життя, безпеки й охорони від будь-яких форм насильства, індивідуалізує громадянина, створює йому умови особистої недоторканності. Реалізація особою свого права на самозахист – це діяльність, здійснювана в односторонньому порядку щодо відображення, припинення порушення, а також відновлення колишнього положення, умовою виникнення якої є порушення або реальна загроза порушення прав, свобод і охоронюваних законом інтересів. Самозахист як суб'єктивне право може реалізовуватися із заподіянням шкоди нападаючому (або третім особам) або без такого. Якщо самозахист супроводжується заподіянням шкоди, тоді має бути дотримано умову його пропорційності порушення прав, свобод і законних інтересів. У кожному конкретному випадку гостро постає проблема вибору найбільш адекватного способу самозахисту прав.

Розвиток самозахисту: теоретичний аспект

В умовах глобалізації та ринкової економіки цивільно-правові відносини у суспільстві набувають вкрай важливого значення. З огляду на багато обставин ці правовідносини не завжди можуть здійснюватися учасниками правомірно та належним чином. З метою охорони та захисту законних прав та інтересів, дотримання демократичних засад правового суспільства законодавством України передбачено ряд гарантій та механізмів захисту цивільних прав.

Цивільний кодекс України закріплює положення про те, що «кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання» та «кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства»[2].

---

[1] Ромовська З. В. Проект Кримінального кодексу України очима цивіліста. *Вісник Верховного Суду України*. 1999. № 6. С. 58.

[2] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Ст. 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

Відповідно до частини 2 статті 16 ЦК України способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

1) визнання права;

2) визнання правочину недійсним;

3) припинення дії, яка порушує право;

4) відновлення становища, яке існувало до порушення;

5) примусове виконання обов'язку в натурі;

6) зміна правовідношення;

7) припинення правовідношення;

8) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;

9) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб[1].

Разом з тим часто зустрічаються випадки, коли звернення до суду, правоохоронних органів чи інших державних органів є неефективними, адже ситуація потребує швидкого вирішення. Варто враховувати, що недосконаліть судової системи, корумпованість державних органів, затяжні процедури розгляду справ обумовлюють необхідність використання самозахисту суб'єктами цивільних правовідносин.

Самозахист як правовий механізм відомий досить давно, адже довго залишався основним у середньовічних державах та був закріплений у перших правових джерелах. Свою актуальність і необхідність він не втратив і до сьогодні.

Норми, що стосуються самозахисту, були також у вітчизняному законодавстві дорадянського та радянського періоду, хоча сам термін «самозахист» у ньому не вживався. Цікавість до цього права в Україні підвищилася через те, що основною новело Основного закону нашої держави стала загальна норма щодо права на самостійний захист, у якій було проголошено, що особа має право на захист своїх прав будь-якими засобами, які не заборонені законодавством. Отже, право на самоохорону на рівні Конституції України визнавалось самостійним і рівноцінним правом правової охорони, використати дане право особа може на власний розсуд[2].

---

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Ст. 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

[2] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук, спец.: 12.00.03. Харків, 2004. 22 с.

На основі сучасних економічних обставин та пандемії існує нагальна потреба в глибшому дослідженні механізму самозахисту в Україні. Варто також зазначити, що сучасна наукова доктрина потребує свіжих напрацювань з цієї тематики, адже проведений аналіз праць вітчизняних науковців показує, що левова частка праць була написана ще у 2000-х роках.

Досліджуючи сучасний стан та проблеми здійснення самозахисту в Україні, насамперед варто вказати, що право на самозахист закріплено в статті 18 ЦК України, а саме: «…особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства»[1].

Зазначаючи про самозахист, варто розуміти, що засоби самооборони повинні відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням, а також можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

У сучасних реаліях, коли багато громадян страждають від нестабільності та недовіри до влади, досить важливо висвітлити основні особливості самозахисту як правової категорії.

Отже, своєрідними рисами цього права є:

1) воно дає людині змогу здійснювати охорону, при цьому не звертатися до органу юрисдикції;

2) це право може виникати у разі порушення або утворення справжньої загрози порушенню права чи інтересу;

3) таке право реалізується завдяки заходам, що можуть відповідати загальним або спеціальним критеріям правомірності, що відрізняє самозахист від самоуправства, дії під час якого вчиняються з порушенням встановленого порядку[2].

Доцільно зазначити, що варто відмежовувати самозахист від дій, якими самозахист не здійснюється. Відтак до останніх можемо віднести встановлення сигналізації, укладення договорів охорони, страхування, закріплення у договорі заходів щодо забезпечення зобов'язань,

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

[2] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук, спец.: 12.00.03. Харків, 2004. 22 с.

переведення недобросовісної сторони на акредитивну форму розрахунків чи оплату продукції після її прийняття. Такі дії є заходами охорони, а не захисту.

Необхідно зазначити, що з визначення, що міститься в статті 19 ЦК України, випливає, що самозахист може застосовуватися лише до порушених прав та не стосується порушених інтересів. Отже, об'єктом самозахисту є лише порушене право учасника цивільно-правових відносин.

Проте, на нашу думку, до об'єктів самозахисту варто віднести і порушений інтерес. Прогалиною в законодавстві є те, що на сьогодні відсутнє визначення поняття «інтерес». Вживаючи його в великій кількості норм та положень, законодавцем не визначається сам зміст інтересу.

У цьому контексті погоджуємося із тезою О. І. Антонюк, що «під інтересом як самостійним об'єктом цивільно-правового захисту пропонується розуміти неопосередковану «регулятивним» правом соціальну потребу особи у певних благах, взяту під правову охорону шляхом надання її носію права на захист»[1].

Разом з тим не менш проблемним аспектом є визначення критеріїв правомірності самозахисту осіб у цивільних відносинах.

Досліджуючи це питання, варто викласти авторське розуміння поняття «право учасників цивільних правовідносин на самозахист» як їх можливість у разі порушення свого цивільного права або інтересу, цивільного права чи інтересу іншої особи, створення реальної загрози такого порушення застосувати доцільну та адекватну протидію, яка не заборонена законом і не суперечить моральним засадам суспільства та спрямована на попередження або припинення цього порушення чи ліквідацію його наслідків.

У ЦК України немає статті, у якій містився хоча б приблизний перелік способів самозахисту. ЦК України закріплює вимоги до способів захисту, що можуть використовуватися кожним суб'єктом захисту (ч. 2 стст. 16, 17, 18, 19 ЦК України)[2].

---

[1] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук, спец.: 12.00.03. Харків, 2004. 22 с.

[2] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15

Для з'ясування питання, якими способами може здійснюватися самозахист, доцільно звернутися до переліку способів судового захисту. У ч. 2 ст. 16 ЦК України наведено 10 способів захисту цивільних прав та інтересів, і цей перелік не є вичерпним[1].

Досить спірним вважаємо твердження про те, що коли особа вчиняє дії щодо захисту іншої особи, то самозахист відсутній. Терміном «самозахист», як і поняттями «судовий захист», «адміністративний захист», наголошується на специфіці суб'єкта, а не об'єкта захисту.

Дискусійним є питання можливості звернення під час самозахисту за сприянням до певних органів. Так, на підставі того, що під час самозахисту особа захищає інтереси власними діями без допомоги суду та інших органів, деякі вчені стверджують, що самозахистом не є захист прав за допомогою безспірного порядку задоволення вимог кредитора.

Однак, як зауважують професори Ю. Г. Басін та А. Г. Діденко, самозахистом вважаються не лише дії уповноваженої особи щодо захисту, безпосередньо звернені до порушника, а й дії, що виконуються на її вимогу іншими особами (органами), які не розглядають спір між сторонами. Г. О. Свердлик та Е. Л. Страунінг, обстоюючи цю думку, зазначили, що інакше необхідно було б виділити, крім судової, адміністративної й самостійної форм захисту, також захист цивільних прав, що здійснюється органами та/або особами, які не є суб'єктами цієї форми захисту[2].

Як стверджує О. І. Антонюк, важливим є також питання про припинення права на самозахист. Так, відповідно до ч. 2 ст. 12 ЦК України, нездійснення особою своїх цивільних прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом. Якщо ж закон не передбачає строк, протягом якого особа має право на самозахист, то таке право існує протягом усього часу порушення або реальної загрози порушення. Особа, яку було позбавлено свободи, має право в будь-який момент захистити свої інтереси (зламати двері, звільнитися)[3]. Будь-які дії після закінчення порушення (його реальної загрози) або в разі настання неможливості відновити порушені права власними силами є неприпустимими.

---

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15

[2] Свердлык Г. А. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация. *Хозяйство и право*. 1999. № 2. С. 20.

[3] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. VIII регіон. наук.-практ. конф. Львів, 2002. С. 155.

Варто погодитися з тим, що для правопорушень, за яких фактична втрата блага збігається з моментом вчинення правопорушення, самозахист не є доцільним. Однак якщо порушення триває певний час, то адекватні дії, спрямовані на їх припинення, будуть правомірними. Наявність рішення суду, яким було задоволено вимоги особи, не позбавляє її права на самозахист, якщо порушення триває й після винесення рішення. Проте ці дії мають бути законними.

Наприклад, проникнення особи в житло, на яке вона має право, проте не мешкає там, для виселення іншої особи на підставі рішення суду буде протиправним, оскільки порушує конституційну заборону на порушення недоторканності житла. Рішення суду про виселення не надає особі таке право.

Під способом самозахисту необхідно розуміти порядок здійснення протидії протиправним діям чи бездіяльності правопорушника, закріплений актами цивільного законодавства, положеннями договору або не визначений нормативно, що підлягає застосуванню особою відповідно до закріплених законодавством умов правомірності здійснення права на самозахист без звернення до відповідних юрисдикційних органів.

Способами самозахисту є дії в стані крайньої необхідності, необхідної оборони, а також притримання. У цивілістичній літературі можна зустріти цікаву думку про те, що навіть обізнаність може виступати як спосіб самозахисту.

Водночас варто погодитися з Г. О. Свердликом і Е. Л. Страунінгом, що знання не можуть визнаватися засобом протидії, а підлягають розгляду як передумова, що сприяє реалізації особою права на самозахист. Отже, обізнаність суб'єктів цивільних правовідносин із фактами, що мають значення для правильного обрання ними відповідних, адекватних характеру правопорушення засобів протидії, може визнаватись лише однією з передумов забезпечення дієвості механізму реалізації права особи на самозахист. Обираючи спосіб самозахисту порушеного права чи інтересу, особа здійснює право на захист на власний розсуд (ч. 1 ст. 20 ЦК України)[1].

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15

При цьому застосування особою засобів протидії під час реалізації права на самозахист завжди має відповідати межам його здійснення, визначеним положеннями чч. 1 та 2 ст. 19 ЦК України[1].

Самозахисні дії у вигляді необхідної оборони та крайньої необхідності мають надзвичайно-винятковий характер, оскільки обумовлюються несподіваними фізичними посяганнями на життя, здоров'я та/або майно особи, яка змушена вдаватися до самозахисту через неможливість отримання своєчасної допомоги від уповноважених органів влади та їх посадових осіб, а також коли існує ризик, що без здійснення захисту силами самого правовласника неможливо іншим способом захистити майнові й особисті немайнові інтереси останнього або захист благ і прав набагато ускладниться чи виявиться зовсім неможливим.

Наука й практика визначають принаймні дві найгостріші проблеми, пов'язані з реалізацією права на самозахист. Перша проблема, як зазначають фахівці, полягає в тому, що умови та підстави застосування заходів самозахисту вимагають більшої визначеності, оскільки недостатньо виправдане використання самостійного захисту кваліфікується як неправомірна дія. Існують очевидні труднощі щодо практичного визначення «необхідності» оборони та, відповідно, меж її реалізації, тобто тих умов, за яких ці дії будуть кваліфікуватись як правомірні.

Традиційно межі самооборони не вважаються перевищеними за дотримання таких умов: 1) наявний факт нападу, що носить протиправний характер; не всі протиправні дії вимагають застосування оборонних заходів, тому цивільне право в розумінні протиправності нападу орієнтується на кримінальне законодавство; 2) необхідна оборона спрямовується на захист інтересів особи, яка обороняється, інтересів держави, суспільних інтересів чи іншої особи, яка зазнає злочинного посягання; 3) оборона визнається необхідною, якщо вона застосовується своєчасно, є адекватною інтенсивності й характеру нападу та спрямовується безпосередньо на нападника.

Друга проблема безпосередньо пов'язана з першою, оскільки правовим наслідком перевищення меж необхідної оборони є виникнення обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду (ч. 1 ст. 1169 ЦК України)[2].

---

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15

[2] Там само.

Так, відповідно до ст. 1169 ЦК України, шкода, завдана особою під час здійснення нею права на самозахист від протиправних посягань, зокрема в стані необхідної оборони, якщо при цьому не було перевищено її межі, не відшкодовується. Якщо в разі здійснення особою права на самозахист вона завдала шкоди іншій особі, ця шкода має відшкодовуватись особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не забороняються законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію[1].

У науковій літературі відсутня єдина думка із цього питання. Так, О. С. Іоффе під час його вирішення запропонував підходити диференційовано: якщо оборона застосовувалась після нападу, то шкоду потерпілому (тобто нападнику) має бути відшкодовано повністю, якщо ж межі оборони перевищено в результаті невідповідності засобів захисту характеру нападу, то з урахуванням вини потерпілого суд може винести рішення про часткове відшкодування шкоди.

Зі свого боку В. П. Грибанов висловив справедливі зауваження щодо «останньої позиції, вказавши, що навіть якщо межі самооборони було перевищено, то підставами цих дій стала злочинна поведінка нападаючої сторони. Відкинувши принцип повного відшкодування шкоди, учений наполягав на принципі змішаної відповідальності за шкоду, заподіяну необхідною самообороною. Вважаємо цю позицію більш виправданою, оскільки в будь-якому випадку відшкодування шкоди є правовим наслідком дій, спрямованих проти нападу. Тобто факт протиправної поведінки потерпілого (нападника) є в цьому разі відправним».

Що ж стосується крайньої необхідності, то це стан, коли особа заради відвернення шкоди, що загрожує її інтересам або інтересам іншої особи, держави чи суспільства, завдає шкоди іншій особі, якщо небезпеку не може бути усунено іншими шляхами й засобами (наприклад, з метою гасіння пожежі та запобігання поширенню вогню особа виламує двері чи розбиває вікно в чужому будинку; водій, намагаючись уникнути наїзду на пішохода, заподіює шкоду іншому автомобілю).

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15

Особливість обставин, які закон відносить до крайньої необхідності, полягає в тому, що усунення небезпеки за цих обставин не може бути здійснене звичайними способами, тому особа, яка діє в стані крайньої необхідності, змушена використовувати способи, пов'язані із заподіянням шкоди.

Питання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності, регулюється ст. 1171 ЦК України, «згідно з якою шкода, завдана особі у зв'язку з вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за таких умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла. З огляду на обставини, за яких було завдано шкоду в стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частині чи звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі»[1].

Особливим способом самозахисту в цивільному праві є притримання майна. Відповідно до ст. 594 ЦК України «кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржнику або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі чи відшкодування кредитору пов'язаних із нею витрат та інших збитків, має право притримати її в себе до виконання боржником зобов'язання. При цьому мається на увазі захист охоронюваного законом інтересу щодо належного виконання зобов'язання. Притримання виконує подвійну функцію: є не лише видом самозахисту, а й специфічним способом забезпечення виконання зобов'язання, спрямованим на стимулювання боржника до належного виконання зобов'язань.

Забезпечувальний механізм притримання полягає в тому, що боржник зацікавлений у поверненні необхідної йому речі, саме завдяки чому він виконує свій договірний обов'язок перед кредитором. Згідно з приписами ст. 596 ЦК України до кредитора, який притримує в себе річ боржника, не переходить право власності на неї. Отже,

[1] Чепис О. І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2015. Випуск 35, частина ІІ, том 1. С. 216.

власником притриманої речі залишається боржник, а сам факт притримання не змінює правовий статус притримуваної речі, хоча фактично боржник не має можливості володіти й користуватись належним йому на праві власності майном. Тобто притримання не позбавляє боржника його права власності на річ, яка є об'єктом притримання. Право притримання за своєю правовою суттю є правом володіння чужою річчю. А відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» право притримання рухомого майна є також видом забезпечувальних обтяжень[1].

Для деяких видів договорів (наприклад, перевезення – ч. 4 ст. 916 ЦК України, підряду – ч. 1 ст. 856 ЦК України тощо) визначені конкретні умови здійснення притриманя. Так, якщо замовник не сплатив встановленої ціни роботи або іншої суми, належної підрядникові у зв'язку з виконанням договору підряду, підрядник має право притримати результат роботи, а також устаткування, залишок невикористаного матеріалу та інше майно замовника, що є у підрядника[2].

Притримання викликає багато питань під час його застосування, оскільки головною особливістю цього явища є закріплене законом право кредитора не виконувати умови договору у відповідь, не передавати боржнику річ, яку має бути надано останньому за договором. Притримання – це правомірне непередання кредитором речі, що належить боржнику. Проте воно є правомірним лише за наявності відповідних умов, зокрема таких:

1) наявність договору між сторонами, за яким одна сторона (кредитор) зобов'язана вчинити певні дії та в результаті передати визначену річ іншій стороні (боржнику) або третій особі, а боржник зі свого боку зобов'язаний оплатити вартість цієї речі чи відшкодувати інші витрати, понесені кредитором. Таким договором може бути, наприклад, договір зберігання, договір комісії, договір перевезення, договір підряду, а також деякі інші, що передбачають на певному етапі володіння річчю стороною, яка не є власником цієї речі;

2) кредитор має володіти річчю правомірно. Так, кредитором, який має право притримати річ, може стати перевізник за договором перевезення, який не видає вантаж отримувачу до повного розрахунку

[1] Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень: Закон України від 18 листопада 2003 р. URL: http://www.zakon2.rada.gov.ua. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1255-15/page

[2] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15

за надання послуг; зберігач за договором зберігання, який не передає річ поклажодавцю до внесення плати; підрядник за договором підряду, який не передає створену ним річ до моменту оплати виконаної роботи тощо[1].

У разі недотримання наведених умов притримання перетворюється на незаконне володіння з усіма відповідними наслідками.

Однак такий підхід у цивілістичній науці не є єдиним. Так, висловлювалися і заперечення щодо нього. С. В. Сарбаш вважає, що притриманим не є заходом самозахисту, тому що під час самозахисту особа повинна співвідносити дії з порушенням і його наслідками, а під час притримання дії можуть бути лише такими, що передбачені законом. Інакше варто визнати, що ретентор повинен оцінювати, чи відповідають його дії порушенню і чи не завдає він боржнику більшої шкоди, ніж розмір його вимог, що важко зробити, адже ретентор не знає про можливі збитки боржника.

Самозахист, на його думку, розрахований на таку ситуацію, коли захист в юрисдикційному порядку неможливий, чого немає під час притримання. Право притримання також може бути захищене за допомогою самозахисту[2].

Стосовно притримання можна зазначити, що воно само собою не відновлює порушених прав, не усуває порушення, не припиняє його, а лише певним чином гарантує задоволення інтересів кредитора. Правом на самозахист є не можливість учиняти дії щодо збереження володіння річчю, а право отримати задоволення з вартості речі, яка притримується (право продажу майна боржника).

Варто зазначити, що правом на самозахист є право кредитора продати речі боржника та отримати кошти від такого продажу для задоволення своїх вимог. Таке право надається особі, яка скористалася правом на притримання, заставодержателю (якщо це передбачено законом чи в договорі), а також сторонам у деяких видах договорів. Правом на самозахист у певних випадках може вважатися і право на зарахування зустрічних вимог[3].

---

[1] Сербуль О.С. Притримання: правомірне володіння або порушення зобов'язань за договором. URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1200

[2] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Х., 2004. С. 48.

[3] Гринник Л. І. Самозахист в сфері зобовязальних правовідносин. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2014. Вип. 1. С. 35.

Ст. 1071 ЦК України закріплює норму, відповідно до якої кошти можуть бути списані з рахунка клієнта без його розпорядження у випадках, передбачених договором між банком і клієнтом. Питанню договірного списання за допомогою платіжної вимоги кредитора присвячений розділ VI Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті[1].

Цікавим для аналізу виявилося рішення Центрального районного суду м. Миколаєва від 30 березня 2009 року (справа № 2-12-888/09). Особа_1 звернулася до суду з позовом до ВАТ «Миколаївгаз» про стягнення збитків та відшкодування моральної шкоди. Свої вимоги мотивував тим, що між ним та відповідачем 25.03.2006 було укладено договір про надання послуг з газопостачання, але в порушення вимог договору відповідач 04.06.2008 в односторонньому порядку відмовився від своїх обов'язків – припинив постачання газу шляхом обрізання належної йому труби, тим самим спричинивши позивачу моральну шкоду та завдавши збитків.

10.09.2008 Центральним районним судом м. Миколаєва з приводу неправомірного відключення позивача від газопостачання, та стягнення моральної шкоди винесено рішення, за яким зобов'язано ВАТ ГГ «Миколаївгаз» провести підключення до газопостачання, належного позивачу на праві власності будинку, та стягнуто з ВАТ ГГ «Миколаївгаз» на користь позивача компенсацію моральної шкоди.

Рішення набрало законної сили, проте позивач, не дочекавшись набуття його чинності, самостійно за власний рахунок та силами інших осіб здійснив підключення до газопостачання, чим порушив вимоги п. 9 Правил надання населенню послуг з газопостачання, затверджених постановою КМУ від 09.12.1999 № 2246, якими зазначено, що відновлення газопостачання здійснюється тільки газорозподільним підприємством.

Суд, вислухавши пояснення позивача, встановив такі обставини. За правилами ст. 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам

[1] Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затв. Постановою Правління Національного банку України від 21 січня 2004 р. № 22 (з наступними змінами та доповненнями). *Офіційний вісник України.* 2004. № 13. С. 998.

суспільства. 12 вересня 2008 року позивач відновив своє порушене право шляхом відновлення газопостачання силами інших осіб на підставі укладеного договору з ПП «ЕККО», за яким доручив останньому на власний ризик та за їх власні кошти організувати зварювальні роботи на належній позивачу обрізаній трубі для подальшого підключення газу.

На думку суду, самозахистом не визнається проведення заходів щодо охорони свого майна, звернення до третіх осіб, які надають послуги з приводу забезпечення схоронності майна чи особи. Самозахистом є тільки перешкоджання будь-яким третім особам, які неправомірно посягають на цивільні права, заподіяння шкоди цивільним правам та інтересам третіх осіб, тощо. Оскільки особа_1 своїми діями щодо відновлення газопостачання порушила передбачений законом порядок самозахисту, то і його інтерес захищатися не може. За таких обставин суд відмовив позивачу в задоволенні позову повним обсягом[1].

Проаналізувавши відповідне судове рішення та норми чинного законодавства, вважаємо, що дії позивача не можна визнавати самозахистом, і суд прийняв правильне рішення у справі. Однак суд повинен був посилатися також на ч. 2 ст. 19 ЦК України, відповідно до якої самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, а не обґрунтовуючи своє рішення тим, що самозахистом не визнається проведення заходів щодо охорони свого майна, звернення до третіх осіб, які надають послуги з приводу забезпечення схоронності майна чи особи.

Цивільний кодекс містить значний перелік випадків, коли особа може односторонньо відмовитися чи змінити договір, наприклад покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу через відмову продавця передати проданий товар (ч. 1 ст. 665), порушення вимог щодо якості товару (ч. 2 ст. 678), ненадання документів чи приналежності товару (ч. 2 ст. 666), передання некомплектного товару (п. 2 ч. 2 ст. 684), ненадання можливості негайно одержати повну і достовірну інформацію про товар у місці його продажу (ч. 3 ст. 700), виявлення упродовж гарантійного або інших обов’язкових для сторін строків недоліків, не зазначених продавцем, або фальсифікації товару (п. 4 ч. 1 ст. 708) тощо[2].

---

[1] Рішення Центрального районного суду м. Миколаєва від 30 березня 2009 р. (справа № 2-12-888/09). URL: www.reyestr.court.gov.ua/Review/3896817

[2] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

У літературі висловлюються думки щодо недоцільності існування права на односторонню зміну умов договору, що є диктатом однієї сторони, адже юридичне значення надається волі однієї сторони за повного ігнорування волі другої сторони.

Варто не погодитися з такою позицією, оскільки зміна умов договору в односторонньому порядку законодавством дозволена лише тоді, коли є загроза порушення прав та інтересів однієї зі сторін договору. Якщо ж таке право передбачено у договорі, це є результатом волевиявлення обох сторін. З огляду на те, що одностороння відмова від договору, як і одностороння зміна його умов, є правочином, вони мають здійснюватися відповідно до загальних норм щодо форми правочину та форми відмови від правочину.

Згідно з ч. 3 ст. 214 ЦК України відмова від правочину вчиняється у тій самій формі, в якій було вчинено правочин. Тобто якщо договір був укладений в усній формі, достатньо усно сповістити контрагента про відмову, якщо ж договір був укладений у письмовій формі, то і відмова повинна мати письмову форму. Оскільки у ст. 214 ЦК порушення простої письмової форми не пов'язується з недійсністю відмови, така відмова може бути вчинена в усній формі, але на підтвердження факту відмови не можна наводити показання свідків (ч. і ст. 218 ЦК)[1].

Якщо ж договір був нотаріально посвідчений, то відмова повинна бути нотаріально посвідчена, недодержання чого призводить до її нікчемності. Необхідно відрізняти такі поняття, як самозахист прав учасників цивільних правовідносин та обов'язок припиняти виконання зобов'язань чи змінювати спосіб виконання у передбачених законодавством випадках.

Так, якщо використання недоброякісного (непридатного) матеріалу чи додержання вказівок замовника загрожує життю та здоров'ю людей, призводить до порушення екологічних, санітарних правил, правил безпеки людей та інших вимог, підрядник зобов'язаний відмовитися від договору підряду (ч. 2 ст. 848 ЦК). У разі небезпеки втрати, нестачі або пошкодження речі зберігач зобов'язаний змінити спосіб, місце та інші умови її зберігання, не чекаючи відповіді поклажодавця (стст. 945, 960 ЦК)[2].

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

[2] Там само

Отже, переваги самозахисту перед усіма іншими способами захисту є очевидними, серед них: оперативність та ефективність, забезпечена особистою зацікавленістю уповноваженої особи. На жаль, сучасний законодавець визначає самозахист лише в загальних рисах, не деталізуючи його. Тому дослідження правового регулювання самозахисту прав є особливо актуальним як із теоретичної, так і з практичної позиції. Аналіз правових норм і вивчення практики їх застосування допоможуть виробити пропозиції, реалізація яких сприятиме однаковому тлумаченню відповідних норм, що, безумовно, є важливим для правильного їх застосування.

Наука й практика визначають принаймні дві найгостріші проблеми, пов'язані з реалізацією права на самозахист. Перша проблема, як зазначають фахівці, полягає в тому, що умови та підстави застосування заходів самозахисту вимагають більшої визначеності, оскільки недостатньо виправдане використання самостійного захисту кваліфікується як неправомірна дія. Існують очевидні труднощі щодо практичного визначення «необхідності» оборони та, відповідно, меж її реалізації, тобто тих умов, за яких ці дії будуть кваліфікуватись як правомірні.

Друга проблема безпосередньо пов'язана з першою, оскільки правовим наслідком перевищення меж необхідної оборони є виникнення обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду.

Діяльність щодо самозахисту має ґрунтуватися на принципах розумності, добросовісності, справедливості. Заходом самозахисту у зобов'язальних відносинах може бути продаж майна боржника та отримання з виторгу задоволення своїх вимог, зарахування зустрічних вимог, виконання обов'язку, який не був виконаний боржником за його рахунок, затримання виконання до отримання зустрічного задоволення, відмова від договору, відмова від прийняття неналежного виконання або відмова у зустрічному задоволенні через неналежне виконання зобов'язань; вчинення юридичних вчинків у майнових інтересах іншої особи без її доручення.

З огляду на вищезазначене стає зрозуміло, що ЦК України закріплює загальну норму щодо визначення суті та змісту поняття самозахисту, яка закріплена у Загальній частині. Окремої ж статті, яка б визначала поняття самозахисту в сфері зобов'язальних правовідносин, законодавець не надає, що є підставою для наукових дискусій з цього приводу. Зобов'язання є правовідносинами, які виникають, насамперед, із договору.

Враховуючи перераховані проблеми, пропонуємо законодавцю більш детально регламентувати правовий механізм самозахисту в цивільних правовідносинах та вбачаємо необхідність у наданні правових висновків та розробленні практики вищим судовим органом з метою вироблення єдиного підходу до розуміння практичної реалізації самозахисту в Україні.

Розвиток самозахисту: практичний аспект

Важлива роль у забезпеченні реалізації права громадян на самозахист усіма незабороненими методами належить державі як основному гаранту встановлення загальнообов'язкових стандартів поведінки суб'єктів у типових та екстремальних ситуаціях, організації контролю та нагляду за дотриманням законодавства у згаданій сфері, регламентації норм, механізмів і процедур самозахисту тощо. Проте, як свідчить практика, коли влада не в змозі здійснити функцію із захисту прав громадян, за громадянами закріплено право самостійно захищати власні права і свободи усіма способами, не забороненими законом.

Неможливість повноцінної реалізації на практиці конституційного права людини на самозахист прав, свобод та її законних інтересів викликає необхідність звернення до позитивного досвіду зарубіжних країн[1].

Разом з тим недоречним вважаємо механічне перенесення навіть позитивного досвіду будь-якої країни у вітчизняне правове поле. Мінімізація виникнення ризиків негативних наслідків необґрунтованої імплементації зарубіжного досвіду потребує попереднього вивчення цього досвіду, його аналізу та оцінки.

Державний захист може витіснити самозахист лише тоді, коли він здатен заповнити місце останнього[2].

Безперечно, врахувати всі аспекти правового забезпечення реалізації права громадян на самозахист в інших країнах складно, проте наразі в світі склалися та ефективно функціонують декілька моделей ефективного розв'язання цієї проблеми та повноцінної реалізації громадянами такого права на практиці.

---

[1] Журавель О. Інститут реалізації права громадян на самозахист в міжгалузевій парадигмі зарубіжних країн. *Europeanpoliticalandlawdiscourse*. 2020. Volume 7. Issue 3. С. 82.

[2]Сидельников Р. М. Легітимація і легалізація самозахисту цивільних прав. *Проблеми законності*: Респ. міжвідомчий наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. академ. України, 2003. Вип. 59. С. 37.

Незважаючи на широку підтримку забезпечення права кожного громадянина на самозахист у різних галузевих напрямах, міжнародних нормативних документах, безпосередньо реалізацію такого права лише в національних правових системах кожної окремо взятої країни, ґрунтуючись на конституційних нормах.

Разом з тим прямого закріплення в конституціях більшості зарубіжних держав, на відмінну від України, майже не існує. Особливість конституційної регламентації права громадян на самозахист багатьох країн полягає у регулюванні його окремих галузевих напрямів, наприклад, права на страйк, публічні протести тощо. Виключення в цьому контексті становлять конституції Арменії, Азербайджану, Молдови та Португалії, інші країни в своїй більшості регламентують права, які можуть бути використані людиною з метою самозахисту.

Конституції країн не закріплюють особливості реалізації цього права, а лише гарантують його, визначають загальні засади його застосування. Кожна країна робить власний акцент на забезпеченні реалізації права громадян на самозахист або через традиційні засоби необхідної оборони та крайньої необхідності, або через звернення до уповноважених органів або самостійно.

У зв'язку з цим показовим є приклад Німеччини, у Цивільному укладенні випадки самозахисту зустрічаються рідко, що свідчить про ефективність діяльності суду, пріоритет судового захисту, який дозволяє отримати захист у будь-який «день та годину» завдяки «швидкісному процесу» (за якого суддів і судових виконавців викликають з будинку). Тут немає докладного розгляду справи, як правило, не заслуховуються свідки. Результатом цього процесу є спеціальне судове розпорядження «про забезпечення вимог сторін», яке підлягає негайному виконанню. Після цього вже проводиться звичайний процес. Якщо особа, на забезпечення вимог якої було винесено розпорядження, програє цей процес, вона зобов'язана відшкодувати другій стороні завдану шкоду. Користування «швидкісним процесом» зустрічається дуже часто, тому і немає необхідності удаватися до самодопомоги.

У Німецькому цивільному уложенні інституту самозахисту присвячено окремий розділ. Відповідно до § 229 Німецького цивільного уложення особа, яка з метою самозахисту вилучає, знищує або пошкоджує яку-небудь річ, або затримує зобов'язану особу, яку підозрює у бажанні зникнути, або усуває опір зобов'язаної особи проти дії, яку останній зобов'язаний допустити, не діє протиправно, якщо немає можливості своєчасно отримати допомогу компетентних органів та

існує небезпека, що без негайного втручання здійснення вимоги стане неможливим або буде значно утрудненим. Варто зазначити, що в означеному нормативно-правовому акті виокремлюються самозахист у формі необхідної оборони (§ 227), у формі крайньої необхідності (§ 228) та у формі самодопомоги (§ 229).

Інститут самозахисту в німецькому праві достатньо розвинений, у ньому проводиться чітка відмінність між самозахистом у формі необхідної оборони і крайньої необхідності та самодопомогою. Німецьке законодавство містить поняття «термінова допомога», яка здійснюється в межах «швидкісного процесу», однак не має ґрунтовного розгляду справи, а його результатом є спеціальне судове розпорядження «про забезпечення вимог сторони».

На відмінну від Німеччини, у країнах англосаксонської правової сім'ї право на самозахист традиційно регулюється в межах загального права, при цьому значна кількість норм, що визначають порядок і умови самозахисту, міститься в прецедентах – тобто в рішеннях, винесених судом за конкретними справами. Деякі правила, що визначають порядок та особливості здійснення громадянами самозахисту, також отримали своє відображення у законах.

Зазначимо, що в країнах англосаксонської правової сім'ї норми, що регулюють самозахист, містять правила, які були сформульовані багато десятиліть тому. Зокрема, ряд прецедентів XVI–XIX століть продовжують залишатися чинними і до сьогодні становлять основу регулювання самозахисту з цілого комплексу теоретичних і практичних питань.

У цьому контексті слід вказати, що українське законодавство містить лише декілька термінів, пов'язаних із інститутом самозахисту, проте в нормативних документах англосаксонської правової сім'ї поширеними є такі усталені поняття, як «самодопомога», «самооборона», «захист приватних інтересів», «самовідновлення порушених прав», «запобігання порушенню» та деякі інші. Необхідність упорядкування термінології у вітчизняному законодавстві є нагальним питанням, що потребує вирішення.

Варто зазначити, що «в Господарському кодексі України (ч. 2 ст. 20), а також Цивільних кодексах РФ (ст. 12) та Вірменії (ст. 14) закріплено, що для захисту можна використовувати інші способи, передбачені законом».

Вітчизняний законодавець пішов шляхом загальнодозвільного порядку регулювання, за якого загальному дозволу протистоять відповідні конкретні заборони. Протилежний підхід було використано у ЦК Республіки Казахстан, відповідно до п. 3 ст. 9 якого самозахист цивільних прав може здійснюватися лише у випадках, спеціально передбачених законодавчими актами. Тобто у цьому Цивільному кодексі збережено підхід радянського законодавства до можливості здійснення самозахисту.

Саме в порівняльному аналізі можна з'ясувати правову природу самозахисту в Україні та інших країнах, визначити певні особливості та специфіку таких неюрисдикційних засобів і способів усунення реальних загроз порушення речових прав та відновлення порушених прав, які існують в інших країнах. Теза щодо загальнодозвільного характеру самозахисту є ще одним підтвердженням проходження демократичних процесів в Україні на всіх рівнях та в усіх галузях вітчизняного законодавства.

Підсумовуючи, зазначимо, що з урахуванням розгляду доступних кодифікацій цивільного законодавства на пострадянському просторі, а саме Цивільних кодексів Республіки Казахстан та України, варто проаналізувати значення цих норм у правовому регулюванні відносин, пов'язаних із самозахистом, необхідно відзначити їх особливості та загальні ознаки.

Загальним для цих норм є те, що, будучи специфічними юридичними конструкціями, вони розвивають у цивільному законодавстві принципово схожі положення конституцій відповідних держав. Відповідно до ч. 5 ст. 55

Конституції України кожен має право будь-якими незабороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань.

У пункті 1 ст. 13 Конституції Республіки Казахстан закріплюється, що кожен вправі захищати свої права і свободи всіма способами, що не заборонені законом, включаючи необхідну оборону.

При цьому не можна не зазначити того, що Конституція Казахстану, встановлюючи загальну норму самозахисту прав особи, робить певний акцент на необхідній обороні. Підхід до можливості самозахисту у ЦК України потрібнно визначити більш конкретним, оскільки

у ЦК України чітко вказано, що особа має право на самозахист і у випадках, прямо не передбачених у законі чи договорі[1].

Варто також звернути увагу на ще одну рису цивільно-правових норм, що розглядаються. Усі вони є нормативними узагальненнями, які отримали закріплення саме в цивільних кодексах. Досить складно уявити ситуацію, коли суд, вирішуючи справу по суті, має керуватися нормами кримінального права, а саме тими його положеннями, які регламентують самозахист замість того, щоб користуватися спеціальними нормами. Перша складність виникає з самої природи галузі права. Адже кримінальне право є публічною галуззю, і його норми спрямовані на покарання особи та ізоляцію її від суспільства через небезпечність.

Цивільне ж право має зовсім інші засоби та мету впливу на особу. Досить важко використовувати норми необхідної оборони та крайньої необхідності в аспекті правової охорони речових прав обома галузями права. Адже крізь призму захисту права власності від протиправних посягань необхідно задіяти майже всі розробки кримінального та цивільного права для відмежування злочину від порушення речових прав у сфері цивільного права, тобто цивільного правопорушення. Проте є і позитивні моменти такого симбіозу, головним із них є те, що розробки в галузі кримінального права є точними і детальними, і в цій сфері у кримінальному праві зроблено чимало досліджень.

Здійснення права на самозахист цілком узгоджується з конституційними підходами. Зокрема, з положеннями ст. 3 Конституції України, відповідно до якої людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою цінністю. «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави»[2], зокрема і в аспекті самозахисту речових прав.

Саме держава, визнаючи закріплені права і свободи людини, визначає форми захисту цих прав і свобод, надає можливість особі діяти певним чином. Розглядувані правомірні дії мають певну правову форму, яка встановлюється у Конституції України і конкретизується на

[1] Антонюк О. Право на самозахист учасників цивільних правовідносин – ще один крок у напрямі ствердження людини найвищою соціальною цінністю. *Підприємництво, господарство та право.* 2003. № 10. С. 99.
[2] Там само.

рівні галузевого законодавства. Отже, згідно з чинним законодавством України, самозахист є однією із найважливіших форм можливих правомірних дій власника та набувача прав на чужі речі, спрямованих на захист і відновлення наданих їм правових можливостей.

Проаналізувавши зарубіжний досвід романо-германської та англосаксонської правових сімей, можна зробити висновок, що розвиток інституту самозахисту в Україні перебуває на початкових етапах, адже нормативне врегулювання самозахисту прав та інтересів громадян є недосконалими. З урахуванням позитивного досвіду країн пропонуємо розробити єдину понятійно-термінологічну основу цього інституту, який дозволить сформувати єдиний концептуальний підхід як науковців, так і практиків. Ґрунтуючись на та поняттійно-термінологічній основі, необхідно розробити усталену практику, надати роз'яснення уповноважених органів щодо порядку та особливостей реалізації самозахисту в цивільних правовідносинах щодо різних обставин з урахуванням конкретних практичних кейсів на підставі судових рішень.

Право на самозахист належить до системи особистих прав і свобод людини, оскільки гарантує людське життя, безпеку і захист від будь-яких форм насильства. Реалізація особою свого права на самозахист – це діяльність, що здійснюється в односторонньому порядку та ґрунтується на принципі неперевищення меж оборони, тобто здійснюється в межах, визначених законом. Самозахист може реалізовуватися в умовах загрози. У кожному конкретному випадку постає проблема вибору найбільш адекватного способу самозахисту прав. При цьому завжди мають дотримуватися принципу всебічності і повноти захисту порушеного права, а також можливості досягнення цілей захисту шляхом використання такого способу. Хоча застосування способів самозахисту не перешкоджає особі надалі звернутися за захистом до компетентних органів, використовуваний спосіб самозахисту має бути співмірний порушенню і не виходити за межі дій, необхідних для його припинення[1].

Багато науковців висловлюють думку про необхідність кодифікації юридичних норм, що регулюють самозахист і видання єдиного, юридично і логічно цілісного акта – Кодексу самозахисної діяльності.

[1] Обривкіна О. М., Браславець І. В. Розвиток самозахисту як форми захисту прав людини. *Соціологія права*. 2020. № 2 (33). С. 56–60. URL: http://soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2020/2/12.pdf

При цьому кодифікації підлягають норми, що регулюють одногалузеві відносини, з метою підвищення ефективності правового регулювання, зручності користування нормативним матеріалом, можливістю цілісного його сприйняття.

На нашу думку, ця ідея є досить цікавою, має своє логічне обґрунтування та актуальну стратегію щодо забезпечення захисту прав та законних інтересів людини та громадянина, отже, обов'язково має бути розглянута законодавцем.

2.4. Договірні форми захисту прав та законних інтересів людини і громадянина

Проблема захисту прав та законних інтересів людини і громадянина є багатовекторною, адже з народження і усе своє життя людина вступає у різні види правовідносин, де її права та законні інтереси можуть бути порушені іншим учасником цих відносин. У контексті дослідження зосередимо увагу на правовідносинах, які виникають у сфері приватного права, адже, як правило, громадянські, соціально-економічні, культурні, екологічні, сімейні та ін. права людини виступають основою її буття та забезпечення життєдіяльності людини і громадянина та членів сімей. Досліджуючи договірні форми захисту прав, виходимо з широкого тлумачення такої форми захисту, яка застосована на угоді сторін щодо взаємного волевиявлення порядку вирішити спір. У такому ракурсі договір виступає засобом захисту, а діяльність щодо захисту прав заснована на відповідній угоді зацікавлених сторін.

Будучи учасником правовідносин, особа набуває суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Як зазначають науковці, поняття суб'єктивного права розкривається не через обов'язки іншого суб'єкта, який протистоїть, а через можливості самого уповноваженого, що є більш широким поняттям суб'єктивного права, оскільки охоплює у собі як можливості власної поведінки у вузькому значенні, так і можливості вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної сторони[1].

[1] Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов: монография / Спасибо-Фатеева И. В., Сибилев М. Н., Яроцкий В. Л. и др.; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2014. С. 48.

Отже, право вимоги до зобов'язаної сторони правовідносин надає правову можливість уповноваженому суб'єкту вживати усіх можливих заходів для охорони і захисту своїх прав та законних інтересів. Водночас щодо процедури захисту прав та інтересів договірні форми розкривають свої правові можливості тільки у випадку взаємного волевиявлення застосувати ту чи іншу договірну форму захисту. Для розкриття договірної форми захисту суб'єктивного права необхідно розмежовувати правову охорону, охорону і захист прав. Питання такого розмежування належить до дискусійних, і сучасна наука не має єдиного підходу до тлумачення цих правових явищ. Єдине, в чому погляди науковців збігаються, – це те, що охорона і захист – не тотожні поняття.

С. С. Алексєєв наголошує, що дії, які виражають та реалізують можливості права, його силу і призводять до реального фактичного соціально-економічного результату, а також дають бажаний ефект у соціальному житті, потребують юридично встановлених правових засобів. Отже, поклавши в основу правового забезпечення прав діяльнісний характер, ми виходимо з того, що вирішити проблеми в правовому забезпеченні прав та інтересів людини і громадянина можливо, виявивши прогалини чи невідповідність у правових формах діяльності суб'єктів, і тут важливо зазначити, що науковці традиційно розглядають захист прав як державно-примусову діяльність, яка може бути реалізована тільки в державно-владному індивідуально визначеному акті.

Захист прав є об'єктивною необхідністю, пише В. М. Андріїв, тому що всі права, надані особі і не забезпечені необхідними засобами захисту у випадку їх порушення, є лише декларативними правами[1]. Отже, в аспекті правового захисту прав та інтересів особи як цілісної діяльнісної системи задля забезпечення кожного виду діяльності своєрідними галузевими засобами ми вважаємо за потрібне розмежовувати поняття «охорона прав» та «захист прав», де охорона права – це діяльність з недопущення будь-якого порушення суб'єктивних прав, попередження зловживанням правами іншими учасниками правовідносин тощо. Правовими засобами такого забезпечення можна визнати, наприклад, нагляд і контроль. Захист прав, на наше переконання, це

[1]Андріїв В. Юридичний механізм забезпечення трудових прав працівників: поняття і структура. *Публ. і приват. право*. 2012. № 1 (5). С. 172.

діяльність у випадку, коли право особи порушено. Така діяльність має переважно державно-примусовий характер, але вона не виключає можливості сторін обрати у договірному порядку процедуру вирішення спору (конфлікту). При цьому «захист прав» є діяльністю і тому її не можна ототожнювати із «правом на захист».

Для аргументації виокремлення явищ «охорона» і «захист» в їх інструментальному аспекті як складових правового забезпечення прав та інтересів особи зазначимо, що, наприклад, у трудовому праві захист має самостійне значення в контексті методу правового регулювання. Зокрема, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко зазначають, що метод трудового права як специфічний комплекс правового регулювання праці включає «специфічні засоби захисту трудових прав»[1]. М. І. Іншин, В. І. Щербина, І. М. Ваганова обґрунтували, що «призначення заходів захисту – припинення правової аномалії, відновлення нормальних правових зв'язків і стосунків шляхом спонукання суб'єкта до виконання раніше покладеного, але не виконаного обов'язку»[2]. Наведе вище доводить, що «охорона і захист прав і законних інтересів з метою належного їх забезпечення мають розглядатися як самостійні правові явища через відповідні види правових засобів»[3].

Така деталізація правового забезпечення прав та інтересів людини і громадянина у правових умовах та діяльності суб'єктів на основі правових засобів закріплення, гарантування, реалізації, охорони і захисту обґрунтована метою, яка полягає в подальшій побудові правового масиву, що здатен забезпечити реальну діяльність із втілення прав та інтересів у життя. Отже, здійснення будь-якого суб'єктивного права потребує не лише визначення умов його реалізації, а й захисту у разі його порушення. І у контексті цього варто звернути увагу на те, що договір як універсальний інструмент у праві здатен вирішувати і питання захисту прав та інтересів в аспекті діяльнісного підходу до процедури, процесу захисту прав та інтересів.

---

[1]Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Трудове право України: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: ФІНН, 2009. С. 21.

[2]Іншин М. І., Щербина В. І., Ваганова І. М. Юридична відповідальність та інші примусові заходи у трудовому праві: навч. посіб. Харків: Золота миля, 2012. С. 323.

[3]Костюченко О. Є. Гарантування, охорона і захист як елементи правового забезпечення трудових прав і законних інтересів працівника. *Право*.UA. 2018. № 1. С. 135.

«Договір може конституювати, вводити до правової системи та зовнішньо фіксувати як норми права, так і індивідуальні автономні рішення суб'єктів права… обов'язковість договору забезпечується також системою договірних санкцій та можливістю застосування державного примусу. Державний примус ніби стоїть за спиною договору, вступаючи в дію у випадку його порушення. Цей особливий засіб забезпечення відрізняє договори як акти, що отримали визнання і захисту з боку правопорядку, від інших суспільних домовленостей»[1].

Наведене переконує нас у тому, що договір здатен виступати тим засобом, за допомогою якого сторони визначають свою діяльність у процесі захисту прав та інтересів. Тобто універсальність договору полягає у тому, що сторони самі за власною ініціативою реалізують правові можливості визначити свою поведінку щодо процедури вирішення спору (конфлікту) у разі порушення суб'єктивного права однієї сторони договору іншою стороною.

Отже, можна стверджувати, що договір як правова форма опосередкування відносин між суб'єктами права виступає також засобом регулювання відносин між ними, де договір як вольовий акт його сторін, може закріплювати заздалегідь визначені умови, способи, заходи щодо порядку, процедури захисту суб'єктивного права та інтересу. У такому разі договір можна вважати нормативним актом, який визначає правомочності сторін щодо захисту своїх прав та законних інтересів відповідно до взаємного волевиявлення сторін договору.

Вищевикладене дає нам підставу для таких проміжних висновків:

– захист прав та законних інтересів людини і громадянина у демократичній, правовій державі не обмежується виключно нормативними приписами закону і надає особам право на здійснення захисту своїх прав та інтересів у договірному порядку;

– той факт, що сторони можуть у договірному порядку визначити умови, способи, заходи та дії (процедури) щодо захисту своїх суб'єктивних прав та інтересів не позбавляє їх права на звернення до державних органів з метою захисту своїх прав та інтересів;

– договірні форми захисту прав та законних інтересів належать до неюрисдикційної форми захисту, де договірний порядок захисту виступає як альтернативна форма захисту.

---

[1] Погребняк С. П. Договір: загальнотеоретична характеристика. Договір як універсальна правова конструкція: монографія / А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Х.: Право, 2012. С. 20, 23.

Для характеристики договірних форм захисту прав та законних інтересів людини і громадянина «необхідно розрізняти правові засоби захисту, які передбачені нормами матеріального права та способи захисту, передбачені нормами процесуального права»[1]. Погоджуючись з тезою В. Я. Бурака, зазначимо, що останнім часом відбувається певна трансформація як у матеріальному, так і у процесуальному праві щодо захисту прав та інтересів суб'єктів права.

Так, щодо договірної процесуальної форми захисту прав та інтересів людини і громадянина варто зазначити, що традиційно у правовій науці такий захист є реалізацією державно-примусової діяльності, а з цього випливає певне протиріччя реалізації такої діяльності у договірному порядку. Але право як регулятор суспільних відносин «не стоїть на місці» і постійно розвивається, зокрема шляхом розширення правових засобів у досягненні цілей правового регулювання. У процесі удосконалення вітчизняного законодавства, зокрема у частині захисту прав та законних інтересів суб'єктів права, Україна спирається на прогресивний зарубіжний досвід, який сприяє розвитку правового інструментарію мінімізації конфліктів між учасниками правовідносин та вирішенню спорів з максимальною мінімізацією конфронтації сторін.

Так, «європейська практика позасудового вирішення правових конфліктів здійснюється у таких основних формах:

1. Третейський суд або арбітраж (arbitration) – вирішення спору за допомогою незалежної, нейтральної особи – арбітра (або групи арбітрів), який уповноважений винести обов'язкове для сторін рішення.

2. Посередництво або медіація (mediation), що передбачає врегулювання правового конфлікту за допомогою незалежного, нейтрального посередника, який сприяє сторонам у досягненні угоди.

3. Переговори або негоціація (negotiation) – спосіб врегулювання правового спору безпосередньо сторонами без участі інших осіб.

Критеріями для такого розподілу є участь у врегулюванні розбіжностей третьої особи або її повноваження. Елементи цих трьох «чистих» форм входять складовою частиною до багатьох інших процедур. Так, наприклад, посередництво часто використовується як попередня процедура до початку судового розгляду»[2].

---

[1] Буряк В. Я. Правовий механізм захисту трудових прав та законних інтересів працівників: моногр. Львів: Львів. націон. ун-тет імені Івана Франка, 2021. С. 221.

[2] Бондаренко-Зелінська Н. Л. Запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України. *Приватне право і підприємництво.* 2009. № 8. С. 163.

З 11 травня 2004 р. в Україні діє Закон України «Про третейські суди» у якому на законодавчому рівні визначено правові умови захисту прав та інтересів сторін спору на умовах угоди, укладеної зацікавленими особами. Далі демократизація процесів життєдіяльності в Україні та прагнення до мінімізації конфронтації в суспільстві призвели до того, що в Україні розширено договірні форми захисту прав та інтересів осіб. Реалізація цієї ідеї відбулася шляхом прийняття 16 листопада 2021 р. Закону України «Про медіацію».

Якщо виходити з того, що «альтернативне врегулювання спорів (АВС) – це сукупність неюрисдикційних способів вирішення / врегулювання конфліктів (спорів), у результаті застосування яких конфліктуючі сторони отримують такий варіант вирішення спору, який зважає на їхні інтереси, тому є максимально взаємоприйнятним для них»[1], то медіацію та третейський розгляд спорів повною мірою можна називати альтернативними способами вирішення спорів (конфліктів). Водночас взаємне волевиявлення сторін щодо вирішення спору в альтернативний спосіб дає підставу віднести ці способи захисту до договірних форм захисту, які дозволяють домовлятися про те, як саме сторони врегульовують виниклий між ними спір без залучення юрисдикційних органів. Договірна конструкція у цьому випадку дозволяє сторонам на власний розсуд визначити шляхи (процедури) вирішення спору (конфлікту), а винесене рішення щодо спору, який розглядався, має мінімальний рівень ризиків його невиконання.

Зупинимось на медіації, яка є добровільною позасудовою процедурою вирішення спору. Медіація традиційно розглядається як процедура досягнення компромісного рішення сторонами спору із залученням незалежного посередника. Медіація є альтернативою судового захисту. «Медіація – це визнана світовою спільнотою реальність, ефективний спосіб вирішення конфліктів, альтернативна форма вирішення спорів, що дозволяє знайти життєздатне рішення, яке максимально задовольняє потреби сторін, залучених у суперечку»[2]. Медіація, виступаючи альтернативною формою вирішення спорів, для вітчизняної юриспруденції є новим явищем, яке створює правові можливості суб'єктам правовідносин за домовленістю сторін вирішити спір чи суперечку шляхом пошуку компромісу.

---

[1] Чеховська І. В. Альтернативні способи захисту суб'єктивних прав: навч. посіб. Ірпінь: Університет ДФС України, 2022. С. 16.

[2] Подковенко Т. Медіація: міжнародно-правові стандарти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4 (12). С. 52.

«Метою медіації є пошук рішення, прийнятного для обох сторін. Головне, щоб обидві сторони вважали, що це рішення є оптимальним та прийнятним. Тобто медіація працює не лише з правовою позицією, а й з реальним інтересом людини, що виходить за межі юридичного вирішення питань у суді. У процесі медіації не встановлюють винного у ситуації та не доводять, хто більше правий»[1]. Така мета медіації природно знижує рівень конфронтації сторін у процесі вирішення спору (конфлікту), що у своїй основі має різне бачення сторонами спору своїх суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів. Фактично медіація як процедура розв'язання спору конфлікту надає сторонам спору правову можливість захистити свої порушені, невизнані або оспорювані права, свободи чи законні інтереси, не звертаючись до судових органів або ж до органів державної влади, що за законом наділені правом вирішення цієї категорії спорів.

Цілком слушним є зауваження, що «в Україні медіація як альтернативний засіб вирішення спорів робить лише перші кроки, визнаючи галузь застосування, виробляючи свої стандарти, шукаючи засоби впровадження в суспільне життя. Сьогодні виникла нагальна потреба у вивченні міжнародних стандартів у цій сфері, удосконалення норм національного законодавства, що регулюють проведення процедури примирення у конфліктних ситуаціях, внесення змін до процесуальних нормативно-правових актів для скасування перешкод у проведенні присудової медіації, розробці механізмів їх практичного застосування»[2]. Можна стверджувати, що прийняття Закону України «Про медіацію» певним чином започаткувало вирішення означених проблем, проте, вочевидь, практичне застосування медіації ще виявить ряд проблем, розв'язання яких сприятиме її розвитку як форми захисту цивільних прав, зокрема з використанням усіх правових властивостей договору.

Для розвитку та ефективної реалізації медіації в Україні, зокрема захисту прав та законних інтересів, необхідно опрацювати процедурні аспекти посередництва у примиренні сторін спору (конфлікту) та моніторингу виконання сторонами угоди за результатами медіації.

[1] Бондарчук Н., Бугайчук А. Проблеми правового регулювання медіації в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 209.

[2] Розман Ю. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення приватно-правових спорів. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 253–254.

Потрібен час для виявлення недоліків та прогалин у правовому регулюванні медіації для досягнення її кінцевої мети. «Як показує світова практика, будь-яка демократична країна, що шукає шляхів задоволення всезростаючого попиту суспільства на ефективну і неупереджену систему правосуддя, має створити повноцінний комплекс різноманітних дієвих процедур врегулювання спорів. У зв'язку з цим в Європі здобув великої прихильності рух із запровадження медіації, про що свідчить значна кількість міжнародних інструментів Європейського співтовариства та Ради Європи. Медіація – це визнана світовою спільнотою реальність, ефективний спосіб вирішення конфліктів, альтернативна форма вирішення спорів, що дозволяє знайти життєздатне рішення, яке максимально задовольняє потреби сторін, залучених у суперечку»[1]. Тобто медіація як процедура реалізується за допомогою договірних засобів.

У цьому контексті варто зазначити, що майнові та немайнові права, які виникають у юридичних та фізичних осіб як учасників правовідносин, реалізуються ними як юридично рівними учасниками та базуються на вільному волевиявленні і майновій самостійності. Це так само свідчить про необхідність закріплення на законодавчому рівні базових правових умов проведення медіаційних процедур, які не будуть обмежувати свободу волі сторін спору, а в процесі вироблення та прийняття компромісного рішення у справі не будуть порушувати прав людини та основоположних свобод.

З приводу медіаційних угод у науковій літературі висловлюються думки, що «медіаційну угоду з точки зору можливості затвердження її судом слід розглядати як вид мирової угоди, якій притаманні певні особливості щодо укладення, але які не мають вирішального значення щодо встановлення особливостей процесуальної форми затвердження її судом»[2]. «Категорія «медіаційний договір» є збірним поняттям, яке об'єднує два види відповідних договорів, що мають різну правову природу залежно від моменту їх укладення: 1) медіаційний

[1] Подковенко Т. Медіація: міжнародно-правові стандарти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4 (12). С. 52.

[2] Рябченко Ю. Ю. Розвиток гарантій реалізації прав сторін щодо застосування медіації у цивільному судочинстві. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матер. Міжн. наук.-практ. конф.: у 2 т., м. Одеса, 19 травня 2017 року / Мін-во освіти і науки України; Нац. ун-т «Одеська юри-дична академія» та ін.; ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Т. 2. С. 658.

договір, укладений у спорі, щодо якого не було розпочато судове провадження, є цивільно-правовим договором; 2) медіаційний договір, укладений у спорі, щодо якого було розпочато судове провадження, є окремим видом мирової угоди»[1].

Тобто у науці під медіаційними угодами розуміють домовленості сторін щодо врегулювання спорів (конфліктів), які оформлюються у формі мирової угоди чи цивільно-правового договору. Однак вітчизняний закон про медіацію закріплює дещо інший підхід. Зокрема, у ст. 1 аналізованого закону визначено, що медіаційна угода – письмова угода учасників правовідносин про спосіб врегулювання всіх або певних конфліктів (спорів), які виникли або можуть виникнути між ними, шляхом проведення медіації. Медіаційна угода може укладатися у формі медіаційного застереження в договорі або у формі окремої угоди; договір про проведення медіації – угода про надання послуг з проведення медіації з метою запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору), укладена сторонами можливого або наявного конфлікту (спору) та медіатором (медіаторами) у погодженій ними усній чи письмовій формі, яка відповідає вимогам закону; угода за результатами медіації – угода, що фіксує результат домовленості сторін медіації у погодженій між ними усній чи письмовій формі з урахуванням вимог закону[2].

Наведена термінологія, на наше переконання, вносить певну нормативну плутанину, а саме: «медіаційна угода – письмова угода…» і тут же «договір про проведення медіації – угода про надання послуг…», і далі «угода за результатами медіації – угода…». Видається, що у питанні нормативного визначення правового зв'язку сторін спору (конфлікту) та медіатора законодавець врегулював питання зрозуміліше; варто лише внести зміни у визначення поняття у частині того, що договір про проведення медіації – це домовленість, а не угода. У визначенні понять «медіаційна угода» та «угода за результатами медіації» намагання надати цим документам обов'язкової письмової форми призвело до того, що у їхніх нормативних дефініціях втрачено головний зміст самих домовленостей, що досягаються за результатами переговорів та є основними, ключовими результатами, заради яких такому правовому явищу, як медіація, надана правової форми.

[1] Огренчук Г. О. Правове регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно-правових спорів: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. С. 9.
[2] Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Голос України*. 2021. № 236. 14 груд.

Розберемо докладно. У науковій літературі зазначається, що «сьогодні єдиною підставою виникнення медіаційних відносин в Україні є договір. Причому можна виділити два етапи договірних відносин, що є підставою для виникнення медіаційних правовідносин: укладання договору між сторонами спору про досягнуту ними згоду на проведення медіації та укладання договору про проведення медіації між сторонами спору та медіатором»[1]. Тобто у сфері медіації угоди мають декілька видів:

– перший вид – це домовленості сторін про застосування медіаційної процедури у разі можливого виникнення спору (конфлікту) під час виконання договірних зобов'язань. Така домовленість сторін може оформлюватися так: а) «медіаційне застереження у договорі», яке оформлюється у окремий пункт, розділ чи параграф у договорі, що укладається сторонами. Таке медіаційне застереження, як результат домовленості сторін, оформлюється для надання правової визначеності щодо дій кожної зі сторін у разі виникнення між ними конфліктів (спорів) щодо виконання договірного зобов'язання, що є предметом укладеного між ними договору; б) «медіаційна угода» у формі самостійного документа, де закріплено домовленість сторін щодо проведення медіації у разі виникнення конфлікту (спору);

– другий вид – це договір про проведення медіації, предметом якого є надання послуг з проведення медіації. Ця домовленість сторін оформлюється договором, де сторонами виступають сторони спору (конфлікту) та медіатор. Виникає запитання: з огляду на те, що в Україні діє Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації)[2], медіація виступає як соціальна послуга, і відповідно застосовувати до неї положення ЦК України буде неправильним. Для об'єктивності викладу матеріалу варто зазначити, що з прийняттям закону про медіації названий державним стандарт, імовірно, буде змінено, але питання про медіацію як послугу залишається, і питання про галузеву специфіку порядку визначення умов договору про проведення медіації також залишається відкритим;

---

[1] Огренчук Г. О. Договори про проведення медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «ПРАВО». 2015. Вип. 30, т. 1. С. 147.

[2] Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації): наказ Міністерства соціальної політики України від 17.08.2016 № 892. *Офіційний вісник України*. 2016. № 77. Ст. 2586.

– третій вид – це «угода за результатами медіації», якою закріплюються результати домовленості сторін у процесі примирення та пошуку компромісного, оптимального рішення у справі.

Водночас привертає до себе увагу той факт, що у законодавстві поняття медіаційних угод, переважно, визначається через поняття «угода», що, по суті, не можна визнати правильним, проте це не є головною проблемою. Правильно було б говорити про договори як домовленість сторін. По-перше, це одразу відсилає нас до нормативних положень про договірні зобов'язання, по-друге, розкриває увесь спектр правових можливостей щодо забезпечення виконання договірних зобов'язань, притягнення винної сторони за невиконання договірного зобов'язання тощо. Це є важливим у медіації внаслідок того, що правила проведення медіації визначаються на договірній основі та закріплюються відповідним договором. Щодо першого виду угод у сфері медіації, вони можуть бути визначені як цивільно-правові договори, а от «договір про проведення медіації» та «угода за результатами медіації», відповідно до чинного законодавства, «залишились» з неповною мірою визначеною правовою природою. Із Закону випливає лише те, що це домовленість сторін – договір. Але договорів дуже багато, всі вони мають договірну природу, умови ж реалізації договорів є різними. Щонайменше самостійні умови реалізації мають цивільно-правові договори різних видів, трудові договори (контракти), адміністративні договори, зовнішньоекономічні контракти тощо. Отже, констатації договірної природи «угоди за результатами медіації» не достатньо.

Працюючи над удосконаленням термінологічних понять у Законі України «Про медіацію», зокрема щодо угод у сфері медіації, доцільно виходити з науково обґрунтованих висновків щодо таких угод. Зокрема, ми погоджуємося з Г. О. Огренчук у тому, що існує «дві групи договорів, пов'язаних з вирішенням спору за допомогою медіації. По-перше, це договори, спрямовані на виникнення медіаційних відносин. Вони супроводжують окремі етапи звернення до медіації: договір між сторонами спору про досягнуту ними згоду на проведення медіації та договір про проведення медіації між сторонами спору та медіатором. Друга група договорів, що укладаються у зв'язку з проведенням медіації, – медіаційні договори»[1].

[1] Огренчук Г. О. Правове регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно-правових спорів: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. С. 184.

Тобто варто розмежувати договори, пов'язані з проведенням медіації, та договори, які закріплюють результати розв'язання спору (конфлікту) між сторонами. При цьому окрему увагу необхідно приділити питанню забезпечення виконання договорів, укладених за результатами проведення медіації. Це стосується, зокрема, правових спорів. Пропонуємо виходити з базових умов Директиви 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21.05.2008 щодо деяких аспектів медіації у цивільних і комерційних справах, де у ст. 6 «Забезпечення примусового виконання угод, укладених у результаті медіації», закріплено, що держави-члени повинні забезпечити можливість для сторін або для однієї з них за явної згоди інших вимагати, щоб зміст письмової угоди, укладеної в результаті медіації, був виконаний. Зміст такої угоди підлягає виконанню, за винятком випадків, коли її положення суперечать законодавству[1].

І в контексті забезпечення примусового виконання угоди, укладеної за результатами медіації, постає інша проблема, якій вітчизняний законодавець приділив недостатньо уваги. Так, здатність медіації долати конфронтацію сторін спору передусім забезпечена її принципами, що, за твердженням Ю. Д. Притики, є вихідними і визначальними правовими ідеями, положеннями та засадами, які становлять процедурне та організаційне підґрунтя здійснення процедури медіації і спрямовані на ефективне, взаємоприйнятне, законне розв'язання конфлікту між учасниками спору[2]. Тобто серед вихідних ідей медіації, зокрема щодо правових спорів, є ідея законного розв'язання спору (конфлікту), а отже, домовленості, що досягаються сторонами, повинні базуватися на принципі верховенства права та його складниках.

Принцип законності в альтернативному вирішенні спорів полягає у вимозі чіткого слідування вимогам законодавства як сторін, так і третьої особи, у разі її участі у вирішенні спору альтернативними способами[3]. Стаття 21 Закону України «Про медіацію» закріплює, що

---

[1] Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. Official Journal of the European Union. 24.5.2008. L 136/3-L 136/8.

[2] Притика Ю. Д. Зміст та класифікація принципів медіації. Бюлетень *Міністерства юстиції України.* 2010. № 10. С. 92.

[3] Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 244 с.

«угода за результатами медіації не повинна містити положень, що порушують права та інтереси інших осіб, інтереси держави або суспільні інтереси»[1]. Але цього не достатньо для того, щоб забезпечити втілення принципу верховенства права в процесі захисту прав, свобод та законних інтересів у правових спорах шляхом медіації.

Викладене дає підстави стверджувати, що для розвитку медіації як договірної форми захисту прав та законних інтересів людини і громадянина необхідно внести зміни до Закону України «Про медіацію», зокрема:

– мають бути нормативно визначені термінологічні поняття щодо угод, які укладаються у сфері медіації, таким договорам слід надати чіткої галузевої приналежності, адже сам факт договірної природи таких угод не розкриває базових засад правового регулювання порядку укладання і досягнення домовленостей у таких договорах, а також їхнього виконання. Зважаючи на той факт, що головною метою медіації як процедури примирення сторін є розв'язання спору (конфлікту) на взаємоприйнятних умовах, необхідно приділити більше уваги домовленості сторін, яка в Законі названа «угода за результатами медіації»;

– «при застосуванні процедури медіації в юридичних справах, зокрема тих, що виникають у цивільних відносинах, необхідно пам'ятати і, відповідно, закріпити законодавчо, що принципи медіації мають охоплювати й принцип верховенства права. Також для розв'язання юридичних справ шляхом медіації необхідно передбачити засоби гарантування дотримання сторонами домовленостей, що викладені в угоді за результатами медіації. У такий спосіб вітчизняний закон про медіації буде наближений до базових умов медіації у цивільних і комерційних справах, закріплених Директивою 2008/52/ЄС»[2];

– медіація як договірний процесуальний правовий спосіб захисту прав та законних інтересів людини і громадянина є новим, але вельми затребуваним, правовим явищем у вітчизняному праві, що потребує подальшого розвитку на засадах свободи волі учасників правовідносин, де свобода волі виступає стрижнем цієї форми захисту прав та законних інтересів людини і громадянина.

---

[1] Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Голос України*. 2021. № 236. 14 груд.

[2] Костюченко О. Є., Маноєнко А. О., Атаманчук Н. І. Медіаціяяк форма захисту цивільних прав. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 55–56.

Якщо медіація та медіаційні угоди є альтернативною формою захисту прав та законних інтересів, яка за своєю сутністю є процесуальним виразом захисту, то в контексті самозахисту договір як правова форма є зовнішнім закріпленням договірних способів захисту, закріплених нормами матеріального права. Важливо зауважити, що форма захисту і способи захисту мають на меті забезпечення реалізації прав та обов'язків учасників правовідносин і тому їх необхідно розмежовувати.

У цьому аспекті необхідно погодитися з твердженням С. Я. Вавженчука, який, досліджуючи охорону й захист трудових прав працівників обґрунтував, що «форму захисту трудових прав слід розглядати не лише як регламентований процес, процедури, що здійснюються юрисдикційними органами, але й весь комплекс внутрішньоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних трудових прав та законних інтересів, що, по суті, віддзеркалює і неюрисдикційну форму захисту трудових прав»[1]. Попри те, що це твердження стосується захисту трудових прав, воно розкриває сутність форми захисту як інструменту у царині приватного права. Вважаємо, що такий підхід до форми захисту як багатовекторного явища розкриває правові можливості, за межами юрисдикційної форми захисту, для підтримки правопорядку та верховенства права у приватній сфері суспільних правовідносин.

Отже, для характеристики договірних форм захисту прав та законних інтересів людини і громадянина, за межами юрисдикційних форм захисту, необхідно зупинися на третейському розгляді спорів. Так, відповідно до Закону України «Про третейські суди», третейський суд – недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин[2].

Тобто третейський розгляд як договірна форма захисту прав та інтересів базується на угоді зацікавлених осіб щодо вирішення спору, зокрема й тих, що виникають із цивільних правовідносин. Третейський суд як незалежний орган вирішує спір між сторонами у порядку,

---

[1] Вавженчук С. Я. Охорона та захисту трудових прав працівників: підручник. 2-ге вид. Харків: Право, 2018. С. 267.

[2] Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. *Офіц. вісн. України.* 2004. № 23. Ст. 1540.

закріпленому у Законі України «Про третейські суди». Той факт, що захист прав та інтересів осіб третейським судом може мати місце тільки у разі взаємної згоди сторін, то це дає підставу віднести таку форму захисту до договірної форми.

«Щодо історії розвитку третейського розгляду на українських землях, то слід зазначити, що цю форму вирішення спорів широко застосовували в Київській Русі вже у період середньовіччя. Головне призначення третейського суду в Київській Русі полягало не у суворому дотримуванні букви закону, а у припиненні ворожнечі, розбрату, що відображувалося у його назві того періоду – compromissum, що в перекладі з латини означало – позасудова угода про те, щоб віддати спір на розгляд третейському судді. Таке головне призначення третейського суду відображувалося й у формуванні його складу: до третейських судів обирали не стільки знавців закону, скільки «добрих людей», тобто добрих й у громадянському, й у моральному розумінні»[1].

Тобто третейський розгляд спорів для вітчизняного суспільства є історично обумовленим і таким, що здатен примирити сторони конфлікту шляхом винайдення прийнятного для сторін рішення щодо задоволення їхніх інтересів. Певною мірою третейський розгляд спорів є проявом цивілізованого погляду на спір та усвідомлення того, що спори мають вирішуватися не шляхом конфронтації, а шляхом досягнення домовленостей, які створюють правові умови вирішення спору без залучення держави та її органів. Правові властивості договору не як підстави виникнення спору, а як способу захисту прав та інтересів, що заснований на угоді сторін, дозволяють мінімізувати негативні сторони юрисдикційних форм захисту, зокрема щодо строків розгляду спору та подальшого виконання рішення, прийнятого юрисдикційним органом.

Також варто зазначити, що третейський розгляд в Київській Русі передбачав вирішення спору не професійними суддями чи правниками, а громадянами, які користувалися повагою та авторитетом у сторін спору. Вирішення спору із залученням таких осіб, як третейських суддів мало на меті припинити спір із максимальним урахуванням інтересів його сторін, а не з позиції формального його врегулювання

[1] Спектор О. Особливості розвитку та застосування альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів в Україні. *Український часопис міжнародного права.* 2013. № 1. С. 135.

відповідно до законодавства. Це не свідчить про те, що третейський розгляд є засобом «обходу» законодавства для задоволення інтересів однієї зі сторін спору, а є договірною формою захисту прав та інтересів на основі домовленості сторін. Загалом можна стверджувати, що розвиненість третейського розгляду спорів є результатом розвитку громадянського суспільства, яке прагне до мінімізації конфліктів та пошуку балансу інтересів сторін у процедурі вирішення спору.

В обґрунтування вагомості й актуальності розвитку третейського розгляду спорів у сучасній правовій демократичній Україні зазначимо, що вітчизняне законодавство у ч. 1 ст. 7 Закону України «Про третейські суди» закріплює, що «в Україні можуть утворюватися та діяти постійнодіючі третейські суди та третейські суди для вирішення конкретного спору (суди ad hoc)»[1]. Тобто на законодавчому рівні створено правові умови для формування й функціонування постійнодіючих третейських судів, що утворюються недержавними суб'єктами і третейських судів для вирішення конкретного спору, які в силу ч. 6 ст. 8 названого Закону утворюються відповідно до третейської угоди сторін.

При тому, що третейський розгляд спорів передбачає певну автономію волі сторін у процесі розгляду спору, з договірного ракурсу, такий розгляд «має на меті винесення обов'язкового для сторін спору рішення на підставі правозастосовної діяльності третейського суду…, тобто щодо державного судочинства третейський розгляд, що здійснюється в Україні третейськими судами та міжнародним комерційним арбітражем, виступає альтернативною юрисдикційною формою захисту»[2]. Отже, «третейська угода – угода сторін про передачу спору на вирішення третейським»[3] робить можливим розгляд спору поза межами судової системи України з одночасним отриманням рішення третейського суду яке, як і рішення судового органу, є обов'язковим для виконання. Тобто рішення третейського суду, згідно із законом, має

[1] Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. *Офіц. вісн. України.* 2004. № 23. Ст. 1540.

[2] Балух С. В. Нормативно-правові основи формування системи альтернативного вирішення спорів в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 163.

[3] Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. *Офіц. вісн. України.* 2004. № 23. Ст. 1540.

обов'язковий характер для сторін спору. У цьому аспекті принциповим є те, що нормативно дозволені свободи сторін спору в процесі третейського розгляду завершуються на етапі прийняття третейським судом рішення у справі, що розглядалась, а з моменту винесення рішення у справі воно стає обов'язковим для виконання сторонами спору, що розглядався.

Розвиток громадянського суспільства в Україні, розширення демократичних засад життєдіяльності, посилення правової складової суспільного життя вимагають не лише подолання правового нігілізму, удосконалення законодавства, мінімізації корупційних ризиків, цивілізованого розгляду спорів, а й розвитку прогресивних форм та способів мінімізації конфронтації між різними соціальними групами, учасниками правовідносин тощо.

«Будь-яка держава, яка функціонує на правових та демократичних засадах, зацікавлена в існуванні належно функціонуючої судової системи та альтернативних механізмів вирішення правових спорів, серед яких важливе місце займає й інститут третейського судочинства. Його наявність є показником високого рівня розвитку громадянського суспільства та його взаємозв'язку з державною, стимулом розвитку та вдосконалення національної судової системи й забезпечення захисту інтересів суб'єктів відповідних відносин. Третейський суд є своєрідною альтернативою офіційній системі правосуддя в державі та дає можливість сторонам цивілізованим шляхом врегулювати конфліктну ситуацію, не залучаючи при цьому державний суд»[1].

Третейський розгляд як альтернативний спосіб вирішення спорів і як договірна форма захисту прав та інтересів людини і громадянина дозволяє змістити державно-примусовий (публічний) аспект розв'язання правових спорів у бік приватноправового (договірного) регулювання. Це надає сторонам спору широкі правові можливості захисту своїх прав та інтересів договірними процедурами без залучення держави. Зокрема, відповідно до нормативних положень ст. 28 Закону України «Про третейські суди», правила третейського розгляду у третейському суді для вирішення конкретного спору визначаються цим Законом та третейською угодою. Правила третейського

[1] Стеценко В. Ю., Кіндзера Р. І. Реформування третейського суду в рамках проведення судової реформи в Україні. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/36044/Stetsenko%20V.pdf?sequence=1

розгляду, визначені угодою сторін відповідно до частини першої цієї статті, не можуть суперечити обов'язковим положенням цього Закону, які не надають сторонам права домовлятися з окремих питань. Правила третейського розгляду постійно діючим третейським судом визначаються регламентом третейського суду, який не повинен суперечити цьому Закону. З питань, не врегульованих регламентом третейського суду або третейською угодою у третейському суді для вирішення конкретного спору щодо правил третейського розгляду, третейський суд застосовує норми цього Закону та може визначити власні правила третейського розгляду лише в тій частині, що не суперечить принципам організації та діяльності третейського суду, які визначені цим Законом. Строки вчинення процесуальних дій, передбачені цим Законом, можуть бути продовжені лише за спільною згодою сторін та складу третейського суду, яким вирішується спір. Про продовження строку третейського розгляду постановляється відповідна ухвала»[1].

Тобто третейський розгляд спору, як і розгляд спору у юрисдикційних органах, здійснюється за відповідною процедурою. Але процесуальне законодавство України не може доповнюватися самими судами, а третейські суди мають правову можливість з питань, неврегульованих законом, самостійно встановлювати правила третейського розгляду. Також третейський розгляд дещо «м'якше» оперує строками процесуальних дій, надаючи сторонам право за взаємним волевиявленням продовжити такі строки, а це істотно відрізняє третейський розгляд спору від судового розгляду.

Науковці аргументують, що «перевагами розгляду спорів у третейському суді (арбітражі) є нерозголошення процедури. Таке провадження, включаючи усне слухання, проходить на закритому засіданні. Як сторони, так і суддя (судді) зобов'язані не розголошувати будь-які відомості, отримані під час розгляду спору. Конфіденційність дає змогу зберегти в таємниці від громадськості, засобів масової інформації та конкурентів важливу інформацію комерційного, виробничого чи особистого характеру; неупередженість судді (арбітра). Сторони обирають його на власний розсуд. Третейські судді (арбітри) можуть бути різних професій та громадянами різних держав. Основна умова –

[1] Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 23. Ст. 1540.

незалежність і об'єктивність під час розгляду та вирішенні спорів; рішення суду підлягає виконанню всіма сторонами спору; таке судочинство допомагає заощадити час і кошти»[1].

На наше переконання, конфіденційність процедури третейського розгляду спору та можливість обрання неупередженого судді створюють конкретні умови для мінімізації корупційних ризиків при розгляді спору, а також ризику розголосу обставин, які сторони не бажають розголошувати на загал. Фактично ці умови розгляду подекуди є визначальними для сторін щодо обрання третейського розгляду для вирішення спору.

«Найбільш наочним прикладом реалізації права на альтернативні способи захисту, яке будується на приватно-правовій автономії особливості та принципах самоорганізації соціальних спільнот упродовж багатьох сторіч, є третейський розгляд. Цей важливий елемент саморегулювання соціуму у різноманітних сферах життєдіяльності є невід'ємним атрибутом ефективно функціонуючого механізму правопорядку, свідчить про високий рівень правосвідомості населення у правовій державі, про наявність злагоди у суспільстві і забезпеченість справедливості та демократії»[2]. Погоджуючись з цим твердженням, зазначимо, що третейський розгляд за своєю сутністю, як договірна форма захисту прав та інтересів, є одним із елементів механізму правового регулювання.

«Говорячи про перспективи розвитку законодавства про третейське судочинство, необхідно зазначити, що третейські суди будуть розвиватися і будуть потрібні до того часу, доки вони будуть більш ефективніші, ніж державні суди. Необхідно втілювати у законодавство про третейське судочинство елементи електронного судочинства, розгляд спорів у третейських судах за допомогою систем відеоконференцій, залучати процедури медіації до спору, що розглядається третейським судом. Вважаємо, що законодавче закріплення взаємодії третейського розгляду з іншими альтернативними способами

[1] Соркін І. В. Альтернативні механізми врегулювання спорів у сфері фінансових послуг: світовий досвід та реалії України. *Фінанси України*. 2013. № 10. С. 17.

[2] Притика Ю. Д. Законодавчі перспективи регламентації здійснення третейського розгляду в Україні. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3–4. С. 316.

вирішення спорів також буде спрямоване на підвищення ефективності діяльності постійно діючих третейських судів»[1].

Частково погоджуємося з наведеним, зокрема щодо шляхів розвитку третейського розгляду справи із запровадженням сучасних телекомунікаційних технологій, то це має значно полегшити процес розгляду спору, але щодо розвитку третейського судочинства залежно від діяльності державних судів ми не погоджуємося. Це пояснюється тим, що третейська угода щодо такого розгляду є альтернативою судового розгляду, де процедура вирішення спору та процесуальні строки подекуди є більш гнучкими, ніж процесуальний закон. Ефективність чи неефективність державних судів не пов'язана зі створенням та розвитком договірних (альтернативних) форм захисту прав та законних інтересів. Варіативність обрання процедури вирішення спору між сторонами спрямована на створення правових умов реалізації автономії волі учасників правовідносин. Третейський розгляд як договір на засіб захисту прав й інтересів має на меті розширення неюрисдикційних форм захисту, що притаманно демократичній, правовій державі. Водночас рішення третейського суду, будучи обов'язковим для виконання сторонами, забезпечує правову перспективу добровільного його виконання, що, безумовно, є бажаним для учасників спору.

«Важливим моментом третейського розгляду є той факт, що сторони, які уклали третейську угоду, беруть на себе обов'язок добровільно виконувати рішення третейського суду. Відмова зобов'язаної сторони добровільно виконати рішення третейського суду суперечить етичним нормам та звичаям ділового обігу нашої країни. Для того щоб рішення третейського суду можна було виконати незалежно від волі однієї зі сторін, передбачений відповідний правовий механізм. У разі невиконання рішення третейського суду сторона, на користь якої винесене рішення, має право звернутися із заявою про видачу виконавчого листа на примусове виконання. Така заява направляється або безпосередньо в компетентний суд, або через третейський суд, який виніс рішення»[2]. Тобто правове регулювання третейського розгляду не позбавляє сторони права на примусове виконання рішення третейського суду.

[1] Козирєва В. П., Гаврилішин А. П. Законодавство України про третейські суди:основні закономірності та перспективи розвитку. *Юридичний вісник*. 2016. № 1 (38). С. 138.

[2] Михайлов С. В. Третейський розгляд справ щодо надання неякісних медичних послуг. *Право і безпека.* 2009. № 2. С. 179–180.

Цей підхід до порядку виконання рішення є таким, що не позбавляє суб'єктів права правомочностей звернутися до держави для реалізації державно-примусового впливу на сторону спору, яка не виконує рішення добровільно всупереч раніше досягнутим домовленостям.

Характеризуючи третейський розгляд як договірну форму захисту прав та інтересіву контексті цивільного судочинства, варто зазначити, що у сучасній правовій науці тривають дискусії щодо місця третейського розгляду спорів у загальному механізмі захисту порушеного права. Зокрема, висловлюються тези про те, що «третейське судочинство не може бути безумовною альтернативою цивільному судочинству та повинно діяти як додаткова гарантія захисту порушеного права»[1]. С. О. Короєд наголошує, що «третейський розгляд має бути лише додатковою (досудовою) формою захисту порушеного права та передбачати можливість перегляду (повторного вирішення) в компетентному державному суді по суті спору, який було попередньо вирішено третейським судом»[2]. Такий підхід має право на існування, зважаючи на ст. 55 «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом» Конституції України. Водночас варто зазначити, що право на судовий захист, закріплене в Основному Законі, стосується прав і свобод людини і громадянина, а підвідомчість справ третейському суду, згідно зі ст. 6 Закону України «Про третейські суди», поширюється не лише на спори, що виникають з цивільних правовідносин, а й з господарських правовідносин. Виходячи саме з підвідомчості справ третейським судам у спорах, що виникають з цивільних правовідносин, перспективною, на нашу думку, є дискусія щодо удосконалення законодавства про третейський розгляд як досудової договірної форми захисту прав та інтересів людини і громадянина.

Загалом вищевикладене надає підставу стверджувати, що третейський розгляд спорів є договірною формою захисту прав й інтересів людини і громадянина, яка за своїм змістом є альтернативою судового захисту прав та інтересів. Третейські суди як постійно діючі, так і третейські суди для вирішення конкретного спору (суди adhoc), не будучи органами судової гілки влади, в процесі розгляду спору, що виник між сторонами, сприяють мінімізації конфронтації у суспільстві.

---

[1] Короєд С. О. Третейське судочинство: питання трансформаціїу досудову форму захисту прав. *Судова апеляція.* 2014. № 2(35). С. 67.
[2] Там само. С. 63.

Отже, такі договірні форми захисту прав та інтересів людини і громадянина як медіації та третейський розгляд виступають варіативними шляхами захисту прав та інтересів людини і громадянина, що загалом сприяє демократизації суспільних відносин та підвищує рівень зрілості громадянського суспільства. На сьогодні, за законодавством України, медіація є позасудовою, як правило, досудовою формою захисту прав та інтересів, а третейський розгляд характеризується як альтернатива судовому розгляду. У перспективі розвитку законодавства про медіацію і третейські суди важливим є зосередження уваги на створенні таких правових умов реалізації цих договірних форм захисту, щоб не звужувати правових можливостей звернення за захистом прав та інтересів до юрисдикційних органів, зокрема судів, адже рівень держава є основним арбітром у вирішенні спорів (конфліктів). При цьому компетентності, професіоналізм, знання норм матеріального і процесуального права у посадових осіб, наділених повноваженнями вирішувати юридичні спори, є такою, що сприяє їх розгляду відповідно до принципу верховенства права.

У підсумку зазначимо, що медіація як договірна форма захисту прав та інтересів людини і громадянина виступає правовим засобом вирішення спорів (конфліктів) у позасудовому порядку. Третейський розгляд як правовий інструмент, що за сутністю є договірною формою захисту, виступає альтернативою судовому розгляду у спорах, що виникли з цивільних правовідносин. Перспективи розвитку обох аналізованих договірних форм захисту прав та інтересів людини і громадянина прямо пов’язані з розвитком громадянського суспільства в Україні та демократичних правових засад цивілізованого вирішення спорів між учасниками правовідносин. Договірні форми захисту прав та інтересів, що базуються на угоді сторін, є діяльністю зацікавлених осіб у вирішення спору (конфлікту) за межами діяльності юрисдикційних органів, наділених державно-примусовими функціями.

РОЗДІЛ 3
ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ ПРАВОВІДНОСИН

3.1. Способи захисту прав людини у сфері соціального забезпечення

Формування нової національної системи соціального забезпечення населення та створення сприятливих умов для достатнього життєвого рівня людини є першочерговим завданням для соціальної держави.

Система соціального забезпечення спрямована на соціальну реабілітацію осіб і підтримку їхньої життєдіяльності незалежно від статі, віку та інших факторів[1].

Система соціального забезпечення та соціальної підтримки, що була створена в СРСР, значною мірою була успадкована сучасною Україною, становлення якої ознаменувало останній етап формування та розвитку державної системи соціального забезпечення[2].

Соціальна держава – це демократична і правова держава, яка має високорозвинену соціально орієнтовану економіку, що дає змогу проводити ефективну соціальну політику і реально гарантувати соціально-економічні права людини та соціальний мир у країні[3].

Основними ознаками соціальної держави є: наявність статусу демократичної і правової держави та розвиненого громадянського суспільства; побудова соціально-орієнтованої, стабільної і збалансованої ринкової економіки; належність до групи індустріальних та розвинених країн, де галузі сфери послуг сягають двох третин сумарно виробленого продукту чи доходу; має соціальне законодавство, що ґрунтується на принципі соціальної справедливості і своєчасно реагує на всі соціальні ризики, що переслідують людину; фактичне створення державою необхідних передумов для самостійного забезпечення

---

[1] Задорожній Ю. Юридичні позиції Конституційного суду України у сфері соціальних прав: до питання забезпечення єдності судової практики. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: збірник матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4 вересня 2020 року. Київ: 2020. С. 36.

[2] Утвенко В. В. Система соціального забезпечення та соціальної підтримки: навч. посіб. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. С. 22.

[3] Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина: навч. посіб. Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2016. С. 13.

працездатною людиною гідного життя для себе та своєї сім'ї, а також вжиття державою заходів щодо підтримки непрацездатних груп населення принаймні на рівні реального прожиткового мінімуму; визнання і реальне забезпечення гарантій соціально-економічних прав людини і громадянина[1].

За роки незалежності України значно оновлена правова база соціального забезпечення з урахуванням вимог міжнародних стандартів. Держава намагається своєчасно реагувати на соціальні негаразди. Проте через відсутність продуманої, науково обґрунтованої програми нормотворчої діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади у цій сфері починають накопичуватись певні проблеми, які негативно впливають на гарантування реалізації людиною її права на соціальне забезпечення. Збільшилася кількість правових актів, які регламентують одні і ті самі суспільні відносини. Розширюється практика призупинення надання окремих видів соціального забезпечення, розміри деяких соціальних виплат, передбачених законами, не відповідають тим, які реально виплачуються. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування, наприклад, регламентується законами, які перевантажені статтями організаційного характеру, що ускладнює користування цими правовими актами, оскільки норми, які стосуються управління та компетенції страхових фондів, цікаві лише професіоналам. На думку Н. І. Луцької, для зручності користування їх доцільно зосередити в окремому законі. Недостатньо якісно здійснюється і підготовка законопроєктів, що призведе у майбутньому до внесення у них численних змін. Під впливом численних виборчих процесів приймаються фінансово незабезпечені закони. У багатьох випадках порядок отримання соціального забезпечення ускладнений, і людині важко подолати бюрократичні перешкоди. Цей перелік не є остаточним і вказує на потребу подальшого вдосконалення юридичних гарантій забезпечення реалізації та охорони права на соціальне забезпечення[2].

В умовах воєнного стану, коли можливості державного бюджету є вкрай обмеженими, постає питання концептуального переосмислення існуючої в країні системи соціального захисту і соціального забезпечення

[1] Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина: навч. посіб. Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2016. С. 13–14.

[2] Луцька Н. І. Соціальний захист населення та забезпечення прав людини. *Агросвіт*. 2013. № 22. С. 59–60.

населення України. Доцільність реформування системи соціального захисту і соціального забезпечення (далі – Система) нами було обґрунтовано у попередніх працях[1; 2; 3]. Водночас констатуємо, що суттєвих змін не відбулося. До сьогодні не здійснено концептуальне переосмислення діючої системи, не визначено її модель. Видатки з бюджету на забезпечення соціальних гарантій щорічно збільшуються.

Наведемо окремі тези діючої в Україні системи соціального захисту і соціального забезпечення.

1. Відсутність єдиного кодифікованого акта (кодексу або основ законодавства), у якому встановлювалися б загальні підходи до регулювання системи соціального захисту та соціального забезпечення, а також вичерпний перелік критеріїв і підстав, що дають право на соціальний захист з боку держави та визначають характер і обсяг державних соціальних гарантій.

Натомість діюча Система базується на великій кількості законодавчих і інших нормативно-правових актів. Так, державну політику у сфері соціального захисту та соціального забезпечення визначають близько 30 законодавчих актів, серед яких провідне місце належить законам України, указам Президента та постановам Кабінету Міністрів України. Різноманітні пільги, соціальні виплати та соціальні послуги в Україні безпосередньо передбачені у 58 законах та більше ніж 120 підзаконних нормативно-правових актах. Крім того, чинні законодавчі і нормативно-правові акти містять «радянський» (соціальне забезпечення, пільги, соціальні і компенсаційні виплати) і новітній європейські підходи (соціальні послуги, соціальна робота, житлові субсидії).

Ще одним суттєвим недоліком чинних нормативно-правових актів, що визначають державну політику у сфері соціального захисту та соціального забезпечення, є те, що в них здебільшого відсутні чітко визначені показники результативності, які б дали змогу оцінити актуальний стан реалізації та ефективність державної політики. Зазначимо, що значна частина актів чинного законодавства у сфері соціального

[1] Чеховська І. В. Правові підстави запровадження сімейного оподаткування в Україні. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право).* 2011. № 4 (55). С. 160–168.

[2] Чеховська І. В. Державна соціальна допомога сім'ям в Україні: аналіз правозастосовної практики. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4. С. 255–261.

[3] Чеховська І. В. Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2013. 736 с.

захисту та соціального забезпечення або окремі їх положення на сьогодні втратили актуальність чи ніколи не застосовувалися на практиці, проте формально продовжують діяти.

2. Щорічне необґрунтоване зростання видатків у Державному бюджеті України. Акцентуємо увагу на те, що найбільш видатковою статтею Зведеного бюджету України, обсяг якої перевищує навіть видатки на охорону здоров'я, освіту та економічну діяльність, є «Соціальний захист та соціальне забезпечення». Наприклад, 2008 року видатки за статтею «Соціальний захист та соціальне забезпечення» становили майже 34,7 млрд грн, або 21,7 % усіх видатків Зведеного бюджету України, що становило 8,3 % ВВП[1]. 2022 року сума видатків сягнула вже 37,5 млрд грн, що становило майже 23 % усіх видатків Зведеного бюджету України[2]. Отже, спостерігаємо стабільну тенденцію до зростання видатків Зведеного бюджету України, що в умовах воєнного стану є неприпустимим.

Необґрунтованість полягає у тому, що планування бюджетних коштів на фінансування пільг окремим категоріям громадян залежить не від кількості пільговиків та вартості послуг, а від фінансових можливостей держави. Видатки на надання пільг практично плануються не органами місцевого самоврядування, яким делеговано повноваження щодо фінансування пільг, а центральними органами виконавчої влади. Натомість органам місцевого самоврядування, які безпосередньо здійснюють призначення та надання пільг громадянам, просто доводяться централізовано розраховані показники.

3. Декларативний характер більшості соціальних допомог. Акцентуємо увагу і на те, що переважна більшість соціальних стандартів залишаються деклараціями через застарілість та неефективність діючих механізмів соціального захисту, неадресність, зрівняльний характер і невідповідність реальним потребам українського суспільства діючої системи соціального захисту та соціального забезпечення, а також неефективність і непрозорість системи бюджетного фінансування соціальних видатків держави.

---

[1] Соціальний захист населення у 2020 році. Статистичний збірник / Державна служба статистики України. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_szn_2020.pdf

[2] Про Державний бюджет України на 2022 рік: Закон України від 02.12.2021 № 1928-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text

До того ж, розмір виплат суттєво не впливає на матеріальний стан їх отримувачів. Так, у розрахунку на одну особу соціальні видатки в Україні є одними з найнижчих у світі (2019 року вони становили 1 677 дол. США на рік. У зазначений період нижчими були тільки відповідні показники у Кореї та Мексиці)[1].

4. Велика кількість отримувачів соціальних виплат і пільг.

Окремо варто зауважити, що в Україні загальна чисельність громадян, які мають право на використання тих або інших видів пільг, встановлених чинним законодавством, становить близько 15 млн[2]. Проте більшість передбачених чинним законодавством соціальних виплат не спрямовуються чітко тим категоріям громадян, що дійсно їх потребують. Це призводить до неефективного використання бюджетних коштів та нерівності, що виникає у системі соціального захисту та соціального забезпечення. Так, окремі види соціальних виплат призначаються без урахування реальних доходів громадян (домогосподарств), які претендують на їх отримання.

5. Суттєвого вдосконалення, на нашу думку, потребує система міжбюджетних трансфертів на фінансування видатків у сфері соціального захисту та соціального забезпечення – більшу частку бюджетного фінансування слід спрямувати на надання соціальних послуг у громадах, а не утримання громіздкої системи бюджетних установ стаціонарного типу, як це відбувається зараз.

Акцентуємо увагу на те, що нами наведено окремі тези, що характеризують діючу систему. Проте обґрунтованою, на нашу думку, є теза про доцільність концептуального реформування діючої в Україні системи соціального захисту та соціального забезпечення. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне:

1. Обрати найбільш оптимальну для України консервативну модель соціальної політики. Така модель запроваджена у Австрії, Голландії, Німеччині, Італії і Франції. Ця модель передбачає наявність корпоративної системи соціального захисту в рамках підприємств. Уряд використовує соціальне партнерство як механізм узгодження інтересів

[1] Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. К.: Центр громадської експертизи, 2019. 104 с.

[2] Соцзахист в Держбюджеті – 2022. Аналіз Асоціації міст України. URL: https://auc.org.ua/novyna/soczahyst-v-derzhbyudzheti-2022-analiz-asociaciyi-mist-ukrayiny

робітників і роботодавців. Варто зауважити, що бюджетні відрахування на соціальні заходи приблизно дорівнюють страховим внескам працівників і роботодавців, а основні канали перерозподілу перебувають або в руках держави, або під її контролем. Водночас держава прагне надавати перевагу системі страхового захисту. Саме завдяки цьому розмір соціальної допомоги перебуває у пропорційній залежності від трудових доходів і розмірів відрахувань на страхові платежі. Більш детальний аналіз цієї моделі й обґрунтування доцільності її запровадження в Україні наведено нами у монографії «Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації»[1].

2. Провести аудит усієї системи діючих пільг, соціальних та компенсаційних виплат, зокрема переглянути перелік критеріїв та підстав, на основі яких громадянам надається право на соціальний захист з боку держави. У попередніх публікаціях ми звертали увагу на так звані «тіньові сім'ї», які отримують виплати і мають пільги[2]. Варто також забезпечити баланс потреб і можливостей їх фінансування з державного бюджету в умовах воєнного стану.

3. Розглянути можливість запровадження альтернативних форм соціальної підтримки населення в Україні. Так, у попередніх працях ми обґрунтовували доцільність запровадження сімейного оподаткування[3]; [4] як однієї з альтернативних форм соціальної підтримки. Це дозволить знизити навантаження на державний бюджет і, на нашу думку, запровадження сімейного оподаткування могло б забезпечити справедливий перерозподіл податкового навантаження між платниками з різним складом сім'ї, уникнути маргіналізації сімей і стати реальною мірою щодо реалізації і перетворення в життя закріплених у Конституції України прав людини.

---

[1] Чеховська І. В. Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2013. 736 с.

[2] Чеховська І. В. Соціальний захист одиноких матерів: аналіз основних положень законодавства. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика*). 2017. № 1 (5). С. 191–201.

[3] Чеховська І. В. Правові підстави запровадження сімейного оподаткування в Україні. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право).* 2011. № 4 (55). С. 160–168.

[4] Чеховська І. В. Міжнародний досвід правового регулювання сімейного оподаткування. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право).* 2012. № 1 (56). С. 148–157.

4. Розробити і прийняти Соціальний кодекс (здійснивши попередній аналіз чинних законів й інших нормативно-правових актів на відповідність Європейській соціальній хартії[1]), орієнтований на консервативну модель, у якому встановлювалися б загальні підходи до регулювання системи соціального захисту та соціального забезпечення, а також вичерпний перелік критеріїв і підстав, що дають право на соціальний захист з боку держави та визначають характер і обсяг державних соціальних гарантій.

5. Делегувати повноваження щодо планування і розпорядження бюджетними ресурсами на соціальний захист та соціальне забезпечення, надання пільг, призначення і здійснення соціальних виплат та організації надання соціальних послуг органам місцевого самоврядування.

Основним Законом нашої держави та суспільства є Конституція України[2], яка відіграє основоположну роль у системі соціального захисту та визначає, що громадяни мають право на соціальний захист, зокрема й на соціальне забезпечення. Багато статей Конституції України підкреслюють мету держави – соціальний захист людини (статті 3, 8, 23, 24, 26, 46, 48, 49, 52, 56, 64).

Конституцією України[3] визначено основний принцип політики держави в галузі забезпечення прав людини і громадянина, а саме: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3 Конституції України). Конституція України[4] містить фундаментальні засади захисту суб'єктивних прав, якими безпосередньо на підставі Конституції гарантується звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина (ч. 3 ст. 8 Конституції України).

---

[1] Європейська соціальна хартія. 18.10.1961. Турін. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_300#Text

[2] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

[3] Там само.

[4] Там само.

Крім того, в Конституції України[1] зазначено, що виключно законами України визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення, засади регулювання праці й зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства, виховання, освіти, культури та охорони здоров'я, екологічної безпеки (ст. 92 Конституції України), право на соціальний захист гарантується системою соціального страхування та соціального забезпечення. Разом з тим одним із видів соціального забезпечення є виплата пенсій, які повинні забезпечувати рівень життя людей, не нижчий від прожиткового мінімуму.

Конституція України досить чітко визначає систему органів та посадових осіб різних рівнів, які повинні захищати права і свободи людини і громадянина, а саме це: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, підсистема судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, інші правоохоронні органи України.

Зазначимо, що за законодавством України соціальне забезпечення об'єктивується засобом надання певних матеріальних благ і сервісних послуг. Ними є грошові виплати, натуральні види соціальної допомоги та соціальні послуги. Грошові виплати (одноразові, періодичні) є матеріальними благами. До них належать пенсії, допомога у разі тимчасової непрацездатності, при вагітності та пологах, допомоги малозабезпеченим і багатодітним сім'ям, особам з інвалідністю, грошові надбавки для догляду за хворими, самотніми особами похилого віку, малолітніми дітьми, допомога сиротам тощо. Цінність грошових виплат полягає у тому, що вони становлять матеріальну основу для задоволення особистих потреб. Натуральні види соціальної допомоги є наступним видом матеріальних благ соціального забезпечення. Такими видами допомоги є протезування, автомобілі, коляски для задоволення індивідуальних потреб осіб з інвалідністю, осіб похилого віку. Здебільшого таке забезпечення надається понад грошові суми, або на їх заміну. Соціальні послуги є ще одним видом соціального сервісного забезпечення, що становить комплекс правових, економічних,

[1] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

психологічних, оздоровчих, освітніх, медичних, реабілітаційних заходів, спрямованих на окремі особи чи соціальні групи, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують державної допомоги з метою поліпшення їхньої соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя[1].

За стандартами Ради Європи і Європейського Союзу соціальне забезпечення віднесено до системи, яка включає, крім соціального забезпечення (через соціальне страхування), також інші форми соціального захисту, зокрема державну соціальну допомогу, а також спеціальний і особливий (додатковий) соціальних захист для окремих категорій населення. Таке розуміння має важливе значення для національного законодавства, оскільки в Україні все ще немає загального закону про соціальний захист населення[2]; [3].

Зазначимо, що законодавство про соціальне забезпечення в Україні суттєво просунулося вперед, і якщо в сучасній науковій літературі досить повно висвітлено зміст соціального забезпечення, то поняття «соціальний захист», як правова категорія, поки ще не визначено, й у цьому напрямі робляться лише перші кроки[4].

Отже, поняття «соціальне забезпечення» та «соціальний захист» не мають офіційного визначення в національному законодавстві. Відтак неоднаковість застосування термінів «соціальне забезпечення» та «соціальний захист» у міжнародно-правових актах, Основному Законі України та законодавчих актах, а також різні підходи авторів у науковій літературі до трактування сутності цих понять потребують подальшого наукового аналізу цієї проблеми.

Існування великої кількості точок зору, поглядів та позицій призводить до відсутнрсті єдності у розумінні, що, без сумніву, ускладнює правозастосування, тому потребує детального дослідження з

[1] Задорожній Ю. Юридичні позиції Конституційного суду України у сфері соціальних прав: до питання забезпечення єдності судової практики. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: збірник матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4 вересня 2020 року. Київ: 2020. С. 35–36.
[2] Дутчак А. В. Соціальне забезпечення громадян: сучасний стан та перспективи розвитку. *Молодий вчений.* 2017. № 5(45). С. 569. Травень.
[3] Клименко А. Л. Соціальний захист і соціальне забезпечення в умовах євроінтеграції України: окремі аспекти. *Теорія і практика правознавства.* 2017. Вип. 2(12). С. 2–3.
[4] Клемпарський М. М. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Право і безпека*. 2003. № 3, т. 2. С. 91.

метою переосмислення, і в подальшому – надання власного визначення дефініціям. Як правильно зазначає С. М. Синчук, проблема полягає у відсутності законодавчих дефініцій і певній невпорядкованості законодавчого використання термінів «соціальний захист» і «соціальне забезпечення»[1].

У національному законодавстві вживаються два терміни – «соціальне забезпечення» та «соціальний захист». Наприклад, Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 № 796-XII, Закон України «Про соціальний захист дітей війни» від 18.11.2004 № 2195-IV, Закон України «Про ратифікацію Угоди між Україною та Португальською Республікою про соціальне забезпечення» 21 грудня 2011 № 4209-VI, наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з організації роботи із соціального забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей у Міністерстві оборони України» від 15.02.2010 № 61 тощо.

Зауважимо, що терміни «соціальне забезпечення» та «соціальний захист» є загальновживаними в міжнародній правотворчій практиці. Якщо проаналізувати міжнародні документи, які приймалися у певні часи і містили категорії «соціальне забезпечення» та «соціальний захист», то можна побачити, що у більшості випадків ці категорії використовувалися як синоніми. Наприклад, «Соціальне забезпечення в цілях соціальної справедливості та справедливої глобалізації: періодичне обговорення проблем соціального захисту (соціального забезпечення) згідно з Декларацією МОП про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації», Доповідь VI, Міжнародна конференція праці, 100-а сесія, Женева, 2011 р.; Резолюція та Висновки щодо періодично обговорюваних проблем соціального захисту (соціального забезпечення). Міжнародна конференція праці, 100-а сесія, Женева, 2011 р., у Попередньому протоколі (Женева, 2011 р.), № 24: Доповідь комітету з періодично обговорюваних проблем соціального захисту.

[1] Раневич Орест. Про використання термінів «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» в нормативно-правових актах України. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 9. С. 92.

Національне законодавство не розрізняє терміни «соціальне забезпечення» та «соціальний захист» і називає одні й ті ж самі заходи в одних документах соціальним захистом, а в інших – соціальним забезпеченням. Якщо ж керуватися семантикою слів, які входять до складу зазначених конструкцій, то ці терміни не можна вважати тотожними. На думку О. Ю. Кісіль, необхідно погодитися з позицією закордонних учених, за якою під час використання слова «захист» повинно йтися про оберігання певного права, у нашому випадку – права на соціальне забезпечення[1].

Термін «соціальне забезпечення» вживається у міжнародних документах, прийнятих у другій половині XX ст.: Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права тощо. Цей термін застосовується і в українському законодавстві, зокрема у Концепції соціального забезпечення населення України та деяких інших документах. Проте у ст. 46 Конституції України вживається термін «соціальний захист».

М. Чорна стверджує, що «поняття соціального захисту, що почало активно використовуватися в роки незалежності України і було закріплене в Основному Законі нашої держави, порівняно із широко вживаним до 1991 року поняттям соціального забезпечення, має таке специфічне навантаження, як захист від негараздів трансформаційного періоду, ризиків переходу від соціалістичної економіки до ринкової»[2].

Р. П. Підлипна вважає, що поширення терміна «соціальний захист» пов’язане із прийняттям Закону про соціальний захист («Social Security Act») 1935 р. у США. У буквальному перекладі термін «security» має декілька значень, основні з яких: безпека, охорона, захист, забезпечення, гарантування. У перекладі з англійської мови слово «social» означає «суспільний», «соціальний»[3].

Зауважимо, що уже після закріплення в Конституції України права на соціальний захист виникло чимало наукових дискусій щодо відсутності в законодавстві чіткого розмежування права на соціальний захист і права на соціальне забезпечення, зокрема національне законодавство

[1] Кісіль О. Ю. Загальні підходи до розуміння категорії «соціальне забезпечення». *Право і безпека*. 2011. № 5. С. 179.

[2] Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 153.

[3] Підлипна Р. П. Система соціального захисту населення в Україні в сучасних умовах: сутність і основні складові. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі.* 2015. № 1(1). С. 17.

не розрізняє їх і називає одні й ті самі заходи в одних документах соціальним захистом, а в інших – соціальним забезпеченням, крім того, поняття «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» не мають офіційного визначення в національному законодавстві, що містить певні складності в його розумінні (правозастосуванні), а також різні підходи авторів у науковій літературі до трактування сутності цих понять.

Частина 1 ст. 46 Конституції України зазначає, що «громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом»[1], тобто соціальний захист не обмежується забезпеченням у випадку настання ризику[2].

На підставі змісту ст. 46 Конституції України[3] соціальний захист включає в себе і термін «соціальне забезпечення», тобто соціальний захист – це поняття ширше, що містить у собі елементи, які не входять до складу соціального забезпечення. У зв'язку з цим завдання правової науки полягає в тому, щоб визначити та обґрунтувати це поняття[4].

Ю. Кириченко вважає, що «закріплення в конституційній нормі терміна «соціальний захист» не є вдалим для позначення правової категорії, оскільки він позбавлений конкретного змісту. Тому вчений пропонує словосполучення «соціальний захист, що включає право на забезпечення» виключити з тексту ч. 1 ст. 46 Конституції України, замість якого включити термін «соціальне забезпечення», якого буде достатньо для охоплення всіх його форм і видів і яке, за словами П. М. Рабіновича та О. З. Панкевича, «є більш вдалим, ніж «соціальний захист» ... та більш привабливим». На доцільність застосування саме терміна «соціальне забезпечення» вказує і Н. Б. Болотіна»[5].

---

[1] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

[2] Баранник Л. Б. Соціальний захист громадян: навч. посіб. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2017. С. 10.

[3] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

[4] Клемпарський М. М. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Право і безпека.* 2003. № 3, т. 2. С. 91.

[5] Кириченко Ю. Право людини на соціальне забезпечення в конституційних нормах України та зарубіжних держав: порівняльно-правовий аналіз. *Национальный юридический журнал: теория и практика:* научно-практическое правовое издание Республики Молдова. 2014. № 6 (10). С. 52.

Тому, на його думку, потрібно чинну ст. 46 Конституції України викласти в новій редакції: «Кожен має право на соціальне забезпечення після досягнення пенсійного віку, у разі втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від нього обставин та в інших випадках, передбачених законом»[1].

Іншої думки С. О. Устинов, який зазначає, що Конституція України є Основним законом, на якому ґрунтується національне законодавство, складовою якого є законодавство з соціального забезпечення. Враховуючи дефініцію, закріплену в ч. 1 ст. 46 Конституції України стосовного того, що «громадяни мають право на соціальний захист ..., вважаю, що термін «соціальне забезпечення» є складовою поняття «соціальний захист», але не буде помилкою до законодавчого визначення вищезазначених термінів, використовувати ці терміни як синоніми[2].

В. В. Криворучко вважає, що термін «соціальне забезпечення» є загальновживаним як у теорії, так і у національній та міжнародній правотворчій практиці. На думку вченого, якщо проаналізувати нормативно-правові акти, які приймалися у певні часи і містили категорії «соціальне забезпечення» та «соціальний захист», то можна побачити, що у більшості випадків ці категорії використовувалися, як синоніми[3].

Підтримуємо думку М. Чорної, що в чинному законодавстві має бути проведена уніфікація понятійного апарату, а саме – здійснене формулювання єдиних термінів для однотипних суспільних явищ та законодавче їх закріплення[4].

Потрібно зазначити, що серед науковців немає єдиної думки щодо змісту поняття «соціальне забезпечення» як правової категорії та його співвідношення з поняттям «соціальний захист».

Найбільш чисельною є група науковців, які обґрунтовують самостійність понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» і вважають перше з них ширшим за змістом, а друге – складовим елементом першого.

---

[1] Кириченко Ю. Право людини на соціальне забезпечення в конституційних нормах України та зарубіжних держав: порівняльно-правовий аналіз. *Национальный юридический журнал: теория и практика:* научно-практическое правовое издание Республики Молдова. 2014. № 6 (10). С. 54.

[2] Устинов С. О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Юридична наука і практика.* 2011. № 2. С. 94.

[3] Криворучко В. В. Соціальне забезпечення: теоретичні проблеми. *Вісник ХНУВС.* 2013. № 4(63). С. 219.

[4] Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 152.

Соціальне забезпечення (соціальний захист) – система суспільно-економічних заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення населення від соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві та ін.). Як соціально-економічна категорія, соціальне забезпечення є відносинами щодо перерозподілу національного доходу з метою забезпечення встановлених соціальних стандартів життя для кожної людини в умовах дії соціальних ризиків[1].

А. О. Медвідь вважає, що «у поняття соціального захисту та соціального забезпечення науковцями вкладається різний зміст, виходячи із індивідуального тлумачення ними цих термінів, ступеня узагальнення тощо: деякі їх ототожнюють, інші розмежовують, але різниця також є досить умовною та не досить зрозумілою. Проте, на думку вченого, дослідження позицій вчених-правників у цій сфері дозволяє стверджувати, що соціальний захист – це комплекс організаційних, юридичних, економічних і фінансових заходів, спрямованих на подолання несприятливих наслідків соціальних ризиків за рахунок не заборонених законом джерел фінансування»[2]. Враховуючи те, що «соціальне забезпечення та соціальний захист не є тотожними поняттями та співвідносяться як частина і ціле, соціальне забезпечення являє організаційно-правову діяльність держави, яка виражається лише у матеріальній допомозі та соціальному обслуговуванні осіб, які зіштовхнулися з життєвими обставинами, що визначаються суспільно значимими на цьому етапі розвитку держави, за рахунок державних та місцевих бюджетів та інших не заборонених законом джерел фінансування»[3].

В. В. Криворучко категорію «соціальне забезпечення» визначає, як систему державних та недержавних заходів, спрямованих на забезпечення матеріальними засобами та соціальними послугами населення у випадку настання соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, безробіття, вагітність та пологи тощо)[4].

---

[1] Утвенко В. В. Система соціального забезпечення та соціальної підтримки: навч. посіб. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. С. 8.

[2] Медвідь А. О. Поняття права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2016. № 21. С. 94.

[3] Там само.

[4] Криворучко В. В. Соціальне забезпечення: теоретичні проблеми. *Вісник ХНУВС.* 2013. № 4(63). С. 220.

На думку О. В. Тищенко, соціальне забезпечення – це діяльність державних та недержавних суспільних органів з надання систематичної допомоги та підтримки тим категоріям населення, які опинилися в складних життєвих обставинах на рівні, не менше встановленого державою прожиткового мінімуму[1].

С. О. Устинов вважає, що «соціальне забезпечення» – це організаційно-правова діяльність держави, спрямована на матеріальне забезпечення громадян у випадку настання обумовлених законодавством соціальних ризиків за рахунок фондів соціального страхування та виплат із державного та місцевих бюджетів та інших обумовлених законодавством коштів[2].

О. Ю. Кісіль під соціальним забезпеченням пропонує розуміти «комплекс заходів, спрямованих на забезпечення гідного рівня життя особи, з огляду на виникнення соціально значущих обставин (старість, хвороба, інвалідність тощо) або характер чи умови праці»[3].

А. В. Дутчак соціальне забезпечення визначає як систему державних і суспільних заходів з матеріального забезпечення громадян на випадок старості, інвалідності, хвороби, в разі втрати годувальника та в інших установлених законодавством випадках[4].

М. М. Клемпарський дійшов висновку, що точки зору науковців із цього питання можна згрупувати в три групи. Перша до соціального забезпечення відносить заходи, що пов’язані тільки з соціальним страхуванням найманих працівників. Друга – тільки ті заходи, які пов’язані з забезпеченням матері і дитини, громадян у старості і в разі непрацездатності. Третя включає в обсяг поняття соціального забезпечення всю сукупність соціально-економічних «заходів з надання благ із суспільних фондів споживання, що утворюються державою за рахунок суспільства та спрямовані на відшкодування громадянам втраченого заробітку у випадку настання непрацездатності поза прямим зв’язком з результатами їх праці[5].

---

[1] Тищенко О. В. Сутність соціального забезпечення: доктринальні погляди. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 148–149.

[2] Устинов С. О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 93–94.

[3] Кісіль О. Ю. Загальні підходи до розуміння категорії «соціальне забезпечення». *Право і безпека*. 2011. № 5. С. 179.

[4] Дутчак А. В. Соціальне забезпечення громадян : сучасний стан та перспективи розвитку. *Молодий вчений*. 2017. № 5(45). С. 569. Травень.

[5] Клемпарський М. М. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Право і безпека.* 2003. № 3, т. 2. С. 91.

І. М. Михайловська, О. В. Неліпович зазначають, що соціальне забезпечення як окрема форма соціального захисту населення являє собою систему виплат держави, що здійснюються на принципово інших засадах, без попередніх внесків (як це має місце у разі соціального страхування) та без огляду на потребу в цих коштах їх отримувача (як це відбувається під час надання соціальної допомоги). На думку вчених, основна функція соціального забезпечення – турбота про ті категорії населення, які в законодавчо встановленому порядку мають право на тривалу або постійну допомогу (за віком, інвалідністю, обмеженою працездатністю, відсутністю інших джерел існування) і розподіл коштів соціального захисту, виплат з соціального страхування. Вони стверджують, що соціальне забезпечення здійснюється у випадках тимчасової непрацездатності, вагітності та пологів, догляду за дитиною-інвалідом, хвороби, досягнення пенсійного віку, безробіття, смерті годувальника, нещасного випадку на виробництві, професійного захворювання тощо[1].

Розкриття та тлумачення поняття «соціальний захист» є досить дискусійним і неоднозначним у колі науковців. Р. П. Підліпна «систему соціального захисту (social safetynets) пропонує розуміти як сукупність неприбуткових програм, які ґрунтуються на принципах соціального партнерства держави, роботодавців і найманих працівників і їх об'єднань, із метою запобігання та подолання бідності, а також допомоги особам, які опинилися на межі бідності чи потребують допомоги з огляду на певні обставини та реалізуються як на державному рівні, так і приватному завдяки благодійним організаціям і неформальній допомозі приватних осіб»[2].

Поняття «соціальний захист» у широкому розумінні визначають як діяльність держави, спрямовану на забезпечення формування й розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення і ствердження у житті. У вузькому розумінні соціальний захист

[1] Михайловська І. М., Неліпович О. В. Система соціального захисту населення в Україні: сутність, основні складові та напрями вдосконалення. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2011. № 6, т. 4. С. 258.

[2] Підлипна Р. П. Система соціального захисту населення в Україні в сучасних умовах: сутність і основні складові. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2015. № 1(1). С. 18.

визначають як сукупність економічних і правових гарантій, що забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян, досягнення соціально прийнятного рівня життя[1].

На думку В. Крижної, соціальний захист у широкому значенні цього терміна є окремою ланкою суспільних відносин, сформованих у державно організованому суспільстві з метою забезпечення достатніх можливостей особи для її всебічного розвитку та нормальної життєдіяльності[2].

Соціальний захист – це система економічних, соціальних, правових, організаційних заходів, що забезпечує працездатній людині і громадянину відповідні умови для поліпшення свого добробуту за рахунок особистого трудового внеску, а непрацездатним та соціально вразливим верствам працездатного населення – гарантії у користуванні суспільними фондами споживання, матеріальну підтримку, зниження податків[3]. Соціальний захист – це багаторівнева система економічних, соціальних та правових відносин з управління соціальними ризиками суспільства для ліквідації їх небажаних наслідків та забезпечення належного рівня життя[4]. Соціальний захист – це певний механізм, за допомогою якого досягається мінімальний життєвий рівень громадян, це система заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та перспектив[5]. Соціальний захист – це діяльність держави та суспільства, що реалізується шляхом вжиття правових, економічних та організаційних заходів і спрямована на досягнення соціально прийнятного рівня життя особи,

---

[1] Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України*. 2000. № 4. С. 35–40.

[2] Крижна В. Соціальні права громадян : соціальний захист та соціальне забезпечення. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом:* збірник матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4 вересня 2020 року. Київ, 2020. С. 72.

[3] Там само.

[4] Михайловська І. М., Неліпович О. В. Система соціального захисту населення в Україні: сутність, основні складові та напрями вдосконалення. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 6, т. 4. С. 259.

[5] Москаленко В. В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави. *Наукові записки*. 2003. Т. 4. С. 42.

а також на усунення чи зменшення впливу негативних наслідків, яких зазнає особа у разі настання соціального ризику[1].

І. О. Горбань стверджує, що як на законодавчому рівні, так і в науці є наявна деяка невизначеність поняття «соціальний захист» та різні наукові підходи до використання цього терміна. Серед науковців відсутня єдина думка та єдиний підхід щодо тлумачення поняття «соціальний захист». Термін «соціальне забезпечення» є більш вузьким порівнянно з поняттям «соціальний захист». Його можна визначити як діяльність держави щодо безпосереднього матеріального забезпечення громадян при настанні так званих «соціальних ризиків», що передбачені законодавством, за рахунок грошових фондів держави, які створені для таких ризиків. Зі свого боку соціальний захист – це діяльність, політика держави, спрямована на створення таких соціально-економічних умов, які б унеможливлювали настання соціальних ризиків для суспільства. Тому, на думку вченого, термін соціальне забезпечення» є складовою поняття «соціальний захист»[2].

Н. Б. Болотіна вважає, що соціальний захист, на відміну від соціального забезпечення, передбачає гарантії щодо охорони праці, здоров'я, навколишнього природного середовища, оплати праці та інші заходи, необхідні для нормальної життєдіяльності людини й функціонування держави. Соціальне забезпечення, порівняно із соціальним захистом, є вужчим поняттям і позначає практику виплати пенсій, соціальної допомоги, надання соціальних послуг з догляду. Відповідно до міжнародних стандартів соціальне забезпечення включає також право на медичну допомогу, медичне страхування, державну підтримку сім'ї, материнства й дитинства, утримання і виховання за державні кошти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування[3].

Отже, проаналізувавши діюче законодавство та норми міжнародних актів, що визначають основні гарантії прав людини і громадянина на соціальний захист (соціальне забезпечення), з яких можна побачити, що терміни «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» є

---

[1] Рожканюк В. М. Категорія «соціальний захист» в праві соціального забезпечення України. *Науковий вісник Ужгородського університету.* 2012. Вип. 18. С. 110.

[2] Горбань І. О. Визначення сутності та співвідношення понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія».* 2014. Т. 239, вип. 237. С. 44.

[3] Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України.* 2000. № 4. С. 36.

загальновживаними в міжнародній правотворчій практиці і у більшості випадків ці категорії використовувалися, як синоніми. Погоджуємося з думкою багатьох учених, які обґрунтовують самостійність понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» і вважають перше з них ширшим за змістом, а друге – складовим елементом першого, які вважають, що в чинному законодавстві має бути проведена уніфікація понятійного апарату, здійснене формулювання єдиних термінів для однотипних суспільних явищ та законодавче їх закріплення.

Зауважимо, що у подальшому в дослідженні ми будемо оперувати терміном «соціальне забезпечення», який є загальновизнаним у міжнародній практиці.

Науковці дають різний набір ознак соціального забезпечення. Так, юристи до них відносять: 1) наявність об'єктивних підстав для забезпечення громадян певними видами соціальної допомоги; 2) здійснення фінансування соціального забезпечення за рахунок страхових фондів або з бюджету; 3) установлення в нормативному порядку умов надання певних видів соціального забезпечення; 4) закріплення в нормативних актах кола осіб, які підлягають соціальному забезпеченню та умов його надання; 5) надання соціального забезпечення на рівні відповідного соціального стандарту (як правило, не нижче від рівня прожиткового мінімуму)[1]. Економісти звертають увагу на такі ознаки соціального забезпечення: 1) воно становить собою частину суспільних відносин, що виникають під час розподілу суспільних фондів споживання: 2) здійснюється державою за рахунок суспільства; 3) має на меті задоволення особистих матеріальних потреб членів суспільства в індивідуальній формі; 4) надається замість оплати за працю або додатково до неї; 5) надається у випадках, установлених законом[2].

Соціальне забезпечення складається з кількох груп суспільних відносин: 1) відносини з формування фінансових коштів, що спрямовуються на соціальне забезпечення; 2) відносини з організації та управління соціальним забезпеченням; 3) відносини з безпосереднього надання фізичним особам відповідних видів соціального забезпечення з наперед визначених джерел фінансування[3].

---

[1] Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина: навч. посіб. Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2016. С. 23.

[2] Там само.

[3] Там само.

Право на соціальне забезпечення – одне з найважливіших соціальних прав, яке безпосередньо залежить від економічного розвитку країни й ресурсів суспільства та тісно пов'язане з правами на працю, житло, медичну допомогу тощо[1].

Категорія «право на соціальне забезпечення» розглядається як збірне поняття, що включає всі види соціального забезпечення, які передбачені чинними нормативними актами та нормативними договорами. Конституція України у ст. 46 зафіксувала не право на соціальне забезпечення, а право на соціальний захист. Соціальне забезпечення і соціальний захист розглядають як тотожні поняття[2].

Зокрема, право на соціальне забезпечення визнається державою і міжнародним співтовариством та займає чільне місце серед прав людини, оскільки ним від народження до смерті неодноразово користується кожна людина; за своєю природою суттєво відрізняється від класичних прав і потребує особливого (порівняно з іншими правами) механізму реалізації та охорони; не повною мірою у перехідний період забезпечується ідеологічними, соціальними та організаційними гарантіями; у перехідний період забезпечується державою і гарантується судовим захистом в обсягах, передбачених на відповідний рік; у вказаний період з об'єктивних причин можливе звуження його змісту та обсягу; закріплюється у нормативних актах, які застосовуються лише за наявності механізму його реалізації, зазначеного, як правило, в інших нормативних актах; є одним із основних засобів різних політичних сил для маніпуляції волею виборців у боротьбі за прихід до влади[3].

Право на соціальне забезпечення – це визнані міжнародним співтовариством та державою і зафіксовані в нормативних актах можливості людини в разі повної чи часткової втрати засобів до існування або понесення додаткових витрат, а також за станом здоров'я вимагати від уповноваженого на це суб'єкта конкретних видів соціального забезпечення з метою задоволення не нижче ніж на прожитковому рівні своїх фізіологічних, соціальних та духовних потреб[4].

---

[1] Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України.* 2000. № 4. С. 37.

[2] Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина: навч. посіб. Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2016. С. 44.

[3] Луцький А. М., Луцька Н. І., Луцький А. І. Проблеми гарантій забезпечення прав людини у сфері соціального захисту. *Економіка та держава.* 2008. № 11. С. 36.

[4] Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина: навч. посіб. Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2016. С. 44.

О. Є. Пилипенко стверджує, що «право соціального забезпечення у сучасному розумінні – це сукупність прийомів та засобів, за допомогою яких держава забезпечує необхідну поведінку учасників правовідносин»[1]. На думку В. Кадала, зазначену позицію науковець обґрунтовує таким чином: у соціально забезпечувальних правовідносинах реалізуються право на відповідне матеріальне забезпечення громадян за умови настання соціальних ризиків і обов'язки відповідних уповноважених державою органів, спеціальних фондів щодо забезпечення цього права[2].

В. Кадала пропонує розглядати понятійну категорію «право соціального забезпечення» як «пакет нормативно-правових регуляторів, які забезпечують соціальний захист індивідуумів у суспільстві та регламентують процес отримання ними державних гарантій у період настання цієї події». Учений вважає, що такий підхід до змістовності цієї категорії має такі переваги: охоплено весь спектр юридичного інструментарію, проводиться конкретизація сфери адаптації правового регулятора та визначено роль держави як гаранта соціального забезпечення кожного члена суспільства[3].

Н. І. Луцька вважає, що право на соціальне забезпечення насамперед є правом на певні блага або, іншими словами, уповноважує особу вимагати різноманітних благ, визнаних суспільством як необхідні. Це право гарантує особі за наявності відповідних умов на мінімальному рівні мати певні блага, а не отримувати їх. Це право, на відміну від класичних прав, прямо пов'язане з економічними можливостями держави і не реалізується без виділення необхідних коштів. У перехідний період закріплене в юридичних нормах право особи на певний вид соціального забезпечення не може здійснюватися в повному обсязі, не забезпечується судовим та позасудовим захистом, у багатьох випадках є декларованим і виступає орієнтиром для виконавчої влади[4].

---

[1] Пилипенко О. Є. Формування права соціального забезпечення в Україні: історичний аспект. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Управління. 2012. Вип. 4. С. 283. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_upravl_ 2012_4_38

[2] Кадала В. Осучаснення ролі та змістовності понятійної категорії «право соціального забезпечення». *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: ІІІ Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 4 вересня 2020 року. 2020. С. 47.

[3] Там само. С. 48.

[4] Луцька Н. І. Соціальний захист населення та забезпечення прав людини. *Агросвіт*. 2013. № 22. С. 58.

Отже, право на соціальне забезпечення: а) є правом на блага, тобто «правом на»; б) гарантує вимогу різноманітних благ, які визнані необхідними і його здійснення пов'язане з витратами держави; в) спрямоване на гарантування успіху, принаймні на мінімальному рівні мати певні блага, а не здобувати їх; г) впроваджується через урядові програми шляхом розподілу витрат серед усіх платників податків[1].

Необхідно зазначити, що статтею 46 Основного закону України передбачено, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Разом з тим у зв'язку зі зростанням кількості випадків невизнання права на соціальний захист, частоти його порушень, що призводить до збільшення кількості спорів у соціальній сфері, особливої актуальності набуває дослідження способів захисту права, передбаченого статтею 46 Конституції України.

Зокрема, трудовим законодавством передбачені такі способи, засоби і форми захисту трудових прав:

Способами захисту є: 1) визнання права; 2) примушення до виконання обов'язку; 3) визнання умов трудового чи колективного договору недійсними; 4) визнання факту укладення трудового договору; 5) відновлення становища, яке існувало до порушення права; 6) відшкодування витрат; 7) відшкодування шкоди; 8) компенсація моральної шкоди; 9) компенсація витрат; 10) виплата матеріальної допомоги; 11) перерахування заробітної плати у зв'язку з індексацією; 12) укладення трудового договору; 13) зміна правовідносини; 14) розірвання трудового договору; 15) зміна формулювання причини звільнення; 16) укладення колективного договору; 17) визнання наказу, розпорядження або дій власника чи уповноваженого ним органу незаконним та інші способи, передбачені законодавством[2].

Засобами захисту є: 1) позов; 2) звернення, яке може бути як у письмовій, так і в усній формі, до профспілки (якщо працівник є її членом), до КТС (якщо спір не підлягає безпосередньому розглядові

[1] Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина: навч. посіб. Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2016. С. 47.

[2] Гетьманцева Н. Д., Козуб І. Г. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав. *Адвокат*. 2009. № 11. С. 42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2009_11_7

в суді), до органів та інспекції, яка здійснює нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю; 3) факт укладення колективного чи трудового договору; 4) самозахист трудових прав, який може здійснюватися у передбачених законом формах; 5) страйк та інші засоби, передбачені чинним законодавством[1].

Формами захисту є: 1) звернення працівника до профспілкової організації для врегулювання розбіжностей, що виникли між ним і роботодавцем (у випадку якщо такий працівник є членом профспілкової організації); 2) звернення до комісії з трудових спорів; 3) звернення до суду (у випадку нестворення комісії з трудових спорів на підприємстві, в установі, організації або оскарження рішення комісії з трудових спорів); 4) звернення до інспекції або органу, що уповноважений здійснювати нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю; 5) звернення до прокурора за захистом трудових прав та інтересів[2].

На нашу думку, необхідно з'ясувати зміст понять «спосіб», «засіб» і «форма» захисту прав людини у сфері соціального забезпечення та розмежувати ці поняття, а також дослідити конкретні способи, засоби і форми захисту прав людини у сфері соціального забезпечення, передбачених законодавством у сфері соціального забезпечення.

Для початку потрібно з'ясувати, як трактуються поняття «спосіб», «засіб» та «форма». Так, «Великий тлумачний словник сучасної української мови» поняття «спосіб» визначає як певну дію, прийом або систему прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити будь-що, досягти чогось; те, що слугує знаряддям, засобом тощо у будь-якій справі, дії[3]. Засіб – це спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб[4]. Форма – це спосіб здійснення, виявлення будь-яких дій[5]. Як бачимо, такі поняття, як «спосіб», «засіб» та «форма» досить взаємопов'язані, однак – не тотожні.

Форма захисту – сукупність способів, які спрямовані на поновлення, встановлення і визнання прав і законних інтересів осіб. Форма захисту є юридичною формою. Юридична форма – це сукупність засобів, способів, дій, які спрямовані на досягнення відповідної мети.

---

[1] Гетьманцева Н. Д., Козуб І. Г. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав. *Адвокат*. 2009. № 11. С. 42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2009_11_7

[2] Там само. С. 41–42.

[3] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1375.

[4] Там само. С. 420.

[5] Там само. С. 1543.

Спосіб захисту – сукупність дій, за допомогою яких відновлюються, визнаються, встановлюються права та законні інтереси особи. Засіб захисту – це сукупність дій, спрямованих на відновлення, визнання і встановлення прав і законних інтересів особи. Спосіб захисту є засобом для форми захисту. При цьому кожний спосіб захисту має свої засоби[1].

Зауважимо, що законодавство України у сфері соціального забезпечення не містить визначення поняття способів захисту відповідного права. Разом з тим у літературі поняття способів захисту прав трактується по різному. Відтак на сьогодні як у чинному законодавстві, так і в юридичній літературі не склалося єдиної думки щодо визначення змісту поняття.

Спосіб захисту – це не фактичні, здійснювані суб'єктом захисту дії (дія), процес захисту, правоохоронна діяльність самої правомочної (потерпілої) особи чи юрисдикційна діяльність правозахисного державного органу, а модель (ідеал) можливої майбутньої поведінки (дії) право – володільця, запропонована законодавцем, набір передбачених законом прийомів, підходів, шляхів, технологій при здійсненні тих чи інших дій, якими правоволоділець може скористатися на власний розсуд). Спосіб правового захисту є моделлю (еталоном) майбутньої поведінки суб'єкта захисту. Спосіб захисту і фактичні дії щодо здійснення захисту співвідносяться один з одним, як можливість і дійсність, форма і зміст. Певний спосіб захисту, передбачений законом як стандарт майбутньої поведінки учасників захисту, перетворюється з категорії можливого (ідеального) в категорію дійсного (реального), трансформується в подальшому за бажанням правоволодільця в конкретні фактичні (реальні) дії з реалізації запропонованих законом сукупності прийомів, технологій, підходів, можливостей щодо досягнення тих чи інших цілей[2].

Способами захисту права на соціальне забезпечення є дії юрисдикційних органів, уповноваженої особи або її законного, уповноваженого, договірного представника з метою забезпечення припинення, усунення порушень права, його визнання або поновлення та

[1] Гетьманцева Н. Д., Козуб І. Г. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав. *Адвокат*. 2009. № 11. С. 37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ adv_2009_11_7

[2] Бережна І. Г. Способи захисту цивільних прав та інтересів нотаріусом. *Форум права*. 2012. № 4. С. 80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index

відшкодування шкоди, що спричинена порушенням суб'єктивного права особи на соціальний захист[1].

Спосіб захисту – конкретна дія особи щодо захисту порушених прав або законних інтересів. Результат такої дії, виражений у поновленні порушених прав або забезпеченні законних інтересів, являє собою міру захисту[2]. Разом з тим Л. О. Золотухіна звертає увагу на те, що відмінності в поняттях «спосіб захисту» й «міра захисту» настільки незначні, що в більшості випадків ці поняття є тотожними. Наприклад, поновлення на роботі водночас є способом захисту й мірою захисту[3].

К. В. Бориченко стверджує, що «проблема відсутності серед науковців одностайності щодо визначення поняття способів захисту права на соціальне забезпечення, невизначеності їх переліку не лише має теоретичне підґрунтя, а й впливає на правотворчість і правозастосовну практику. Низька ефективність законодавства у сфері соціального захисту, часті порушення відповідного права є наслідком відсутності концептуального й системного підходу до формування заходів захисту досліджуваного права, що неможливий без розробки понятійно-категоріального апарату»[4].

Науковці визначають способи захисту права, як передбачені законом дії, що безпосередньо спрямовані на захист права. Такі дії є завершальними актами захисту у вигляді матеріально-правових дій або юрисдикційних дій щодо усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав або припинення правопорушень, відновлення становища, яке існувало до порушення. Саме застосування конкретного способу захисту порушеного чи запереченого права і є результатом діяльності щодо захисту прав[5].

На думку Є. В. Краснова, при такому розумінні, по-перше, ототожнюються способи і заходи захисту. По-друге, ознака «безпосередньо спрямовані» не є кваліфікуючою. По-третє, незрозуміло, чиї це

---

[1] Бориченко К. В. Способи захисту права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2017. Вип. 42. С. 131.

[2] Золотухіна Л. О. Щодо форми захисту інтересів сторін трудових правовідносин. *Право і суспільство*. 2015. № 5–2, ч. 3. С. 111.

[3] Там само.

[4] Бориченко К. В. Способи захисту права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 42. С. 128.

[5] Про способи захисту права у публічно-правових відносинах. *Юридична газета*. 2019. № 48(702). 19 листопада. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/pro-sposobi-zahistu-prava-u-publichnopravovih-vidnosinah.html

дії: тільки громадян, громадян і органів, установ та організацій, які порушили права громадян, або третіх осіб (вищих органів, органів прокуратури та ін.)[1]. Зокрема, вчений стверджує, що під час дослідження поняття способів захисту прав потрібно виходити з ч. 5 ст. 55 Конституції України, згідно з якою кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Звідси видно, що спосіб захисту обирається громадянами, чиї права порушені, та полягає в їх діях, не заборонених законом. Ці дії можуть виражатися в направленні скарг і заяв у державні органи, органи місцевого самоврядування, організації, в усних зверненнях[2].

Разом з тим К. В. Бориченко вважає, що під час визначення поняття «спосіб захисту права на соціальне забезпечення» більш доцільно посилатись саме на дії уповноважених суб'єктів, не використовуючи при цьому категорію «засіб», оскільки останній хоч і передбачає реалізацію відповідного права, проте є лише елементом першого[3].

Зокрема, способи захисту прав можуть виходити від державних органів, органів місцевого самоврядування, установ та організацій, що надають окремі види соціального забезпечення. Так, у разі порушення громадянами своїх обов'язків у правовідносинах із соціального забезпечення державний орган, орган місцевого самоврядування, установа, організація можуть прийняти рішення про припинення виплати пенсії, допомоги, утримання з пенсій, допомоги, припинення виплати тощо.[4].

Водночас заходами захисту можуть бути визнання права, визнання недійсним акта державного органу або органу місцевого самоврядування, відшкодування збитків, компенсація моральної шкоди, припинення або зміна правовідношення та ін. Визнання права може бути здійснено будь-яким компетентним органом або установою,

[1] Краснов Є. В. Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпечення. *Актуальні проблеми теорії трудового права та права соціального забезпечення*: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Г. І. Чанишевої. Одеса: Фенікс, 2015. С. 316.
[2] Там само.
[3] Бориченко К. В. Способи захисту права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2017. Вип. 42. С. 129.
[4] Краснов Є. В. Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпечення. *Актуальні проблеми теорії трудового права та права соціального забезпечення*: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Г. І. Чанишевої. Одеса: Фенікс, 2015. С. 316.

зокрема судом, визнання ж недійсним акта державного органу, органу місцевого самоврядування – судом; суд же, як правило, виносить рішення про відшкодування збитків і компенсацію моральної шкоди[1].

Варто зауважити, що заходи захисту, на відміну від способів захисту, полягають у діях компетентних органів, установ, організацій і посадових осіб. Вони можуть застосовуватися як у відповідь на звернення громадян, чиї права порушені, так і за ініціативою цих органів, установ, організацій і посадових осіб. Зокрема, склад заходів захисту залежить від: а) форми захисту прав; б) виду порушеного права; в) характеру порушення права; г) повноважень компетентного органу, установи, організації, посадової особи, які застосовують заходи захисту; д) статусу органу, установи, організації, посадової особи, що порушують права громадян; е) змісту відповідного нормативного правового акта[2].

Разом з тим особливістю способів захисту права на соціальне забезпечення є те, що вони не завжди обираються особою, право якої порушено, що пов'язується зі значною кількістю суб'єктів відповідних галузевих правовідносин, які не можуть усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними у зв'язку з віком або станом здоров'я, проте потребують соціального захисту. Тому способи захисту права на соціальне забезпечення можуть також обиратись уповноваженим, законним або договірним представником особи, право на соціальне забезпечення якої порушено[3].

Залежно від суб'єкта, уповноваженого застосовувати передбачені законодавством способи й засоби, форми захисту права на соціальне забезпечення поділяються на індивідуальний захист (самозахист), колективний захист (через професійні спілки, громадські об'єднання, релігійні організації) та державний захист (судовий захист)[4].

Захист права на соціальне забезпечення – сукупність юрисдикційних і неюрисдикційних форм, організаційних, процедурних та процесуальних способів, матеріально-правових заходів, спрямованих

[1] Краснов Є. В. Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпечення. *Актуальні проблеми теорії трудового права та права соціального забезпечення*: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Г. І. Чанишевої. Одеса: Фенікс, 2015. С. 317.
[2] Там само. С. 316–317.
[3] Бориченко К. В. Способи захисту права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 42. С. 131.
[4] Бориченко К. В. Поняття та форми захисту права на соціальне забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 104.

на припинення порушень законодавства у сфері соціального захисту, поновлення невизнаного, оспорюваного чи порушеного права на соціальний захист і відшкодування заподіяної шкоди[1].

Т. Ю. Возгріна стверджує, що у праві соціального забезпечення склався такий порядок захисту, який реалізується переважно через органи виконавчої влади в разі порушення прав людини й виявляється як акт реагування компетентного органу, що спрямований на відновлення порушеного права. Так, юрисдикційна форма є такою, що має переважний характер, тоді як доюрисдикційна форма як спосіб урегулювання спору без звернення до компетентних органів – самозахист, громадський контроль – не набули належного законодавчого закріплення[2].

Л. О. Золотухіна стверджує, що існує безліч видів способів захисту трудових прав і законних інтересів, а саме: матеріально-охоронні способи захисту зацікавленими особами своїх прав та охоронюваних законом інтересів (наприклад, переговори, відмова від виконання роботи); процесуальні способи захисту (наприклад, стягнення грошової суми в судовому порядку)[3]. На думку вченої, різниця між зазначеними способами в тому, що матеріально-охоронні способи передбачають погоджувальний порядок вирішення трудового спору, доюрисдикційний. Процесуальні ж способи, навпаки, пов’язані з діяльністю державних органів[4].

Залежно від території, на яку поширюється компетенція органу, уповноваженого на здійснення заходів щодо відновлення чи визнання порушеного права на соціальне забезпечення, юрисдикційна форма захисту може бути поділена на національну та міжнародну. Міжнародна юрисдикційна форма захисту права на соціальне забезпечення може бути реалізована в адміністративному і судовому порядку. Міжнародний адміністративний захист права на соціальне забезпечення здійснюється шляхом реалізації Міжнародною організацією праці своїх контрольних повноважень. Міжнародна судова форма захисту права на соціальне забезпечення реалізується в результаті

[1] Бориченко К. В. Поняття та форми захисту права на соціальне забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 103.
[2] Возгріна Т. Ю. Деякі особливості захисту прав та інтересів громадян у галузі права соціального забезпечення. *Право і суспільство*. 2015. № 3, ч. 2. С. 97.
[3] Золотухіна Л. О. Щодо форми захисту інтересів сторін трудових правовідносин. *Право і суспільство*. 2015. № 5–2, ч. 3. С. 111.
[4] Там само.

діяльності Європейського суду з прав людини[1]. Зокрема, кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55 Конституції). Тобто Конституція України передбачає можливість судового захисту прав людини у сфері соціального забезпечення як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Зокрема, кожна держава – член Міжнародної організації праці, відповідно до ст. 22 Статуту організації від червня 1919 р., зобов'язується надавати щорічні звіти до Міжнародного бюро праці щодо прийнятих заходів для застосування конвенцій, ратифікованих нею. Водночас будь-яка особа або група осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного державою порушення прав, після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, може звернутись до Європейського суду з прав людини на підставі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. або протоколів до неї.

Крім того, способи захисту ділять на відновлювальні, штрафні та запобіжні. Запобіжні способи спрямовані на усунення незаконних дій (наприклад, визнання недійсними умов трудового договору, колективного договору, угоди; визнання страйку незаконним; визнання в судовому порядку недійсним нормативно правового акта). Штрафні способи тягнуть додаткові, несприятливі для правопорушників (відшкодування матеріальної шкоди, компенсація моральної шкоди). Відновлювальні способи являють собою усунення несприятливих наслідків (відновлення порушених прав, примус до виконання обов'язків)[2].

Зазначимо, що юридична наука не містить однозначного визначення і співвідношення між собою форм, способів і заходів захисту як правової категорії. У деяких випадках представники науки розмежовують між собою інструменти захисту й вважають, що форма захисту повинна наголошувати на тому, хто здійснює право на захист, тоді як спосіб – як певний суб'єкт захисту це здійснює. У деяких випадках представники науки розмежовують між собою інструменти захисту й вважають, що форма захисту має визначити того, хто здійснює право

[1] Бориченко К. В. Поняття та форми захисту права на соціальне забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 101–102.

[2] Золотухіна Л. О. Щодо форми захисту інтересів сторін трудових правовідносин. *Право і суспільство.* 2015. № 5–2, ч. 3. С. 111–112.

на захист, тоді як спосіб передбачає здійснення захисту власних прав за допомогою наявних заходів[1].

Зокрема, способи захисту трудових прав і законних інтересів формуються в межах форми захисту прав та інтересів суб'єктів права. Наприклад, у межах судової форми захисту можна виокремити такий спосіб захисту, як задоволення позову або відмова від позову; за адміністративної форми способом захисту буде задоволення або відмова в задоволенні скарги працівника. Як результат суспільної форми захисту, можна розглядати домовленості, досягнуті сторонами[2].

Водночас способи захисту права на соціальне забезпечення різняться залежно від форми захисту відповідного права, що полягає у відмінностях суб'єкта, який відповідний спосіб захисту застосовує: спеціально уповноважений орган або особа, право якої порушене, особисто чи через представника. Залежно від межі впливу на порушника спори щодо захисту права на соціальне забезпечення поділяють на відновні, такі, що припиняють порушення, та штрафні[3].

На нашу думку, оскільки від форми захисту прав людини у сфері соціального забезпечення залежить спосіб захисту, доречним буде докладніше зупинитися на понятті «форма захисту» прав людини у сфері соціального забезпечення.

Необхідно зазначити, що під формою захисту необхідно розуміти певний порядок захисту прав і законних інтересів, здійснюваний певним юридичним органом держави залежно від його природи[4]. Тобто форма захисту – порядок, процедура захисту.

Потрібно зазначити, що більшість учених вказують на існування двох форм захисту прав та інтересів, а саме: юрисдикційні форми – за участі передбачених законом органів, наділених владними повноваженнями, або громадською організацією, яка реалізує право на захист відповідно до законодавства щодо захисту прав, та неюрисдикційні форми – коли громадяни здійснюють самостійні певні дії, не заборонені законами, які спрямовані на захист порушеного суб'єктивного права або визнання законного інтересу, без звернення до компетентних органів.

---

[1] Возгріна Т. Ю. Деякі особливості захисту прав та інтересів громадян у галузі права соціального забезпечення. *Право і суспільство.* 2015. № 3, ч. 2. С. 95.

[2] Золотухіна Л. О. Щодо форми захисту інтересів сторін трудових правовідносин. *Право і суспільство*. 2015. № 5–2, ч. 3. С. 112.

[3] Бориченко К. В. Способи захисту права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2017. Вип. 42. С. 131.

[4] Золотухіна Л. О. Щодо форми захисту інтересів сторін трудових правовідносин. *Право і суспільство.* 2015. № 5–2, ч. 3. С. 110.

Юрисдикція – це повноваження певного органу або особи, передбачені законодавством або договором щодо вирішення спору або врегулювання конфлікту[1].

Юрисдикційна форма захисту трудових прав – це сукупність правових заходів у межах діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, а також громадських об'єднань з відновлення незаконно та безпідставно порушеного чи обмеженого трудового права, здійснювана в рамках встановлених законом процедур, результатом якої є рішення по суті[2].

Юрисдикційна форма захисту права на соціальне забезпечення передбачає звернення особи, право якої порушене, особисто або через законного, уповноваженого, договірного представника до державних чи інших органів, уповноважених на здійснення заходів щодо відновлення або визнання порушеного права, відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями іншого учасника соціально-забезпечувальних правовідносин[3].

Зі свого боку з урахуванням особливостей правового регулювання захисту трудових прав працівників юрисдикційну форму захисту трудових прав доцільно ще розділити на судову і несудову (особливу (в порядку підлеглості), виробничу (КТС, Трудовий арбітраж, Примірна комісія) і громадську)[4].

Неюрисдикційна форма захисту трудових прав – це сукупність засобів самих уповноважених осіб (самостійний захист), тобто працівника чи уповноваженої ним особи на представлення його інтересів за відновлення (підтвердженню) порушеного (оскарженого) трудового права без звернення за допомогою до компетентних органів і організацій[5].

---

[1] Галупова Л. І., Мартинюк І. В. Юрисдикція судових та позасудових органів у сфері захисту прав інтелектуальної власності. *Часопис цивілістики.* 2022. № 45. С. 46. URL: http://chascyvil.onua.edu.ua/index.php/chc/article/view/464/507

[2] Харчук Р. С. Класифікація та значення форм захисту трудових прав працівників. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1073. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_173

[3] Бориченко К. В. Поняття та форми захисту права на соціальне забезпечення. *Право і суспільство.* 2017. № 1. С. 101.

[4] Харчук Р. С. Класифікація та значення форм захисту трудових прав працівників. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1073. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_173

[5] Там само.

Неюрисдикційна форма захисту може бути реалізована як застосування мір оперативного впливу стосовно особи, яка порушила цивільні права, або самозахист, що розуміється як юридична можливість особи на власний розсуд і самостійно використовувати примусові засоби протидії[1].

Отже, до юрисдикційної форми захисту належить судова, адміністративна і суспільна форма захисту. До неюрисдикційної форми захисту належить самозахист.

Зауважимо, що юрисдикційна форма захисту може бути реалізована в судовому та позасудовому порядку.

Юрисдикційний судовий захист здійснюється винятково державним судом. Позасудовий спосіб захисту визначає собою дії громадян і юридичних осіб з відстоювання громадянських прав і захисту охоронюваних законом інтересів, який здійснюється ними самостійно, без звернення до суду. Позасудовий захист цивільних прав характерний тим, що особа може врегулювати всі спірні питання, пред'явивши свої вимоги безпосередньо до особи, що порушила її права, чи перешкоджає в реалізації таких прав, або звернутися до відповідних державних органів, уповноважених розглядати такі питання[2].

Варто звернути увагу на те, що позасудові способи захисту цивільних прав можуть реалізовуватись як у вже відкритому судовому процесі, так і поза ним. У першому разі суд може прийняти до розгляду справу, та ще до прийняття рішення судом сторони можуть самостійно знайти вихід із конфліктної ситуації. Таким прикладом може бути укладення мирової угоди, або угоди за результатами медіації. В іншому – разі конфлікт або спір вирішується винятково без звернення до суду як офіційного органу, що уповноважений здійснювати правосуддя. Отже, судові та позасудові способи захисту прав мають свої переваги та недоліки[3].

Так, перевагами судового захисту є: 1) обов'язковий характер рішень суду щодо вирішення спору; 2) судовий захист поширюється на необмежене коло осіб; 3) захист здійснює спеціальний орган – суд, створений тільки для розгляду спорів про право; 4) чітко розроблена

[1] Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету.* 2020. № 3. С. 47.
[2] Там само. С. 44.
[3] Там само. С. 47.

процедура встановлення й перевірки фактичних обставин і ухвалення рішення; 5) захист здійснюють кваліфіковані спеціалісти – неупереджені судді[1].

Недоліками судового захисту є: 1) довготривалість розгляду спору; 2) рішення, що приймає суд, може не задовольняти вимоги сторін; 3) судовий процес може бути емоційно та фінансово затратним[2].

Перевагами позасудового захисту цивільних прав є: 1) швидкість розгляду та вирішення спірного питання; 2) такі способи захисту є менш затратними; 3) деякі процедури характеризуються гнучкістю процесу розгляду спірного питання та не вимагають будь-якої формалізованості; 4) ці процедури можуть бути конфіденційними; 5) рішення, які приймаються в позасудовому порядку (крім звернення до органів державної влади та третейського суду), спрямовані на задоволення вимог обох сторін конфлікту[3].

Недоліками позасудового захисту цивільних прав є: 1) не всі рішення, що приймаються в позасудовому порядку, є обов'язковими для виконання сторонами; 2) сторони можуть навмисно затягувати прийняття рішення по справі[4].

Проаналізувавши переваги та недоліки цих способів захисту прав, можемо зазначити, що ефективність того чи іншого порядку захисту цільних прав буде залежати від характеру та стадії конфлікту чи спору. Так, судовий захист буде ефективний, якщо стороні необхідне рішення, що має імперативний характер, або рішення щодо визнання прав. Позасудовий захист буде ефективним, якщо сторони прагнуть зберегти добрі ділові відносини або налагодити подальшу співпрацю, а характер конфлікту є незначним, що встановлюється несуттєвими наслідками майнового чи немайнового характеру[5].

Отже, судові способи захисту цивільних прав передбачають прийняття рішення органом, уповноваженим здійснювати правосуддя, – судом. Позасудові способи можуть здійснюватися у юрисдикційній чи неюрисдикційній формі. Крім того, позасудові способи захисту

---

[1] Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету.* 2020. № 3. С. 48.
[2] Там само.
[3] Там само.
[4] Там само.
[5] Там само.

цивільних прав можуть здійснюватися як на стадії вже відкритого судового процесу, так і поза ним. Отже, на основі вищезазначеного робимо висновок, що судові та позасудові способи захисту цивільних прав повинні співіснувати як допоміжні один одному способи. Адже там, де судові способи захисту є неефективними, можуть стати ефективними саме позасудові способи, і навпаки[1].

Зазначимо, що юрисдикційний судовий порядок є найбільш поширеним способом захисту прав людини у сфері соціального забезпечення, основу правового регулювання якого становить ст. 55 Конституції України. Відтак зупинимося детальніше на особливостях судового захисту прав у сфері соціального забезпечення.

Є. В. Краснов вважає, що право на судовий захист є можливістю вимагати звіт у своїй поведінці від іншого суб'єкта правовідносин, що відбувається в межах особливих, охоронних за своєю природою правовідносин. У випадку звернення до уповноваженого юрисдикційного органу, на думку автора, реалізується інше право – право на звернення до суду[2].

На основі аналізу поняття соціального забезпечення можна стверджувати, що право на соціальне забезпечення як предмет судового захисту являє собою одне з основних соціально-економічних прав людини, яке виражається в конституційному обов'язку держави надати людині у випадку настання несприятливих наслідків соціальних ризиків засоби до існування в грошовій або натуральній формі, які забезпечували б гідний рівень життя[3].

Право на судовий захист у сфері соціального забезпечення – це самостійне суб'єктивне право фізичної особи, яке гарантує можливість у випадку ненадання пенсій, допомог та інших видів забезпечення під час настання несприятливих наслідків соціальних ризиків або надання соціального забезпечення неналежної якості або обсягу звернутися до суду з вимогою про повне відновлення порушеного права на соціальне забезпечення, включаючи компенсацію моральної шкоди[4].

---

[1] Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету.* 2020. № 3. С. 48.

[2] Краснов Є. В. Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпечення. Актуальні проблеми теорії трудового права та права соціального забезпечення: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Г. І. Чанишевої. Одеса: Фенікс, 2015. С. 318.

[3] Там само. С. 321.

[4] Краснов Є. В. Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпечення. Актуальні проблеми теорії трудового права та права соціального забезпечення: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Г. І. Чанишевої. Одеса: Фенікс, 2015. С. 321.

Зазначимо, що чинне законодавство України не містить визначення поняття права на судовий захист. Разом з тим у статті 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»[1] зазначається, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним відповідно до закону. Для забезпечення справедливого та неупередженого розгляду справ у розумні строки, встановлені законом, в Україні діють суди першої, апеляційної, касаційної інстанцій і Верховний Суд України.

Зокрема, судовий захист права на соціальне забезпечення залежно від його організаційно-правової форми й виду може здійснюватися за правилами цивільного та адміністративного судочинства. Так, у ст. 18 Кодексу адміністративного судочинства України (від 6 липня 2005 року) встановлено, що за правилами адміністративного судочинства розглядаються спори між фізичними особами та суб'єктами владних повноважень щодо обчислення, призначення перерахунку, виплати соціальних допомог, надання соціальних послуг і соціальних пільг. Відповідно до ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України (від 18 березня 2004 року) суди розглядають спори в порядку цивільного провадження щодо захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого (у цьому разі адміністративного) судочинства[2].

Разом з тим судовий порядок захисту передбачає право особи обирати або звернутися безпосередньо до суду як першої інстанції, або, у разі негативного результату розгляду в адміністративному порядку, оскаржити будь-які рішення та дії органів соціального захисту населення та пенсійного фонду, рішення про відмову у призначенні певного виду соціального забезпечення; про обсяг забезпечення (розмір пенсії, субсидії тощо), про відмову зарахування того чи іншого періоду трудової діяльності до трудового стажу, який дає підстави на пенсію тощо[3].

---

[1] Про судоустрій у статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2016. № 31. Ст. 545.

[2] Бориченко К. В. Поняття та форми захисту права на соціальне забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 102.

[3] Краснов Є. В. Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпечення. Актуальні проблеми теорії трудового права та права соціального забезпечення: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Г. І. Чанишевої. Одеса: Фенікс, 2015. С. 322.

Крім того, за правилами адміністративного судочинства, спори у сфері соціального захисту розглядаються судом за місцем реєстрації (знаходження, перебування) позивача (ч. 2 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України).

Зазначимо, що з одного боку, судовий захист права та законних інтересів працівників є найбільш тривалою з усіх інших форм захисту. З іншого – незважаючи на довгочасність судового процесу, судовий захист дозволяє вирішити справу по суті та надати правову оцінку діям сторін, між якими виник трудовий спір. Судовий захист також дає змогу для оскарження рішення суду першої інстанції до апеляційного суду, що фактично мінімізує суб'єктивізм та однобічний розгляд справи. Судовий захист, будучи однією з юрисдикційних форм захисту трудових прав та законних інтересів працівників, у підсумку завершується прийняттям рішення, яке є обов'язковим для сторін трудового спору і в подальшому має бути виконано в добровільному або в примусовому порядку. Саме судове рішення як результат розгляду трудового спору в суді відрізняє цю форму захисту трудових прав від інших форм, які хоч і передбачають прийняття рішення у справі, все ж не мають такого обов'язкового значення для працівника та роботодавця. Судове рішення не визначає правової можливості відмовитися від його виконання, крім того, невиконання судового рішення є самостійним правопорушенням, що призводить до юридичної відповідальності та негативних наслідків[1].

Тобто судовий захист трудових прав та інтересів працівників виступає необхідною умовою гарантування трудових прав. Держава в цьому процесі створює не лише правові умови реалізації таких прав, а й утворює систему судових органів влади, які мають на меті вирішувати трудові спори відповідно до встановленого порядку та процедур[2].

Неюрисдикційною формою захисту трудових прав є самозахист. Самозахистом визнаються самостійні дії працівників задля захисту порушених прав та інтересів за допомогою способів, не заборонених законодавством. Працівник може реалізувати своє право лише за допомогою способів, які не заборонені законом, і тільки в межах самозахисту.

---

[1] Мазуренко О. А. Форми та способи захисту трудових прав працівників за законодавством України. *Правовий часопис Донбасу.* 2021. № 1(74). С. 40.
[2] Там само.

Зазначимо, що важливим для самозахисту є те, що він має здійснюватися способами, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, і які повинні відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, заподіяним цим порушенням, з метою захисту правових благ, охоронюваних цивільним законодавством[1]. Відтак цей спосіб захисту є досить ефективним для захисту прав працівників, проте сучасний стан законодавства не дає можливості ефективно реалізувати працівником права на самозахист[2].

За допомогою вищезазначених положень можна виокремити деякі особливості й ознаки самозахисту: 1) самозахист виступає одним зі способів захисту кожного працівника; 2) цей спосіб захисту може здійснюватися в момент, коли порушення трудових прав працівника вже відбулося або ще продовжується; 3) самозахист здійснюється самостійними силами працівника; 4) самозахист здійснюється як у формі дії (працівник прикладає певні активні зусилля для припинення порушення), так і бездіяльності (відмова працівника від виконання трудових обов'язків); 5) цей спосіб захисту працівників може здійснюватися без звернення до державних органів або одночасно зі зверненням (наприклад, під час страйку); 6) самозахист може здійснюватися працівником лише тими засобами та способами, які не заборонені законом і не порушують права інших осіб; 7) можливість подальшого оскарження дій особи, яка самостійно захищає своє трудове право[3].

На думку Т. А. Коляди, самозахист – це спосіб (засіб) захисту трудових прав (свобод та інтересів) без звернення чи одночасно зі зверненням до уповноважених державних або громадських органів, що полягає у здійсненні працівником незаборонених законодавством дій фактичного характеру або його бездіяльності з метою поновлення прав, передбачених у порядку законодавчого та договірного регулювання трудових відносин, і усунення роботодавцем небезпечних для життя і здоров'я чинників[4].

---

[1] Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету*. 2020. № 3. С. 47.

[2] Васіна Н. В., Зіноватна І. В. Самозахист у трудовому праві: поняття, ознаки, способи та межі самозахисту. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 9. С. 145. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2020/35.pdf

[3] Там само. С. 143.

[4] Коляда Т. А. Проблема самозахисту у трудовому праві: стан наукової дискусії. *Форум права.* 2011. № 4. С. 395. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11ktacnd.pdf

Зазначимо, що самозахистом вважається можливість обрання особою, чиї права порушуються або є загроза такого порушення, самостійно та на власний розсуд обирати той чи інший спосіб врегулювання конфлікту чи вирішення спору. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. До самозахисту відносять альтернативне вирішення спору – комплекс способів врегулювання конфлікту чи вирішення спору без залучення офіційних судових органів та органів державної влади. Такими способами є медіація, мирова угода, третейський суд, врегулювання спору за участі судді, переговори без залучення третіх осіб та інші[1].

На думку О. А. Мазуренко, медіація повною мірою може бути впроваджена у трудовому праві як одна з форм захисту трудових прав та законних інтересів працівників, адже вона займає менше часу, ніж судовий розгляд справи, і за витратами ця форма захисту є менш вартісною, ніж судовий розгляд[2].

Так, сьогодні в усьому світі актуальним стає таке поняття, як «альтернативне вирішення спору» (Alternative Dispute Resolution), яке є видом самозахисту. Потрібно зазначити, що врегулювання конфліктів без звернення до судових органів історично виникло раніше за судовий розгляд. Проте тривалий період домінування держави у сфері вирішення спорів призвів до відсутності сталої правової традиції врегулювання конфлікту поза судовою системою, браку комплексних наукових досліджень щодо співвідношення судових та альтернативних або позасудових способів захисту цивільних прав та практичного досвіду у цій сфері. До альтернативних способів захисту прав належать медіація, мирова угода, врегулювання спору за участі судді, переговори без участі третіх осіб та інші, які є індивідуальними для різних країн[3].

О. А. Мазуренко дійшов таких висновків:

– по-перше, юрисдикційна та неюрисдикційна форми захисту трудових прав та законних інтересів працівників відрізняються за тривалістю розгляду справи, за способами захисту та ефективністю захисту трудових прав і законних інтересів;

---

[1] Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету.* 2020. № 3. С. 44.

[2] Мазуренко О. А. Форми та способи захисту трудових прав працівників за законодавством України. *Правовий часопис Донбасу.* 2021. № 1(74). С. 39.

[3] Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету.* 2020. № 3. С. 47.

– по-друге, діяльність державних органів щодо захисту трудових прав та законних інтересів працівників здійснюється в нормативно встановлених формах діяльності, при цьому судова форма захисту є найбільш дієвою та повною щодо правових можливостей винесення рішення у справі в усіх її аспектах та з можливістю застосування державного примусу в разі невиконання рішення суду. Суд як орган, що здійснює захист трудових прав працівника, наділений широкими повноваженнями для вибору засобів захисту трудових прав. Відповідно до положень абзацу дванадцятого частини другої статті 16 Цивільного кодексу України, суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках[1]. За правилами цивільного судочинства, суд не просто розглядає трудовий спір по суті та вирішує питання про відновлення порушеного чи оспорюваного суб'єктивного трудового права, а й вирішує майнову складову такого спору, приймаючи рішення про виплату, часткову виплату чи невиплату заявленої суми позову. Інші органами, крім суду, не наділені такою компетенцією;

– по-третє, самозахист як неюрисдикційна форма захисту трудових прав реалізується у способах, що не заборонені законом, але самозахист передбачає добровільність реалізації домовленостей, досягнутих у процесі розгляду трудової суперечки між учасниками відносин у сфері праці. Самозахист може бути результативним за умов, що інша сторона трудової суперечки не має наміру порушувати суб'єктивне трудове право працівника;

– по-четверте, до сьогодні в трудовому праві не застосовується медіація, яка цілком здатна допомогти у вирішенні низки трудових суперечок, спорів та конфліктів. Медіація може знадобитися для вирішення як колективних, так й індивідуальних трудових спорів. Основною її перевагою як форми захисту трудових прав і законних інтересів є оперативність і швидкість вирішення справи по суті. Участь медіатора як незацікавленої сторони у вирішенні спору дає змогу сторонам спору проаналізувати суперечку та добровільно досягти примирення шляхом виходу зі спірної ситуації, при цьому сторони можуть піти на поступки одна одній, чим пришвидшать закінчення

[1] Цивільний кодекс України. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461.

розгляду справи. Проте нині в Україні відсутнє правове регулювання медіації, відповідно, це перешкоджає поширенню зазначеної форми захисту на сферу трудових спорів (конфліктів)[1].

Крім того, серед різних способів захисту інтересів, передбачених чинним законодавством, є й такі, що не набули поширення й на практиці майже не використовуються, зокрема громадський порядок захисту[2]. Разом з тим серед способів захисту, які поширилися у праві соціального забезпечення, можна виокремити групу способів, які існують у межах колективно-договірного регулювання соціально-забезпечувальних відносин і закріплені в актах соціального партнерства, насамперед заходи примирливо-посередницького характеру[3].

Колективна форма захисту прав на соціальне забезпечення може реалізуватися шляхом представництва інтересів особи професійною спілкою, оскільки метою діяльності останньої є представництво не лише трудових, а й соціально-економічних прав та інтересів своїх членів, а також громадськими об'єднаннями, релігійними організаціями. Однак варто констатувати, що колективний захист права на соціальне забезпечення може бути ефективним лише за умови звернення до компетентних органів[4].

Вважаємо, що сьогодні діяльність профспілкових організацій щодо захисту суб'єктивного трудового права працівника є малоефективною, адже загальний авторитет профспілок останнім часом знижується. До того ж звернення за захистом до профспілки надає можливість мінімізувати конфронтацію сторін трудового договору, не привертаючи до трудової суперечки увагу держави. Проте звернення профспілки до роботодавця унеможливлює застосування до нього заходів примусового характеру. Навіть у разі коли суб'єктивне право працівника порушено, профспілка намагається довести роботодавцю хибність його дій щодо конкретного працівника, відновлення порушеного трудового права працівника перебуває повністю у площині вольових дій роботодавця.

---

[1] Мазуренко О. А. Форми та способи захисту трудових прав працівників за законодавством України. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 1(74). С. 40–41.

[2] Возгріна Т. Ю. Деякі особливості захисту прав та інтересів громадян у галузі права соціального забезпечення. *Право і суспільство.* 2015. № 3, ч. 2. С. 95.

[3] Там само. С. 96.

[4] Бориченко К. В. Поняття та форми захисту права на соціальне забезпечення. *Право і суспільство.* 2017. № 1. С. 103.

Тобто відновлення порушеного права чи припинення порушення відбувається добровільно. Якщо зважати на той факт, що останнім часом у всіх без винятку секторах економіки роботодавці свідомо порушують трудові права працівників, то, відповідно, й чекати на добровільну відмову від порушення трудових прав працівників не варто. Однак це жодним чином не применшує участі профспілок у захисті трудових прав працівників. Цей захист може бути ефективним, якщо порушення трудових прав працівника відбулося у зв'язку з неправильним тлумаченням законодавства або помилковим трактуванням норм трудового права[1].

Виробнича форма захисту трудових прав також є специфічною для галузі трудового права, вона полягає у зверненні працівника чи працівників з метою захисту порушених трудових прав до органів з розгляду індивідуальних та колективних трудових спорів, а саме до Комісії з розгляду трудових спорів (далі – КТС), Примірної комісії та Трудового арбітражу. Зазначені органи, відповідно до чинного трудового законодавства, є органами, правочинними здійснювати позасудовий захист трудових прав працівників та вирішення індивідуальних трудових спорів і конфліктів[2].

Державний захист трудових прав громадян включає в себе нормативно-правове закріплення трудових прав та державний нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства. При цьому нагляду та контролю притаманна, так би мовити, подвійна функція. З одного боку, держава в особі уповноважених державних органів здійснює контроль за захистом трудових прав, з іншого – держава контролює якість виконання функцій щодо нагляду та контролю за дотриманням трудового законодавства уповноваженими на те суб'єктами[3].

Водночас О. А. Мазуренко наводить характерні риси державної форми захисту трудових прав працівників: 1) звернення працівника в разі порушення його трудових прав до відповідних державних

[1] Мазуренко О. А. Форми та способи захисту трудових прав працівників за законодавством України. *Правовий часопис Донбасу.* 2021. № 1(74). С. 39.

[2] Харчук Р. С. Класифікація та значення форм захисту трудових прав працівників. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1074. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_173

[3] Бойко В. Б. До питання про місце медіації в механізмі захисту трудових прав працівників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 142. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/33.pdf

органів; 2) діяльність державних органів у сфері захисту трудових прав має три головні напрями: а) належне закріплення трудових прав працівників; б) контроль за дотриманням трудових прав працівників; в) поновлення порушених прав працівників шляхом звернення до судових органів; 3) є найбільш ефективною, адже державні органи у сфері захисту трудових прав працівників наділені широким колом владних повноважень. Ці риси державної форми захисту трудових прав включають не тільки процедурну діяльність щодо захисту суб'єктивного трудового права, а й діяльність держави щодо визнання за особою її трудових прав в об'єктивному розумінні. Такий підхід дає змогу назвати трудове законодавство державною формою захисту трудових прав та інтересів працівників, водночас такий захист не є персоніфікованим. Крім того, державна форма захисту трудових прав через нормативне закріплення трудових прав працівників робить можливим і прогнозованим захист через уповноважені органи або шляхом самозахисту[1].

В. Б. Бойко з огляду на аналіз чинного трудового законодавства України виділяє такі форми захисту суб'єктивних трудових прав і законних інтересів працівників: досудову (самозахист, захист трудових прав у КТС, за допомогою профспілок, за участю трудового колективу, у примирній комісії, у трудовому арбітражі, за участю посередника (представника, адвоката, медіатора тощо); судову (безпосередньо судами загальної юрисдикції)[2].

Отже, форми захисту відрізняються від способів захисту тим, що форми захисту визначають порядок юридичної діяльності із захисту прав людини у сфері соціального забезпечення, водночас способи захисту – передбачені законом конкретні дії, спрямовані на усунення перешкод при здійсненні суб'єктивного права.

[1] Мазуренко О. А. Форми та способи захисту трудових прав працівників за законодавством України. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 1(74). С. 39.

[2] Бойко В. Б. До питання про місце медіації в механізмі захисту трудових прав працівників. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 8. С. 142. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/33.pdf

3.2. Способи захисту прав людини у сфері інтелектуальної власності

Право інтелектуальної власності як право особи на результат творчої інтелектуальної діяльності або інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений законом, насамперед пов'язаний із творчістю і творчою інтелектуальною діяльністю людини. Творчість людини можна визначити як процес вираження і об'єктивування ідей, думок, уяви в якісно нові, невідомі раніше людству матеріальні та/або духовні цінності з метою самовираження, самоствердження, покращення чи зміни навколишнього світу. Здатність до творчої та інтелектуальної діяльності вирізняє людину серед інших живих істот і саме така діяльність може бути предметом правової охорони з боку держави. При цьому вона не залежить від віку особи, стану здоров'я, психічного стану, наявності здібностей, вмінь чи таланту, щоб бути об'єктом правової охорони, необхідною складовою її є фантазія, уява, психо-емоційний зміст якої втілюється в кінцевому результаті.

У науці цивільного права вирізняють визначення видатного українського цивіліста, основоположника розробок у сфері інтелектуальної власності незалежної України О. А. Підопригори: «Творча діяльність, або просто творчість – це цілеспрямована інтелектуальна діяльність людини, результатом якої є щось якісно нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю»[1]. Таке визначення творчості належить до вузьких підходів, де в основу покладено людську діяльність, що спрямована на створення нових матеріальних і духовних цінностей. Суб'єктом творчості є людина, а суттєвою ознакою – її новизна.

Серед споріднених визначень вирізняють такі. У тлумачному словнику зазначено, що творчість є діяльність людини, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей. Діяльність, пронизана елементами нового, вдосконалення, збагачення, розвитку[2]. У

[1] Цивільне право України: підруч.: у 2 кн. Кн. 1 / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2003. С. 540.

[2] Великий тлумачний словники сучасної української мови / уклад. і голов. ред. Бусел В. Т. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. С. 1234.

філософському енциклопедичному словнику творчість розуміється як продуктивна діяльність за мірками свободи та оновлення, коли зовнішня детермінація людської активності змінюється внутрішньою самовизначеністю[1].

Що ж до іншого підходу, то тут творчість тлумачиться широко. Жива і нежива природа наділяється творчим потенціалом. Фактично творчість ототожнюється із розвитком. В. С. Енгелмейєр розглядає творчість як одну із фаз життя, рух від старого до нового. Він наділяє творчими функціями живу природу. В. О. Пономарьов вважає, що «вираз «творчість природи» не позбавлений смислу. Творчість природи і творчість людини – лише різні сфери творчості, поза деякими сумнівами вони мають загальне генетичне коріння… Слід визнати, що творчість властива і неживій природі, і живій до виникнення людини, і людині, і суспільству. Творчість – це необхідна умова розвитку матерії…»[2].

У підтримку останнього підходу зазначимо, що ознака «цілеспрямованості» творчості не завжди відображається в її сутності. Зважаючи на те, що творчість характерна для осіб незалежно від їх віку та стану здоров'я, психічного стану, то така діяльність досить часто не є усвідомленою та не має на меті досягнення конкретного результату чи мети загалом. Проте це є творчість, яка є результатом створення чогось якісно нового чи порівняно нового.

Дитяча творчість має переважно неусвідомлений характер. Найчастіше вона проявляється спонтанно, в невимушеній (наприклад, ігровій) обстановці. Творчості дітей властива імпровізація як один зі специфічних параметрів творчості, який найчастіше виявляється саме в цьому (дитячому) віці. Діти роблять власні відкриття і створюють цікавий, часом оригінальний продукт у вигляді малюнка, конструкції, вірша тощо. Суб'єктивність новизни відкриттів та продукту – перша важлива особливість дитячої творчості. Малюючи, вирізаючи та конструюючи, дитина створює для себе суб'єктивно цінне, нове, що не має загальнолюдської новизни та цінності. При цьому першочергове значення для неї має сам процес створення продукту. Діяльності дитини притаманні емоційність, прагнення шукати й багато разів

[1] Філософський енциклопедичний словник / Шинкарук В. І., Бистрицький Є. К., Йолон П. Ф., Поліщук Н. П. та ін. К.: Абрис, 2002. С. 630.

[2] Заїченко Г. А., Сагатовський В. М., Кальний І. І. та ін. Філософія: підручник. Київ: Вища школа, 1995. С. 338.

апробувати різні рішення та отримувати від цього особливу втіху, інколи значно більшу, ніж від досягнення кінцевого результату. Це – друга особливість дитячої творчості[1].

У науці вирізняють також підхід, заснований на визначенні рівнів творчості. Як гадає А. Тейлор (1959), є такі рівні творчості: експресивна творчість – спонтанне малювання у дітей; продуктивна творчість є обмеженою і контрольованою вільною грою, постачає наукові і художні продукти; – інвентивна (винахідницька) творчість, коли винахідливість виявляється в матеріалах, методах і техніці; інноваційна творчість – поліпшення через модифікацію; творчість, що спричинює, – висунення абсолютно нового принципу або припущення, навколо якого можуть виникнути нові рухи і школи[2].

У своєму дослідженні Ф. Баррон (1981) виділяє такі характерні загальні позиції у визначенні творчості: 1. Творчість – це здатність адаптивно реагувати на потребу в нових підходах. Це, переважно, здатність осмисллено впроваджувати в життя щось нове, хоча процес може бути неусвідомлюваним або частково усвідомлюваним. 2. «Щось нове» – це, звичайно, результат процесу, здійснюваного людиною. 3. Характеристиками цих нових продуктів, процесів і людей є їхня новизна, оригінальність, доцільність, валідність, здатність задовольняти потреби, адекватність. 4. Ці творчі продукти різноманітні. 5. Багато продуктів є процесами, а багато процесів – продуктами. А людина – одночасно і продукт, і процес[3].

У наведених визначеннях досить чітко простежується підхід до творчості як до цілеспрямованої адаптивної діяльності. Такої ж позиції дотримуються деякі зарубіжні дослідники. Проте, на нашу думку, не слід звужувати творчість лише до цілеспрямованої, усвідомленої діяльності людини. Практиці відомо досить багато прикладів творчості, що містить елементи неусвідомленого. Цю думку поділяє Л. А. Мойсеєнко, зазначаючи, що творчий мисленнєвий процес, поряд із логічними послідовними кроками, містить результати, шляхи виникнення яких є неусвідомленими, тобто інтуїтивними. У дослідженнях приходить до висновків про те, що у процесі формування гіпотези

[1] Біла І. М. Психологія дитячої творчості. Київ: Фенікс, 2014. С. 15.
[2] Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. С. 8.
[3] Там само. С. 9.

розв'язку творчої математичної задачі виникають і активно функціонують неусвідомлені мисленнєві знахідки на всіх його мікроетапах. Вони можуть функціонувати як орієнтири пошукового процесу, породжувати провідну ідею розв'язку, слугувати суб'єктивній впевненості у правильності вибраного шляху розв'язання. В основі механізмів здогадки лежать дії за аналогією, комбінаторні дії, реконструктивні дії[1].

Неусвідомлений процес творчості притаманний дітям, особам з інвалідністю, а також тваринам, які неодноразово виступали саме суб'єктом створення об'єкта образотворчого мистецтва. Більше того, якщо говорити про створення продукту, об'єкта матеріального світу чи процесу та їх творця – маємо зазначити і про створення об'єктів інтелектуальної власності штучним інтелектом. Так, уже є приклади створення людиноподібним роботом на ім'я Софія автопортрету, який був проданий на аукціоні за 688 тисяч доларів та інших її малюнків. Автопортрет був створений за рішеннями, які робот ухвалила без будь-якої людської допомоги. Оскільки національне законодавство нині регулює правовідносини у сфері інтелектуальної власності лише людей як суб'єктів права, в цьому контексті виникають запитання авторства на об'єкт образотворчого мистецтва[2].

Отже, ***творчість*** варто розглядати як діяльність у процесі пізнання і перетворення навколишнього світу, в результаті якої відбуваються зміни, поліпшення навколишнього середовища, об'єктів матеріального світу чи створення нового блага. Творчість супроводжує все наше життя, стимулювання творчих процесів нині стало не тільки пріоритетним напрямом саморозвитку кожного, але й істинним показником прогресу суспільства загалом. Однією з важливих умов успішного розвитку економіки держави є не тільки визнання суб'єктами права на результатів інтелектуальної діяльності, регулювання їх правовідносин, але і забезпечення дієвого механізму права захистом від будь-яких посягань.

---

[1] Мойсеєнко Л. А. Неусвідомлені мисленнєві дії в процесі формування гіпотези розв'язкутворчої математичної задачі. *Проблеми сучасної психології:* збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-туту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. Вип. 32. С. 329, 338.

[2] Миколаєць В. А. Стан правової регламентації застосування технологій штучного інтелекту. *Ірпінський юридичний часопис*. *Серія «Право».* 2022. Випуск 1(8). С. 44–45.

Ч. 1 ст. 3 Конституції України передбачено право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Згідно зі ст. 54 Конституції України громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності[1]. Держава також визнає за кожним громадянином право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, встановлюючи водночас пряму заборону використання або поширення вказаних результатів без згоди автора, за винятками, встановленими законом.

Під захистом прав та законних інтересів суб'єктів права інтелектуальної власності розуміють передбачені законом заходи щодо їх визнання та поновлення, припинення їх порушення, а також застосування до правопорушників заходів юридичної відповідальності.

Захист прав та законних інтересів авторів та володільців охоронюваних документів реалізується через механізм, що становить систему форм, способів та засобів діяльності відповідних юрисдикційних органів та заінтересованих осіб, яка спрямована на визнання та поновлення порушених прав, припинення порушення прав і законних інтересів авторів та володільців охоронюваних документів та на застосування до правопорушників заходів державного примусу.

Зважаючи на визначення, основними елементами механізму захисту є:

1) *норми права: матеріальні* – закріплюють права та обов'язки суб'єктів права інтелектуальної власності, повноваження державних органів, що надають правову охорону об'єктам права інтелектуальної власності та здійснюють захист прав заінтересованих суб'єктів, визначають юридичний склад правопорушень у сфері інтелектуальної власності та заходи державного примусу до правопорушників; *процесуальні* – встановлюють порядок розгляду спорів, винесення щодо них рішень та ухвал, порядок оскарження та перегляду прийнятих рішень, виконання рішень, форми, способи і засоби діяльності відповідних державних органів і заінтересованих осіб щодо здійснення захисту прав інтелектуальної власності;

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 01.10.2022).

2) *суб'єкти захисту* – юридичні та фізичні особи, права яких охороняються та захищаються;

3) *юрисдикційні органи держави*, які правомочні розглядати спори у сфері правовідносин інтелектуальної та ухвалювати щодо них обов'язкові до виконання рішення про визнання та поновлення порушеного права, припинення його порушення, застосування до правопорушників заходів державного примусу.

Способом захисту прав інтелектуальної власності визнаються закріплені законодавством матеріально-правові засоби примусового характеру, за допомогою яких відновлюються (визнаються) порушені права і здійснюється вплив на порушника прав інтелектуальної власності. *Предметом захисту* є суб'єктивні права інтелектуальної власності та інтереси, які охороняються законом.

Захист суб'єктів права інтелектуальної власності здійснюється шляхом застосування визначених у законі відповідних *форм захисту*. Т. М. Ярова під формою цивільно-правового захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів розуміє комплекс внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються в рамках єдиного правового режиму і здійснюваних уповноваженими органами, а також самою уповноваженою особою (носієм права)[1]. О. В. Бігняк зазначає про те, що форма правового захисту має охоронно-правову природу, залежить від матеріально-правової вимоги та є елементом інституту захисту, що опосередковується певним процесуальним або процедурним порядком, визначеним нормами матеріального та процесуального права, що направлені на відновлювання (визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів[2] (с. 3).

Найбільш поширеною є класифікація, відповідно до якої розрізняють дві основні форми захисту прав:

1) юрисдикційну, яка реалізується шляхом звернення до державних органів та осіб, які уповноважені розглядати справи про правопорушення у сфері інтелектуальної власності та ухвалювати обов'язкові для виконання рішення. Ця форма захисту охоплює судовий та адміністративний порядки розгляду справ та застосування передбачених

[1] Ярова Т. М. Поняття і види форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. *Науковий вісник Чернівецьк. ун-ту*. Сер. Правознавство. Чернівці, 2007. Вип. 375. С. 63.

[2] Бігняк О. В. Цивільно-правовий захист корпоративних прав в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. С. 3. URL: http://dspace. onua. edu. ua/handle/11300/10739

законом заходів захисту, а також альтернативний (позасудовий) порядок. Загальною формою захисту є діяльність судів з розгляду справ про правопорушення у сфері інтелектуальної власності. Адміністративний порядок розгляду справ у науковій літературі та правозастосовній практиці визначається як спеціальна форма, що застосовується переважно як виняток із загального правила у випадках, безпосередньо передбачених законом, проте наявність цих процедур значно підсилює можливості захисту. Альтернативний (позасудовий) порядок регулюється нормами матеріального права та направлений на реалізацію захисту порушених прав на засадах рівності та добровільності;

2) неюрисдикційну, що спрямована на відновлення порушених відносин, а також усунення загрози їх порушення без звернення до судових та інших уповноважених органів. Охоплює собою дії фізичних та юридичних осіб із захисту прав інтелектуальної власності, здійснювані ними самостійно, без звернення за допомогою до державних чи інших компетентних органів.

Питання виділення *альтернативної форми* захисту прав є виправданим у зв'язку з неможливістю повною мірою віднести порядок розгляду справ до судового чи адміністративного (в межах юрисдикційної форми захисту). Альтернативна форма захисту включає розгляд справ третейським судом, медіацію, нотаріальну форму захисту та інші, що здійснюються поза межами судового порядку і засновані на добровільності та рівності учасників.

Альтернативна форма захисту прав є процедурним порядком, визначеним нормами матеріального права, що направлені на відновлювання (визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів у позасудовому порядку. Характерними для неї є позасудовий порядок, що врегульований нормами матеріального права, рівність учасників, добровільність у застосуванні та виборі відповідного виду захисту та посередника в разі його необхідності[1].

Є. О. Харитонов виділяє судову, адміністративну, нотаріальну, самозахисну та громадську форми захисту залежно від природи юрисдикційного органу, що здійснює захист, відносить до органів захисту також міжнародні інституції[2]. Зокрема, реалізація такої

[1] Бігняк О. В. Цивільно-правовий захист корпоративних прав в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія» Одеса, 2018. С. 4. URL: http://dspace. onua. edu. ua/handle/11300/10739

[2] Харитонов Є. О. Саніахметова Є. О. Цивільне право України: підручник. К.: Істина, 2003. С. 183.

особливої форми захисту, як міжнародний захист, може виражатись шляхом звернення до міжнародного комерційного арбітражу, що прямо передбачено Законом України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 року.

Н. В. Безсмертна з використанням дихотомічного критерію виділяє дві основні форми: судову та позасудову[1]. Поряд з цими двома формами захисту О. П. Загнітко виділяє досудову, в межах якої розглядає такі процедури, як фасилітація, медіація, арбітрування тощо [11, с. 165][2]. Але істотної різниці між зазначеними підходами немає, оскільки, очевидно, Н.В. Безсмертна в межах позасудової форми захисту розглядає будь-які інші процедури захисту, що вчиняються поза судом.

Найбільш наближеними до закріплених у цивільному законодавстві України положень про захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів є перелік форм захисту, наведений І. В. Венедіктовою, яка аналізує їх на предмет захисту ними охоронюваних законом інтересів: 1) захист цивільних інтересів судом; 2) захист цивільних інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування; 3) захист цивільних прав нотаріусом; 4) самозахист цивільних прав[3].

Зважаючи на практику застосування та частоту використання найбільш дієвими є саме юрисдикційні форми захисту – позови до суду (загальної юрисдикції, господарські, адміністративні), адміністративна відповідальність та кримінальне переслідування порушників прав інтелектуальної власності. Захист прав інтелектуальної власності залежно від ступеня і характеру їх порушень може передбачати настання цивільно-правової, адміністративної чи кримінальної відповідальності, яка регламентована національним законодавством.

Відповідно до ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. На виконання цієї вимоги, згідно зі ст. 15. Цивільного кодексу України, кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання[4]. Питання захисту права є

---

[1] Безсмертна Н. В. *Сучасні проблеми цивільного права*: збірник наукових праць. Київ: ВГЛ «Обрії», 2009. С. 174.

[2] Загнітко О. П. Захист прав та інтересів господарюючих суб'єктів у системі права України. *Вісник господарського судочинства*. Київ, 2001. № 4. С. 165.

[3] Венедіктова І. В. Форми захисту охоронюваних законом інтересів. *Підприємництво, господарство і право,* 2011. № 10. С. 26–29.

[4] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 01.10.2022).

складовою загального (більш широкого) поняття охорони, яке поряд із захистом права містить також і механізми його реалізації та способи запобігання можливим порушенням. Різниця між поняттям охорони та захисту права яскраво простежується в тому, що охорона права насамперед направлена на гарантування підстав набуття цивільних та господарських прав (оберігає законний інтерес), тоді як під захистом права розуміють конкретні дії, спрямовані на поновлення порушеного чи оскарженого права[1]. Правовий захист слід розуміти як систему правових норм (визначених законом форм та способів), направлених на відновлення порушених прав та забезпечення інтересів особи щодо права, належного їй на відповідному правовому титулі[2].

Механізм захисту прав та законних інтересів суб'єктів права інтелектуальної власності характеризується не лише формою, а й засобами та способами їх захисту. *Засобами захисту* є закріплені законом матеріально-правові засоби примусового характеру, за допомогою яких поновлюються (визнаються) права, що порушувалися чи заперечувалися, та здійснюється вплив на порушника суб'єктивних прав. *Способами захисту* є комплекс заходів, що їх самостійно (добровільно) здійснюють порушники чи примусово-уповноважені державні органи, та які спрямовані на припинення порушення або відновлення (визнання) порушених суб'єктивних прав власників права інтелектуальної власності. Останні знаходять своє відповідне закріплення у нормах національного законодавства.

Способи захисту прийнято розрізняти залежно від юрисдикційних органів, що здійснюють захист, та галузевої приналежності норм права, що їх передбачають, а саме: цивільно-правовий, кримінально-правовий та адміністративно-правовий захист.

Цивільно-правові способи захисту права інтелектуальної власності є передбачені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється визнання або відновлення порушеного права інтелектуальної власності, припинення порушень, а також майновий вплив на порушників. Основна мета цивільно-правової відповідальності – не покарання за недотримання встановленого правопорядку, а відшкодування заподіяної шкоди.

---

[1] Легенченко М. О. Поняття охорони й захисту права та їх співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов, В. М. Дрьомін, Ю. П. Аленін та ін.; МОН України; НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 72. С. 63.

[2] Там само. С. 61.

Поряд з цивільно-правовими способами захисту права інтелектуальної власності законодавство України передбачає також *кримінально-правову відповідальність* за деякі порушення цього права. Кримінально-правова відповідальність відрізняється від цивільно-правової тим, що порушник несе відповідальність перед державою, а не безпосередньо перед правоволодільцем.

Адміністративно-правовий спосіб захисту – це передбачені законом заходи примусового характеру, що застосовуються компетентними органами державної влади, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених прав суб'єктів права інтелектуальної власності, припинення порушень, а також майновий вплив на порушників.

За своїм змістом способи захисту, які застосовуються при юрисдикційній та неюрисдикційній формах, подібні, проте відрізняються між собою за характером впливу на правопорушників. При судовому або адміністративному порядку розгляду спорів, що виникають із правовідносин у сфері права інтелектуальної власності, за законодавством України можуть бути використані такі: припинення порушень суб'єктивних прав; відновлення порушених прав; відшкодування завданих майнових і немайнових збитків; попередження порушень суб'єктивних прав. Усі ці способи захисту є засобами державного впливу, яким властивий державний примус. Неюрисдикційні способи захисту теж включають припинення порушень суб'єктивних прав, відновлення порушених прав, відшкодування завданих майнових і немайнових збитків, проте не виступають способами державного впливу, а існують на рівні моральних унормувань і забезпечуються, відповідно, не силою державного примусу, а переконанням.

Порядок захисту прав – це застосування відповідними органами в рамках певної процедури належних способів захисту. Порядок захисту цивільних прав неодмінно характеризує форму захисту суб'єктивних цивільних прав[1], але також варто погодитись із Т. М. Підлубною, що запропоноване в літературі розуміння форми захисту цивільних прав як певного порядку захисту прав тим чи іншим юрисдикційним органом

[1] Ромащенко І. О. Порядок та форми захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів шляхом зміни та припинення правовідношення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. С. 110.

невиправдано звужує зміст форми захисту, оскільки ці поняття є самостійними за змістом, а порядок – поняття більш процесуальне[1].

Відповідно до ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Процесуальне законодавство встановлює певні правила підвідомчості (юрисдикції) судам певних справ. Так, суди загальної юрисдикції розглядають справи про захист прав інтелектуальної власності в порядку: цивільного судочинства (по справах, що виникли зі спірних відносин у сфері інтелектуальної власності (статті 19 ЦПК України); справи про адміністративні правопорушення у сфері інтелектуальної власності (статті 221, 221-1 КпАП України); та кримінальні справи щодо кримінальних правопорушень, вчинених у сфері інтелектуальної власності.

Право на судовий розгляд порушених прав інтелектуальної власності може реалізовуватися і через спеціалізовані суди. Зокрема, господарські суди розглядають спори, що виникають зі спірних правовідносин у сфері інтелектуальної власності між підприємствами, установами, організаціями, іншими юридичними особами, громадянами, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (статті 1, 20 ГПК України). Адміністративні суди розглядають справи, що виникають зі спірних правовідносин у сфері інтелектуальної власності, де однією із сторін є суб'єкт владних повноважень, щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій або бездіяльності (статті 2, 19 КАС України).

Для звернення до конкретного суду є відповідні підстави. Проте іноді у справі про захист прав інтелектуальної власності можуть існувати комплексні позовні вимоги чи спір може виникати між різними суб'єктами права. Постає очевидне питання про підсудність цих справ. Часом знайти однозначну відповідь доволі складно. Наслідком можуть стати значні фінансові та часові витрати при зверненні до суду не тієї юрисдикції.

[1] Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. С. 41.

Розгляд справ про порушення прав інтелектуальної власності природно вимагає знання не лише специфічних юридичних аспектів, але й технічних, а тому такі справи є одними з найскладніших. Нині вони є предметом розгляду судів різних юрисдикцій, що створює подвійну практику застосування норм права та, як наслідок, різну судову практику в цій сфері. Можливість створення окремого суду з прав інтелектуальної власності обговорювалась давно, зокрема Стратегією сталого розвитку «Україна-2020», схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5, з метою впровадження в Україні європейських стандартів життя та виходу України на провідні позиції у світі передбачено проведення реформи захисту інтелектуальної власності (вектор безпеки). Згаданою Стратегією визначено, що Україна повинна стати державою із сильною економікою та з передовими інноваціями (вектор розвитку); створити прозору та ефективну структуру державного управління сферою інтелектуальної власності; забезпечити впровадження ефективного механізму захисту прав інтелектуальної власності[1].

У червні 2016 року були прийняті зміни до Конституції України в частині правосуддя та нову редакцію Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що передбачили створення вищих спеціалізованих судів (Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду). Указом Президента від 29 вересня 2017 року в Україні був створений Вищий суд з питань інтелектуальної власності[2], який повинен розглядати справи у спорах щодо прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки, комерційні найменування, у спорах щодо реєстрації, обліку прав інтелектуальної власності, визнання недійсними, продовження дії, дострокового припинення патентів, свідоцтв, інших актів, справи про визнання торговельних марок добре відомими, у спорах щодо прав автора і суміжних прав, щодо укладення, зміни, розірвання та виконання договорів на розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, а також у спорах, що виникають з

[1] Про схвалення Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні: розпорядження Кабінет Міністрів України від 1 червня 2016 року № 402-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2016-%D1%80#Text (дата звернення: 05.06.2022).

[2] Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності: Указ Президента України від 29 вересня 2017 року № 299/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299/2017#Text (дата звернення: 05.06.2022).

відносин, пов'язаних із захистом від недобросовісної конкуренції щодо неправомірного використання позначень або товару іншого виробника, копіювання зовнішнього вигляду виробів, збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, оскарження рішення Антимонопольного комітету із зазначених питань.

Створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності (далі – Вищий суд) безперечно є позитивним кроком та має на меті підвищення якості розгляду судових спорів у сфері інтелектуальної власності, а також скорочення термінів їх розгляду. Саме з такою метою законодавцем були визначені чіткі вимоги до осіб, які можуть бути суддями Вищого суду (кандидати повинні мати досвід професійної діяльності у сфері інтелектуальної власності (патентний повірений або адвокат) не менше ніж 5 років або мати стаж роботи суддею не менше ніж 3 роки). Разом з тим зі створенням та функціонуванням Вищого суду з питань інтелектуальної власності пов'язана низка таких питань:

– визначення юрисдикції спорів, що розглядатиме Вищий суд, встановлення чітких критеріїв розподілу (віднесення адміністративних спорів, в яких відповідачем є суб'єкт владних повноважень, які раніше розглядали господарські та місцеві загальні суди; спори щодо протиправності дій, бездіяльності чи рішень ДП «Українського інституту інтелектуальної власності» та їх працівників; спори між фізичними особами, юридичними особами; податкові справи, які пов'язані із рентними платежами, оскарженням наказів на проведення перевірки податковими органами тощо);

– визначення процедури, за якою має здійснюватися розгляд справи Вищим судом: за правилами, передбаченими Кодексом адміністративного судочинства України, Цивільним процесуальним кодексом України, Господарським процесуальним кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення та чи може бути застосований Кримінальний процесуальний кодекс України. Це питання не є врегульованим у жодному нормативному акті. Однак обговорюється доцільність розроблення Закону України «Про Вищий суд з питань інтелектуальної власності» з урахуванням результатів розгляду Конституційного подання щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» від 7 червня 2018 року № 2447-VIII;

– визначення порядку перегляду справи, що розглянута Вищим судом з питань інтелектуальної власності по першій інстанції. В Законі чітко не визначено, який саме суд має здійснювати перегляд рішення

як суд апеляційної інстанції, або суд касаційної інстанції. Вирішення цього питання віднесено до процесуального законодавства, зокрема, в п. 1 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначається, що Верховний суд здійснює правосуддя, як суд касаційної інстанції, а у випадках, встановлених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції. Однак у такому випадку можлива ситуація, за якої професійний рівень фахівців у Верховному Суді буде меншим ніж, у суддів Вищого суду з питань інтелектуальної власності, враховуючи вимоги, що висуваються до кандидатів.

Зважаючи на важливість фахового розгляду спорів про захист прав інтелектуальної власності, практики висловлюють позиції щодо можливості передбачення інституту наукових або ж технічних радників, які б могли надавати судді фахову допомогу з питань, які потребують спеціальних знань у галузі науки чи техніки, і які часто виникають під час розгляду патентних спорів[1];

– інші технічні питання роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності (порядок передачі справ, які вже перебувають на розгляді суддів; оклад судді вищого спеціалізованого суду тощо).

30 вересня 2017 року Вищою кваліфікаційною комісією суддів України був оголошений конкурс на зайняття вакантних посад судді Вищого суду з питань інтелектуальної власності, а в жовтні 2018 року відбувся конкурс на зайняття вакантних посад суддів Апеляційної палати Вищого суду з питань інтелектуальної власності. Для реалізації повноважень Вищого суду розроблений проєкт Закону України «Про Вищий суд з питань інтелектуальної власності» № 6487 від 29 грудня 2021 року, яким буде врегульовано питання застосування законодавства при розгляді справ про захист інтелектуальної власності; повноважень суду; вимог до суддів Вищого суду; інстанційності тощо.

На сьогодні Вищий суд з питань інтелектуальної власності не почав свою роботу, незважаючи на досить тривалий час його формування, через неможливість завершення процедури конкурсного відбору. Однак мета створення має виправдати тривале очікування, оскільки вирішить низку питань у сфері правосуддя: надмірну завантаженість судів через вилучення справ щодо інтелектуальної власності в окремий розгляд; – виступить як професійний орган у судовій системі та сформує єдину

[1] 2021 рік має стати роком початку роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності: круглий стіл / вебсайт. URL: https://unba.org.ua/news/6296-2021-rik-mae-stati-rokom-pochatku-roboti-vishogo-sudu-z-pitan-intelektual-noi-vlasnosti.html (дата звернення: 10.06.2022).

практику з розгляду цієї категорії справ; підвищить якість розгляду справ а отже посилить захист прав інтелектуальної власності та підвищить інвестиційну привабливість України; скоротить час розгляду справ.

В Україні створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності є важливим процесом сучасної судової реформи, що спрямований на вдосконалення функціонування судової системи в цілому, а також системи захисту прав інтелектуальної власності. Удосконалення системи захисту прав інтелектуальної власності є частиною міжнародних зобов'язань України.

Зазначимо, що Вищий суд з питань інтелектуальної власності вже зареєстровано як юридичну особу та передбачені кошти в державному бюджеті на його діяльність. Крім того, передбачається, що Вищий суд з питань інтелектуальної власності стане пілотним проєктом, тестовим майданчиком для повноцінного впровадження електронного судочинства на базі ЄСІТС («IP-суд у смартфоні»)[1]. Таке вдосконалення системи захисту прав інтелектуальної власності має стати великим досягненням для всієї сфери інтелектуальної власності та залучених до неї фахівців.

Способи захисту прав інтелектуальної власності

Юрисдикційна форма захисту прав інтелектуальної власності може здійснюватися у судовому, адміністративному та альтернативному (позасудовому) порядках та передбачає: *цивільно-правовий*, *кримінально-правовий* та *адміністративно-правовий* спосіб захисту порушених прав.

Цивільно-правовий захист прав інтелектуальної власності. У науці цивільного права правовий захист цивільних прав характеризується такими аспектами: виданням норм, що встановлюють коло прав та обов'язків; діяльністю суб'єктів зі здійснення прав та обов'язків та діяльністю з реалізації передбачених санкцій.

О. П. Орлюк розглядає захист прав у широкому та вузькому значеннях. У вузькому розумінні йдеться лише про процес захисту порушених прав інтелектуальної власності. У такому разі немає значення, які форми та методи захисту обираються – юрисдикційні чи неюрисдикційні. У широкому розумінні йдеться не лише про реалізацію самого процесу захисту, а й про весь правовий механізм реалізації

[1] 2021 рік має стати роком початку роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності: круглий стіл / вебсайт. URL: https://unba.org.ua/news/6296-2021-rik-mae-stati-rokom-pochatku-roboti-vishogo-sudu-z-pitan-intelektual-noi-vlasnosti.html (дата звернення: 10.06.2022).

прав інтелектуальної власності, його легалізації в установленому законом порядку, використання (будь-яким способом, передбаченим законом) та, відповідно, захисту, за умов, що такі права інтелектуальної власності будуть порушені[1].

Більшість сучасних науковців схиляються до розуміння способів захисту цивільних прав та інтересів як законодавчо визначених заходів, які мають на меті відновлення чи визнання порушених, невизнаних або оспорюваних прав та вплив на особу, яка, можливо, порушує чи має на меті застосування або незастосування певних дій, які породжуватимуть порушення цивільних прав та інтересів іншої особи в майбутньому[2].

Загальні засади захисту цивільних прав та інтересів передбачені ст. 15 ЦК України, відповідно до якої кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання чи оспорювання. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

Цивільне законодавство встановлює невичерпний перелік способів захисту, надає особі чисельні засоби та передбачає конкретні форми реалізації цивільних прав та їх захисту. Умовно їх можливо поділити на три групи: захист права власними діями фактичного характеру, дозволених законом; застосування «засобів оперативного впливу»; звернення до компетентних державних і громадських органів[3].

Загальні способи захисту цивільних прав та інтересів передбачені ст. 16 ЦК України. Питання про їх застосування з метою захисту права інтелектуальної власності та охоронюваних законом інтересів інтелектуальної власності залежить від характеру порушеного права. Зокрема, можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання

[1] Орлюк О. Захист прав інтелектуальної власності: проблеми правозастосування. *Інтелектуальна власність*. 2007. № 2. С. 24–29.

[2] Полюк Ю. І. Судова форма захисту цивільних прав як підґрунтя для виникнення права на звернення до суду. *Часопис цивілістики*. Одеса, 2017. Вип. 25. С. 30. URL: http://chascyvil.onua.edu.ua/index.php/chc/issue/view/12/7 (дата звернення: 10.06.2022).

[3] Там само.

незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Наведений перелік не є вичерпним, оскільки законодавець водночас зазначає про те, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках.

Спеціальні способи захисту прав інтелектуальної власності передбачені в ст. 432 ЦК України, відповідно до якої суд у випадках та в порядку, встановлених законом, може постановити рішення, зокрема, про: 1) застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів; 2) зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності; 3) вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності та знищення таких товарів; 4) вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь; 5) застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об’єкта права інтелектуальної власності; 6) опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення.

Способи захисту прав інтелектуальної власності передбачені також у законах України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про правову охорону географічних зазначень», «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» тощо.

Вибір способу судового захисту прав інтелектуальної власності, включаючи такі, як вилучення та знищення товарів і матеріалів, введених у цивільний оборот із порушенням права інтелектуальної власності, та знарядь, що використовувалися для виготовлення таких товарів, здійснюється особою, якій належить право інтелектуальної власності. Водночас перевірка відповідності цього способу допущеному

порушенню і меті здійснення судового розгляду є обов'язком суду, який має приймати рішення зі справи в межах заявлених позовних вимог та з урахуванням фактичних обставин конкретної справи, беручи до уваги як можливість у певний спосіб захистити порушене право, так і необхідність подальшого виконання прийнятого судом рішення[1].

Відповідно до ст. 431 ЦК України порушення права інтелектуальної власності, в тому числі невизнання цього права чи посягання на нього, тягне за собою відповідальність, встановлену цим Кодексом, іншим законом чи договором. Насамперед захист права інтелектуальної власності може бути здійснений судом, що прямо передбачено ч. 1 ст. 432 ЦК України, за якою кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності відповідно до статті 16 цього Кодексу.

Спори щодо інтелектуальної власності поділяють на дві групи. До першої групи відносять спори про визнання результату інтелектуальної діяльності об'єктом інтелектуальної власності. До другої групи відносять спори, що стосуються порушення прав, зокрема: відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди[2].

Відповідно до Постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» від 17 жовтня 2012 року відповідальність за порушення права інтелектуальної власності у вигляді відшкодування шкоди, завданої суб'єктові відповідного права, може наставати лише за одночасної наявності таких умов: 1) факту протиправної поведінки відповідача (зокрема, недодержання умов авторського, ліцензійного договорів, використання об'єкта права інтелектуальної власності без дозволу правовласника); 2) шкоди, завданої суб'єктові права інтелектуальної власності; 3) причинно-наслідкового

[1] Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України 17.10.2012 № 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text (дата звернення: 10.06.2022).

[2] Ківалова Т. С. Особливості відшкодування шкоди як способу захисту прав інтелектуальної власності. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/40_2010/5.pdf (дата звернення: 10.06.2022).

зв'язку між протиправною поведінкою особи та завданою шкодою; 4) вини особи, яка заподіяла шкоду[1].

Доказування наявності перших трьох умов покладається на позивача. При цьому судом застосовується презумпція вини особи, яка завдала шкоду: така особа вважається винною, поки не буде доведено інше.

Наявність зазначених умов має з'ясовуватися судом також і у вирішенні спорів про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, заподіяної внаслідок порушення права інтелектуальної власності. Суд, зокрема, повинен встановити, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями вони заподіяні, в якій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з яких підстав він у цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору[2].

Право на відшкодування завданої шкоди передбачено також спеціальним законодавством, зокрема, у ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права» передбачено право суб'єктів авторського права і суміжних прав звертатися в установленому порядку до суду та інших органів відповідно до їх компетенції. Серед способів цивільно-правового захисту передбачена можливість подавати позови до суду про відшкодування моральної (немайнової) шкоди; подавати позови до суду про відшкодування збитків (матеріальної шкоди), включаючи упущену вигоду, або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського права і/або суміжних прав, або виплату компенсацій.

Відповідно до норм Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» під час судового розгляду справ про захист прав на винахід (корисну модель) суди розглядають спори про компенсацію завданих збитків (ст. 35). Згідно зі ст. 26 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» на вимогу власника зареєстрованого або незареєстрованого промислового зразка будь-яке посягання на права власника повинно бути припинено, а порушник зобов'язаний відшкодувати власнику зареєстрованого або незареєстрованого промислового зразка заподіяні збитки.

---

[1] Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України 17.10.2012 № 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text (дата звернення: 10.06.2022).

[2] Там само.

Відшкодування шкоди як спосіб захисту порушених прав інтелектуальної власності передбачено також ст. 20 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», ст. 21 Закону України «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем», ст. 24 Закону України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» тощо.

Загальні підстави відповідальності за завдану майнову та/або моральну шкоду визначені статтями 1166 та 1167 ЦК України та передбачає наявність: шкоди; протиправної поведінки особи, що завдала таку шкоду; причинного зв'язку між протиправною поведінкою порушника і шкодою, яка виникла; вини особи, яка завдала шкоду (за загальним правилом, винятки з якого передбачені прямо в законі).

Питанню відшкодування збитків та іншим способам відшкодування майнової шкоди (зокрема, компенсація) присвячена ст. 22 ЦК України, а відшкодування моральної шкоди – ст. 23 ЦК України. При вирішенні питання про відшкодування шкоди суди також застосовують напрацювання судової практики, що представлені постановами Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4, «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 року № 1 та «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27 березня 1992 року № 6.

Адміністративно-правовий захист прав інтелектуальної власності Норми адміністративного права, що стосуються захисту прав інтелектуальної власності, містяться в Кодексі України про адміністративні правопорушення, Митному кодексі України, законах України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на зазначення походження товарів», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» та «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з виробництвом, експортом, імпортом дисків для лазерних систем зчитування» тощо.

Адміністративній відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності притаманні всі властиві юридичній відповідальності ознаки: 1) має зовнішній характер; 2) застосовується лише за вчинення адміністративного правопорушення; 3) пов'язана з державним примусом у формі каральних і правовідновлюючих заходів; 4) визначена у нормах права; 5) притягнення правопорушника до відповідальності здійснюється в певному процесуальному порядку; 6) притягнення до відповідальності здійснюється уповноваженими державними органами та посадовими особами; 7) винна у вчиненні правопорушення особа несе певні втрати матеріального та побутового характеру, які передбачені законом.

Адміністративний порядок захисту прав інтелектуальної власності в Україні (як різновид юрисдикційної форми) здійснюють такі органи державної влади (посадові особи):

– Антимонопольний комітет України та його територіальні відділення (органи АМКУ);

– Державна митна служба, митниці, митні пости (митні органи);

– Державні інспектори з питань інтелектуальної власності;

– Апеляційна палата Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ).

Основним джерелом норм, які встановлюють адміністративну відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності, є КУпАП, в якому наводиться перелік адміністративних проступків, адміністративних стягнень і органів, уповноважувати їх застосовувати.

Склади адміністративних правопорушень у сфері інтелектуальної власності містяться у двох главах КУпАП: Главі 6 «Адміністративні правопорушення, що посягають на власність»: ст. 51-2 «Порушення прав на об'єкти права інтелектуальної власності» та Главі 12 «Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів і підприємницької діяльності: ст. 156-3 «Порушення встановлених законодавством вимог щодо заборони реклами та спонсорства тютюнових виробів», ст. 164-3 «Недобросовісна конкуренція», ст. 164-6 «Демонстрування і розповсюдження фільмів без державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів», ст. 164-7 «Порушення умов розповсюдження і демонстрування фільмів, передбачених державним посвідченням на право розповсюдження і демонстрування фільмів», ст. 164-8

«Недотримання квоти демонстрування національних фільмів при використанні національного екранного часу», та ст. 164-13 «Порушення законодавства, що регулює виробництво, експорт, імпорт дисків для лазерних систем зчитування, експорт, імпорт обладнання чи сировини для їх виробництва», ст. 164-17 «Порушення умов і правил, що визначають порядок припинення порушень авторського права і/або суміжних прав з використанням мережі Інтернет», ст. 164-18 «Наведення завідомо недостовірної інформації у заявах про припинення авторського права і/або суміжних прав, вчинених з використанням мережі Інтернет», ст. 186-7 «Недоставляння або порушення строку доставляння обов'язкового безоплатного примірника документів».

Адміністративна відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності, що передбачена нормами КУпАП, застосовується за дії, що становлять незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності, привласнення авторства на такий об'єкт; за дії, що становлять акти недобросовісної конкуренції, зокрема за незаконне копіювання форми, упаковки, зовнішнього оформлення, а так само імітація, копіювання, пряме відтворення товару іншого підприємця, самовільне використання його імені; умисне поширення неправдивих або неточних відомостей, які можуть завдати шкоди діловій репутації або майновим інтересам іншого підприємця; отримання, використання, розголошення комерційної таємниці; порушення умов розповсюдження і демонстрування фільмів, передбачених державним посвідченням на право розповсюдження і демонстрування фільмів тощо.

Основною ознакою адміністративної відповідальності є те, що підставою для її застосування є адміністративне правопорушення, а притягнення до адміністративної відповідальності є обов'язком державних органів (їхніх посадових осіб), уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення згідно зі ст. 213 КУпАП. Проте, зважаючи на специфіку об'єктів права інтелектуальної власності законодавець обмежив коло осіб, що уповноважені розглядати такі справи. Суб'єктами адміністративної юрисдикції за незаконне використання об'єктів інтелектуальної власності є районні, районні у місті, міські чи міськрайонні суди (судді), а у випадках, передбачених КУпАП, місцевими адміністративними та господарськими судами, апеляційними судами, вищими спеціалізованими судами, Верховним Судом. До винних за незаконне використання об'єктів права інтелектуальної власності застосовують адміністративні стягнення, передбачені

ст. 24 КУпАП, серед яких найчастіше суди застосовують штраф; конфіскацію предметів, що стали знаряддям чи об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскацію грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення.

Особливістю розгляду окремих справ про адміністративні правопорушення за порушення прав інтелектуальної власності є участь у них осіб, які мають право складати протоколи про адміністративне правопорушення. Відповідно до наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Інструкції з оформлення державними інспекторами з питань інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України матеріалів про адміністративні правопорушення» від 13.02.2019 № 217[1] з метою дотримання *державними інспекторами з питань інтелектуальної власності* Міністерства економічного розвитку і торгівлі України законодавства під час оформлення ними матеріалів про адміністративні правопорушення відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 255 КУпАП за порушення у сфері прав інтелектуальної власності державні інспектори з питань інтелектуальної власності складають протоколи.

Інструкція містить механізм складання та подання державними інспекторами з питань інтелектуальної власності протоколів про адміністративне правопорушення, відповідальність за вчинення якого передбачена статтями 51-2, 164-9, 164-13, 164-17, 164-18 та 186-7 (у частині недоставляння або порушення строку доставляння обов'язкового безоплатного примірника патентних документів) Кодексу. Протокол складається не пізніше 24 годин з моменту виявлення особи, яка вчинила правопорушення, із зазначенням відомостей відповідно до ч. 1 ст. 256 КУпАП. Протокол та інші матеріали, що стосуються адміністративного правопорушення, формуються в окрему справу державним інспектором, який склав протокол, та направляються до відповідного суду за місцем вчинення адміністративного правопорушення разом із супровідним листом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України.

[1] Про затвердження Інструкції з оформлення державними інспекторами з питань інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України матеріалів про адміністративні правопорушення: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 13.02.2019 № 217. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0251-19#Text (дата звернення: 10.06.2022).

Антимонопольний комітет України та його територіальні відділення (органи АМКУ), уповноважені посадові особи органів АМКУ складають протоколи про такі адміністративні правопорушення, як незаконне копіювання форми, упаковки, зовнішнього оформлення; імітація, копіювання, пряме відтворення товару іншого підприємця, самовільне використання його імені; умисне поширення неправдивих або неточних відомостей, які можуть завдати шкоди діловій репутації або майновим інтересам іншого підприємця; отримання, використання, розголошення комерційної таємниці, а також іншої конфіденційної інформації з метою заподіяння шкоди діловій репутації або майну іншого підприємця (ст. 164-3 КУпАП).

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про Антимонопольний комітет України» Антимонопольний комітет України наділений повноваженнями: розглядати справи про адміністративні правопорушення, приймати постанови та перевіряти їх законність та обґрунтованість; залучати поліцейських, працівників митних та інших правоохоронних органів для забезпечення проведення розгляду справи про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, зокрема в разі проведення розслідування; залучати до проведення перевірок спеціалістів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій за погодженням з їх керівниками, депутатів місцевих рад за їх згодою; звертатися до суду з позовами, заявами і скаргами у зв'язку із застосуванням законодавства про захист економічної конкуренції, а також із запитами щодо надання інформації про судові справи, що розглядаються цими судами відповідно до законодавства про захист економічної конкуренції тощо.

У випадках, передбачених Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції», органи АМКУ розглядають справи про недобросовісну конкуренцію, зокрема, у разі порушення прав на торговельні марки, географічні зазначення, комерційну таємницю, які містять ознаки недобросовісної конкуренції.

Упродовж шести місяців із дня, коли особи, права яких порушені діями, визначеними вказаним вище законом як недобросовісна конкуренція, дізнались або мали дізнатися про такі порушення, але не пізніше трьох років із дня вчинення (закінчення) такого порушення, вони можуть звернутися до органів АМКУ із заявою про захист своїх прав.

Органи Антимонопольного комітету України у справах про недобросовісну конкуренцію приймають обов'язкові для виконання рішення про: визнання факту недобросовісної конкуренції; припинення недобросовісної конкуренції; офіційне спростування за рахунок порушника поширених ним неправдивих, неточних або неповних відомостей; накладання штрафу; закриття провадження у справі.

У разі якщо особі завдано шкоду внаслідок вчинення дій, визначених Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції» як недобросовісна конкуренція, можуть звернутися до суду з позовом про її відшкодування (ст. 24). Так само особа може звернутись до суду з позовом про вилучення відповідних товарів з неправомірно використаним позначенням, копій виробів іншого суб'єкта господарювання й у виробника, і у продавця у разі визнання порушень, передбачених статтями 4 («Неправомірне використання позначень») і 6 («Копіювання зовнішнього вигляду виробу») згаданого закону.

Державна митна служба, митниці, митні пости (митні органи) уповноважені застосовувати заходи щодо сприяння захисту прав інтелектуальної власності під час переміщення товарів через митний кордон України на такі об'єкти, як об'єкти авторського права і суміжних прав, винаходи, промислові зразки, торговельні марки, географічні зазначення, сорти рослин, компонування напівпровідникових виробів.

Відповідно до Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 року для забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності вимагається гарантувати підхід, за яким будуть забезпечені ефективні заходи проти будь-якої дії, що порушує права інтелектуальної власності, що підлягають під цю Угоду, зокрема швидкі заходи, спрямовані на недопущення порушень, та заходи, що стримують від подальших порушень. Ці заходи передбачають цивільно-правові та адміністративні процедури (розділ 2), спеціальні вимоги щодо заходів на кордоні (розділ 4) та кримінальні процедури (розділ 5).

Застосування правозастосовчих заходів на митному кордоні, як правило, виконуються в рамках адміністративних процедур, спрямовані на заборону імпорту (а в деяких випадках і експорту) контрафактних товарів. Вони слугують важливим бар'єром, що перешкоджає здійсненню правопорушень всередині країни. Ефективна прикордонна програма повинна зменшувати обсяги контрафактних товарів, що перебувають у цивільному обороті на внутрішньому ринку країни.

Це допомагає знизити навантаження на інші правоохоронні ресурси шляхом зниження потреби в них. Отже, правозастосовні заходи на митному кордоні часто служать однією із перших ліній оборони у боротьбі проти виробництва та розповсюдження контрафактних і піратських товарів[1].

Розділ XIV Митного Кодексу України «Сприяння захисту прав інтелектуальної власності під час переміщення товарів через митний кордон України» визначає загальний порядок митного контролю і митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності; порядок призупинення митного оформлення товарів на підставі даних митного реєстру; процедуру знищення товарів, митне оформлення яких призупинено за підозрою у порушенні прав інтелектуальної власності та взаємодії митних органів з іншими органами державної влади у сфері захисту права інтелектуальної власності.

Відповідно до ч. 2 ст. 397 МК України митний контроль і митне оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону, та ввозяться на митну територію України або вивозяться з митної території України, здійснюються в загальному порядку з урахуванням особливостей, встановлених цим Кодексом та іншими законами України.

Ведення митного реєстру об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону (на підставі заяв правовласників) здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику – Державна митна служба України (Держмитслужба).

Правовласник, який має підстави вважати, що під час переміщення товарів через митний кордон України порушуються чи можуть бути порушені його права на об'єкт права інтелектуальної власності, має право безоплатно подати до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, заяву про сприяння захисту належних йому майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності з метою реєстрації такого об'єкта у митному реєстрі об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону[2].

---

[1] Захист прав інтелектуальної власності: норми міжнародного і національного законодавства та їх правозастосування: практичний посібник / Доріс Лонг, Патриція Рей, Жаров В. О., Шевелева Т. М., Василенко І. Е., Дроб'язко В. С. Київ: К.І.С., 2007. С. 137.

[2] Митний кодекс України: Закон України від13.03.2012 № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552.

На виконання положень Митного кодексу України та законодавчих актів у сфері охорони прав інтелектуальної власності розроблено Наказ Міністерства фінансів України від 30 травня 2012 року № 648 «Про затвердження Порядку реєстрації у митному реєстрі об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону». Цей Порядок встановлює порядок реєстрації у митному реєстрі об'єктів прав інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону, включаючи форму заяви, перелік інформації та документів, які додаються до заяви, порядок подання і розгляду заяви, внесення інформації до митного реєстру та його ведення.

Апеляційна палата Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ), функції якого виконує Державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності» (Укрпатент), що визначене Кабінетом міністрів України Національним органом інтелектуальної власності (НОІВ). Він є колегіальним органом, завданням якого є розгляд звернень із запереченнями щодо заявки на винахід, корисну модель, заявки на промисловий зв'язок, заявки на реєстрацію компонування напівпровідникових виробів, заявки на торговельну марку, заявки на реєстрацію географічного зазначення, торговельної марки за міжнародною реєстрацією; апеляційних заяв про визнання недійсними повністю або частково прав на винахід, прав на корисну модель чи прав на промисловий зв'язок; заявки про визнання марки добре відомою в Україні.

Правовою основою діяльності Апеляційної палати НОІВ є Конституція України, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, закони України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів», «Про правову охорону географічних зазначень», Розпорядження КМУ «Про Національний орган інтелектуальної власності», Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України «Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності» від 2 березня 2021 року №433.

За результатами розгляду заперечення приймається одне з таких рішень: про задоволення заперечення повністю або частково та скасування рішення НОІВ та реєстрацію об'єкта інтелектуальної власності;

про задоволення заперечення повністю або частково, скасування рішення НОІВ та повернення заявки на експертизу (у разі встановлення інших підстав для відмови у видачі охоронного документа чи порушення процедури розгляду заявки); про відмову в задоволенні заперечення повністю та залишення рішення НОІВ чинним; про відмову в задоволенні заперечення повністю та скасування рішення НОІВ (у разі визнання помилковими підстав цього рішення та встановлення інших підстав, що перешкоджають задоволенню заперечення в повному обсязі чи частково).

За результатами розгляду апеляційної заяви приймається рішення про: задоволення апеляційної заяви повністю або частково, визнання недійсними прав на винахід, корисну модель чи промисловий зразок повністю або частково та опублікування про це відомостей в електронному журналі «Промислова власність»; відмову в задоволенні апеляційної заяви повністю.

За результатами розгляду заяви про визнання торговельної марки добре відомою в Україні приймається рішення про: задоволення заяви про визнання торговельної марки добре відомою в Україні; відмову в задоволенні заяви про визнання торговельної марки добре відомою в Україні.

Усі рішення Апеляційної палати НОІВ затверджують наказом НОІВ, вони можуть бути оскаржені у суді сторонами розгляду справи протягом двох місяців із дати його отримання.

Кримінально-правовий захист прав інтелектуальної власності. Правовим підґрунтям застосування кримінальної відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності є Кримінальний кодекс України. Склади кримінальних правопорушень за порушення прав інтелектуальної власності вміщені в розділі V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», зокрема представлені ст. 176 «Порушення авторського права і суміжних прав» та ст. 177 «Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію». Крім того, в розділі VII «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» вміщені кримінальні правопорушення, що посягають на права інтелектуальної власності правоволодільців, передбачені ст. 201. «Контрабанда», за якою настання відповідальності

відбувається у зв'язку з переміщенням через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю культурних цінностей; ст. 203-1 «Незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва» передбачає відповідальність за незаконне виробництво, експорт, імпорт, зберігання, реалізацію та переміщення дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва; ст. 229 «Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару» та ст. 231 «Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю» присвячена захисту комерційної таємниці, де комерційне шпигунство визначене як «умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну таємницю, з метою розголошення, або іншого використання цих відомостей».

Настання відповідальності відбувається у разі заподіяння правоволодільцю матеріальної шкоди у значному, великому або в особливо великому розмірі, встановлених законом, або якщо вчинені повторно, або за попередньою змовою групою осіб, також якщо вчинені службовою особою з використанням службового становища або організованою групою.

Матеріальна шкода вважається завданою в значному розмірі, якщо її розмір у двадцять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, у великому розмірі – якщо її розмір у двісті і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а завданою в особливо великому розмірі – якщо її розмір у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Альтернативний (позасудовий) захист прав інтелектуальної власності. Розглядаючи альтернативні (позасудові) форми захисту прав інтелектуальної власності, варто зазначити, що по відношенню до судових юрисдикційних форм захисту вони є допоміжними. Вони не замінюють і не можуть замінити правосуддя, не конкурують з ним, а, навпаки, співпрацюють, допомагаючи у вирішенні значної кількості спорів, та дозволяють досягти визначеної мети.

Як влучно зазначають Н. В. Ільків та М. С. Долинська, можливість використання суб'єктами правовідносин досудового врегулювання спорів може бути додатковим засобом правового захисту, який

держава надає учасникам певних правовідносин, що не суперечить принципу здійснення правосуддя виключно судом. На підставі необхідності підвищення рівня правового захисту, держава може стимулювати вирішення правових спорів у межах досудових процедур, однак їх використання є правом, а не обов'язком особи, яка потребує такого захисту. А встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист[1].

Поняття альтернативного (позасудового) захисту прав суб'єктів у законодавстві відсутнє, що зі свого боку породжує неоднозначність підходів як до його розуміння, а так і до виокремлення конкретних форм, засобів та заходів.

Під позасудовим захистом прав розуміють, насамперед, деякі більш-менш формальні процедури врегулювання спорів, які не переслідують мети внесення суперечностей між сторонами на розгляд державного суду[2].

О. В. Бігняк розуміє альтернативну форму захисту як процедурний порядок, визначений нормами матеріального права, що спрямований на відновлювання (визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів у позасудовому порядку. Зазначає, що характерними для застосування альтернативної форми захисту є позасудовий порядок, що врегульований нормами матеріального права, рівність учасників, добровільність у застосуванні та виборі відповідного виду та посередника в разі потреби[3].

І. В. Чеховська вважає, що альтернативні способи захисту суб'єктивних прав – «це сукупність неюрисдикційних дій, прийомів або система прийомів суб'єктів правовідносин, що застосовуються з метою врегулювання конфлікту (спору) і захисту суб'єктивних прав»[4].

---

[1] Ільків Н. В., Долинська М. С. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія / за заг. ред. д-р юрид. наук М. С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. С. 19–20.

[2] Іванюта, Н. В. Позасудові форми захисту прав та вирішення господарських спорів. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія: Право. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 1, вип. 49. С. 173.

[3] Бігняк О.В. Цивільно-правовий захист корпоративних прав в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. С. 130.

[4] Чеховська І. В. Альтернативні способи захисту суб'єктивних прав: навчальн. посіб. Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. 428 с.

Н. В. Іванюта характерними ознаками позасудового захисту прав суб'єктів називає: здійснення суб'єктами господарювання самостійно або через уповноважені органи (особи); виключення участі державного суду; складання із сукупності форм, засобів та заходів правового та організаційно-процедурного характеру; існування мети – забезпечення належної реалізації прав, захист та відновлення порушених прав суб'єктів[1].

З таким ознаками можна погодитись, якщо враховувати, що вчена відносить до позасудового захисту такі форми: адміністративний захист, нотаріальний, третейський та досудовий претензійний захист, інші форми, які передбачені певними законодавчими актами, а також самозахист. Варто зазначити про те, що самозахист належить до неюрисдикційних форм захисту прав, що прямо передбачено нормами ст. 19 ЦК України, у зв'язку з чим і не відноситься нами до позасудових форм захисту.

Н. В. Ільків, М. С. Долинська у своєму дослідженні до неюрисдикційних форм захисту відносять: нотаріальна форма захисту прав, третейський захист, медіацію, переговори та претензійний порядок, врегулювання спору за участю судді, участь АМКУ у врегулюванні спорів[2].

Серед основних традиційних способів позасудового (альтернативного) захисту є *третейський захист*, що полягає у вирішенні спору за допомогою незалежної, нейтральної особи-арбітра (чи групи арбітрів), який уповноважений прийняти обов'язкове для сторін рішення. Він здійснюється третейським судом з метою захисту майнових і немайнових прав сторін спору.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про третейські суди» до третейського суду за угодою сторін може бути переданий будь-який спір, що виникає з цивільних та господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Третейський суд є недержавним незалежним органом, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних

[1] Іванюта Н. В. Позасудові форми захисту прав та вирішення господарських спорів. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія: Право. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 1, вип. 49. С. 173.

[2] Ільків Н. В., Долинська М. С. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія / за заг. ред. д-р юрид. наук М. С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 174 с.

та господарських правовідносин. Для вирішення спорів в Україні можуть утворюватися та діяти постійно діючі третейські суди та третейські суди для вирішення конкретного спору (суди ad hoc).

Сторони, які передали спір на вирішення третейського суду, зобов'язані добровільно виконати рішення третейського суду без будь-яких зволікань чи застережень. Рішення третейського суду є остаточним і оскарженню не підлягає, крім випадків, передбачених законом.

Спори, що стосуються прав інтелектуальної власності, також можуть бути передані на розгляд до міжнародного комерційного арбітражу. Згідно зі ст. 2 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» арбітраж – це будь-який арбітраж (третейський суд) незалежно від того, чи утворюється він спеціально для розгляду окремої справи, чи здійснюється постійно діючою арбітражною установою, зокрема Міжнародним комерційним арбітражним судом або Морською арбітражною комісією при Торгово-промисловій палаті України.

Міжнародний комерційний арбітраж розглядає спори за наявності укладеної арбітражної угоди, яка укладається в письмовій формі, зокрема може бути укладена у вигляді арбітражного застереження в контракті або у вигляді окремої угоди.

На розгляд арбітражу можуть бути передані: – спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають під час здійснення зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї зі сторін перебуває за кордоном; спори підприємств з іноземними інвестиціями і міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, спори між їх учасниками, а так само їх спори з іншими суб'єктами права України.

Міжнародний комерційний арбітраж, який здійснює третейське судочинство, має особливий статус, оскільки розглядає спори з іноземним елементом. Він бере до розгляду спори, які, відповідно до міжнародних договорів України, належать до його підвідомчості.

Рішення чи постанова арбітражу є остаточним і повинно бути винесено у письмовій формі та підписано одноособовим арбітром або арбітрами. Арбітражне рішення, незалежно від того, в якій країні воно було винесено, визнається обов'язковим та підлягає добровільному виконанню з урахуванням підстав для відмови у визнанні або у виконанні арбітражного рішення, передбачених ст. 36 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж».

Отже, за загальним правилом, рішення третейського суду / арбітражу є остаточними і підлягають добровільному виконанню, підстави для їх оскарження чи скасування є виключними і прямо передбачені у законі. Заява про скасування рішення третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу може бути подана до апеляційного суду за місцем розгляду справи третейським судом чи за місцезнаходженням арбітражу, відповідно.

Н. В. Ільків, М. С. Долинська зазначають, що можна простежувати тенденцію до зростання зацікавлення щодо передання спорів на розгляд до третейського суду або до арбітражного суду при ТПП України, про що свідчить його широке застосування на практиці. Це зумовлено ефективними і фаховими підходами до розгляду кожного окремого комерційного спору, незважаючи на добровільно-обов'язкове виконання рішення та коштовність процедури розгляду[1]. Більше того, згідно з даними опитування, проведеного американською фірмою White & Case, майже 90 % опитуваних юристів стверджують, що арбітраж є більш ефективним та результативним способом розв'язання правових конфліктів, порівняно з національним державним судочинством[2].

Згідно зі статистикою, яка наведена Фундацією DE JURE станом на 2018 рік, усього в Україні з 2004 р. було зареєстровано 515 третейських судів, 21 з яких припинив діяльність. Встановлено, що за всю історію діяльності третейських судів в Україні розгляд справ здійснювали 248 третейських судів, а в період 2017–2018 років справи фактично розглядались 39 третейськими судами[3].

На офіційному сайті Міжнародної арбітражної комісії при ТПП України розміщений рекомендований список із 36 арбітрів із Великобританії, Германії, Китаю та інших країн світу, який об'єднує авторитетних науковців і практикуючих юристів[4]. Такий список формується за

[1] Ільків Н. В., Долинська М. С. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія / за заг. ред. д-р юрид. наук М. С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 174 с.

[2] Шевченко Ю. Скажімо «Так!» арбітражу. URL: http://yur-gazeta.com/dumkaeksperta/skazhimo-tak-arbitrazhu.html (дата звернення: 10.06.2022).

[3] Третейські суди в Україні: стан розвитку, статистика, практика та перспективи / Шепель Т. П., Чагін С. М., Колотило М. М., Болтушкіна О. В., Мустафаєва М. Д., Харченко Н. М. Київ, 2018. 52 с. URL: https://drive.google.com/file/d/13NY3gi24TbJcjronM_6_YKbO-O9b2PTN/view (дата звернення: 10.06.2022).

[4] Офіційний сайт Міжнародної арбітражної комісії при ТПП України / вебсайт. URL: https://macom.org.ua/spysok-arbitriv/ (дата звернення: 10.06.2022).

поданням Президії МАК терміном на 5 років. Арбітрами можуть бути громадяни України, громадяни інших держав та особи без громадянства, які володіють необхідними спеціальними знаннями у відповідній сфері вирішення спорів, що належать до компетенції МАК. У рекомендаційних списках арбітрів вказується необхідна інформація стосовно арбітрів, яка дозволяє сторонам обрати арбітра, який, за їх оцінкою, є найбільш кваліфікованим. Зокрема, серед українських учених-правників та практиків до списку входить: Г. О. Анцелевич, І. В. Караман, О. Ю. Алешин, К. Л. Варес, С. В. Голікова, Т. Г. Захарченко, В. І. Кононенко, А. Є. Костін, В. В. Костицький, П. М. Крупко, Д. М. Притика, М. Ф. Селівон, А. В. Сидоренко, Т. В. Слипачук, Ю. С. Шемшученко та інші.

Також послуги третейського судочинства із розгляду спорів між суб'єктами господарювання у сфері інтелектуальної власності надає *Центр посередництва з урегулювання спорів у сфері інтелектуальної власності ВОІВ (IP Mediation Centre)* відповідно до альтернативних процедур вирішення спорів.

Це є міжнародний проєкт, який реалізується в Україні з 2018 року на підставі Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (ВОІВ) щодо альтернативного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності від 26 липня 2018 року.

IP Mediation Centre функціонує на базі Державного підприємства «Український інститут інтелектуальної власності» (Укрпатент). За підтримки Центру арбітражу та посередництва ВОІВ IP Mediation Centre запроваджує процедури альтернативного вирішення спорів (медіації, арбітражу, прискореного арбітражу та експертного висновку) в Україні.

Метою проєкту є надання послуг щодо альтернативного та ефективного вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності в Україні та за кордоном відповідно до Правил ВОІВ для посередництва (медіації), а також навчання та підвищення кваліфікації в Україні профільних медіаторів інтелектуальної власності.

Центр ВОІВ із арбітражу та посередництва, розташований у Женеві, Швейцарія, з додатковим офісом у Сінгапурі, був заснований 1994 року, щоб запропонувати варіанти альтернативного вирішення спорів (ADR) для вирішення міжнародних комерційних спорів між приватними сторонами.

На розгляд зазначених арбітражних інстанцій спір може бути переданий за згодою сторін, яка оформлюється у вигляді арбітражної угоди. Такий спосіб розгляду спорів має суттєві переваги: можливість обрання арбітрів, конфіденційність розгляду, більш короткі строки розгляду, ніж у державних судах[1].

Нині зростає кількість справ, які подаються до Центру відповідно до Правил ВОІВ щодо арбітражу, прискореного арбітражу, посередництва та правил експертного визначення. Предметом цих проваджень є як договірні спори (наприклад, патентні ліцензії та ліцензії на програмне забезпечення, угоди про співіснування торговельних марок, угоди про розподіл фармацевтичних продуктів і угоди про дослідження та розробки), так і позадоговірні спори (наприклад, порушення патентних прав), зокрема звернення до суду. У спорах ВОІВ брали участь сторони, що перебувають у різних юрисдикціях, включаючи Австрію, Китай, Францію, Німеччину, Угорщину, Індію, Ірландію, Ізраїль, Італію, Японію, Нідерланди, Панаму, Іспанію, Швейцарію, Великобританію та Сполучені Штати Америки. Центр надає загальний огляд своїх справ, а також описові приклади справ про медіацію та арбітраж[2].

Ще однією формою альтернативного (позасудового) захисту є *нотаріальний захист*. Відповідно до ст. 18 Цивільного кодексу України захист цивільних прав та інтересів здійснюється нотаріусом шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом.

Право на захист кожний учасник цивільних правовідносин здійснює на свій розсуд за власним волевиявленням. На сьогодні в уповноваженої особи є достатньо широкий вибір форм захисту цивільних прав та інтересів. У кожному конкретному випадку особа, права та інтереси якої порушені, самостійно вирішує всі питання, пов'язані з вибором засобів захисту та їх практичної реалізації, про ефективність і доцільність використання тієї чи іншої форми захисту, зокрема нотаріальної[3].

---

[1] Інтелектуальна власність та патентознавство: підручник / Н. О. Білоусова, Н. В. Гаврушкевич, М. А. Данильченко та ін.; за ред. проф. П. М. Цибульова та доц. А. С. Ромашко. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2021. С. 85.

[2] WIPO Arbitration and Mediation Center (Центр ВОІВ з арбітражу та посередництва) / вебсайт. URL: https://www.wipo.int/amc/en/center/background.html (дата звернення: 10.06.2022).

[3] Майкут Х. В. До питання нотаріальної форми захисту цивільних прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Юриспруденція. 2013. Вип. 6-1(2). С. 67.

Вчиняючи нотаріальну діяльність, нотаріус (посадова особа органу місцевого самоврядування, чи інша посадова чи службова особа, уповноважена на це) здійснює специфічну правову форму діяльності, суть якої полягає в тому, що в її межах здійснюється застосування правових норм шляхом реалізації нотаріусом (іншою, визначеною законодавством, особою) юрисдикційних повноважень у безспірних справах[1].

Н. В. Паламарчук зазначає, що поняття «нотаріальна форма захисту цивільного права» необхідно розуміти у єдності матеріального і процесуального аспектів. У матеріальному розумінні нотаріальна форма захисту цивільного права – це комплекс внутрішньоузгоджених організаційних заходів щодо відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, а також попередження порушення права, що здійснюється нотаріусом (державним чи приватним). Нотаріальна форма захисту у процесуальному значенні – це способи здійснення процесуальних дій, що виконуються за певними правилами у певному порядку нотаріусом[2].

Н. В. Паламарчук стверджує, що нотаріальна форма захисту є самостійним видом юрисдикційної форми захисту цивільних прав. Вказаній формі властиві такі риси: 1) є публічно-приватною формою захисту цивільних прав, що обумовлено правовим статусом нотаріуса; 2) обмежується рамками безспірної цивільної юрисдикції; 3) є процедурною, оскільки здійснюється у суворій відповідності до правил вчинення нотаріальних дій; 4) є літеральною, оскільки здійснюється шляхом прийняття (підготовки, видання) письмового акта[3].

Правовою основою діяльності органів нотаріату є Конституція України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про нотаріат», Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» та інші законодавчі акти України.

---

[1] Долинська М. С. Нотаріальне процесуальне право України: поняття та джерела. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 101.

[2] Паламарчук Н. В. Форма і способи захисту цивільних прав нотаріусом. *Молодий вчений*. 2014. № 6 (2). С. 116.

[3] Там само. С. 114–118.

Нотаріат як інститут громадянського суспільства виконує функцію охорони та захисту гарантованих Конституцією та законодавством України прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб шляхом вчинення нотаріальних дій нотаріусами від імені держави.

Ст. 5 Закону України «Про нотаріат» встановлює обов'язок нотаріуса сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів.

З огляду на це В. М. Марченко та Н. В. Саутенко зазначають, що редакція ст. 18 ЦК України звужує роль нотаріуса лише до захисту цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису, ігноруючи охоронну функцію, та не відображає всієї суті нотаріату, що призводить до невикористання всіх можливостей та потенціалу цього інституту. Вказані автори вважають, що поза увагою законодавця залишилися інші нотаріальні дії, що так чи інакше спрямовані на захист прав осіб[1].

Іншої думки притримується Л. Баранова, яка стверджує, що лише у випадку вчинення виконавчого напису нотаріус здійснює захист цивільних прав. На думку автора, всі перераховані вище нотаріальні дії спрямовані не на захист цивільних права, а на охорону або попередження їх порушення[2].

І. Г. Бережна зазначає, що нотаріальні дії з точки зору їх функціональної спрямованості можна поділити на дві групи: правоохоронні та правозахисні. При цьому змістом правозахисних дій нотаріуса є забезпечення захисту порушених цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом. Це нотаріальна дія є основним позасудовим безспірним способом примусового виконання зобов'язань, який дозволяє кредитору при дотриманні певних формальних вимог за допомогою нотаріуса здійснити швидке поновлення своїх порушених прав у разі невиконання боржником своїх обов'язків. Змістом правоохоронних дій нотаріуса є

[1] Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 1: Загальні положення / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Х.: ФОП Колісник А. А., 2010. С. 193–194.

[2] Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / Яроцький В. Л., Борисова В. І., Спасибо-Фатєєва І. В., Жилінкова І. В.; за наук. ред. проф. В. Л. Яроцького. Харків: Юрайт, 2013. С. 208.

забезпечення здійснення прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктами цивільних правовідносин. При цьому об'єктом нотаріального захисту при вчиненні більшості нотаріальних дій правоохоронного характеру є не права, а саме охоронювані законом інтереси фізичних та юридичних осіб.[1]

Ст. 34 Закону України «Про нотаріат» передбачає нотаріальні дії, що вчиняють нотаріуси, які, без сумніву, можуть стати допоміжним інструментом у справах про захист прав інтелектуальної власності, зокрема ті, що визначені п. 16 ч. 1 ст. 34 – посвідчення часу пред'явлення документів. Відповідно до ст.83 Закону України «Про нотаріат» нотаріус посвідчує час пред'явлення йому документа. На підтвердження цієї обставини нотаріус робить посвідчувальний напис на документі з зазначенням особи, яка його пред'явила.

Варто наголосити, що авторські права на твір у галузі науки, літератури і мистецтва виникають внаслідок факту їх створення; для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей відповідно до ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Також охороні підлягають всі твори – як оприлюднені, так і не оприлюднені, як завершені, так і не завершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, мети (освіта, інформація, реклама, пропаганда, розваги тощо). Виникає необхідність убезпечення себе від будь-яких посягань на суб'єктивні права, що, зокрема, може здійснюватися завдяки діям нотаріуса шляхом посвідчення часу пред'явлення документів.

Посвідчення факту часу пред'явлення документа виникає з метою забезпечення пріоритету винаходу, раціоналізаторської пропозиції чи іншої авторської праці з метою забезпечення себе захистом від присвоєння авторства іншими особами, або може слугувати додатковим доказом авторства винаходу.

Зазначаючи про можливість забезпечення доказів нотаріусом, варто акцентуємо увагу, що у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення доказів нотаріусом від 19 березня 2013 року. У пояснювальній записці до законопроєкту зазначено, чинне законодавство

[1] Бережна І. Г. Способи захисту цивільних прав та інтересів нотаріусом. *Форум права.* 2012. № 4. С. 82.

України не передбачає процедури забезпечення доказів нотаріусом. Разом з тим такі нотаріальні дії є звичайною практикою у інших країнах (Молдова, Казахстан, Сполучені Штати Америки, Іспанія та ін.). Крім того, інколи виникає потреба у фіксуванні доказів, які згодом будуть важкодоступними або втраченими. Прикладом можна привести сучасні засоби комунікації, інтернет, електронні засоби масової інформації, коли інформація створюється і поширюється швидко і так само швидко може бути прихована або знищена[1].

Законопроєктом пропонується доповнити статтю 34 Закону України «Про нотаріат» новим пунктом, згідно з яким нотаріус буде наділений правом забезпечувати докази для розгляду справи в судах чи інших компетентних органах.

У цьому аспекті погоджуємось з пропозицією Ю. В. Желіховської та І. Г. Бережної щодо розширення об'єкта цивільно-правового захисту нотаріусом, ввівши до його складу не тільки цивільні права, а й законні інтереси учасників цивільних відносин[2], [3].

Усі нотаріальні дії правоохоронного характеру умовно можна поділити на певні групи. Першу групу становлять дії щодо посвідчення юридичних фактів; другу групу – дії, спрямовані на надання офіційної сили безспірним фактам та документам; третю групу – дії, пов'язані з накладенням заборон щодо відчуження майна; четверту групу становлять дії, спрямовані на забезпечення схоронності майна або документів.

З урахуванням викладених позицій І. Г. Бережна пропонує внести зміни до ст. 18 ЦК України, надавши право нотаріусу здійснювати захист цивільних прав та інтересів шляхом: 1) вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом; 2) посвідчення юридичних фактів; 3) надання офіційної сили

[1] Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення доказів нотаріусом від 19.03.2013 № 2567. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46185 (дата звернення: 10.06.2022).

[2] Бережна І. Г. Способи захисту цивільних прав та інтересів нотаріусом. *Форум права.* 2012. № 4. С. 82. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5354/Sposoby%20zakhystu%20tsyvilnykh%20prav%20ta%20interesiv%20notariusom_Berezhna_2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.06.2022).

[3] Желіховська Ю. В. Охорона цивільних прав та інтересів нотаріусів: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 21 с.

безспірним фактам та документам; 4) накладення заборони щодо відчуження майна; 5) забезпечення схоронності майна або документів[1].

Зважаючи на вищевикладене, заслуговує на увагу, як належним чином підтверджений, висновок М. М. Дякович про те, що нотаріальна охорона суб'єктивних прав і законних інтересів учасників цивільних правовідносин полягає у створенні певних правових гарантій суб'єктивного права на випадок його можливого порушення. На підтвердження посвідченого права або факту нотаріусом створюється нотаріальний акт, який кваліфікується як доказ[2].

Питомою формою альтернативного (позасудового) захисту є *медіація.* Медіація походить від латинського слова mediation, що в перекладі означає посередництво. Тобто медіація – це вирішення конфліктної ситуації за допомогою третьої сторони – медіатора, без звернення сторін конфлікту до відповідного суду. Згідно з Директивою Європейського Парламенту та Європейської Ради №2008/52EG від 21 травня 2008 р. про окремі аспекти медіації у цивільних і торгових справах з метою забезпечення кращого доступу до правосуддя ЄС, так і до позасудових процедур вирішення спорів має сприяти, зокрема через запровадження медіаційних служб. У цьому документі йдеться про заходи щодо сприяння медіації.

Закон України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року № 1875-IX нарешті офіційно врегулював порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою.

Згідно з положеннями закону медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів.

Для проведення процедури медіації сторони мають укласти медіаційну угоду, тобто письмову угоду учасників правовідносин про спосіб урегулювання всіх або певних конфліктів (спорів), які виникли або можуть виникнути між ними шляхом проведення медіації. Вона може бути укладена у формі медіаційного застереження в договорі або у формі окремої угоди.

---

[1] Бережна І. Г. Способи захисту цивільних прав та інтересів нотаріусом. *Форум права*. 2012. № 4. С. 82.

[2] Дякович М. М. Нотаріальний акт як інструмент охорони (захисту) прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 9. С. 21.

Медіація може бути проведена до звернення до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу або під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження, або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу.

Принципами медіації є добровільність, конфіденційність, нейтральність, незалежність та неупередженість медіатора, самовизначення та рівність прав сторін медіації. Проведення її відбувається за взаємною згодою сторін.

Сторонами медіації є фізичні, юридичні особи або групи осіб, які звернулися до медіатора (медіаторів) чи суб'єкта, що забезпечує проведення медіації, з метою запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору) між ними, уклавши договір про проведення медіації.

Особа, яка проводить медіацію (медіатор) є незалежною, нейтральною та неупередженою, отримала спеціальну підготовку. Медіатором може бути фізична особа, яка пройшла базову підготовку медіатора в Україні або за кордоном. Базова підготовка медіаторів здійснюється за програмою обсягом (тривалістю) не менше 90 годин навчання, зокрема не менше 45 годин практичного навчання. Таку підготовку медіаторів здійснюють суб'єкти освітньої діяльності та завершується вона отриманням відповідного сертифіката.

Об'єднання медіаторів та суб'єкти, що забезпечують проведення медіації, ведуть реєстри медіаторів з дотриманням вимог закону щодо збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу.

У випадках, передбачених законом, медіатор несе цивільно-правову, адміністративну чи кримінальну відповідальність та у разі недотримання норм професійної етики медіатор несе відповідальність, визначену статутом або положенням об'єднання медіаторів, членом якого він є.

Важливе значення для поширення застосування медіації у спорах з питань інтелектуальної власності має діяльність Центру Всесвітньої організації інтелектуальної власності з арбітражу та посередництва. Центр з медіації ВОІВ пропонує спеціалізовані послуги посередництва при вирішенні суперечок щодо інтелектуальної власності, а саме суперечок щодо прав на об'єкти інтелектуальної власності чи угод і бізнесу, пов'язаних з використанням цих прав – таких, як ліцензії на використання патентів, ноу-хау, торговельних марок,

франчайзингу, комп'ютерних контрактів, мультимедійних контрактів, угод про дистрибуцію, угод між спільними підприємствами, науковими та науково-дослідними контрактами, контрактів на використання технічних рішень і об'єктів, угод щодо злиття і поглинання, в яких права інтелектуальної власності є важливими, а також договорів щодо літературних, музичних і кінематографічних творів[1].

За допомогою процедури медіації можна вирішити спори у сфері інтелектуальної власності як договірні, так і позадоговірні. Зокрема, спори, що виникають між суб'єктами права інтелектуальної власності та користувачами у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконанням договорів із розпорядження майновими правами інтелектуальної власності; спори, які виникають щодо надання правовласником дозволу третім особам на використання об'єктів інтелектуальної власності (також у примусовому порядку за рішенням суду); спори, що виникають у зв'язку з використанням об'єктів інтелектуальної власності без згоди правовласника.

Медіація у таких спорах дозволяє припинити правопорушення завдяки швидкому вирішенню конфлікту (чого неможливо зробити в судовому порядку). Об'єкти права інтелектуальної власності потребують швидкої реакції на порушення, щоб припинити незаконне відчуження (копіювання, розповсюдження, відтворення, плагіат тощо). Час у таких випадках «грає» не на користь суб'єкта права інтелектуальної власності, права якого були порушені[2].

Яскравим прикладом альтернативного вирішення спору у сфері інтелектуальної власності є спір між ROSHEN та БКК про право попереднього користувача на зображення для упаковки товарів 30-го класу МКТП (торти) – торту «Київський». Судовий розгляд у справі про захист прав інтелектуальної власності між кондитерами тривав з початку 2017 року. У жовтні 2018 року розгляд справ між ними завершився укладенням цивільно-правової угоди в ході процедури медіації, яка була покладена в основу мирової угоди, згідно з якою Roshen

[1] Мотузка К. А. Самелюк О. С. Позасудові способи врегулювання спорів у сфері інтелектуальної власності. URL: https://maup.com.ua/assets/files/expert/3/6.pdf (дата звернення: 10.06.2022).

[2] Медіація: в яких сферах ІВ є найбільш ефективною? URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/mediaciya-v-yakih-sferah-iv-e-naybilshefektivnoyu.html (дата звернення: 02.04.2022).

більше не має претензій до оформлення тортів виробництва «Київського БКК», що має схожість з оформленням тортів «Золотий ключик» та «Київський торт» виробництва Roshen. Таким чином тривалий розгляд між виробниками про права на випуск «Київського торту» і по червоній стрічці, і по «Золотому ключику» закінчився. Водночас у Державному реєстрі судових рішень було зареєстровано ухвалу про скасування раніше прийнятих заходів забезпечення позову у справі між ROSHEN та БКК[1].

Медіацію дедалі частіше називають не альтернативним методом вирішення спору (ADR), а ефективним (EDR). Ефективність медіації доведена не лише дослідженнями, а й на практиці, тому вона набуває все більшого поширення у світі. Наприклад, держави-члени ЄС зобов'язані дотримуватися Директиви Європарламенту «Про деякі аспекти медіації в цивільних і господарських спорах» від 21.05.2008 та звітувати про її застосування. Україна як член Ради Європи також має зобов'язання щодо застосування медіації[2].

Неюрисдикційна форма захисту прав інтелектуальної власності здійснюється у формі *самозахисту.* Самозахист є найдавнішою і певною мірою, традиційною формою захисту цивільних прав.

Правовою основою використання самозахисту як форми захисту у приватно-правових відносинах є норми Конституції України, за якою громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24); кожен має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом (ст. 54); а також кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55). Зміст самозахисту визначають також галузеві норми про: самозахист цивільних прав (ст. 19 ЦКУ), самозахист батьками своєї дитини (ст. 154 Сімейного кодексу України).

У Цивільному кодексі УРСР 1963 р. термін «самозахист прав» не використовувався. Реальний самозахист допускався лише у стані необхідної оборони та у випадку крайньої необхідності. Щодо сучасного

[1] Ухвала Господарського суду м. Києва від 26.12.2017 у справі № 910/21643/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/71271948 (дата звернення: 02.10.2022).

[2] Медіація та судова система. Що? Як? Навіщо? URL: http://namu.com.ua/ua/downloads/promomaterials/DODATOK_6_BROSHURA_MEDIATCHIA_TA_SUD.pdf (дата звернення: 02.12.2022).

розуміння та використання такого терміна, як «самозахист», то він дістав чітке вираження у ст. 19 ЦК, де зазначається, що особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Вибираючи спосіб самозахисту порушеного права чи інтересу, особа здійснює право на захист на власний розсуд (ч. 1 ст. 20 ЦКУ). При цьому застосування особою засобів протидії під час реалізації права на самозахист завжди має відповідати межам його здійснення, визначеним положеннями чч. 1, 2 ст. 19 ЦКУ.

Самозахистом прав інтелектуальної власності є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. За допомогою самозахисту можуть бути захищені як особисті немайнові, так і майнові права суб'єкта права інтелектуальної власності незалежно від підстав їх виникнення.

О. М. Обривкіна, І. В. Браславець зазначають, що право на самозахист належить до системи особистих прав і свобод людини, оскільки гарантує людське життя, безпеку і захист від будь-яких форм насильства (ред – посягань). Реалізація особою свого права на самозахист – це діяльність, що здійснюється в односторонньому порядку та ґрунтується на принципі неперевищення меж оборони, тобто здійснюється в межах, визначених законом. Самозахист може реалізовуватися в умовах загрози. У кожному конкретному випадку постає проблема вибору найбільш адекватного способу самозахисту прав. При цьому завжди мають дотримуватися принцип всебічності і повноти захисту порушеного права, а також можливість досягнення цілей захисту шляхом використання такого способу. Хоча застосування способів самозахисту не перешкоджає особі надалі звернутися за захистом до компетентних органів, використовуваний спосіб самозахисту має бути співмірний порушенню і не виходити за межі дій, необхідних для його припинення[1].

Щодо тлумачення змісту поняття «самозахист» необхідно зазначити таке. У фаховій літературі є різні підходи щодо змісту цього поняття. Наприклад, М. Панченко пропонує розуміти самозахист у

[1] Обривкіна О. М., Браславець І. В. Розвиток самозахисту як форми захисту прав людини. *Соціологія права.* 2020. № 2 (33). С. 59.

широкому й вузькому значеннях. Так, у широкому значенні автор під самозахистом розглядає будь-які дії правомочної особи, пов'язані із захистом суб'єктивного права від порушення (зокрема, подача позову, скарги, самостійний захист цивільних прав у суді без допомоги адвоката тощо). Самозахист у вузькому значенні, на думку вченого, – це вчинення правомочною особою не заборонених законом фактичних дій, спрямованих на відведення, зменшення негативних наслідків такого порушення. У цьому випадку фактичні дії спрямовані на припинення порушення та ліквідацію його наслідків[1].

Право на самозахист, зокрема самозахист авторських прав, надається всім учасникам цивільного обороту, які передбачені ст. 2 ЦК України. Проте щодо самого здійснення самозахисту, то необхідно враховувати деякі особливості. І. В. Борисенко зазначає, що самозахист прав може здійснюватися лише носієм цих прав, тобто для самозахисту прав інтелектуальної власності характерним є захист особою своїх прав та інтересів власними діями[2]. Інші науковці вказують, що в деяких випадках самозахист прав однієї особи може здійснюватися також іншими особами, наприклад, товариська взаємодопомога, крайня необхідність, дія в інтересах іншої особи без доручення[3]. В. І. Тертишников та Р. В. Тертишников зауважують, що самозахистом права є прийняття самою управненою особою заходів захисту або звернення її до компетентних органів[4]. К. Ю. Гориславський визначає дві можливості реалізації права на самозахист: здійснення самозахисту безпосередньо власними активними діями та звернення до державних органів зі скаргами, заявами й повідомленнями з метою захисту, вживання заходів до правопорушника (опосередкований самозахист)[5]. Варто погодитись із А. С. Штефан, яка зазначає, що вживання конструкції

[1] Панченко М. Форми самозахисту приватної власності у цивільному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 1. С. 32.

[2] Борисенко І. Л. Особливості самозахисту прав інтелектуальної власності в глобальній мережі інтернет. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 198.

[3] Зеров К. О. Самозахист авторського права на твори, розміщені в мережі інтернет. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8722/45.pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.06.2022).

[4] Тертышников В. И., Тертышников Р. В. Формы защиты и осуществления субъективных прав граждан, иностранных граждан, лиц без гражданства и юридических лиц. Харьков: Консум, 1999. С. 6.

[5] Гориславський К. Ю. Гарантії прав людини на самозахист життя та здоров'я. *Право України*. 2001. № 12. С. 37.

«само» у понятті самозахисту означає самостійний захист цивільних прав особою, якій ці права належать, хоча при цьому особа, що вдається до самозахисту, може звернутися за допомогою до інших фізичних чи юридичних осіб або ж особи, спільне право яких порушується чи порушене, вони об'єднаються та діятимуть на захист свого спільного права колективно[1].

Зважаючи на наукову дискусію, І. О. Ромащенко пропонує поділяти форми захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів на безпосередню та опосередковану, що є виправданим, оскільки відображає сутність самозахисту як такої форми захисту, яка використовується внаслідок самостійних дій потерпілої особи та, відповідно, адекватно характеризує зміст інших форм захисту, за яких потрібне буде звертання потерпілої особи до органів чи осіб, уповноважених на захист цивільних прав[2].

Способи самозахисту можуть бути встановлені актами цивільного законодавства, договором або самостійно визначені («сконструйовані») особою, яка захищається[3]; такі способи обираються правоволодільцем на свій розсуд з огляду на вимоги закону і моральні засади суспільства[4]. У літературі зазначається, що зі способів, передбачених для судового захисту, самозахист прав інтелектуальної власності може відбуватися лише такими: припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; зміна правовідносин; припинення правовідносин; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди. Інші ж способи передбачають необхідність винесення рішення юрисдикційним органом[5; 6].

---

[1] Штефан А. С. Самозахист авторського права і суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2010. № 3. С. 24–25.

[2] Ромащенко І. О. Порядок та форми захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів шляхом зміни та припинення правовідношення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2017. Випуск 3, том 1. С. 111–112.

[3] Цивільний Кодекс України: Науково-практичний коментар. Загальні положення / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ФОП А. А. Колісник, 2010. С. 207.

[4] Штефан А. С. Самозахист авторського права і суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2010. № 3. С. 27.

[5] Борисенко І. Л. Особливості самозахисту прав інтелектуальної власності в глобальній мережі інтернет. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 199.

[6] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. С. 79.

Вартою уваги є система способів самозахисту авторських прав на твори, що розміщені в мережі «Інтернет», запропонована К. І. Зеровим, яка передбачає не лише припинення дії, яка порушує право (зокрема, реалізація процедури notice and takedown); відновлення становища, яке існувало до порушення; зміна правовідносин; припинення правовідносин; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди); а й заходи оперативного впливу, інформаційні заходи («дошки ганьби» в інтернеті: на них «вивішуються» імена осіб, які вчинили плагіат, а також назви сфабрикованих та оригінальних творів; поєднання технічних засобів самоохорони, що призначені для ідентифікації контенту та дій правоволодільців (ідентифікація контенту на певних вебсайтах за допомогою сервісів «Youtube Content ID» або їх аналогів)[1].

На сьогодні надзвичайної ваги й актуальності щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорених прав набирають різноманітні альтернативні способи вирішення спорів: медіація, фасилітація, переговори, третейське судочинство, мінісуд та інші, так само набуває значної ваги самозахист як спосіб захисту, зокрема під час здійснення захисту прав інтелектуальної власності. При цьому обрання такого способу здійснюється не тому, що він є доступним, а і тому, що він забезпечує швидке та економне реагування (у разі позитивної спроби). Тому не погоджуємось із тезою про те, що використання її є доволі низьким; про «малозначущість» такої форми захисту[2];[3]. Статистика звернень до інтернет-сервіс провайдера (інтернет-посередника) з вимогою про припинення порушення його авторських прав і видалення відповідних творів, які в США мають назву «notice and takedown procedure», за червень 2015 р. – Google отримав 39,82 мільйони таких звернень (за квітень 2012 року надійшло 1,24 мільйони звернень [с. 213][4]), свідчить про надзвичайно широку розповсюдженість таких звернень в іноземних державах.

---

[1] Зеров К. О. Самозахист авторського права на твори, розміщені в мережі інтернет. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8722/45.pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.06.2022).

[2] Борисенко І. Л. Особливості самозахисту прав інтелектуальної власності в глобальній мережі Інтернет. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 197–201.

[3] Луць В. В. Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 257 с.

[4] Зеров К. О. Самозахист авторського права на твори, розміщені в мережі інтернет. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8722/45.pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.06.2022).

Google регулярно отримує запити на видалення з результатів Пошуку вмісту, що може порушувати авторські права. Google реагує на чіткі повідомлення про ймовірні порушення авторських прав. Спосіб сповіщення, застосований у нашій веб-формі, відповідає положенням Закону США «Про захист авторських прав у цифрову епоху» (DMCA) і забезпечує простий та ефективний механізм для власників авторських прав у всьому світі. Наприкінці 2022 року таких звернень від унікальних фізичних або юридичних осіб, які мають виключне право на вміст, зазначений у запитах на видалення через порушення авторських прав, близько 350 тис. та більше 6 млрд URL-адрес із запитом на видалення[1].

Крім того, розповсюдженим є явище, коли особи, яким належать вебсайти, розробляють власні спрощені порядки щодо розгляду скарг з приводу порушення користувачами авторських прав правоволоділь-ців. Наприклад, такі порядки є в Facebook, Youtube, Instagram тощо. Після звернення правоволодільця представники вебсайту розглядають зазначену вимогу в певні строки і приймають рішення про видалення спірного контенту чи відхилення скарги. А в користувача, що розмістив спірний контент, є можливість процедури оскарження.

EBay і *Wikipedia* запропонували ефективні механізми вирішення спорів, що інтегровані з сайтом (або спільнотою). Вони здійснюють не лише вирішення окремих конфліктів, але й запобігають певним проблемам, тим самим підвищують довіру до сайту та поліпшують його зміст і продуктивність.

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що право на *самозахист є* передбачене Конституцією та актами цивільного законодавства право використовувати будь-які не заборонені законом та такі, що не суперечать моральним засадам суспільства засоби протидії правопорушенням і протиправним посяганням з метою захисту свого цивільного права та права іншої особи.

Незважаючи на той факт, що юрисдикційні форми захисту порушених прав, зокрема прав інтелектуальної власності, є більш адаптованими формами захисту, не варто ігнорувати право на самозахист, перевагами якого є ініціативність правоволодільця; швидке реагування на правопорушення та/або протиправні посягання; доступність і, зрештою, є яскравим прикладом прояву принципу диспозитивності.

[1] Видалення контенту через порушення авторських прав. URL: https://transparencyreport.google.com/copyright/overview?hl=uk (дата звернення: 02.12.2022).

3.3. Захист прав людини у житловій сфері

Право на житло проголошується у ст. 47 Конституції України, яка встановлює базові засади набуття та здійснення житлових прав громадян. Відповідно до цієї норми кожен має право на житло; держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду; громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою й органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону; ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду[1].

Права людини у житловій сфері – це комплекс прав, що виникають з приводу набуття права на житло, проживання у ньому. До них можна віднести такі права, як: право на доступне житло; право на безпечне житло; право на управління житлом; право на стабільне користування житлом; право на захист житлових прав. У кожній вказаній групі прав можна виокремити конкретні права залежно від суб'єктивного складу та змісту реалізації права[2].

Житлові права громадян є окремою групою прав, серед яких варто виокремити право на: набуття суб'єктивних прав на житло; доступне житло; безпечне житло; право на управління житлом; стабільне користування житлом; достатнє / адекватне житло; захист житлових прав. Кожне з цих прав виконує соціально-економічну функцію та реалізується за допомогою відповідного механізму. Зазначимо, що кожне з вищевказаних прав має особливе значення для будь-якої особи, оскільки має безпосередній зв'язок з правом на життя та достатнім життєвим рівнем людини. Зокрема, право на достатнє / адекватне житло є компонентом права на достатній життєвий рівень та права на недискримінацію у житловій сфері[3]. Правом на достатнє / адекватне житло, за визначенням ООН, є право кожної людини отримувати та

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

[2] Аврамова О. Правова природа та система житлових прав. *Підприємництво, господарство і право.* 2015. № 7. С. 3–6.

[3] Аврамова О. Є. Правове забезпечення права на достатнє житло (аспект правові гарантії власності на житло). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 48, т. 1. С. 7–10.

підтримувати безпечний дім і громаду задля життя в мирі та гідності. Таке положення відповідає основним елементам права на достатнє / адекватне житло, яке закріплено у Загальному коментарі № 4 Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав[1]. У міжнародній практиці завжди зазначається, що право на достатнє/адекватне житло не повинно тлумачитися у вузькому розумінні або обмежувальному значенні, зокрема прирівнювати це право до права на достатній притулок, що охоплює забезпечення особи безпекою, освітленням, вентиляцією, базовою інфраструктурою, місцем розташування за доступну ціну[2].

Особливість житлових прав полягає у тому, що вони здійснюються лише у межах існування житлово-правової матерії, яка може мати дві критичні точки: первинна – це встановлення верхньої точки, тобто до якого моменту можуть розширюватися у своєму існуванні житлові права (вважаємо, що ця межа пов'язана з правами інших осіб, тобто права існують до меж права іншої особи; при цьому зупиняється розширення лише у разі погрози порушення права іншої особи); друга точка – це точка звуження права, тобто межа критичного стану прав людини, у разі порушення якої виникає загроза біологічному єству людини[3]. Цю межу можна встановити через Конвенцію ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 09.12.1948. Ця Конвенція визначила, що геноцид – це дія, пов'язана з навмисним створенням для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення[4]. Іншими словами, створення умов (соціальних, економічних, політичних), за яких виникає загроза життю людини, є максимальною точкою звуження права. Положення права, спрямованого на повне або часткове фізичне

[1] UN Housing Rights. housing rights watch: website. URL: http://www.housingrightswatch.org/page/un-housing-rights#Other

[2] CESCR General Comment № 4: The Right to Adequate Housing (Art. 11 (1) of the Covenant) Adopted at the Sixth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 13 December 1991 (Contained in Document E/1992/23). URL: http://www.refworld.org/pdfid/47a7079a1.pdf

[3] Аврамова О. Правова природа та система житлових прав. *Підприємництво, господарство і право.* 2015. № 7. С. 3–6.

[4] Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього: Конвенція ООН. Прийнята і запропонована для підписання, ратифікації чи приєднання резолюцією 260 А (III) Генеральної Асамблеї від 09.12.1948 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_155

знищення людини, може розглядатися як припинення існування правової матерії, якщо під правом розуміти справедливість. Взявши за основу викладене тлумачення меж права, встановимо межі житлових прав. Розширюватися ці права можуть до прав іншої особи. Звуження житлових прав є більш складною категорією, що потребує окремого наукового дослідження. Її варто охарактеризувати як стан, за якого життя людини може бути під загрозою, зокрема за відсутності житла. Так, конвенція МОТ «Про захист прав всіх трудящих мігрантів та членів їх сімей» встановлює, що мігранти мають право на захист від експлуатації через орендну плату за житло (п. «d» ст. 3). З цієї норми випливає, що однією з точок звуження житлових прав є встановлення орендної плати за житло, плати за житлово-комунальні послуги у такому розмірі, який перевищує середню заробітну плату людини, що ставить її біологічне життя під загрозу[1].

Серед прав людини у житловій сфері виокремлюється самостійне право – на захист житлових прав. Його особливість обумовлено тим, що захист житлових прав може розглядатися як одна з гарантій житлових прав, зокрема наявність захисту гарантує відновлення прав при примусовому виселенні, відновлення права на житло дитини, яку неправомірно позбавили житла. Захист житлових прав також співвідноситься і з наданням житла соціально незахищеним верствам населення. За його допомогою відновлюється стан прав, який існував до порушення; отримується відшкодування; оскаржуються певні неправомірні дії; визнаються житлові права тощо[2].

Водночас можна констатувати проблемність захисту житлових прав, оскільки його не виокремлено у нормах Житлового кодексу України, як наслідок, цей захист закріплено у різних нормативних актах, а його зміст не має чіткого доктринального визначення. Проблемність цього питання посилюється тим, що захист житлових прав

[1] Про захист прав усіх трудящих мігрантів та членів їх сімей: Конвенція МОТ. Прийнята ГА ООН 18.12.1990 / БД «LIGA 360». URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU90310

[2] Teremetskyi V., Avramova O., Svitlychnyy O., Sloma V., Bodnarchuk O., Telestakova A., Kokhan V. Housing Rights Protection in the Context of Legislation and Judicial Practice of Ukraine. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, Vol. 24, Special Issue 1: Business Ethics and Regulatory Compliance, 1–9. URL: https://www.abacademies.org/abstract/housing-rights-protection-in-the-context-of-legislation-and-judicial-practice-of-ukraine-11392.htm

по-різному тлумачиться та реалізується стосовно дітей та дорослих, власників та наймачів, користувачів житла та осіб, які потребують житла. Поряд із цим у судовій практиці сформована окрема категорія справ – житлові спори. Загалом захист житлових прав може відбуватися у цивільно-правовому та адміністративному порядку. Тому слід виокремлювати такі дві правові категорії: цивільно-правовий та адміністративно-правовий захист прав людини у житловій сфері. Незважаючи на різку правову природу цих дефініцій, вони мають єдиний вектор напряму – захист прав людини.

Варто зазначити і те, що права людини у житловій сфері захищені багатьма міжнародно-правовими актами, зокрема Загальною декларацією прав людини; Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права; Міжнародним пактом про громадянські і політичні права; Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Конвенцією про права дитини. Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав в окремих коментарях надав більш детальне тлумачення окремих елементів права на житло. Зважаючи на те, що більшість держав є учасниками міжнародних актів, які захищають права на житло, доцільно включати категорію «право на житло» в національне законодавство. Це особливо важливо у правових системах, в яких використовується принцип невиконання міжнародних договорів. У цих правових системах суди можуть відмовлятися визнавати міжнародне право як підставу для позову. Отже, жертви порушень прав на житло часто не можуть скористатися своїми внутрішніми судовими системами. Закріплюючи права на житло в законодавстві, держави не лише виконують свої відповідні міжнародно-правові зобов'язання, а й створюють внутрішні правові системи, які розширюють можливості окремих осіб і груп так, щоб вони могли відстоювати свої права[1]. Забезпечення права на житло включається і в систему адміністративно-правого забезпечення прав людини у житловій сфері.

Окремо варто звернуту увагу на проблему співвідношення понять «охорона» та «захист» у житловій сфері. Так, захист у житловому законодавстві співвідноситься з поняттям охорони. Саме такий

[1] Thiele B. The Human Right to Adequate Housing: A Tool for Promoting and Protecting Individual and Community Health. Am J Public Health. 2002 May; 92(5). P. 712–715. doi: 10.2105/ajph.92.5.712.

підхід закладено у зміст ч. 5 ст. 9 Житлового кодексу України: «Житлові права охороняються законом, за винятком випадків, коли вони здійснюються в суперечності з призначенням цих прав чи з порушенням прав інших громадян або прав державних і громадських організацій»[1]. Аналогічний підхід закладено і у листі Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини «Щодо захисту житлових (майнових) прав дітей» від 23.06.2010 № 4.1/6-49/3248, у якому надано тлумачення особливостям правочинів з майном дитини (житлом)[2]. Крім того, у Законі України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» також встановлено, що особа має право отримати освітні та просвітницькі заходи, які повинні формувати здатність громадян застосовувати норми законодавства для реалізації та захисту своїх прав на житло (абз. 2 ч. 1 ст. 10 Закону); подолання безпритульності дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування за допомогою надання житла (ст. 11 Закону); захист прав та інтересів дітей під час вчинення правочинів щодо житлових приміщень (ст. 12 Закону); виокремлені групи ризику щодо втрати житла або права на його використання (ст. 15 Закону); розділ IV Закону присвячено системі реінтеграції бездомних осіб, первинне місце в якій відведено забезпеченню житлом[3].

Узагальнюючи наведений законодавчий підхід можна стверджувати, що у національному законодавстві, як і в міжнародному, практично відбувається ототожнення захисту та охорони житлових прав. Таке положення виникає внаслідок того, що право на житло є елементом широкої категорії – соціального захисту людини[4]. Поняття

[1] Житловий кодекс України: Закон України від 30.06.1983 № 5464-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#top

[2] Щодо захисту житлових (майнових) прав дітей: лист Державного Департаменту з усиновлення та захисту прав дитини від 23.06.2010 № 4.1/6-49/3248 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3248632-10#Text

[3] Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закону України від 02.06.2005 № 2623-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text

[4] Teremetskyi V., Avramova O., Svitlychnyy O., Sloma V., Bodnarchuk O., Telestakova A., Kokhan V. Housing Rights Protection in the Context of Legislation and Judicial Practice of Ukraine. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, Vol. 24, Special Issue 1: Business Ethics and Regulatory Compliance, 1–9. URL: https://www.abacademies.org/abstract/housing-rights-protection-in-the-context-of-legislation-and-judicial-practice-of-ukraine-11392.htm

«соціальний захист» охоплює, поряд із правом на соціальне забезпечення, ще й інші соціальні права, такі як право громадян, що потребують соціального захисту, на отримання житла безплатно або за доступну для них оплату (ч. 2 ст. 47 Конституції України), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право на освіту (ст. 53)[1].

Незважаючи на наведену проблематику в доктринальному підході до захисту прав людини у житловій сфері, національні дослідники житлового права окремо приділяють увагу проблематиці саме захисту житлових прав, без розкриття поняття «охорони житлових прав». О. О. Кармаза під час розгляду захисту житлових прав вказує, що способи захисту житлових прав збігаються зі способами цивільних прав, закріплених ст. 16 ЦК України[2]. Тобто дослідниця співвідносить захист житлових прав із захистом у цивільному праві. М. К. Галянтич виокремлює захист житлових прав у цивільному судочинстві[3]. Така позиція є близькою до думки О. О. Кармази. На думку Р. В. Холод, «захист у житловій сфері передбачає заходи, спрямовані на припинення правопорушень і застосування до правопорушників передбачених законом заходів відповідальності»[4]. Такий підхід є більш широким та може охоплювати як цивільно-правовий, так і адміністративно-правовий захист. На можливість використання адміністративно-правового захисту житлових прав вказує Ю. С. Лепех, вказуючи, що адміністративні правовідносини у сфері контролю за захистом права на житло мають певні вади. Зокрема, це відсутність законодавчого визначення такого контролю, віднесення його здійснення до предметів відання різних органів публічної адміністрації (контроль здійснюється як безпосередньо органами публічної адміністрації, так і органами спеціальної компетенції). Характерною особливістю

[1] Москаленко В. В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави. *Наукові записки.* 2003. Т. 21: Політичні науки НаУКМА. С. 41–44.

[2] Кармаза О. О. Засоби та способи захисту прав суб'єктів житлових відносин. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 2. С. 154–157.

[3] Галянтич М. К. Проблеми захисту житлових прав громадян в цивільному судочинстві. Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 7 лип. 2017 р. Київ, 2017. С. 104–107.

[4] Холод Р. В. Поняття судового захисту житлових прав фізичних осіб. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2014. № 1. С. 101–105.

контрольної влади у сфері захисту права на житло є те, що всі її органи діють абсолютно незалежно один від одного, між більшістю з них взагалі відсутні будь-які елементи підпорядкування[1].

В іноземних юридичних джерелах захист житлових прав розглядається з точки зору суб'єктивного права на житло щодо набуття прав на нього. Так, Брет Тиле вказує, що захист житлових прав має безпосередній зв'язок із правом на достатнє житло, яке є додатковим інструментом для адвокатів та інших осіб, зацікавлених у сприянні здоровим житловим умовам і умовам життя, а, відповідно, й до захисту здоров'я людини і суспільства[2]. У дослідженні Роди Е. Ховард-Хассманні можна виокремити необхідність захисту права на володіння власністю, зокрема в аспекті володіння житлом, яке забезпечує охорону життя людини[3]. Отже, в іноземних літературних джерелах право на захист прав людини у житловій сфері співвідноситься із захистом права власності, права володіння на житло, недоторканності житла.

В Україні простежується інша тенденція щодо виокремлення таких категорій, як житлові судові справи, житлові спори, захист прав людини у житловій сфері, що не завжди співпадають з правом власності на житло. Так, кожний рік судами здійснюється узагальнення судової практики по житлових справах. Найбільш застаріла судова позиція щодо цього питання викладена у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України» від 12.04.1985 № 2[4]. Категорія житлових спорів визначена у п. 2 цієї Постанови, до них належать: спори, пов'язані з договором найму жилого приміщення, про

---

[1] Лепех Ю. С. Адміністративно-правові засади здійснення контролю органами державної влади у сфері захисту права на житло. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2014. № 12. С. 158–162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2014_12_38

[2] Thiele B. The Human Right to Adequate Housing: A Tool for Promoting and Protecting Individual and Community Health. Am J Public Health. 2002 May; 92(5). P. 712–715. doi: 10.2105/ajph.92.5.712.

[3] Howard-Hassmann R. E. Reconsidering the Right to Own Property. Journal of Human Rights. 2013. Volume 12. Issue 2. P. 180–197.

[4] Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1985 № 2 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-85#Text

надання наймачеві звільненого жилого приміщення в квартирі, в якій він проживає, якщо йому відмовлено в наданні цього приміщення або на нього видано ордер іншій особі чи воно передано іншому наймачеві, який проживає в цій же квартирі; про відмову у видачі охоронного свідоцтва; про примусовий обмін займаного жилого приміщення; про переселення на час капітального ремонту жилого будинку; про відмову в наданні жилого приміщення, що збереглося після капітального ремонту про визнання і втрату права на жиле приміщення; про відмову у видачі ордера на жиле приміщення для заселення у житло. Аналізуючи наведену судову позицію, слід зазначити, що вона є достатньо застарілою, адже є частиною судової практики України у сфері житлових судових справ.

Більш оновлена практика розгляду житлових спорів узагальнюється кожні два роки Апеляційними судами України. Наприклад, в Узагальненні житлових спорів за 2014–2015 рр., здійсненому Апеляційним судом Харківської області, виокремлені такі найбільш поширені житлові спори: визнання особи втратившою право користування житловим приміщенням за відсутності понад встановлений термін; позовні вимоги про зняття з реєстраційного обліку; виселення членів сім'ї власника майна; вселення до житлового приміщення; взаємовиключність вимог про виселення та визнання особи такою, що втратила право користування житловим приміщенням; можливість виселення іпотекодавця з іпотечного майна без надання іншого житлового приміщення новим власником майна. Зазначено, що до проблемних питань відносять: 1) можливість виселення без надання іншого житлового приміщення іпотекодавця з іпотечного майна, яке придбано не за рахунок кредитних коштів новим власником майна; 2) про першочерговість надання житла суддям протягом 6 місяців після переведення у нову місцевість[1].

В Узагальненні судової практики розгляду справ про приватизацію державного житлового фонду та гуртожитків, підготовленої Вищим Спеціалізованим Судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ та визначеної у Листі Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.01.2017

[1] Бобровський В. В., Киричок А. В. Узагальнення житлових спорів за 2014-2015 рр. / Апеляційний суд Харківської області / вебсайт. URL: https://hra.court.gov.ua/sud2090/inf_court/generalization/uzag16c11

№ 9-48/0/4-17 виокремлені категорії житлових спорів, що виникли з процедури приватизації державного житлового фонду. Так, виділено найпоширеніші категорії таких справ. Йдеться про справи про: зобов'язання провести приватизацію квартири; визнання права на приватизацію квартири визнання недійсними та скасування рішень органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування про приватизацію квартир у багатоквартирному будинку; визнання недійсними та скасування свідоцтва про право власності на квартиру, реєстрацію та вселення; усунення перешкод у користуванні спільними допоміжними приміщеннями загального користування; виключення житла з числа службового; надання дозволу на приватизацію; визнання права власності за набувальною давністю на кімнати у гуртожитку; скасування рішення органу приватизації про відмову в приватизації кімнати у гуртожитку; усунення перешкод у приватизації житла; зобов'язання прийняти квартиру у комунальну власність міста, зарахувати на баланс, вирішити питання про приватизацію. При цьому зазначено, що справи про приватизацію державного житлового фонду та гуртожитків становлять незначну частину від загальної кількості справ у сфері житлових правовідносин чи справ про право власності, які перебували у провадженні судів першої та апеляційної інстанцій за останні три роки (2014–2017 рр.). Зазначене можна пояснити тим, що з моменту законодавчого закріплення 1992 року права на приватизацію житла, кількість цих приміщень зменшилася, що підтверджується аналізом судової практики[1].

Окрему категорію житлових справ становлять справи про виселення. Зазначено, що 2018 року у відповідній категорії справ Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду в результаті перегляду справ було скасовано рішення попередніх інстанцій у 33,9 % випадків, а в 2019 році – у 36,4 % випадків. Найбільш поширеними підставим спору щодо виселення з житла є:

– зміна власника житла (сам факт зміни власника за будь-яким правочином не є автоматичною підставою для виселення особи з житла);

[1] Узагальнення судової практики розгляду справ про приватизацію державного житлового фонду та гуртожитків: лист Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.01.2017 № 9-48/0/4-17 / БД «LIGA 360». URL: https://ips.ligazakon.net/document/VRR00214

– припинення права користування колишнього члена сім'ї власника житла (припинення сімейних відносин із власником житла не позбавляє автоматично колишнього члена сім'ї права користуватися цим житлом, і якщо особа продовжує проживати в квартирі, примусово виселити її неможливо, необхідно вирішувати спір з урахуванням балансу інтересів обох сторін);

– виселення з житлового приміщення, яке є предметом іпотеки і придбане іпотекодавцем не лише за рахунок кредитних коштів;

– факт непроживання дитини у спірній квартирі (не є безумовною підставою для позбавлення її права користування цим житлом);

– виселення співвласників з житла (позбавити права користування власника або визнати його таким, що втратив право користування, неможливо);

– виселення осіб, які проживали у житлі, що перейшло у спадок новому власнику (у таких спорах зміна власника не завжди означає автоматичне позбавлення права на проживання інших осіб, які мешкали там раніше);

– примусове виселення у разі домашнього насильства (фізичного, фінансового або психологічного) (у відповідних спорах має бути наявною систематичність таких дій – два і більше факти таких випадків)[1].

2020 року було надано Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (актуальна практика) (рішення, внесені до Єдиного державного реєстру судових рішень, за червень 2020 року) від 27.07.2020. У цьому огляді виокремлено і спори, що стосуються житлових правовідносин та визначені такі судові позиції:

– якщо новий власник житла (будинку), що було придбане на прилюдних торгах, не може користуватися своєю власністю, оскільки колишній власник цього житла відмовляється виселятися з нього, то порушене право нового законного власника підлягає захисту шляхом усунення перешкод у здійсненні права власності шляхом виселення колишнього власника;

[1] Сергій Бурлаков розповів про практику Верховного Суду у спорах про виселення на вебінарі АПУ. Верховний Суд України / вебсайт. 23.04.2021. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1110900/

– факт переходу права власності на житло до іншої особи не може бути підставою для виселення членів сім'ї попереднього власника житла, якщо сторони відповідного договору про відчуження житла під час його укладення діяли недобросовісно[1].

Аналізуючи судову практику у сфері захисту житлових справ, варто звернути увагу і на постанову Верховного Суду колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 05.08.2020, справа № 438/887/16-ц. У ній визначено судову позицію щодо захисту житлових прав у разі аварійності житла. Зміст справи такий. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову про зобов'язання виконкому міськради надати подружжю, яке виховує двох дітей-інвалідів II групи, у постійне користування придатне для проживання жиле приміщення належної площі взамін квартири житловою площею 15,1 кв. м (3,77 кв. м на одного члена сім'ї), яка з 2004 року перебуває в аварійному стані після пожежі, а Апеляційний суд це рішення скасував та зобов'язав відповідача привести квартиру у належний стан. Верховний Суд розглядаючи цю справу, сформулював позицію, що у випадку аварійності житлового приміщення громадянам повинно бути надано жиле приміщення з фонду житла для тимчасового проживання, що відповідає санітарним та технічним вимогам за нормами жилої площі, встановленими для проживання громадян у гуртожитках до приведення належного їм жилого приміщення у придатний для проживання стан або надання іншого благоустроєного приміщення. Спір виник навколо житла, що належало до комунальної власності, а отже, органи місцевого самоврядування повинні здійснювати капітальний ремонт такого житла, а у разі його аварійності надати інше житло для проживання. Саме такі дії були не виконані, а тому суд цілком справедливо визначив, що бездіяльність та неналежне невиконання своїх прямих обов'язків, передбачених законом, відповідачем, зокрема щодо приведення будинку (квартири) у стан, придатний для проживання, призвело до позбавлення сім'ї позивачів права на належне житло[2].

---

[1] Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду за І півріччя 2020 / Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 01.01.2020 по 30.06.2020. Київ, 2020. 23 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ogljad_KCS_01_01_30_06_2020.pdf

[2] Постанова Верховного Суду України колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 05.08.2020 справа № 438/887/16-ц / БД «LIGA 360». URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/90872536

На особливість захисту житлових справ вказує уже окремо сформована категорія справ у справах зі спорів, що виникають у сфері надання житлово-комунальних послуг. На сьогодні відсутня чітка позиція співвідносити цю категорію спорів із житловими, адже з урахуванням кліматичних умов України, відсутність комунальних послуг у житловому приміщенні може свідчити про стан неадекватності, тобто невідповідності житла стандартам проживання, а отже, вказує на обмеження, а іноді і на позбавлення права на житло людини. Виходячи з огляду практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, можна виділити у цій сфери спори щодо: надання послуг з постачання та розподілу електричної енергії; надання послуг з постачання теплової енергії; правових наслідків самовільного відключення споживачів від мережі централізованого опалення; надання послуг з централізованого водопостачання та водовідведення; проведення періодичної повірки, обслуговування і ремонту квартирних засобів обліку води; припинення водопостачання у разі несвоєчасної оплати споживачем наданих йому послуг[1].

Узагальнюючи наведене, необхідно зазначити, що судова практика у сфері захисту житлових прав є неоднозначною. Іноді виносяться оціночні рішення. Адже можна виявити тенденцію більш широкого застосування ст. 8 Європейської конвенції з прав людини та відповідних рішень Європейського суду з прав людини щодо її застосування. Широкий підхід до тлумачення цієї норми Європейським судом з прав людини не завжди збігається з нормами національного законодавства, а тому суди України іноді повільно застосовують європейську практику. Наведене підкреслює необхідність встановлення судової позиції щодо співвідношення ст. 8 Європейської конвенції з прав людини, рішень Європейського суду з прав людини щодо її застосування з нормами національного законодавства, що регулюють житлові правовідносини.

Незважаючи на постійне оновлення судової практики та уваги науковців до проблематики захисту житлових прав, у царині юридичної науки так і не сформована єдина позиція щодо визначення захисту прав людини у житловій сфері, не виокремлені особливості цієї дефініції.

[1] Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів, що виникають у сфері надання житлово-комунальних послуг. Київ, 2020. 36 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Ogljad_KCS_10_06_ 2020.pdf

Відомо, що домінантною позицією у цивільному праві є те, що охорона права охоплює як забезпечення реалізації відповідного суб'єктивного права, так і його захист у разі порушення. При цьому захист використовується як у разі порушення права, так і в разі його невизнання чи оспорювання, і тоді, коли є реальна загроза їх порушення[1]. Захист прав можливий за наявності або факту їх порушення, або достатніх підстав вважати невідворотним таке порушення[2]. Отже, в цивільному праві захист цивільних прав та інтересів є самостійною категорією, яка входить до складу правовідносин охорони прав, та застосовується у разі порушення права або наявності реальної погрози такого порушення.

Законодавцем право на захист цивільних прав встановлено у ч. 1 ст. 16 Цивільного кодексу України, відповідно до якої кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу[3]. Такий законодавчий підхід зводить захист цивільних прав до правової можливості особи звернутися до компетентних органів держави за захистом, у разі виникнення необхідності, зокрема, якщо особа вважає, що її право порушено або може бути порушено. Тобто в українському законодавстві закладена широка можливість звертатися з вимогою про захист. При цьому доказування прав покладено на особу, яка вважає, що її право або інтерес були порушені. З наведеного випливає, що захист цивільних прав використовується у разі порушення відповідного цивільного права.

На відміну від цього захист житлових прав як в міжнародному, так і в національному законодавстві охоплює більш широке коло правовідносин. Так, захист прав людини у житловій сфері охоплює:

– забезпечення житлової потреби осіб, які самостійно не можуть її задовольнити внаслідок матеріального стану, хвороби, безробіття;

– набуття права на соціальне житло (безпритульними, внутрішньо переміщеними особами, дітьми-сиротами);

– створення умов для попередження виникнення стану безпритульності та бездомності;

---

[1] Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.

[2] Марченко В. М. Щодо питання здійснення нотаріусом захисту суб'єктивних цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 31–35.

[3] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

– захист від примусового виселення;

– зобов'язання щодо подолання аварійності житла;

– забезпечення стабільного та безпечного користування житлом;

– заходи щодо подолання домашнього насильства у разі позбавлення житла як форми економічного насильства в сім'ї;

– відновлення, визнання житлових прав та відшкодування шкоди у разі їх порушення.

Способи судового захисту цивільних прав, що можуть бути використані і при судовому захисті житлових прав, закріплені у ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України. До них належать: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб[1]. Наведений перелік не є вичерпним.

Варто зазначити, що для захисту житлових прав суди можуть застосовувати і способи невизначені цивільним законодавством. Прикладом цього є постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суд від 22.12.2020 у справі № 750/8002/19. Зміст справи такий. Позивачем у справі є учасник бойових дій, який має 33 роки вислуги у Збройних силах України та проживає у службовому житлі. Він звернувся до виконавчого комітету міської ради з клопотанням передати йому житло, у якому він проживає, шляхом виключення цієї квартири з числа службового житла. Він обґрунтував клопотання тим, що перебуває на обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, а тому відповідно до вимог закону має право на отримання житла для постійного проживання. Він отримав відмову у виконавчому комітеті, тому звернувся до суду. Третьою особою у справі став квартирно-експлуатаційний відділ, який надавав клопотання про виведення квартири зі службового

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

житла. Міськвиконком обґрунтував свою відмову у виключенні квартири зі службового житла тим, що квартирно-експлуатаційний відділ у своєму клопотанні надав недостатні підстави, зокрема не зазначив про потреби в його подальшому використанні. Міськвиконком зазначив, що оскільки Міністерство оборони України не ліквідовано, то вбачається і необхідність подальшого використання квартири як службового приміщення. При цьому обов'язковою умовою для виключення квартир із числа службових є перебування військовослужбовців і осіб, звільнених у запас або відставку, на квартирному обліку в Збройних силах України і відповідність займаного житла нормам законодавства, встановленим для цього населеного пункту, що буде підставою для зняття сім'ї військовослужбовця з квартирного обліку. В оцінці спірних правовідносин Верховний Суд України виходив з того, що суд має право зобов'язати орган вчинити певні дії, які б гарантували захист прав і свобод людини, оскільки у ст. 8 Загальної декларації прав людини 1948 року передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй Конституцією або законом. Отже, внаслідок бездіяльності відповідача позивач фактично позбавлений можливості реалізувати свої права на житло, що є порушенням житлових прав у розумінні статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якою передбачено, що кожний має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно з законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб[1].

Наведений підхід є широким до визначення захисту житлових прав. У ньому простежується існування різних складових елементів. Крім того, якщо захист цивільних прав, у більшості випадків, виконує

[1] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22.12.2020 у справі № 750/8002/19. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93794820&red=100003004bd0abc1e4fa9971636da434ecdef7&d=5

охоронну функцію, то захист житлових прав – охоронну, забезпечувальну, запобіжну[1]. Отже, захист прав людини у житловій сфері є комплексною категорією юриспруденції, а тому може досліджуватися у межах конституційного, цивільного, адміністративного та житлового права.

У юридичній літературі слушно зазначається, що за своїм характером конституційне право на житло є публічно-правовою нормою. У житловому праві поєднуються як публічний, так і приватний інтерес. Публічний інтерес реалізується за допомогою механізму обліку громадян, які потребують покращення житлових умов, і надання житла в державному та комунальному житловому фонді. Приватний інтерес полягає у тому, що кожний громадянин намагається самостійно задовольнити особисту потребу в житлі. Окремо зазначимо, що житлові правовідносини можуть виникати на підставі юридичного складу: адміністративного акта та договору, укладеного відповідно до цього акта[2]. Також однією з особливостей житлових правовідносин є вимушеність участі в деяких із них державних органів та обмеження свободи волі учасників, що унеможливлює повноцінне існування засад приватного права у житлово-правовій матерії[3].

Житлові відносини за своєю правовою природою є приватноправовими, оскільки спрямовані на задоволення майнових інтересів у житлі, водночас певна частина житлових відносин належить до публічно-правових. Наприклад, постановка на облік тих, хто потребує житла, реєстрації місця проживання, управління житловим фондом. Норми житлового законодавства складаються із норм цивільного, адміністративного права, права соціального забезпечення. Наявність окремих елементів публічного права у системі житлового законодавства

---

[1] Teremetskyi V., Avramova O., Svitlychnyy O., Sloma V., Bodnarchuk O., Telestakova A., Kokhan V. Housing Rights Protection in the Context of Legislation and Judicial Practice of Ukraine. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, Vol. 24, Special Issue 1: Business Ethics and Regulatory Compliance, 1–9. URL: https://www.abacademies.org/abstract/housing-rights-protection-in-the-context-of-legislation-and-judicial-practice-of-ukraine-11392.html

[2] Заєць К. В. Правова природа відносин у житловій сфері. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2015. Вип. 35, ч. І, т. 1. С. 126–130.

[3] Аврамова О. Є. Поняття та предмет житлового права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.* 2013. Вип. 3. С. 246–253.

означає зміну вектору правового регулювання, спрямованого на задоволення майнових і немайнових інтересів особи[1].

Унаслідок комплексності житлово-правових феноменів можна стверджувати про можливість застосування у сфері захисту житлових прав як цивільно-правового, так і адміністративно-правового захисту. Крім того, сутність адміністративного права спрямовано на підтримку прав людини. Так, у юридичній літературі слушно зауважується, що адміністративне законодавство має спрямовуватися на врахування і забезпечення публічних інтересів, що зрештою сприятиме поліпшенню правового регулювання відносин органів публічного управління і громадянина, частини громадянського суспільства чи суспільства загалом, а також протидіяти прийняттю непродуманих актів публічного управління, які не повністю задовольняють інтереси суспільства[2]. Правам людини у житловій сфері властивий симбіоз приватного та публічного інтересу. Таке положення було закладено ще у римському праві. Римські юристи започаткували детальну регламентацію будівництва житла, зокрема сервітутів «вікон», «балок», «каменів». Правила будівництва були розраховані на співвідношення інтересів забудовника та його майбутніх сусідів, що є прикладом зародження житлових правовідносин проживання з урахуванням обмежень у вигляді прав, інтересів сусідів[3]. Наведене ще раз підкреслює наявність публічного елементу у житлових дефініціях.

Виокремлення адміністративно-правого захисту прав людини у житловій сфері можливо крізь аналіз загального поняття «адміністративно-правовий захист». Дослідники адміністративного права розмежовують поняття «охорона» та «захист». Поширеною думкою є те, що «охорона» є більш широким поняттям ніж «захист». М. В. Шиленко вказує, що адміністративно-правова охорона (захист) має подвійну правову природу залежно від того, в якій правовій площині розглядається ця категорія. Зокрема, публічно-правова позиція дозволяє стверджувати про публічно-правовий захист, коли суб'єкти публічної влади зобов'язані захищати суб'єктів суспільно-правових відносин,

[1] Аврамова О. Особенности юридических фактов в механизме правового регулирования жилищных отношений. The 5 th International scientific and practical conference "Innovations and prospects of world science" (December 29–31, 2021) Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2021. С. 1055–1059.

[2] Бліхар М. М. Публічний інтерес в адміністративному праві. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. *Серія 18 «Право».* 2021. Вип. 36. С. 10–15.

[3] Аврамова О. Є. Формування житлових правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 5–12.

їхні права та законні інтереси, але коли одна зі сторін цих суспільних правовідносин порушує, наприклад, антимонопольне, податкове, екологічне чи інший вид законодавства, вони уповноважені застосувати стосовно порушників заходи адміністративного примусу. В аспекті приватного права суб'єкти публічної адміністрації під час професійної діяльності не можуть втручатися у саму господарську діяльність суб'єктів господарювання, а тому в адміністративно-правовій площині потрібно забезпечувати захист суб'єктів господарювання від незаконного перешкоджання суб'єктами публічної адміністрації їхній виробничо-господарської діяльності[1]. Тобто захист виникає за наявності правопорушень, коли з'являється потреба відновлювати права, виявляти та поновляти законні інтереси.

О. О. Обущак наголошує, що захист реалізується за наявності факту порушення прав. Тобто він зводиться до діяльності публічних органів щодо поновлення порушеного права, припинення таких порушень, а також створення необхідних умов для притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у вчиненні протиправних дій[2]. Така позиція є достатньо звуженою, оскільки охоплює лише стан правопорушення без урахування системної діяльності державних органів щодо захисту прав людини. Водночас доречно погодитися із тим, що адміністративно-правий захист прав людини у житловій сфері спрямований і на поновлення порушеного права у житловій сфері, припинення таких порушень.

На думку В. В. Галунька, поняття «адміністративно-правовий захист» є динамічнішою (активною) дією публічної адміністрації, спрямованою на відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення перешкод щодо їх здійснення засобами адміністративного права з можливістю застосування заходів адміністративного примусу та притягнення винних до адміністративної відповідальності[3]. Дійсно адміністративно-правовий захист не може знаходитися у статиці. Ця динаміка проявляється в активних діях відповідного уповноваженого державного органу. Крім

[1] Шиленко М. В. Поняття адміністративно-правової охорони суб'єктів малого підприємництва. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1188–1193.

[2] Обущак О. О., Обущак С. А. Адміністративне регулювання у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 36. С. 75–86.

[3] Галунько В. В. Адміністративне право України: навч. посіб.: у 2-х т. / за заг. ред. В. В. Галунька. Херсон: ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.

того, така діяльність спрямовується як на відновлення прав, так і на протидію правопорушенням. Наприклад, для запобігання правопорушенням у сфері житлового будівництва з метою формування безпечного для проживання житлового фонду утворений державно архітектурно-будівельний контроль. Відповідно до ч. 3 ст. 6 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» до органів державного архітектурно-будівельного контролю належать: 1) структурні підрозділи з питань державного архітектурно-будівельного контролю Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій; 2) виконавчі органи з питань державного архітектурно-будівельного контролю сільських, селищних, міських рад. Органом державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду є центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду[1]. Тобто діяльність органів державної влади у сфері створення безпечного для людини середовища та проживання у житлі охоплює державний контроль та нагляд.

Л. О. Кожура широко тлумачить поняття «адміністративно-правовий захист», розуміючи під ним організаційно-правову діяльність органів публічної адміністрації, яка здійснюється на основі адміністративно-правових норм, підкріплена системою правових гарантій; сутністю якої є забезпечення та захист за допомогою правових засобів прав осіб від протиправних діянь з притягненням правопорушників до юридичної відповідальності[2]. Такий підхід є більш вдалим для виокремлення адміністративно-правого захисту прав людини у житловій сфері.

Не можна обійти позицію Ю. С. Лепех, яка доводить, що категорія механізму адміністративно-правового забезпечення права на житло цілком співвідноситься з механізмом забезпечення основних прав і свобод громадян[3]. Тобто захист є елементом адміністративно-правового забезпечення права на житло, а тому і адміністративно-правовий захист у житловій сфері співвідноситься з адміністративно-правовим захистом.

---

[1] Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI (станом на 06.08.2022) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text

[2] Кожура Л. О. Адміністративно-правовий захист та охорона: поняття та співвідношення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія «Право».* 2015. Вип. 35, ч. I, т. 2. С. 119–122.

[3] Лепех Ю. С. Поняття механізму правового забезпечення та механізму адміністративно-правового забезпечення права на житло. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія. «Юридична».* 2013. Вип. 3. С. 248–254.

З огляду на наведене можна стверджувати, що адміністративно-правовий захист прав людини у житловій сфері – це діяльність уповноважених органів державної влади щодо застосування правових форм та методів, спрямованих на реалізацію конституційного права людини на житло, підтримку будівництва та схоронності житлового фонду, розвитку сучасного містобудування, що гарантує доступне та достатнє / адекватне, безпечне проживання людини у житлі, протидію правопорушенням у житловій сфері, відновлення та/або компенсацію у разі порушення житлових прав та законних інтересів людини.

У національному як і в міжнародному законодавстві відбувається ототожнення захисту та охорони житлових прав. Захист житлових прав охоплює: забезпечення житлової потреби осіб, які самостійно не можуть її задовольнити внаслідок матеріального стану, хвороби, безробіття; набуття права на соціальне житло (безпритульними, внутрішньо переміщеними особами, дітьми-сиротами); створення умов для попередження виникнення стану безпритульності та бездомності; зобов'язання щодо подолання аварійності житла; захист від примусового виселення; забезпечення стабільного та безпечного користування житлом; заходи щодо подолання домашнього насильства у разі позбавлення житла, як форми економічного насильства в сім'ї; відновлення, визнання житлових прав та відшкодування шкоди у разі їх порушення[1].

Одним з проблемних питань адміністративно-правового захисту у житловій сфері є відсутність розробленої та прийнятої державної житлової політики. Державна житлова політика, з одного боку, є складовою соціальної політики, а з іншого – базовим інструментом забезпечення економічного розвитку країни. У зв'язку з цим правове забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю в умовах системної кризи в житловій сфері має стати підґрунтям для розроблення і впровадження ефективної стратегії розвитку державної житлової політики в Україні та ефективного плану дій щодо її реалізації[2]. Концепція державної житлової

[1] Teremetskyi V., Avramova O., Svitlychnyy O., Sloma V., Bodnarchuk O., Telestakova A., Kokhan V. Housing Rights Protection in the Context of Legislation and Judicial Practice of Ukraine. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, Vol. 24, Special Issue 1: Business Ethics and Regulatory Compliance, 1–9. URL: https://www.abacademies.org/abstract/housing-rights-protection-in-the-context-of-legislation-and-judicial-practice-of-ukraine-11392.html

[2] Волкова А. О. Житлова сфера в Україні: стан та перспективи правового забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 189–196.

політики була прийнята ще 1995 року зі зміною соціально-економічних відносин, політики вона природно застаріла. Метою Концепції було створення умов для реалізації права громадян на житло, розширення житлового будівництва, поліпшення утримання та схоронності житлового фонду. Зокрема, до шляхів реалізації Концепції було віднесено: розширення житлового будівництва за рахунок різних джерел фінансування. Сприяння залученню позабюджетних джерел фінансування, зокрема коштів населення, підприємств, установ, організацій, фондів, кредитів банків тощо; удосконалення системи інвестування житлового будівництва, зокрема шляхом залучення приватизаційних паперів громадян у житлове будівництво, створення умов для надання громадянам пільгових кредитів на будівництво або купівлю житла[1]. Наведені положення Концепції державної житлової політики 1995 року залишаються актуальними, оскільки ґрунтуються на базових засадах прав людини у житловій сфері. Адже сучасні проблеми житлової сфери потребують її оновлення.

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності» зазначалося, що оцінюючи вплив наявної житлової проблеми на соціальне самопочуття громадян, необхідно звернути увагу на те, що в сфері забезпечення конституційного права громадян на житло домінуючими є патерналістські настрої. Згідно з соціологічними опитуваннями 54 % респондентів вказують на те, що «держава повинна нести відповідальність за забезпечення всіх громадян житлом» і тільки 23 % переважно орієнтовані на відповідальність за це самих людей. Тому відсутність у державі відповідної житлової політики, яка б дозволяла різним прошаркам суспільства задовольняти свої житлові потреби, потрібно розглядати як додатковий фактор, що посилює загальний рівень соціального невдоволення населення[2].

2019 року аналітичний центр CEDOS провів комплексне дослідження житлової політики в Україні та надав рекомендації щодо потреби розроблення цілісної державної житлової політики, яка замінить

[1] Концепція державної житлової політики: постанова Верховної Ради України від 30.06.1995 № 254/95-вр // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text

[2] Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності: аналіт. доп. / О. А. Більовський. Київ: НІСД, 2012. 136 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2013-09/Derg_polituka.indd_new-e797c.pdf

окремі галузеві житлові програми. Наразі орієнтація на інтереси малої кількості традиційно незмінних груп – молоді, окремих професій тощо – перешкоджає цілісній соціальній політиці[1]. Дійсно, необхідно погодитися із нагальною потребою прийняття державної житлової політики. Так, внаслідок воєнного стану, бойових дій на території України виникає необхідність констатації окремого захисту прав людини у житловій сфері. Наприклад, фактично сформовані такі механізми забезпечення житлової потреби в умовах воєнного стану: 1) самостійне задоволення житлової потреби виникає, якщо особа не використала право на переміщення та залишилася у власному житлі; 2) компенсаційне забезпечення житлової потреби виникає, якщо людина перемістилася у середині країни та отримала статус внутрішньо переміщеної особи (житлова потреба задовольняється за рахунок орендованого житла, безкоштовного надання жила іншими громадянами або тимчасового соціального житла); 3) допоміжне задоволення житлової потреби виникає у фізичної особи, яка отримала притулок у країнах ЄС в межах Директиви Ради ЄС 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року про тимчасовий захист (житлова потреба задовольняється за рахунок соціальних притулків, безкоштовного надання житла громадянами ЄС, орендованого житла)[2]. Наведене необхідно враховувати і у концепції державної житлової політики та при здійсненні адміністративно-правого захисту прав людини у житловій сфері.

У контексті воєнного стану і масової міграції органи влади та населення постали перед необхідністю терміново розробляти й реалізовувати комплексні дії з метою поліпшення негативної соціальної дійсності як для усього населення, так і для дітей зокрема. Крім традиційної роботи щодо попередження соціального сирітства, допомоги сім'ям з дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах, постала необхідність організації роботи з новими категоріями дітей, які потребують негайної уваги держави: а) дітьми, які залишилися проживати на території, непідконтрольній українській владі, зокрема

[1] Державна житлова політика в Україні: сучасний стан та перспективи реформування. К.: Аналітичний центр CEDOS, 2019. 132 с. URL: https://cedos.org.ua/researches/derzhavna-zhytlova-polityka-v-ukraini-suchasnyi-stan-ta-perspektyvy-reformuvannia/

[2] Avramova O., & Korniyenko G. (2022). The Ukrainian Experience of Tenure and Food Security in the State of Martial Law. Baltic Journal of Legal and Social Sciences, (1), 6–14. URL: https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-1

тими, які безпосередньо залучені до військового конфлікту як солдати; б) дітьми з числа внутрішньо переміщених осіб; в) дітьми, чиї батьки перебувають або повернулись із зони проведення військових дій; г) дітьми, чиї батьки загинули або були поранені у зоні бойових дій[1]. Враховуючи існуючий широкий підхід до захисту житлових прав, варто наголосити, що він може поділятися залежно від правового статусу суб'єкта, зокрема захист житлових прав дітей, захист житлових прав військовослужбовців, безпритульних громадян, членів сім'ї власника житла, внутрішньо переміщених осіб та ін.

Окремо потребують захисту права людини у житлово-комунальній сфері. У судовій практиці підкреслено особливість застосування способів захисту у сфері спорів щодо надання та споживання житлово-комунальних послуг (далі – ЖКП). Так, визначено, що у разі відмови енергопостачальної організації чи споживача укласти договір про постачання електричної енергії, який відповідає вимогам типового договору, таке право підлягає захисту судом на підставі п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України шляхом визнання договору укладеним на умовах, передбачених нормативним актом обов'язкової дії. У такому спорі позивачу необхідно доводити умови, на яких сторони зобов'язані укласти такий договір. А ось вимога про зобов'язання не порушувати права споживача у майбутньому не підлягає задоволенню, оскільки чинним законодавством такий спосіб захисту не передбачено. Також це стосується і вимоги про визнання незаконними дій працівників енергопостачальника щодо проведення позачергової технічної перевірки правильності роботи розрахункового лічильника електроенергії, щодо складання акта і протоколу про порушення та щодо виставлення рахунку за необліковане споживання електричної енергії. Самі собою не сприяють ефективному відновленню порушеного права, а тому не підлягають розгляду в судовому порядку[2].

[1] Теремецький В. І. Проблеми відновлення житлових прав дітей, втративших своє житло у зоні проведення АТО. *Вісник Маріупольського державного університету*. *Серія «Право».* 2017. Вип. 13. С. 8–13.

[2] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22.12.2020 у справі № 750/8002/19. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93794820&red=100003004bd0abc1e4fa9971636da434ecdef7&d=5

Загалом можна зазначити, що об'єктом державного управління житлово-комунального господарства (далі – ЖКГ) України, крім регулювання діяльності природних монополій, є також господарські відносини у сфері ЖКГ щодо надання ЖКП, спрямовані на задоволення потреб фізичних або юридичних осіб. Враховуючи наведене, принципи ефективного управління в галузі ЖКГ такі: забезпечення раціонального використання матеріальних, кадрових та інших ресурсів, конкурентоспроможності, діяльності суб'єктів природних монополій та суб'єктів діяльності на суміжних ринках, справедливих умов доступу споживачів до отримання ЖКП, економічно обґрунтованої цінової політики, контролю за якістю ЖКП, ліцензування діяльності надавачів послуг.

Отже, розвиток ринкової економіки потребує впровадження нових форм управління підприємствами ЖКГ із застосуванням економічних стимулів, переглядом структури тарифів і раціоналізацією використання виробничо-технічного потенціалу. Результатом державного регулювання у сфері ЖКГ має бути обмеження природного монополізму, контроль за якістю ЖКП, соціальні гарантії для споживачів послуг тощо. Водночас зауважимо, що обмеження державного впливу на формування тарифів на ЖКП надало можливість органам місцевого самоврядування враховувати особливості місцевості, на якій вони надаються, а також потреби споживачів цих послуг. Зазначене зумовлює доцільність демонополізації із забезпеченням принципів збалансованості інтересів учасників ринку ЖКП, соціальної спрямованості, врахування особливостей території і потреб територіальної громади[1].

Окремого адміністративно-правового захисту потребує право людини на доступне житло. Принцип доступності житла є одним із затребуваних у сфері розвитку правового регулювання відносин щодо житла. Так, однією з основних цілей національної житлової політики в європейських країнах є створення умов, за яких житло стає доступним для більшості населення. Житлова політика соціальних держав, як правило, має на меті забезпечити безпечне та доступне житло для всіх, а не нести відповідальність лише за людей з особливими потребами. Для цього у державі розробляються національні стандарти

[1] Теремецький В. І. Удосконалення адміністративно-правового забезпечення відносин у сфері житлово-комунального господарства. *Актуальні проблеми правознавства.* 2020. № 2.С. 59–64.

житла для будівництва нового житла, підтримка існуючого житлового фонду, проведення реконструкції застарілого житлового фонду[1]. При цьому національні стандарти житла продовжують змінюватися, вони стають більш жорсткими, висувають більш високі вимоги до якості житла, захисту довкілля, особистої безпеки та задоволення вимог у комфорті споживачів. Водночас задоволення цих вищих вимог обертається набагато більшими витратами для власників об'єктів житлової нерухомості, що зі свого боку ставить питання про доступність житла як при набутті прав на його, так і при його утриманні[2].

Проблема доступності житла розглядається на рівні міжнародних організацій, оскільки за даними Європейської економічної комісії ООН (UNECE) щонайменше 100 мільйонів людей з низьким та середнім рівнем доходу у світі вважають вартість сучасного житла практично недоступною. Вони витрачають більше 40 % від їх наявного доходу на житло. Високі витрати на житло для малозабезпечених створюють обмеження для доступу до основних потреб людини, таких як їжа, здоров'я, одяг та транспорт. Це означає, що відсутність доступного житла робить інші права людини дедалі недоступнішими[3]. Таке положення цілком властиве і для українського суспільства. Так, більшість українців вважають покупку нового житла фактично неможливою. Водночас у державі існує криза доступності ЖКП. Так, борги населення України за ЖКП на кінець 2020 року зросли до 73,6 млрд грн – на 10,51 млрд грн, або 16,66 %, за рік. Зокрема, наприкінці грудня 2020 року населення боргувало: за постачання та розподіл газу – 31,5 млрд грн, за постачання теплової енергії та гарячої води – 24,1 млрд грн, за постачання та розподіл електричної енергії – 6,1 млрд грн, за централізоване водопостачання та водовідведення – 5,7 млрд грн, за управління багатоквартирним будинком – 5,1 млрд грн, за надання послуг з вивезення побутових

[1] Liias R. Housing Affordability: Theoretical Approaches and Practical Implementation. Challenges and Opportunities in Housing: New Concepts, Policies and Initiatives. Rotterdam (Netherlands). 2002. Pp. 61–72. URL: https://www.irbnet.de/daten/iconda/CIB910.pdf

[2] Аврамова О. Є. Необхідність імплементації міжнародних стандартів доступного житла до українського законодавства. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 19 лютого 2021 р. / редкол. В. П. Маковій та ін. Одеса: ОДУВС, 2021. С. 21–24.

[3] Rosenfeld O. Principles of housing affordability, subsidies and institutions. 2014. UNECE: Web site. URL: https://unece.org/DAM/hlm/projects/UNDA-9th_tranche/Documents/Serbia/4-1_UNECE_-_Housing_Finance_-_Rosenfeld-FINAL.pdf

відходів – 1,1 млрд грн[1]. Наведені цифри лише підкреслюють стан невідповідності доходів населення та недоступності ЖКП, а отже, і доступності утримання житла.

Як вказує UNECE, принцип доступності житла вважається реалізованим, якщо на утримання житла сім'ї не витрачають понад 30 % свого наявного доходу. Такий підхід підтримується не усіма організаціями. Зокрема, Європейська комісія вважає, що вартість житла переобтяжена, коли сім'я витрачає більше 40 % їх наявного доходу на житло. Гарвардський університет вважає сім'ї перевантаженими, які витрачають більше 50 % доходу на утримання житла[2]. При цьому витрати на житло включають не лише вартість ЖКП, а сплату за іпотечне житло або орендоване житло. Тобто в усьому світі доступність житла визначається шляхом співвідношення вартості придбання житла, його утримання та доходу сім'ї.

В Україні сьогодні в загалі не враховується міжнародний принцип доступності житла. Постійне підвищення вартості ЖКП фактично не співвідноситься з реальними доходами українських сімей. Якщо це було б враховано, то не існувало б зростання заборгованості за послуги ЖКГ. Замість врахування міжнародного досвіду у сфері реалізації принципу доступності житла, в Україні утворюються колекторні компанії, які спрямовують свою діяльність на повернення боргів за ЖКП, включаючи звернення стягнення на житло, а отже, його позбавлення. Таке положення є неприпустимим і потребує проведення реформи вартості ЖКП[3].

Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав підкреслює, що право на достатнє житло не повинно тлумачитися вузько. Характеристика права на достатнє (адекватне) житло визначається переважно в інших коментарях Комітету № 4 (1991) про право на

---

[1] Борги населення за ЖКП на кінець 2020 року зросли до 73,6 млрд грн 1 лютого 2021 р. / Інформаційне агентство «Україна Комунальна». URL: http://jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/borgi-naselennja-za-zhkp-na-knec-2020-roku-zrosli-do-736-mlrd-grn-62226

[2] Rosenfeld O. Principles of housing affordability, subsidies and institutions. 2014. UNECE: Web site. URL: https://unece.org/DAM/hlm/projects/UNDA-9th_tranche/Documents/Serbia/4-1_UNECE_-_Housing_Finance_-_Rosenfeld-FINAL.pdf

[3] Аврамова О. Є. Необхідність імплементації міжнародних стандартів доступного житла до українського законодавства. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 19 лютого 2021 р. / редкол. В. П. Маковій та ін. Одеса: ОДУВС, 2021. С. 21–24.

достатнє житло та № 7 (1997 рік) про примусове виселення[1]. Право на достатнє житло охоплює такі права: захист від примусового виселення, отримання житла без ознак дискримінації, безпека володіння, реституція у разі позбавлення житла, недоторканність житла, свобода вибору місця проживання.

Принцип достатнього житла громадськими організаціями визначається по-різному. Наприклад, Чиказький громадський конгрес орендаторів розробив такі принципи для створення реалістичного та стійкого визначення доступного житла: доступність повинна базуватися на змінній шкалі. Так, сім'ї, заробляючи близько 500 доларів за місяць, не повинні платити більше 15 % свого доходу на житло; витрати на житло потрібно розраховувати на основі заробітної плати. Отже, міжнародні та громадські організації активно беруть участь у тлумаченні принципу доступності житла. Безумовно, інтерес до доступності житла цілком обґрунтований, оскільки залежно від наявності доступного житла у державі формується рівень життя населення.

Наведене вказує на доцільність імплементації принципу доступності житла до українського законодавства. Адже на цьому шляху є фундаментальні проблеми. У царині цивільного права питання задоволення житлової проблеми на початку XXI століття було віднесено до приватних проблем людини. Вважалося, що стосовно житла існують виключно ринкові відносини. При цьому соціальний тягар житла не був врахований. Як наслідок, держава переклала вирішення житлової проблеми виключно на людину. Такий підхід вказує на незацікавленість держави вводити у систему засад вирішення житлової проблеми принцип доступності, який визнано на рівні ООН. Ще одна проблема полягає у тому, що в державі так і не було проведено реформу житлового законодавства, яке нині розвивається повільно і безсистемно. Також у державі практично не залишилося фахівців у сфері житлового права. Наведене потребує свого поетапного вирішення, а принцип доступності житла є актуальним питанням, що потребує подальшого вивчення[2].

---

[1] Аврамова О. Принципы жилищного права. *Legea si viata = Закон и Жизнь*: междунар. науч.-практ. журн. 2018. № 9/2. С. 7–11.

[2] Аврамова О. Є. Необхідність імплементації міжнародних стандартів доступного житла до українського законодавства. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 19 лютого 2021 р. / редкол. В. П. Маковій та ін. Одеса: ОДУВС, 2021. С. 21–24

Досліджуючи адміністративно-правовий захист прав людини у житловій сфері, можна також визначитися щодо задоволення і публічного інтересу у житловій сфері. Зокрема, це стосується сплати податків за житлову нерухомість. Сплата цього податку задовольняє як публічні інтереси, так і приватні, оскільки податки забезпечують функціонування та розвиток суспільства.

Питання про необхідність належного правового регулювання оподаткування житлової нерухомості в незалежній Україні виникло ще у 1991 році у зв'язку із застосуванням Закону України «Про систему оподаткування»[1]. Згодом 2003 року в Україні набрав чинності Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб»[2], що визначав загальні засади оподаткування нерухомого майна. Крім того, з 1993 по 1997 роки Верховною Радою України розглядався проєкт Закону України «Про податок на нерухоме майно (нерухомість)», але його так і не було прийнято. Отже, державне управління завжди було спрямоване на забезпечення правового регулювання відносин у сфері оподаткування нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки. 2011 року у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України вказані правові акти втратили чинність[3]. Кодекс визначив засади правового забезпечення податкових відносин, зокрема у ст. 265 вперше було закріплено податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. Це призвело до виникнення у юридичній науці дискусії щодо встановлення, структури правовідносин та процедури оподаткування житлової нерухомості.

Практика введення місцевого податку на нежитлову нерухомість є поширеною, адже він справляється у понад 130 країнах світу. За даними Світового банку в державах з економікою, що розвивається, він становить 40–80 % платежів від місцевих бюджетів. Високі показники мають надходження з цього виду оподаткування і до місцевих бюджетів у Польщі. Так, у бюджеті ґміни м. Вроцлав 2009 року

---

[1] Про систему оподаткування: Закон України (втратив чинність 01.01.2011) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1251-12#Text

[2] Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України (втратив чинність 01.01.2011) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-15#Text

[3] Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

дохід з податку на нерухомість становив 60 % від усіх податкових надходжень. У Законі Республіки Польща «Про податки та на місцеві збори» від 12.01.1991 до об'єктів оподаткування з нерухомості відносять також будинки або їх частини, при цьому базою оподаткування для будинків є 1 кв. м корисної площі[1]. Податок на нерухомість у Нідерландах забезпечує майже 95 % надходжень до місцевого бюджету, у деяких штатах Австралії – понад 90 %, США – до 75 %, Канаді – до 80 %, Франції – понад 50 %[2]. Тому можна зробити висновок, що податок на нерухоме майно є одним із основних у поповненні місцевих бюджетів.

Податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки – це місцевий податок, який встановлюється для фізичних, юридичних осіб власників житла, органами місцевого самоврядування на підставі адміністративно-правового забезпечення відносин оподаткування в Україні та є одним із основних джерел формування місцевих бюджетів.

Під час визначення податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, необхідно розглядати його мету. Мета введення кожного окремого податку – це реалізація загальної мети податкової політики. Як стверджує В. П. Печуляк, метою державної податкової політики є забезпечення збалансованості державного бюджету та стимулювання економічного розвитку країни. Потрібно погодитись з цією позицією науковця. Отже, метою податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, є забезпечення збалансованості місцевого бюджету за рахунок додаткових надходжень та стимулювання економічного розвитку окремої територіальної одиниці, що сприяє підтримці розвитку прав людини у житловій сфері.

Під час встановлення мети податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, постає питання про його функції. Цей податок виконує економічну та соціальну функції. Економічна функція податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, включає в себе фіскальну, регулюючу, розподільну, контролюючу функції для місцевих бюджетів, зокрема поповнення місцевого бюджету, моніторинг власників житла. Соціальна функція податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки – це стимулювання взаємовідносин

[1] Радишевська О. Податок на нерухомість як джерело дохідної частини місцевих бюджетів: польський досвід. *Податкове право*. 2009. № 4. С. 18–22.

[2] Лекарь С. Податок на нерухомість пожвавить економіку. *Вісник податкової служби України*. 2010. № 3. С. 7–9.

держави та суб'єктів-власників житла. Якщо власник житла сплачує з нього податок, то він має розраховувати на відтворення житлового фонду, зокрема формування фонду соціального житла на рівні міста, яке буде додатковою гарантією забезпечення конституційного права на житло. Саме в цьому проявляється баланс публічних та приватних інтересів у житловій сфері.

Встановлення податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, породжує певний різновид податкових відносин. Стаття 1 Податкового кодексу України дає визначення податковим відносинам, які до того ж мають свою структуру (суб'єкт, об'єкт, зміст правовідносин). Отже, правовідносини щодо податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки – це різновид податкових відносин, передбачених ст. 1 Податкового кодексу України. Правовідносинам з оподаткування житлової нерухомості властива така структура:

1) суб'єкт – це державні органи у сфері оподаткування (Кабінет Міністрів України, ДФС, органи місцевого самоврядування тощо) та платники податку, до яких належать фізичні і юридичні особи, зокрема нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової нерухомості. Основною ознакою платника податку є наявність у нього житлової нерухомості на території окремої адміністративно-територіальної одиниці України. При цьому в ст. 265 Податкового кодексу України сформульовано, що платник податку є власником житлової нерухомості без посилання на територію розташування об'єкта. Це є прогалиною в адміністративно-правовому забезпеченні податку на житлову нерухомість, оскільки до ознак житлової нерухомості відносять місце розташування цього об'єкта правовідносин, що має значення для правового статусу платника податку;

2) об'єкт правовідносин – це нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, на яке спрямована діяльність суб'єктів. Відповідно до змісту ст. 265 Податкового кодексу України – це житлова нерухомість;

3) зміст правовідносин щодо оподаткування нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки – це права й обов'язки суб'єктів, що виникають у сфері справляння цього податку, контролю за сплатою податку, встановлення відповідальності за порушення сплати податку на житлову нерухомість.

Звернемось до аналізу об'єкта податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. Згідно зі ст. 266.2.1 Податкового кодексу України об'єктом оподаткування є об'єкт житлової нерухомості. При цьому оподаткуванню не підлягають: об'єкти житлової нерухомості, які перебувають у власності держави або територіальних громад (їх спільній власності); об'єкти житлової нерухомості, які розташовані в зоні відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, визначені законом; будівлі дитячих будинків сімейного типу; садовий або дачний будинок, але не більше одного такого об'єкта на одного платника податку; об'єкти житлової нерухомості, які належать багатодітним сім'ям та прийомним сім'ям, у яких виховується троє та більше дітей, але не більше одного такого об'єкта на сім'ю; гуртожитки.

Окремо варто звернути увагу на те, що у ст. 266 Податкового кодексу України використовується два терміни «житлова нерухомість» та «нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки». Останнє визначення міститься у назві статті, хоча у тексті самої статті використовується термін «житлова нерухомість». Можна стверджувати, що вказана законодавча позиція псує логіку законодавчого використання термінів, що може негативно відобразитися на практичному застосуванні ст. 266 Податкового кодексу України. Тому проаналізуємо вказані визначення.

Вперше термін «нерухомість, відмінна від землі» був закріплений у Законі України «Про податок з доходів фізичних осіб». У ст. 1.10.1 цього нормативного акта вказано: «нерухомість, відмінна від землі, поділяється на: будівлі, а саме: приміщення, пристосовані для постійного або тимчасового перебування в них людей, а також об'єкти власності, функціонально пов'язані з такими приміщеннями. Будівлі поділяються на будинки (включаючи готелі, мотелі, кемпінги та інші подібні об'єкти туристичної інфраструктури), квартири, кімнати у багатосімейних (комунальних) квартирах, індивідуальні гаражі або місця на гаражних стоянках чи в гаражних кооперативах, дачні будинки та інші об'єкти дачної (садової) інфраструктури, відмінні від землі; споруди, а саме: об'єкти нерухомості, відмінні від будівель». Отже, до об'єктів нерухомості, відмінної від землі, до 2011 року належало постійне і тимчасове житло, а також нежитлова нерухомість, пов'язана з житлом та життєдіяльністю людини.

Однак Податковий кодекс України не встановив чіткого визначення нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки, а визначив лише об'єкти житлової нерухомості. Тобто термін, використаний у назві ст. 265 Податкового кодексу України, не було роз'яснено. Крім того, вказаний термін не міститься ні в Цивільному, ні в Житловому кодексах України. Так, у ст. 331 Цивільного кодексу України встановлено, що до нерухомого майна відносять житлові будинки, будівлі, споруди тощо, без поділу нерухомості на таку, що може бути відмінної від земельної ділянки.

Необхідно зазначити, що нерухоме майно можна поділяти: 1) за призначенням: на житлову нерухомість та нежитлову нерухомість; 2) за зв'язком із землею: на земельні ділянки та будівлі (житлові та нежитлові). У разі використання терміна «нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки» виникає проблематика класифікації такого майна за будівельними нормами, та його ознака «відмінність від земельної ділянки» цілком руйнує визначення «будівлі», що є широким терміном, який включає в себе житлові будинки і квартири. Так, згідно з «Державним класифікатором будівель та споруд ДК 018-2000», затвердженим наказом Держстандарту України від 17.08.2000 № 507, будівлі – це споруди, що складаються з несучих та огороджувальних або сполучених (несучо-огороджувальних) конструкцій, які утворюють наземні або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення устаткування, тварин, рослин, а також предметів. До будівель належать: житлові будинки, гуртожитки, готелі, ресторани, торговельні будівлі, промислові будівлі, вокзали, будівлі для публічних виступів, для медичних закладів та закладів освіти тощо. Отже, будівля має зв'язок із земельною ділянкою у вигляді несучих конструкцій (фундаменту) та підземних приміщень. Тому термін «нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки» є неузгодженим із цивільним та житловим законодавством. Встановлення єдиних термінів, їх уніфікація у податковому, цивільному, житловому, кримінальному праві є однією з гарантій захисту прав та інтересів людини, єдине розуміння об'єктів та явищ у юридичній науці та практиці запобігає зловживанню правом. Теоретично і практично обґрунтованим є термін «житлова нерухомість», тому звернемось до аналізу цього визначення, закріпленого у Податковому кодексі України[1].

[1] Теремецький В. І. Проблеми правового забезпечення відносин у сфері оподаткування житлової нерухомості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. *Серія «Юридичні науки».* 2017. Т. 28 (67), № 1. С. 47–57.

У ст. 14.1.129 Податкового кодексу України встановлено, що об'єкти житлової нерухомості – це будівлі, віднесені відповідно до законодавства до житлового фонду, дачні та садові будинки. Стаття 14.1.129.1 об'єкти житлової нерухомості поділяє на типи. Зауважимо, що вказаний поділ житлової нерухомості не узгоджується з чинним Житловим кодексом України, де у ст. 6 встановлено, що житлові будинки і жилі приміщення призначаються для постійного та тимчасового проживання громадян, а у ст. 4 закріплена класифікація житлових будинків. Тому неузгодженими з житловим законодавством є такі підпункти ст. 14.1.129 Податкового кодексу України: б) житловий будинок садибного типу; е) садовий будинок, є) дачний будинок. Усі ці будинки мають на меті тимчасове проживання людини, тому доцільно ці підпункти об'єднати в один – «житлові будинки для тимчасового проживання» та в ньому надати класифікацію таких будинків. Оскільки дачні, садові будинки не призначені для постійного проживання, вони не можуть підпадати під загальну класифікацію житлових будинків. На цій підставі підпункт «а)» ст. 14.1.129 Податкового кодексу України необхідно викласти відповідно до поділу житлових будинків: для постійного проживання та тимчасового проживання. Важко погодитися і з підпунктом «в)» ст. 14.1.129, який відносить до типів об'єктів житлової нерухомості прибудову до житлового будинку. Адже прибудова до житлового будинку є невід'ємною частиною житлової будівлі, яка будується відповідно до технічних санітарних вимог з отриманням необхідних дозволів, що повинно відображатися у технічному паспорті будинку. Прибудова до будинку не може бути окремим об'єктом цивільного, житлового, податкового законодавства, оскільки в разі встановлення її самостійної функції від будинку прибудова стає окремим об'єктом правовідносин, зокрема житловим приміщенням у житловому будинку. Крім того, прибудова належать до житлової площі будинку[1].

Житлова площа, відповідно до ст. 265.3 Податкового кодексу України, є базою оподаткування. Згідно зі ст. 23.1 Податкового кодексу України базою оподаткування є фізичний, вартісний чи інший

[1] Теремецький В. І. Проблеми правового забезпечення відносин у сфері оподаткування житлової нерухомості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки».* 2017. Т. 28 (67), № 1. С. 47–57.

характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання. Житлова площа – це площа житла без урахування допоміжних приміщень (коридорів, кухонь, туалетів, ванних кімнат, комірок). База оподаткування об'єкта житлової нерухомості, що перебуває у власності фізичної особи-платника податку, зменшується: для квартири – на 120 кв. метрів; для житлового будинку – на 250 кв. метрів. Таке зменшення надається один раз за базовий податковий (звітний) період і застосовується до об'єкта житлової нерухомості, в якій фізична особа-платник податку зареєстрована в установленому законом порядку, або за вибором такого платника до будь-якого іншого об'єкта житлової нерухомості, який перебуває в його власності. Отже, базою оподаткування житлової нерухомості є її фізичний, вартісний вираз у житлової площі.

Загалом можна стверджувати, що адміністративно-правове забезпечення податкових відносин – це система нормативно-правових актів, спрямованих на врегулювання цих правовідносин та дії державних органів і органів місцевого самоврядування у сфері оподаткування за допомогою форм та методів державного управління, що спрямовується на баланс публічних та приватних інтересів, зокрема у сфері адміністративно-правового захисту прав людини у житловій сфері. Податок на житлову нерухомість – це місцевий податок, який встановлюється для фізичних, юридичних осіб власників житла органами місцевого самоврядування на підставі адміністративно-правового забезпечення правовідносин оподаткування в Україні та є одним із основних джерел формування місцевих бюджетів з метою забезпечення збалансованості місцевого бюджету, за рахунок додаткових надходжень та стимулювання економічного розвитку окремої територіальної одиниці. Цей податок виконує економічну і соціальну функцію[1].

Дослідження захисту прав людини у житловій сфері ще раз підкреслює актуальність та нагальність цього питання як для науковців, так і практикуючих юристів. Сьогодні в Україні є достатня кількість

[1] Теремецький В. І. Проблеми правового забезпечення відносин у сфері оподаткування житлової нерухомості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки».* 2017. Т. 28 (67), № 1. С. 47–57.

матеріалів судової практики у сфері захисту житлових прав, які потребують наукового опрацювання та судового узагальнення. Суперечність судових рішень у справах про захист житлових прав обумовлена такими чинниками: неузгодженістю норм цивільного та житлового законодавства; розглядом судових справ без застосування ст. 8 Європейської конвенції з прав людини, рішень Європейського Суду з прав людини у сфері захисту житлових прав; відсутністю на законодавчому рівні поняття балансу інтересів між власником житла та іншими учасниками житлових правовідносин; не закріпленням у нормах житлового законодавства поняття, сутності захисту житлових прав та способів захисту житлових прав. Проблемність захисту житлових прав посилюється розпорошеністю житлового законодавств, відсутністю його систематизації. Окремою проблемою залишається відсутність концепції житлової політики на державному рівні.

3.4. Здійснення права на захист учасниками сімейних відносин

Сім'я є важливим соціальним інститутом, де найбільш природно та комплексно мають проявлятися універсальні фундаментальні цінності та права людини. Соціальний аспект сім'ї є одним із ключових і полягає у формуванні спільноти задля задоволення своїх потреб (емоційних, економічних, побутових тощо), виховання та захисту дітей, підготовки їх до самостійного життя.

Важливою складовою правового регулювання сімейних відносин є механізм захисту прав суб'єктів у разі їх порушення, невизнання чи оспорювання. Ефективність різних форм захисту демонстративно свідчить про дієвість основоположного принципу верховенства права в державі.

Зважаючи на те, що сімейне право за своєю правовою природою можна розуміти як приналежну галузь приватного права, оскільки їх учасники є юридично рівними, наділені вільним волевиявленням та майновою самостійністю, то необхідною є конкретизація складу фізичних осіб-суб'єктів сімейних правовідносин (членів сім'ї та інших осіб, на яких може поширюватися правовий статус члена сім'ї).

З огляду на загальну структуру Сімейного кодексу України (далі – СК України), а також аналізу статті 2, зокрема[1], можна класифікувати суб'єктів сімейних правовідносин залежно від підстав виникнення споріднення чи інших ознак відношення до сім'ї:

1) подружжя – жінка та чоловік, шлюб між якими зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану;

2) батьки та діти;

3) усиновлювачі та усиновлені;

4) опікуни, піклувальники та вихователі інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також їх підопічні;

5) інші члени сім'ї – баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, рідні брати та сестри, мачуха, вітчим та падчерка, пасинок.

Безумовно, основоположною підставою виникнення сімейних правовідносин є родинні зв'язки, проте судова практика дає можливість стверджувати, що непоодинокими є випадки визнання суб'єктами сімейних правовідносин осіб, які не пов'язані родинними зв'язками.

Об'єктом захисту може бути суб'єктивне сімейне право або інтерес. Юридична природа суб'єктивних сімейних прав – вид і міра можливої та допустимої поведінки суб'єктів сімейних відносин, які складаються з права здійснювати власні дії; правомочності вимагати певні дії з боку зобов'язаної сторони; права звернутися до відповідних органів за захистом свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права. Сімейний інтерес, що охороняється законом – потреба і бажання використовувати конкретні матеріальні і/або нематеріальні вигоди як прямо передбачені законом, так і не заборонені ним, опосередковані певними суб'єктивними сімейними правами.

Цікавою є позиція науковців[2, 3] щодо захисту законних очікувань членів сім'ї. Правомірні очікування не є правом, і не є інтересом.

---

[1] Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[2] Поліщук М. Г. Механізм сімейного права для захисту законних очікувань членів сім'ї *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. С. 97–100. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.19

[3] Менджул М. В. Охорона правомірних очікувань учасників сімейних відносин. *Цивільне право і процес: витоки, здобутки та перспективи розвитку*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 грудня 2020 р. Київ: Київський регіональний центр, 2020. Ч. 1. С. 27–30.

Сімейне законодавство містить систему стандартів, спрямованих на захист законних сподівань. Наприклад, одружені чоловік та жінка можуть мати законні сподівання на те, що вони реалізують своє право на батьківство та материнство. У цьому випадку СК України передбачає можливість захисту цих очікувань, зокрема ст. 49 та ст. 50 передбачає, що небажання або неможливість мати дитину можуть бути підставою для розлучення. Дитина справедливо очікує належного батьківського піклування, а у разі невиконання або неправильного виконання батьківських обов'язків існує засіб у вигляді позбавлення батьківських прав. Дійсно, сімейне законодавство містить достатньо інструментів для охорони та захисту більшості правомірних очікувань учасників сімейних відносин. При цьому необхідно зауважити, що можливий пріоритет правомірних очікувань одних учасників сімейних відносин (наприклад, дитини) над правомірними очікуваннями інших учасників таких відносин (наприклад, батьків дитини).

Досліджуючи здійснення права на захист учасниками сімейних відносин, потрібно зважати на багатоаспектність цього поняття, що корелюється з іншими суміжними за значенням, наприклад, такими як «правова охорона», «правове регулювання» тощо.

Сутність захисту прав як ланки правової охорони має більш вузький порівняно з останньою спектр дії – захист полягає у реагуванні на наявні або такі, що становлять реальну загрозу, перешкоди в нормальному здійсненні суб'єктивних прав і законних інтересів, які набувають ознак правопорушення, невизнання, оспорювання прав тощо[1].

На думку В. Д. Комісаренко, захист особистих немайнових прав батьків та дітей – це закріплені в національному законодавстві, міжнародних актах та прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) правові засоби, спрямовані на відновлення або визнання порушених особистих немайнових прав батьків та дітей, а також попередження і запобігання їх порушенню. Разом з тим це поняття охоплює і такі правові дії, як притягнення до відповідальності винних у правопорушенні осіб[2].

---

[1] Захист прав та інтересів учасників майнових відносин: питання теорії і практики: колективна монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доцента І. Ф. Коваль. Вінниця: ТВОРИ, 2020. С. 9.

[2] Комісаренко В. Д. Підстави та способи захисту особистих немайнових прав батьків та дітей. *Наукові перспективи*. 2021. № 6. С. 256.

У судовій практиці під захистом права розуміється державно-примусова діяльність, спрямована на відновлення порушеного права суб'єкта правовідносин та забезпечення виконання юридичного обов'язку зобов'язаною стороною[1].

Враховуючи правові приписи, що врегульовують окреслене питання, а також наукові погляди щодо досліджуваної тематики, вважаємо, що поняття захисту має бути більш змістовним та охоплюючим, а відтак захист прав та інтересів учасників сімейних відносин – це фактичні та юридичні дії учасника сімейних правовідносин, спрямовані на захист своїх прав та інтересів (самозахист) або на захист прав та інтересів інших осіб, здійснені на підставі закону з дотриманням вимог допустимості, розумності та справедливості, спрямовані з вимогою до зобов'язаної особи; а також діяльність судових, адміністративних та інших уповноважених законом органів, посадових осіб, які, відповідно до закону, уповноважені вирішувати сімейні спори чи здійснювати іншу діяльність, спрямовану на попередження і припинення порушень прав учасників сімейних відносин, усунення перешкод у здійсненні суб'єктивних сімейних прав; відновлення порушених сімейних прав особи, яка звернулася за захистом.

Захист особистих та майнових прав учасників сімейних правовідносин є факультативною стадією механізму здійснення прав батьків і дітей[2].

Стаття 15 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) гарантує кожній особі право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також закріплює, що кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства[3]. На відміну від цього СК України закріплює за кожним тільки право на судовий захист: кожний учасник сімейних відносин має право на судовий захист (ч. 10 ст. 7 СК України); кожнbq учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу (ч. 1 ст. 18 СК України)[4]. Дискусійним є

[1] Постанова КГС ВС від 09.06.2020 у справі № 912/1860/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/89910707

[2] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. С. 253.

[3] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top

[4] Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

зазначене положення ст. 18, оскільки ст. 16 ЦК України визначає, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу[1], тобто така можливість не обумовлена віком фізичної особи. Також ч. 2 ст. 47 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) закріплює, що неповнолітні особи, віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом[2].

З огляду на зазначене В. І. Труба вважає, що неповнолітні особи, віком від 14 до 18 років, можуть звернутися до суду за захистом своїх прав та інтересів у сімейних правовідносинах лише у випадках, передбачених сімейним законодавством, а саме: при неналежному вихованні з боку батьків (ст. 152 СК України); при позбавленні батьківських прав (ст. 165 СК України); при визначенні місця проживання (ст. 160 СК України); неповнолітні батьки за захистом прав та інтересів своєї дитини (ст. 156 СК України). В інших випадках така можливість у особи, віком від 14 до 18 років, сімейним законодавством не передбачається[3]. Не можемо повною мірою погодитися з думкою науковця, оскільки складно законодавчо закріпити та передбачити всі випадки, при яких звернення дитини з 14 років буде доцільним та можливим. Тому вважаємо за необхідне акцентувати увагу на встановленій законодавчій можливості звертатися до суду особисто з 14 років тоді, коли спір безпосередньо пов'язаний із захистом своїх прав та інтересів у сімейних правовідносинах.

Щодо процесуального статусу малолітніх осіб, варто зауважити, що вони також можуть бути учасниками правозахисних відносин в окремих випадках. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 218 СК України необхідно отримати згоду дитини для її усиновлення, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити, а ч. 2 ст. 160 СК України передбачає необхідність визначення місця проживання

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top

[2] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top

[3] Труба В. І. Питання здійснення права на захист сімейних прав та інтересів в судовому порядку. *Правова держава.* 2014. № 18. С. 77.

за згодою дитини, яка досягла 10-річного віку[1]. Хоча окремі науковці не визнають малолітніх осіб учасниками таких правовідносин, вказуючи на неможливість їх участі в цивільному процесі, з цим погодитись не можемо, оскільки у разі висловлення власної згоди дитиною вона має бути належним чином оціненою судом.

На підтвердження вказаної позиції слугують правові приписи ст. 45 ЦПК України, відповідно до якої під час розгляду справи, крім загальних прав та обов'язків (ст. 43 ЦПК України), малолітня або неповнолітня особа має також такі процесуальні права: 1) безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у висловленні такої думки; 2) отримувати через представника чи законного представника інформацію про судовий розгляд; 3) здійснювати інші процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки, передбачені міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України[2].

В Узагальненні практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми вказується на те, що «ЦПК України не визначає процесуальний статус дитини, яка бере участь у справі про усиновлення та процесуальний порядок надання нею своїх пояснень», водночас в Узагальненні визнається, що участь дитини в цивільному процесі робить її суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, а тому вона повинна мати визначений законом процесуальний статус[3]. З цього можна зробити висновок, що дитина може бути учасником цивільних процесуальних правовідносин, проте форма її участі може бути як особистою, так і опосередкованою (з'ясування думки дитини за допомогою законних представників, педагогів, психологів).

Тому підтримуємо позицію Т. О. Бордюг, яка вважає, що стосовно малолітніх дітей варто свідчити про те, що вони мають особливий процесуальний статус сторони, яка реалізує свої процесуальні права й обов'язки зазвичай через законних представників. При цьому потрібно визнати законодавчі обмеження та встановити, що залучення

[1] Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[2] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top

[3] Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми від 01.01.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003705-09

малолітньої дитини до участі в цивільному судочинстві і визначення її статусу має проходити два етапи. На першому етапі мають з'ясовуватися не тільки вікові обмеження, а й розумові, тому під час прийняття судом ухвали про залучення малолітньої дитини до участі в справі дитина отримуватиме статус номінального учасника справи до з'ясування її реального статусу. Коли вікові і розумові здібності дитини будуть з'ясовані судом, за обов'язкової участі психолога, то вона отримуватиме статус сторони і їй обов'язково має надаватися правова допомога адвоката[1].

Варто наголосити, що законодавство надає право суб'єктам сімейних правовідносин звертатися за захистом до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій.

Правовий захист здійснюється завдяки функціонуванню відповідного механізму захисту, який інтегрує структурно-функціонально взаємопов'язану сукупність правових засобів: 1) норми права, що регламентують підстави, способи, форми, процедуру захисту; 2) юридичний факт (порушення права, загроза порушення права, невизнання права, оспорювання права), який є підставою виникнення охоронних правовідносин; 3) акти реалізації потерпілим суб'єктом права на захист шляхом самозахисту або звернення до юрисдикційних органів; 4) діяльність юрисдикційних органів із захисту прав (правозастосування)[2].

Підставою такого захисту є порушення, невизнання або оспорювання прав, що виникають із сімейних правовідносин. Під порушенням прав необхідно розуміти невиконання або неналежне виконання обов'язку, що забезпечує ці права. Наприклад, право дитини на належне батьківське виховання має забезпечуватись обов'язком батьків виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя, поважати дитину. Невиконання чи неналежне виконання цього обов'язку є юридичним фактом, що може бути підставою для застосування заходів захисту, а саме: відповідальності у вигляді позбавлення батьківських прав.

---

[1] Бордюг Т. О. Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі: дис. … д-ра філософії: 081 «Право». Київ, 2021. С. 34.

[2] Захист прав та інтересів учасників майнових відносин: питання теорії і практики: колективна монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доцента І. Ф. Коваль. Вінниця: ТВОРИ, 2020. С. 12.

Невизнання прав, як свідчить судова практика, має місце у разі заперечення наявності в особи суб'єктивного цивільного права, що, в свою чергу, створює невизначеність та невпевненість для самого носія суб'єктивного права. У сімейних спорах невизнання прав частіше стосується заперечення правового зв'язку між суб'єктами, як то невизнання батьківства, спільного проживання чоловіка та жінки, надання утримання тощо.

Оспорювання – це певний спір між учасниками сімейних правовідносин щодо приналежності чи відсутності права в однієї зі сторін, тобто оспорювання існуючих відносин (наприклад, оспорювання батьківства).

Окремо заслуговує на увагу ще одна підстава застосування механізму захисту в сімейних правовідносинах, що проявляється у зловживанні суб'єктивними сімейними правами.

У юридичній літературі в широкому розумінні під зловживанням мається на увазі вчинення недобросовісних дій, що «маскуються» та подаються у встановленій законом формі, але метою їх вчинення є певна корисливість, вигода, інша суспільна шкода всупереч дійсному призначенню права.

Зловживання правом – це протиправна поведінка, у процесі та в результаті чого суб'єкт права, маючи на меті заподіяти шкоду іншим суб'єктам або свідомо припускаючи її настання, здійснює певне суб'єктивне юридичне право, зміст якого сформульований відносно визначеного й тому може бути витлумачений неоднозначно[1].

Діти не можуть впливати на власне середовище, через це є досить вразливими, і тому потребують особливого захисту та догляду. Їхнє становище та оточення, обставини переважно пов'язані із ситуаціями або умовами життя інших осіб, насамперед їхніх батьків.

У сімейному праві часто досить складно визначити межу зловживання батьківськими правами, оскільки в правовідносинах «батьки – діти» батьки наділені ширшим комплексом прав, обов'язків та повноважень стосовно дітей. Це стосується, наприклад, визначення способів та методів виховання дітей, що може відбуватись із застосуванням агресії та спричинити в результаті неправильне виховання, або ж перешкоджання спілкуванню дитини з іншим із батьків у разі роздільного проживання, що знову таки може призвести до негативних наслідків для дитини, навіть якщо такі дії виправдовуються благою метою.

[1] Полянський Т. Т. Зловживання правом: загально-теоретична характеристика: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. С. 53.

Слушно з цього приводу зауважує В. О. Кожевникова, акцентуючи увагу на критеріях, за якими поведінку батьків або одного з них (опікунів, піклувальників тощо), як безпосередніх учасників сімейних відносин, можна вважати зловживанням сімейними правами. До таких критеріїв автор відносить: протиправність діяння, яке загалом виражається у використанні батьківських прав всупереч інтересам дитини; вину; завдану немайнову або майнову шкоду або створення загрози заподіяння такої шкоди[1].

Проте необхідно зазначити, що такі протиправні дії з боку батьків, як привчання дітей до алкогольних напоїв, жебракування, бродяжництва, не належать до зловживання правами, оскільки такими правами батьки не наділені, тому що це виходить за межі дозволеної та прийнятної поведінки батьків стосовно дітей.

Отже, захист особистих та майнових прав батьків і дітей можна визначити як застосування юрисдикційними органами (компетентними державними органами, органами місцевого самоврядування), посадовими особами (нотаріусом), матір'ю, батьком і дитиною передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного, невизнаного) сімейного права чи інтересу, усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника[2].

У цьому випадку мається на увазі саме юрисдикційна форма захисту, в межах якої можна деталізувати такі найпоширеніші різновиди, як судова, адміністративна, нотаріальна. На противагу неюрисдикційна форма захисту визначає можливість вчинення певних дій самостійно, без звернення до компетентних юрисдикційних органів, на чому згодом буде більш зосереджена увага.

Глибокого дослідження та актуалізації потребує судова форма захисту сімейних прав, як одна з найбільш ефективних, під якою потрібно розуміти діяльність суду щодо розгляду та вирішення спорів, що виникають з сімейних правовідносин, метою якої є захист порушених прав та інтересів учасників цих правовідносин.

---

[1] Кожевникова В. О. Зловживання суб'єктивним сімейним правом. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 5. С. 129.

[2] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. С. 257.

Необхідно зазначити, що сімейне законодавство враховує специфіку сімейних правовідносин, тому додатково, як різновид гарантій забезпечення реалізації права на захист, визначено, що позовна давність до вимог, що виникають із зазначеного виду правовідносин, не застосовується, крім деяких винятків (про поділ майна, заявлений після розірвання шлюбу; про визнання батьківства; про внесення змін до актового запису про народження дитини; про визнання материнства).

Більшість спорів, що виникають із сімейних відносин, розглядаються судами загальної юрисдикції за правилами цивільного судочинства у позовному, наказному або окремому провадженні.

Аналіз судової практики дає підстави стверджувати, що більшість сімейних справ розглядаються у порядку позовного провадження. Водночас відповідно до ст. 161 ЦПК України у наказному провадженні можуть розглядатися вимоги про стягнення аліментів у розмірі на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину, якщо ця вимога не пов’язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб, а також вимоги про стягнення аліментів на дитину у твердій грошовій сумі в розмірі 50 % прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов’язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб[1]. Водночас спрощене позовне провадження передбачено для розгляду справ про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд, а також справ про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, якщо такі вимоги не пов’язані із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та справ про розірвання шлюбу. В окремому провадженні розглядаються справи про підтвердження наявності або

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#top

відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (розірвання шлюбу за згодою подружжя за наявності дітей, встановлення режиму окремого проживання подружжя, усиновлення тощо).

Обов'язковим є враховування ч. 5 та 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»[1], де зазначено, що «висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами у разі застосування таких норм права», варто актуалізувати увагу саме на практиці Верховного Суду під час розгляду та вирішення спорів із сімейних правовідносин.

Огляд судової практики надає підстави вважати, що найбільш поширеними та часто неоднозначними категоріями справ з сімейних правовідносин є: визнання батьківства; надання права на побачення з дитиною батькам, які позбавлені батьківських прав; обмежувальний припис; розірвання шлюбу з іноземцем; шлюбний договір та майнова компенсація; визначення розміру аліментів, пені за заборгованості зі сплати аліментів; визначення місця проживання дитини; тимчасовий виїзд за кордон у супроводі одного з батьків; визначення способів участі батька у спілкуванні та вихованні дитини; згода іншим з подружжя на укладення співвласником договору про розпорядження спільним майном; розподіл майна подружжя тощо.

Пріоритетним напрямом дослідження у контексті євроінтеграції та ратифікації на цьому шляху Україною Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами є система дієвих заходів, які спрямовані на протидію та запобігання домашньому насильству. Так, наприклад, потреба у видачі обмежувального припису виникає у разі вчинення домашнього насильства, яким є діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що

[1] Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top

вчиняються у сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь[1].

Правова позиція Верховного Суду з цього питання зводиться до таких висновків:

– видача обмежувального припису обов'язкова в разі доказово обґрунтованого постійного використання в безпосередньому спілкуванні або переписці з колишнім чоловіком / дружиною та дітьми погроз, зокрема залякування фізичною розправою, ненормативної лексики, образ та приниження щодо них, які кваліфікуються як домашнє насильство у формі психологічного насильства;

– факт сварок і непорозумінь між подружжям на побутовому ґрунті свідчить про наявність конфлікту між колишнім подружжям та не підтверджує факту вчинення заінтересованою особою домашнього насильства;

– тимчасове обмеження права власності кривдника з метою забезпечення безпеки постраждалої особи шляхом встановлення судом обмежувального припису є легітимним заходом втручання у права та свободи кривдника за умови, що ці заходи пов'язані з протиправною поведінкою останнього;

– первісний позов про стягнення аліментів та зустрічна позовна заява про видачу обмежувального припису, відшкодування шкоди згідно із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» не є взаємопов'язаними в розумінні статті 193 ЦПК України;

– під час розгляду заяви про видачу обмежувального припису судам потрібно враховувати, чи відбулося примирення між сторонами, який статус кривдник має у кримінальному провадженні (за його наявності) та чи не застосовувалися до нього відповідні заходи в межах кримінального судочинства[2].

---

[1] Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#n3

[2] Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо видачі обмежувального припису / упоряд: правове управління (IV) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду, суддя КЦС ВС Д. Д. Луспеник. Київ, 2021. 35 с.

Під час розгляду судами спорів, що пов'язані зі стягненням аліментів, визначенням їх розміру, пені та заборгованості зі сплати аліментів, варто враховувати правову позицію Верховного Суду щодо того, що дохід від відчуження нерухомого майна враховується при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб та на який може бути здійснено стягнення у межах виконавчого провадження. Так, спірне питання стосувалося доходу від продажу нерухомості, яка була подарована боржнику ще до укладення шлюбу та народження дитини. Верховний Суд залишив касаційну скаргу без задоволення, оскільки «у пункті 13 Переліку видів доходів, які враховуються під час визначення розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб, вказується, що утримання аліментів провадиться з суми заробітку (доходу), що належить особі, яка сплачує аліменти, після утримання з цього заробітку (доходу) податків. Вживання терміна «дохід» у дужках після поняття «заробіток» може розумітися як визнання цих понять синонімами в контексті приписів цього Переліку видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб. Отже, Перелік видів доходів, які враховуються при визначені розміру аліментів, не є вичерпним»[1]. Разом з тим варто враховувати, що зміна законодавцем мінімального розміру аліментів, які підлягають стягненню з платника аліментів на одну дитину, не є підставою для зміни розміру аліментів відповідно до статті 192 СК України, але є підставою для зміни мінімального розміру аліментів, зазначених у виконавчому листі у процедурі виконання та стягнення аліментів, та враховується під час визначення суми аліментів або заборгованості[2].

Безумовно, значну частину сімейних спорів становлять майнові спори між подружжям. При цьому Верховний Суд акцентує увагу на таких базових позиціях. Вартість майна, що підлягає поділу між подружжям, потрібно визначати з огляду на дійсну його вартості на час розгляду справи в суді[3]. Щодо об'єкта незавершеного будівництва,

[1] Постанова Верховного Суду у справі № 234/15413/17 від 31.07.20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90784240?fbclid=IwAR0awL1zc0o9KJjXorfMkL13qeoyExfSm94xfSncb2pel7PRfVPDbY

[2] Постанова Верховного Суду у справі № 682/3112/18 від 04.03.20. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/88376289?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01

[3] Постанова Верховного Суду у справі № 127/7029/15-ц від 03.10.18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/77009144

зведеного за час шлюбу, то такий об'єкт може бути визнаний спільною сумісною власністю подружжя із визначенням часток[1]. Проте самочинна прибудова, яка здійснена подружжям під час шлюбу, не може бути об'єктом їх спільної сумісної власності та не підлягає поділу між ними[2].

Значна частина справ, що розглядаються судами, стосуються прав та інтересів дитини. Наразі майже вся світова спільнота усвідомлює індивідуальний і колективний обов'язок захищати дітей. Цей моральний обов'язок широко закріплений у міжнародному і національному праві більшості демократичних країн, е результаті чого він широко застосовується через Конвенцію ООН про права дитини і слугує тим орієнтиром, який направляє дискусії та вирішує спірні питання в напрямі глобальної справедливості для дітей.

«Правосуддя, дружнє до дітей» – це умовна система правосуддя, при якій гарантується повага та ефективне здійснення прав усіх дітей на найвищому рівні, при цьому враховується рівень зрілості та розуміння дитини, а також обставини справи. Таке правосуддя повинно бути доступним, швидким, адаптованим та націленим на задоволення потреб і прав дитини, має враховувати вік учасників, поважати права дитини, зокрема гарантувати право на справедливий судовий розгляд, забезпечувати участь та розуміння судового розгляду учасниками, дотримуватись поваги до приватного та сімейного життя, честі та гідності.

У Рекомендаціях[3], якими визначено керівні принципи дружнього до дітей правосуддя, зазначено, що розглядаючи справи, суди повинні належним чином враховувати думки та погляди дітей, які залучені до судового розгляду або можуть вплинути на нього, для правильної оцінки їх інтересів. У всіх діях стосовно дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, судами, адміністративними або іншими органами, найкращі інтереси дитини мають бути на першому місці. Відповідні державні органи повинні застосовувати комплексний підхід до врахування усіх інтересів дітей: законних, соціальних, економічних, зокрема психологічне і фізичне здоров'я.

---

[1] Постанова Верховного Суду у справі № 308/2695/16-ц від 28.10.19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85354688

[2] Постанова Верховного Суду у справі № 646/12964/14-ц від 24.07.19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83335648

[3] Committee of Ministers of the Council of Europe (2010). Guidelines of the on child-friendly justice. URL: https://rm.coe.int/16804c2188

Проте на практиці суди не завжди дотримуються обов'язкової норми закону щодо необхідності з'ясування та врахування думки дитини під час розгляду сімейних спорів за участю дітей.

Так, типовим прикладом цього може бути справа про визначення порядку участі у спілкуванні з дитиною та її вихованні[1]. Відповідно до матеріалів справи ініціатором встановлення порядку спілкування з дитиною є мати дитини, а її звернення до органу опіки та піклування пов'язано з бажанням обмежити права батька щодо виховання та спілкування з дитиною. Матеріалами справи підтверджено, що судом першої інстанції неодноразово пропонувалось матері привести дитину до суду для проведення опитування дитини суддею на предмет спілкування її з батьком, однак мати відмовилася, пропонувалося провести опитування представником органу опіки та піклування у присутності педагога та психолога, але таке опитування не було проведене, внаслідок чого особиста думка дитини не була врахована. Звісно, в цьому випадку є місце порушення вимог законодавства, тому апеляційний суд з метою реалізації батьком дитини свого права на участь у спілкуванні з нею та її вихованні і забезпечення інтересів дитини виніс постанову на користь батька.

Відповідно до ч. 1 та 2 статті 171 СК України дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана у процесі вирішення між батьками спору щодо її місця проживання[2].

Аналогічні положення закріплені у статті 12 Конвенції про права дитини[3], згідно з якою держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. Відповідно до статті 6 Європейської конвенції про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року під час розгляду справи, що стосується дитини, перед

[1] Постанова Одеського апеляційного суду від 01.06.2021 по справі 500/3507/19 про визначення порядку участі у спілкуванні з дитиною та її вихованні. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97635829

[2] Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

прийняттям рішення судовий орган надає можливість дитині висловлювати її думки і приділяє їм належну увагу[1].

Зауважимо, що законодавство чітко не вказує на вік, починаючи з якого думка дитини має враховуватися. Проте за загальним правилом, якщо дитина досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити, то треба обов'язково її заслухати. І хоча суд може постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси, це не звільняє суд від необхідності з'ясувати думку дитини.

Під час врахування думки дитини пропонується розрізняти три різні підходи: орієнтований на сім'ю, орієнтований на дитинство і орієнтований на дитину. Ці підходи відрізняються залежно від того, зосереджені вони переважно на дітях чи дорослих, враховуються загальні особливості дитинства чи індивідуальні характеристики конкретних дітей, взаємодіють учасники правовідносин з дітьми прямо чи опосередковано тощо.

Основним положенням захисту прав дитини є принцип найкращих інтересів дитини. Ж. В. Петрочко вважає, що забезпечення найкращих інтересів дитини – це задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності з урахуванням думки дитини[2].

Так, для підтвердження зазначеної тези наведемо законодавчий припис, зокрема, ч. 3 ст. 166 СК України уповноважує суд при задоволенні позову щодо позбавлення батьківських прав одночасно приймати рішення про стягнення аліментів на дитину, оскільки це реалізує право на утримання дитини і, відповідно, забезпечує її найкращі інтереси. Хоча такі дії виходять за межі заявлених учасником справи вимог і є винятком із загальних правил судочинства.

Спочатку стандарт найкращих інтересів визначався цілями фізичного захисту дітей та їхнього психологічного благополуччя, але згодом він став повноправним правом. Так, наприклад, відповідно до статті 3 Конвенції ООН про права дитини в іспанському законодавстві найкращі інтереси дитини змінилися з невизначеного правового

[1] Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

[2] Петрочко Ж. В. Найкращі інтереси дитини: сутність і шляхи забезпечення *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки.* Ніжин, 2014. № 3. С. 71.

принципу на право. Стаття 2.1 Основного закону 1/1996 від 15 січня 1996 року про правовий захист неповнолітніх зазначає, що «всі неповнолітні мають право на те, щоб їх найкращі інтереси враховувалися у всіх діях або рішеннях, які їх стосуються. Стаття також визначає зміст найкращих інтересів неповнолітнього, визначаючи низку загальних критеріїв тлумачення та застосування (стаття 2.2), а також надаючи перелік загальних елементів і вказівок щодо зважування таких критеріїв (стаття 2.3)[1].

Так, ухвалюючи рішення у справі «М. С. проти України» від 11 липня 2017 року, ЄСПЛ указав на те, що при визначенні найкращих інтересів дитини в конкретній справі потрібно брати до уваги два міркування: по-перше, у найкращих інтересах дитини зберегти її зв'язки із сім'єю, крім випадків, коли доведено, що сім'я непридатна або неблагополучна; по-друге, у найкращих інтересах дитини є забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагонадійним[2].

Важливе місце в системі заходів, що спрямовані на захист прав учасників сімейних правовідносин, займає практика ЄСПЛ, що значною мірою впливає на національну судову практику та є тим орієнтиром, що спрямовує українське правосуддя на євроінтеграційні зміни та посилення європейських цінностей, зокрема в приватноправових відносинах.

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006[3] визначено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950[4] та практику ЄСПЛ як джерело права.

---

[1] PeterBeyerlein.Informationalphysiologyofindividualdevelopment. The Routledge International Handbook of Shared Parenting and Best Interest of the Child: 1st Edition. 2021. P. 13. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003140566-12/ informational-physiology-individual-development-peter-beyerlein?context=ubx

[2] Рішення ЄСПЛ по справі «Мамчур проти України» (MAMCHUR v. UKRAINE) від 16.10.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text

[3] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text

[4] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

Цілком слушною є думка В. І. Труби щодо того, що система Конвенції заснована на двох основних принципах – субсидіарності та солідарності. Принцип субсидіарності передбачає, що основна відповідальність за забезпечення прав і свобод, викладених у Конвенції, лежить на національних владах. Тільки в разі невиконання ними своїх обов'язків суд повинен прийняти рішення. Під принципом солідарності потрібно розуміти, що прецедентне право суду є частиною Конвенції, тим самим поширюючи юридично обов'язкову силу Конвенції на всі інші її сторони. Це означає, що держави-учасниці повинні виконувати не тільки рішення суду, винесені у справах, в яких вони беруть участь, а також повинні брати до уваги рішення, винесені в інших справах, передбачати можливі наслідки, які можуть мати значення для їхньої власної правової системи і правових норм[1].

Очевидно, що є важливим розуміння стандартів, процесу і механізмів інтерпретації рішень ЄСПЛ, особливо для їх правильного використання на національному рівні, вважаючи важливу роль українських судів у процесі впровадження європейських правових позицій у національну правову систему.

Зауважимо, що конкретної статті, яка б стосувалася захисту сімейних правовідносин, Конвенція не містить, проте її положення використовуються під час звернень до ЄСПЛ побічно, оскільки сімейні правовідносини є частиною приватноправових і мають досить широкий спектр застосування. Найчастіше підставою захисту прав учасників сімейних правовідносин є порушення ст. 8 Конвенції, де зазначено, що кожний має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, недоторканності свого житла і таємниці своєї кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права, крім випадків, коли це втручання передбачене законом і необхідне у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, громадського спокою або економічного добробуту країни, для охорони порядку і запобігання злочинам, для охорони здоров'я чи моральності або для захисту прав і свобод інших осіб[2]. Однак важливим при

[1] Труба В. І. Вплив практики ЄСПЛ на розвиток сімейного законодавства України. *10-і юридичні диспути з актуальних проблем приватного права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 28 трав. 2021 р. Одеса: Фенікс, 2021. С. 33.

[2] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

цьому залишається розумний баланс приватних та публічних інтересів, певна пропорційність між недоторканістю та можливістю втручання задля захисту суспільних інтересів.

Так, межу втручання державних органів у сімейні правовідносини та достатність, чи навпаки недостатність для досягнення цілей можна простежити на прикладі справи, що розглядалася ЄСПЛ, «Жупан проти України (ZHUPAN v. UKRAINE, 2021)[1]. Справа стосується тверджень за статтею 8 Конвенції про невиконання органами державної влади рішення суду щодо відібрання дитини від батька та передачу матері. За матеріалами справи заявниця вийшла заміж за В., у них народився син І. Згодом шлюб було розірвано. Щодо місця проживання дитини, суд вирішив, що вона повинна проживати із заявницею. Пізніше, поки заявниця перебувала у Чеській Республіці, дитина проживала з батьками заявниці в Україні. Впродовж цього часу батьки заявниці добровільно віддали дитину В. Передача була засвідчена нотаріально, після чого дитина почала постійно проживати з В. Після повернення заявниця спробувала забрати дитину у В., але безуспішно. Хустський суд вирішив передати дитину заявниці, оскільки згідно з його попереднім рішенням дитина повинна була проживати з матір'ю. Державна виконавча служба відкрила виконавче провадження за рішенням про відібрання дитини. Того дня державний виконавець прибув до будинку В. у супроводі заявниці, працівників поліції, працівника органу опіки та піклування і двох понятих. Згідно з актом державного виконавця передача дитини не відбулася, оскільки дитина відмовилася йти до заявниці. Заявниця стверджувала, що національні органи влади не вжили необхідних заходів для забезпечення повернення дитини заявниці від В. Разом з тим уряд доводив, що органи державної влади вжили всіх необхідних заходів для забезпечення поваги до сімейного життя заявниці.

ЄСПЛ з цього питання акцентує увагу, що право взаємного спілкування одного з батьків та дитини становить основоположний елемент «сімейного життя» у розумінні статті 8 Конвенції. Також суд звертає увагу, що після відкриття виконавчого провадження державний виконавець швидко організував зустріч заявниці з дитиною. Однак щойно він встановив, що дитина не бажала йти до заявниці, він

[1] Рішення ЄСПЛ по справі «Жупан проти України» (ZHUPAN v. UKRAINE) від 07.10.2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-214071

не вжив інших заходів, аби сприяти пристосуванню дитини до матері, від якої вона, вочевидь, серйозно віддалилася. Крім того, залишається незрозумілим, наскільки до цього процесу могли бути залучені органи опіки та піклування та чи могли бути використані будь-які засоби врегулювання сімейних конфліктів. Тобто на прикладі цієї справи чітко простежується позиція ЄСПЛ щодо того, що невжиття належних заходів для виконання судових рішень стосовно дітей є наслідком недостатньо розвинених законодавчих та адміністративних механізмів, які б могли прискорити добровільне дотримання домовленостей із залученням фахівців органів опіки та піклування. Як результат, суд визнав порушення ст. 8 Конвенції та зобов'язав державу-відповідача виплатити заявниці 4 500 євро як відшкодування моральної шкоди та 1 500 євро як компенсації судових та інших витрат.

Зазначимо, що Україна, як член міжнародного співтовариства, зобов'язана створювати сприятливе для жінок та жінок-матерів середовище, в якому їх права та інтереси повинні бути захищені на демократичних, рівних, соціально справедливих, моральних засадах з дотриманням сімейних цінностей українського суспільства.

У контексті наведеної справи потрібно уточнити, що під забороною розлучення дитини зі своєю матір'ю розуміється не так обов'язковість спільного проживання матері та дитини, як здебільшого право на їх спілкування, надання можливості матері турбуватися про дитину, забезпечувати права та інтереси дитини, передбачені Конвенцією про права дитини[1], де закріплено, що в усіх діях стосовно дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Інша справа «Ген та інші проти України» (GENANDOTHERSv. UKRAINE, 2021)[2] стосується стверджуваного невиконання встановлених судом домовленостей про побачення з дитиною всупереч статті 8 Конвенції. За матеріалами справи, пан Семен Ген почав спільно проживати з В. у м. Харків. Згодом у них народилася дочка, пані

[1] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[2] Рішення ЄСПЛ по справі «Жупан проти України» (ZHUPAN v. UKRAINE) від 10.06.2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211864

Поліна Ген. Через деякий час подружжя розлучилося. Дитина залишилася жити з В. Згодом В. ініціювала цивільне провадження, вимагаючи встановити графік побачень батька з дитиною та стверджуючи, що батько проводив забагато часу з дитиною. Батько дитини та баба і дід по батьківській лінії подали зустрічні позовні вимоги, стверджуючи, що В. перешкоджала їхньому спілкування з дитиною. Дзержинський районний суд міста Харкова встановив, що батьку, діду та бабі по батьківській лінії перешкоджали у спілкуванні з дитиною. Розглянувши ситуацію у сім'ї, суд встановив графік побачень батька з дитиною та окремий графік побачень баби та діда по батьківській лінії з дитиною, надавши їм змогу брати участь у вихованні дитини. Апеляційний суд Харківської області вніс зміни до графіка побачень батька з дитиною. В. звернулася з касаційною скаргою на рішення суду, яким було встановлено домовленості про побачення, вимагаючи зупинити виконання рішення та доводячи, що побачення дитини з батьком могли зашкодити її добробуту. Батько дитини заперечив проти зупинення виконання рішення, стверджуючи про надзвичайну важливість спілкування дитини з батьком. Верховний Суд України зупинив виконання рішення, яким було встановлено домовленості про побачення, до розгляду поданої В. касаційної скарги. Далі Верховний Суд України залишив без задоволення касаційну скаргу В. як необґрунтовану і виконавче провадження було відновлено. Державний виконавець наклав на В. штраф у розмірі 3 400 українських гривень у зв'язку з невиконанням нею графіка побачень; потім другий штраф у тому самому розмірі з тих самих підстав. Заявники доводили, що національні органи влади не вжили належних заходів для забезпечення дотримання встановлених судами графіків побачень на практиці. Вони наполягали, що суди безпідставно зупиняли виконання рішення щодо проведення побачень, а державні виконавці не доклали достатніх зусиль для забезпечення дотримання матір'ю дитини В. домовленостей про побачення. Водночас уряд стверджував, що органи державної влади вжили всіх необхідних заходів для забезпечення виконання рішень, якими було встановлено домовленості про побачення, та забезпечення поваги до сімейного життя заявників.

Аналізуючи матеріали справи, ЄСПЛ посилається на загальні принципи щодо позитивного зобов'язання держави права батьків на спілкування. У цій справі батько, баба та дід дитини по батьківській

лінії стверджували про перешкоджання їм у спробах підтримати спілкування з дитиною (яка жила окремо від них з матір'ю). У відповідь на твердження заявників суди встановили, що їм дійсно перешкоджали у цьому; тому суди визначили графіки побачень. Державні виконавці мали забезпечити виконання цих судових рішень. Однак суд сумнівається, що національні органи влади вжили всіх належних заходів для забезпечення поваги до сімейного життя заявників. Тому, як результат, ЄСПЛ зобов'язав державу-відповідача виплатити відшкодування моральної шкоди батьку та дитині – спільно в обсязі 7 500 євро, бабі та діду – спільно в обсязі 4 500 євро.

Зазначимо, що в проаналізованих та багатьох інших рішеннях, що винесені проти України, ЄСПЛ вказує на одну з основних причин неналежного захисту прав людини, якою є низька якість законодавчої бази та процедури реалізації окремих гарантій, що призводить до складнощів при застосуванні нормативно-правових актів.

Цікаву проблематику піднімає В. Д. Комісаренко, наголошуючи, що навіть попри встановлені вітчизняним законодавством гарантії щодо незастосування строків позовної давності, зокрема під час вирішення особистих немайнових прав батьків та дітей, на практиці існують випадки, коли навіть при закінчені передбаченого строку давності особам надається право на захист порушених прав[1]. Так, дослідниця проводить аналіз на прикладі справи «М. Т. проти України» (2019)[2]. За матеріалами справи заявник був біологічним батьком дитини чоловік (підтверджено за допомогою ДНК-експертизи), народженої жінкою, яка на той час перебувала в шлюбі. Відповідно до презумпції батьківства батьком було записано законного чоловіка. Але ця ситуація не була перешкодою бачитись та спілкуватись з дитиною, оскільки проти цього ніхто не заперечував. Згодом мати дитини розлучилася і, оскільки виникли нові стосунки з іншим чоловіком, мала намір виїхати за кордон з дитиною, що створило б перешкоду для спілкування. Бажаючи цього уникнути, біологічний батько звертається до суду з вимогою визнання свого батьківства, проте йому було відмовлено, оскільки строк позовної давності (один рік з моменту,

[1] Комісаренко В. Д. Застосування практики ЄСПЛ при захисті особистих немайнових прав батьків та дітей. *Наукові перспективи*. 2021. № 7. С. 319–320.
[2] Рішення у справі «М.Т. проти України» від 19.03.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d46#Text

коли він дізнався) минув. ЄСПЛ, розглянувши скаргу заявника, взяв за пріоритет забезпечення сімейних цінностей та дотримання інтересів дитини над положеннями щодо строків давності. Суд вказав, що згідно з українським законодавством, національні суди мали право поновити строк для звернення з позовом про визнання батьківства та внесення відповідних змін у свідоцтво про народження у разі наявності вагомих підстав. Проте національні суди не проаналізували, чи відповідало б поновлення строку позовної давності інтересам дитини, а також, чи сприяв би розгляд справи по суті встановленню балансу між інтересами батька та дитини, тому суд констатував порушення ст. 8 Конвенції.

Отже, ЄСПЛ посилює увагу на пріоритеті забезпечення сімейних цінностей та важливості захисту інтересів дитини порівняно з формальним тлумаченням правових приписів, а також залишає свободу розсуду та певну гнучкість у правозастосуванні в цій сфері для національних органів влади. Відповідно, можна зробити ширший висновок, щодо того, що право на захист особистих прав батьків і дітей не завжди обмежується засобами їх реалізації та процесуальними строками, що закріплені у законодавстві.

Загалом ЄСПЛ значно розширив поняття «сімейне життя» з метою врахування сучасних змін та динаміки в соціальних та культурних моделях сімейного життя. Охорона сімейних відносин виникає фактично навіть якщо вони не мають юридичного оформлення, так само і формально-правові відносини, позбавлені реального змісту, теж будуть охоронятися відповідно до законодавства.

Подібну думку має також Р. О. Гаврік, вказуючи на те, що певні правові стани Європейським судом з прав людини визнаються як такі, що надають право на захист від втручання в сімейне життя, тобто є сім'єю, аналогічно тому, як виникає сім'я в результаті укладення зареєстрованого шлюбу. При цьому поняття «сім'я» включає і фактичні сімейні відносини, коли сторони живуть спільно поза шлюбом. Спільне проживання, як правило, є обов'язковою умовою сімейного життя, проте у виняткових випадках і інші чинники можуть свідчити про те, що конкретні відносини досить стабільні, для того щоб розглядати їх як фактичні сімейні зв'язки. При цьому науковець додатково зазначає, що до 2010 року ЄСПЛ у цілому виявляв доволі стримане ставлення до такого виду відносин, як одностатеві, не визнаючи їх сімейними,

однак після 2010 року з урахуванням стрімкої лібералізації панівної суспільної моралі щодо одностатевих відносин, що відбулася у Європі, ЄСПЛ не зміг заперечити, що відносини таких пар, по суті, становлять «сімейне життя»[1].

Проаналізована судова практика, зокрема практика ЄСПЛ, дає змогу зробити висновок, що сьогодні суди та інші компетентні органи значну увагу приділяють аналізу «як дитині буде краще» і приймають обґрунтовані рішення та за необхідності виправляють попередньо допущені помилки[2].

Однозначно можна підсумувати, що підхід Європейського суду під час вирішення сімейних спорів базується на таких засадах: пріоритет інтересів дитини; забезпечення сімейних форм виховання; рівний обсяг прав дітей незалежно від їх народження у шлюбі чи поза ним; нерозривність родинних зв'язків; позитивне зобов'язання держави возз'єднати батьків з дитиною.

Аналіз існуючої практики ЄСПЛ і Верховного Суду дають підстави стверджувати, що на рівні судів є правильне та детальне розуміння принципу найкращих інтересів дитини, що не суперечить положенням міжнародних документів. Разом з тим є потреба правового закріплення, що забезпечило б правильне застосування цього принципу судами інших інстанцій, органами опіки та піклування, а також іншими державними органами, які уповноважені приймати рішення стосовно дітей.

Не менш ефективною є адміністративна форма захисту прав учасників сімейних відносин, проте її застосування вбачається можливим у чітко визначених законом випадках. Така форма захисту є альтернативною та не виключає можливості безпосереднього звернення до суду. В адміністративному порядку можуть вирішуватися сімейно-правові спори за участю органів опіки та піклування, органів державної реєстрації актів цивільного стану, інших органів, на які державою покладено обов'язок захисту прав дітей та інших учасників сімейних правовідносин.

---

[1] Гаврік Р. О. До питання про особливості захисту сімейних прав осіб, які перебувають у шлюбі чи інших сімейних союзах в практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. С. 123.

[2]Токарчук Л., Переверзєва О. та ін. Конституційні засади захисту сімейних прав та інтересів дитини в цивільному процесі. *AmazoniaInvestiga.* 2022. № 11 (49), С. 62. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2022.49.01.7

Зазначимо, що проміжною та зв'язуючою ланкою між окремою сім'єю (куди втручатися ніхто не може, оскільки діє принцип невтручання в особисті приватні відносини) і державою є орган опіки та піклування, завданням якого в загальному є в ненав'язливій формі все ж таки здійснювати від імені держави контроль за умовами проживання дітей в сім'ях.

Система органів опіки та піклування в Україні складається з трьох рівнів:

1) районний рівень – районні державні адміністрації;

2) міський (районний у місті) рівень – виконавчі комітети міських, районних у містах рад;

3) рівень села, селища – виконавчі комітети сільських, селищних рад.

Потрібно зазначити, що між різними рівнями органів опіки та піклування немає ієрархічної підпорядкованості, підзвітності, підконтрольності та належної взаємодії. Залежно від рівня ці органи мають різний обсяг повноважень, хоча спостерігається часткове дублювання функцій, що призводить до конфлікту компетенції між органами опіки та піклування виконавчого рівня влади та місцевого самоврядування.

Л. В. Красицька виділяє чотири форми участі органів опіки та піклування в захисті особистих та майнових прав батьків і дітей, а саме: 1) безпосередній захист прав та інтересів батьків і дітей; 2) участь у судовому захисті прав та інтересів батьків і дітей; 3) вчинення інших дій, пов'язаних із захистом сімейних прав та інтересів і спрямованих на запобігання порушенням сімейних прав та інтересів, що полягають у наданні дозволів або згоди на вчинення певних юридичних дій; 4) здійснення контролю та нагляду за дотриманням сімейних прав та інтересів[1].

Органи опіки та піклування уповноважені вирішувати питання щодо встановлення статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування; надання опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, та застосування інших форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; соціального захисту і захисту особистих, майнових, житлових прав та інтересів дітей; забезпечення пріоритетних

[1] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. С. 306.

форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; притягнення до відповідальності осіб, які порушують права дитини; надання письмової згоди або заперечення на відчуження нерухомого майна (зокрема, житла) й іншого майна, власником якого є дитина. Водночас у ст. 19 СК України зазначено, що у передбачених Кодексом випадках особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування[1].

Форми участі безпосередньо в суді органів опіки та піклування визначаються залежно від завдань, які стоять перед цими органами. За цим критерієм виділяються дві форми: звернення до суду із заявами про захист прав, свобод чи інтересів інших осіб і вступ у справу на будь-якій стадії її розгляду.

При першій формі орган опіки та піклування виступає позивачем. Неоднозначними є положення щодо підстав звернення до суду органів опіки та піклування за власною ініціативою шляхом подання позову, вони є загальними, саме тому вбачаємо потребу в більш чіткій конкретизації таких підстав та відповідальності органів опіки та піклування у разі незвернення.

Друга форма передбачає відповідно до ч. 4 ст. 19 СК України обов'язкову участь органів опіки та піклування у судовому засіданні під час розгляду спорів щодо:

– участі одного з батьків у вихованні дитини;

– визначення місця проживання дитини;

– виселення дитини;

– зняття дитини з реєстрації місця проживання;

– визнання дитини такою, яка втратила право користування житловим приміщенням;

– позбавлення та поновлення батьківських прав;

– побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав;

– відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду;

– управління батьками майном дитини;

– скасування усиновлення та визнання його недійсним[2].

---

[1] Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[2] Там само.

У деякий правовий дисонанс входять ст. 313 ЦПК України та 19 СК України щодо обов'язковості участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення. Процесуальна норма вказує на імперативність, водночас СК України не зазначає цей вид справ взагалі як такий, що відбувається за участю органів опіки та піклування. Тому зазвичай ці норми потребують узгодження щодо обов'язкового розгляду справ про усиновлення за участю органів опіки та піклування, оскільки цими справами вирішуються подальші долі дітей і сімей, а також їх значення є вагомим та являє широкий інтерес.

Крім основних суб'єктів, якими виступають батьки на захист інтересів дитини, сімейне законодавство надає таку правову можливість також іншим суб'єктам, зокрема, діду, бабі (ч. 2 ст. 258 СК України), сестрі, брату, мачусі, вітчиму, особі, яка взяла у свою сім'ю дитину (ч. 2 ст. 262 СК України), які мають право звернутися за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних внуків, брата, сестри, падчерки, пасинка, дитини-вихованця до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень[1]. Варто звернути увагу, що таке право закріплено за даними суб'єктами лише щодо звернення до органу опіки та піклування, при цьому інші органи чи інституції не визначено.

Разом з тим право звертатися до органу опіки та піклування вказаними суб'єктами має бути цілеспрямованим виключно на захист інтересів дітей. Це означає, що звернутися за захистом своїх прав та інтересів в такому порядку не вбачається можливим. Наприклад, ст. 257 СК України встановлює право баби, діда, прабаби, прадіда спілкуватися зі своїми внуками, правнуками, брати участь у їх вихованні[2]. Якщо такі перешкоди є з боку батьків дитини чи інших осіб, з якими дитина проживає, то звернутися за захистом свого права вказаним суб'єктам можна тільки в судовому порядку шляхом подання позову до суду.

Якщо буквально тлумачити норми СК України, у випадку порушення права на виховання дитини або спілкування з нею, такі суб'єкти, як брат, сестра, мачуха, вітчим, пасинок, падчерка не можуть звернутися за захистом свого порушеного права до органів опіки

[1] Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text
[2] Там само.

та піклування й суду, оскільки на це немає чіткої вказівки в законі. Однак варто додати, що такі особи мають право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового права, посилаючись на загальні положення щодо судового захисту, визначені в сімейному законодавстві[1].

Дослідження правового статусу органів опіки та піклування свідчить, що визначальною ознакою вказаних суб'єктів є юридична заінтересованість, яка пов'язана з їх посадовими повноваженнями. Аналіз підстав участі в суді органів опіки та піклування, які захищають інтереси інших осіб свідчить, що неспроможність самого громадянина чи дитини через відповідні обставини захистити свої права чи інтереси є підставою для реалізації права на звернення до суду за захистом чужого інтересу, а не підставою самого права на звернення до суду. В осіб, яким законом надано право захищати права й інтереси інших осіб, завжди є таке право і воно є незмінним.

З огляду на законодавчо визначені повноваження органів опіки та піклування потрібно зазначити, що є потреба у розширенні їх повноважень щодо захисту прав та інтересів учасників сімейних правовідносин, зокрема, уможливлення вирішення ними спорів, пов'язаних з відібранням малолітньої дитини від будь-яких осіб, у яких вона перебуває без достатньої правової підстави; надання дозволів на побачення з дитиною батькам, які позбавлені батьківських прав тощо.

Відповідно до норм сімейного законодавства захист прокурором передбачає можливість звернення до суду з вимогами: про визнання шлюбу недійсним, якщо захисту потребують права та інтереси дитини (ст. 42 СК України); про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України); про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав у разі безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини (ч. 2 ст. 170 СК України); про скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України)[2].

---

[1] Сердечна І. Л. Захист сімейних особистих немайнових прав інших членів сім'ї та родичів органами опіки та піклування. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 293.

[2] Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

Проте варто зауважити, що існують певні розбіжності щодо визначення повноважень прокурора в Конституції України та СК України у зв'язку з тим, що зміни, внесені до конституційних повноважень прокурора, не були внесені в норми матеріального права. Наразі представницькі повноваження прокуратури закріплені в ст. 131[1] Конституції України і стосуються вони лише представництва інтересів держави в суді у виключних випадках[1]. Відповідно, прокурор не має повноважень представляти інтереси фізичних осіб в суді, зокрема учасників сімейних правовідносин. Оскільки Конституція України має вищу юридичну силу, під час вирішення спорів має враховуватися відповідність нормативно-правових актів, що застосовуються, вищому закону.

О. О. Паньчишина до найбільш актуальних напрямів діяльності адміністративних органів із забезпечення додержання майнових та житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відносить забезпечення додержання законодавства: при видачі дозволів на вчинення правочинів з відчуженням житлової площі дитини; установами для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які залишились без опіки батьків, опікунів, прийомними батьками під час здійснення дій щодо збереження житлових приміщень, що належать за правом власності або за договором найму дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування, що перебувають у цих установах або у прийомних сім'ях; спрямованого на забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які не мають закріпленого за ними житлового приміщення, а також здійснення інших заходів у випадках, визначених чинним законодавством[2].

В адміністративній формі захист може здійснюватися й іншими державними органами, наприклад органами реєстрації актів цивільного стану, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Уповноваженим Президента України з прав дитини, консульськими установами та дипломатичними представництвами.

---

[1] Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

[2] Панчишина О. О. Повноваження прокурора із захисту майнових прав дітей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. «Юриспруденція».* 2014. С. 122.

Інші державні органи або органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, фізичні особи навіть попри те, що можуть бути не наділені правом на захист інших осіб, здатні виконувати опосередковано функцію захисту, інформуючи про необхідність захисту уповноважені органи.

Наприклад, система захисту дітей у Франції складається з двох незалежних секторів: судового та адміністративного. Вибір між судовою чи адміністративною формою захисту залежить від серйозності справи. Так, наприклад, повідомлення про підозрілі випадки жорстокого поводження з дітьми сприяють розслідуванню та наданню допомоги дитині та сім'ям, забезпечуючи захист, безпеку та турботу про дитину. Будь-яка небайдужа особа може повідомити про підозру у жорстокому поводженні з дітьми. У Франції лікар має етичне зобов'язання захищати дитину (статті R. 4127-43 та R. 4127-44 Французького кодексу охорони здоров'я) і юридичне зобов'язання під час виконання професійних обов'язків (стаття 343-3 Кримінального кодексу Франції). У цьому випадку лікарі звільняються від професійної таємниці (стаття 226-14 Кримінального кодексу Франції). Лікарня може відігравати важливу роль, оскільки приблизно 1 % дітей, які відвідують відділення невідкладної допомоги, за оцінками, є жертвами жорстокого поводження з дітьми[1].

Дієвий захист прав учасників сімейних правовідносин можливий лише за умови взаємодії всіх інститутів громадянського суспільства та ефективного державно-правового впливу. Захист громадськими організаціями характеризується такими особливостями: існує в поєднанні з державно-правовим захистом прав і свобод учасників сімейних правовідносин; вимагає дотримання прав і свобод синхронно суспільній свідомості; може здійснюватися у процесуальній формі, а також виражатися у формі громадського осуду; передбачає захист як визнаних прав дитини, так і формально незакріплених (моральних) прав; є важливим стимулом для покращення безпеки. Держава може захистити лише визнані права, закріплені в нормативно-правових актах. Не всі права та інтереси учасників сімейних правовідносин підлягають правовому захисту. Наприклад, складно встановити та захистити на

[1] Marion&etc.Factors associated with the decision of a French hospital to report child abuse to judicial rather than administrative authorities. 2021. Volume 28, Issue 5, P. 360–365. URL: https://doi.org/10.1016/j.arcped.2021.04.007

державно-правовому рівні такі важливі інтереси дитини, як потреба в батьківській любові або в щасливій сім'ї. На забезпечення таких потреб дитини може впливати тільки суспільство. Засудження та суспільна думка, як реакція на певні дії батьків, опікунів та інших осіб, також є важливим аспектом захисту прав дитини.

Останнім часом набула популярності ідея захисту прав, зокрема прав дитини, шляхом звернення до міжнародних організацій: ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ тощо. Однак практичні можливості міжнародного захисту прав конкретної дитини все ще є обмеженими. Вочевидь функціонування громадських об'єднань із захисту прав учасників сімейних правовідносин спонукає законодавців до розробки нових законопроєктів, розробки профілактичних заходів у цій сфері.

Засоби масової інформації також відіграють важливу роль у захисті прав учасників сімейних правовідносин, оскільки звертають увагу громадськості на порушення прав, інформують про гарантовані права, можливості їх реалізації.

Захист прав та інтересів учасників сімейних правовідносин нотаріусом полягає у вчиненні виконавчого напису на борговому документі. Отже, у разі невиконання договірних домовленостей виконавчий напис нотаріуса буде підставою примусового виконання.

При цьому такі дії нотаріуса не означають фактичного визнання (встановлення) юридичної вірогідності, безспірності чи інших суміжних ознак зобов'язань сторін, виражених у документі, на якому вчинено виконавчий напис. Оцінки юридичних якостей описаного типу зобов'язань сторін презюмуються нотаріусом формально юридично (лат. apriori) без звернення до відповідних процедур, з яких складається цивільний процес, залишаючи зацікавленим особам (сторонам) ініціативу участі у процесі[1].

Нині законодавство визначає можливість вчинення виконавчих написів на таких нотаріально посвідчених договорах з сімейних правовідносин: договір про надання утримання одному з подружжя (ст. 78 СК України); шлюбний договір (ст. 99 СК України); договір про сплату аліментів на дитину (ст. 109, 189 СК України).

[1] Демченко О. Виконавчий напис нотаріуса як позасудова форма захисту цивільних прав та законних інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 19.

Дискусійним у наукових колах є питання віднесення захисту нотаріусом до правової форми або до способів захисту сімейних прав та інтересів.

Так, А. Г. Серветник зазначає, що виконавчий напис нотаріуса є самостійним способом захисту. На думку авторки, виконавчий напис нотаріуса – це нотаріальний акт, що містить розпорядження нотаріуса про стягнення з боржника грошової заборгованості або витребування від нього майна, вчинений у межах окремого нотаріального провадження, на підставі підтвердження безспірності вимог кредитора, та який володіє силою виконавчого документа. Як правова категорія, виконавчий напис може постати: як спосіб захисту порушеного цивільного права нотаріусом; як розпорядження нотаріуса про стягнення заборгованості чи витребування майна; як нотаріальний акт-документ, що має виконавчу силу, та як окрема нотаріальна дія[1]. Підтримує цю позицію також Р. О. Гаврік[2], М. М. Дякович[3] та інші науковці.

Разом з тим М. В. Григорчук відносить захист нотаріусом до юрисдикційної форми захисту, проте не відокремлює її в окремий вид, а включає до адміністративної форми[4].

Вважаємо, що нотаріальний захист сімейних прав та інтересів недоречно відносити до адміністративного захисту. Незважаючи на певні делеговані державою йому повноваження, нотаріус є фізичною особою, уповноваженою державою на здійснення нотаріальної діяльності, а не державним органом. Тому, на нашу думку, нотаріальний захист сімейних прав та інтересів варто розглядати як самостійну форму захисту сімейних прав та інтересів.

---

[1] Серветник А. Г. Виконавчий напис нотаріуса як спосіб реалізації нотаріальної форми захисту цивільних прав: дис. … д-ра філ. спец. 081 «Право». К., 2020. С. 91.

[2] Гаврік Р. О. Здійснення виконавчого напису нотаріусом як спосіб захисту сімейного права та інтересу. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави*: збірник тез XXVI щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький, 12 березня 2022 року. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 31–32.

[3] Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: цивільно-правовий аспект: дис. … д-ра юрид. наук. спец. 12.00.03. Львів, 2015. 458 с.

[4] Григорчук М. В. Засоби та форми захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2016. Випуск 5. С. 81.

Варто згадати також можливість розгляду спорів третейським судом, який, відповідно до Закону України «Про третейські суди»[1], є недержавним незалежним органом, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин. Проте ст. 6 встановлює заборону розгляду цими судами сімейних спорів, крім спорів, що виникають зі шлюбних договорів. Вважаємо таке обмеження обґрунтованим, оскільки третейські суди не входять до системи судів загальної юрисдикції, а сімейні спори часто мають особистий характер і потребують комплексної оцінки ситуації, зокрема й висновків державних органів (наприклад, справи про позбавлення батьківських прав). Разом з тим ця альтернативна форма може бути ефективною під час вирішення допустимих категорій спорів.

До неюрисдикційної форми захисту прав та інтересів законодавство відносить самозахист. Так, у ч. 1 ст. 154 Сімейного кодексу України закріплено, що батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина[2].

Зокрема, ст. 19 ЦК України визначає самозахист як застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства[3]. Науковці роблять різний акцент, визначаючи поняття «самозахист» у сімейних правовідносинах. Так, Б. К. Левківський визначає самозахист сімейних прав та інтересів як активну дію уповноваженої особи в межах чинного законодавства, спрямовану на припинення або зміну правовідношення, з урахуванням позиції зацікавленої особи, з метою захисту своїх або/і її прав та законних інтересів[4]. О. І. Антонюк акцентує увагу на тому, що термін «самозахист» не означає спосіб чи об'єкт захисту, а наголошує на особливостях суб'єкта захисту[5]. Проте однозначним є підхід вибору

[1] Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#top

[2] Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[3] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top

[4] Левківський Б. К. Захист дитини: окремі проблеми здійснення батьками права на самозахист дитини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 139.

[5] Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. С. 7.

найбільш прийнятного способу самозахисту прав у кожному конкретному випадку. Вибір повинен враховувати всебічність та повноту захисту порушеного права, а також бути ефективним для досягнення поставленої мети.

У доктрині права склалася думка, що самозахист цивільних прав розрахований на таку неординарну ситуацію, коли через особливі умови, за яких вчиняється посягання на цивільні права, забезпечити їх захист у загальному чи спеціальному порядку неможливо[1], проте такі висновки не є обґрунтованими, оскільки особа може реалізувати своє право на захист шляхом звернення до компетентних органів держави з одночасним застосуванням засобів самозахисту.

Щодо суб'єктного складу учасників сімейних правовідносин, які можуть вдаватися до самозахисту, потрібно зазначити, що вже вищезазначена ст. 154 СК України закріплює лише право батьків захищати своїх дітей в такій формі. Вважаємо, що такий припис не повною мірою охоплює фактичні потреби, разом із тим обмежує права на самозахист інших учасників, наприклад, мачухи, вітчима, самих дітей стосовно батьків, одного з подружжя тощо. З огляду на вищезазначене вважаємо обґрунтованою необхідність внесення змін до чинного сімейного законодавства, які б закріплювали право на самозахист за всіма суб'єктами сімейних правовідносин.

Самозахист прав та інтересів учасників сімейних правовідносин може здійснюватися у певний спосіб. Способом здійснення може бути активна дія або система дій уповноваженою на те законом або договором особою, які спрямовувалися б на припинення протиправних діянь, їх усунення, а також попередження протиправної поведінки, що може порушити права та інтереси суб'єктів сімейного права. У наукових колах можна зустріти різні думки вчених з приводу способу здійснення самозахисту, насамперед щодо того, чи може бути бездіяльність способом самозахисту. Дотримуємося думки, що самозахист сімейних прав не може бути бездіяльністю, оскільки відсутність дій не зможе припинити правопорушення або поновити порушене право, також не зможе при реальних загрозах попередити його вчинення.

[1] Чорна Ж. Л. Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2005. С. 52.

Отже, досліджено, що в теорії права існують різні підходи вчених до вибору форм захисту прав учасників сімейних правовідносин. Вважаємо найбільш актуальним поділ на юрисдикційний і неюрисдикційний захист.

Окремого розгляду потребує можливість застосування судом способів захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін.

Способи захисту особистих та майнових прав батьків і дітей Л. В. Красицька визначає як матеріально-правові заходи примусового характеру, спрямовані на досягнення бажаного правового результату у вигляді відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) права, присікання правопорушення, усунення реальної загрози порушення сімейних прав та інтересів і впливу на правопорушника. Способи захисту прав батьків і дітей, зумовлені правовою природою сімейних прав батьків і дітей, у здебільшого мають особисто-правовий та індивідуальний характер[1].

Способами захисту сімейних прав та інтересів зокрема є:

1) встановлення правовідношення (визнання батьківства [ст. 128 СК України], визнання материнства [ст. 131 СК України], усиновлення [ст. 224 СК України];

2) примусове виконання добровільно невиконаного обов'язку (стягнення заборгованості за аліментами [ст. 194 СК України];

3) припинення правовідношення, а також його анулювання (розірвання шлюбу [ст. 109 СК України], визнання шлюбу недійсним [стст. 40, 41 СК України], скасування усиновлення [ст. 238 СК України];

4) припинення дій, які порушують сімейні права (відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав [ст. 170 СК України];

5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права (поновлення батьківських прав) [ст. 169 СК України];

6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором (стягнення моральної шкоди у разі позбавлення жінки/чоловіка можливості здійснення репродуктивної функції) [стст. 49, 50 СК України];

[1] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. С. 322.

7) зміна правовідношення (режим окремого проживання подружжя) [ст. 119 СК України];

8) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб[1].

Загальні способи захисту закріплені ч. 2 ст. 16 ЦК України. Разом з тим цей перелік способів не є вичерпним, оскільки законодавство закріплює, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках.

З цього приводу О. О. Кот наголошує, що іноді спосіб захисту порушеного права та інтересу прямо визначений спеціальним законом, який регулює певне цивільне правовідношення. Науковець зазначає, що характер способу захисту як загального чи спеціального має значення і повинен використовуватися виключно під час вирішення конкретного спору та впливає на виявлення належного способу захисту порушеного права. Метою виокремлення цих способів є визначення серед декількох можливих чи обраних уповноваженою особою належного та ефективного для захисту конкретного порушеного суб'єктивного права з урахуванням особливостей конкретних спірних матеріальних правовідносин[2].

Означені критерії поділу способів захисту цивільних прав можуть бути взяті за основу й у класифікації способів захисту особистих та майнових прав батьків і дітей. Зокрема, залежно від виду прав, що захищаються, можна виділити загальні (універсальні) способи захисту особистих та майнових прав батьків і дітей, які можуть бути застосовані для захисту будь-яких особистих та майнових прав батьків і дітей (наприклад, позбавлення батьківських прав, визнання батьківства), та спеціальні способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту окремих прав батьків і дітей (наприклад, стягнення неустойки [пені] за прострочення сплати аліментів)[3].

---

[1] Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[2] Кот О. О. Спеціальні способи захисту суб'єктивних цивільних прав. *Право України.* 2017. № 1. С. 98.

[3] Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. С. 312.

Залежно від конкретних цілей правового захисту, на нашу думку, доцільно розмежовувати способи захисту: правовстановлюючі – спрямовані на встановлення правовідношення або конкретного зобов'язання (визнання батьківства, материнства, усиновлення); правоприпиняючі – спрямовані на припинення правовідношення, його анулювання, а також припинення дій, які порушують сімейні права (позбавлення батьківських прав, розірвання шлюбу); правовідновлюючі – спрямовані на відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди та компенсацію інших негативних наслідків, завданих порушенням права (поновлення батьківських прав, відшкодування моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини); превентивні – спрямовані на запобігання порушенню сімейних прав (визначення способів участі у вихованні дитини, визначення місця проживання малолітньої дитини).

В Узагальненнях Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» акцентується увага на тому, що не можна погодитися з практикою судів, які відмовляють у позові у зв'язку з тим, що позивач, звертаючись до суду, обрав спосіб захисту, не встановлений законом або договором для захисту права чи інтересу, що порушене, невизнане або оспорюється[1]. Отже, особа, права та інтереси якої порушено в сфері сімейних правовідносин, обирає прийнятний для неї спосіб правового захисту. Відтак самостійне вирішення судом питання щодо зміни способу захисту є порушенням принципу диспозитивності.

Заслуговує на особливу увагу такий дієвий інструмент врегулювання сімейних спорів як медіація. Сімейна медіація є гнучкою і здатна враховувати особливості та унікальність кожної життєвої ситуації.

Сімейні конфлікти є одним із найпоширеніших видів конфліктів, що мають низку особливостей:

– особливий предмет – міжособистісні стосунки (кохання, любов, кровна спорідненість), правові та моральні обов'язки, зумовлені реалізацією функцій сім'ї: репродуктивної, виховної, господарсько-економічної, рекреаційної (взаємодопомога, турбота про здоров'я, організація дозвілля і відпочинку), комунікативної та регулятивної;

[1] Узагальнення Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» / офіційний вебсайт Верховного Суду. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSS00073

– сильні душевні переживання та страждання їх учасників. Емоційність заважає людям зосередитися і прийняти обмірковане рішення щодо перспектив подальшого життя;

– швидкість протікання кожного з етапів конфлікту;

– багатосторонність через залучення до конфлікту, крім основних його учасників (подружжя, батьки та дитина, брати та сестри), інших членів сім'ї;

– своєрідні форми протиборства (докори, образи, сварка, сімейний скандал, порушення спілкування тощо);

– різноманітні способи завершення (примирення, досягнення згоди, налагодження відносин на основі взаємних поступок, розлучення)[1].

Світова практика свідчить про ефективність застосування медіації як інституту досудового врегулювання спору. Зокрема, у Північній Америці оформленням медіаційних договорів завершується від 55 до 80 % сімейних спорів, водночас від 69 до 90 % учасників задоволені її наслідками; в Австралії – від 75–92 % і 83–90 %, відповідно[2].

Слово «медіація» походить з англійської, що означає процес мирного вирішення спорів за участю третьої сторони для надання допомоги в прийнятті рішення сторонам, що сперечаються[3].

Медіація – це метод вирішення спору через переговорний процес за участю нейтральної сторони, що сприяє досягненню певного компромісу, прийнятного для обох сторін спірних правовідносин, та врегулюванню спірного питання. Медіація у сімейних спорах – це складна та багатогранна процедура, яка характеризується особливим суб'єктним складом (ними можуть бути лише учасники сімейних відносин), сферою виникнення – коло відносин, що регулюється тільки сімейним правом (розірвання шлюбу, аліментні зобов'язання, визначення місця проживання дитини після припинення шлюбу тощо) та надзвичайною емоційністю[4]. Врегулювання спору в такий спосіб

---

[1] Тімуш І. С., Братіца О. М. Захист особистих немайнових прав батьків як учасників сімейних правовідносин. *Молодий вчений*. 2020. № 1. С. 28.

[2] Spencer D., Brogan M. Mediatìon Law and Practìce. Cambrìdge Unìversìty Press. 2006. P. 134.

[3] Marbun B. N., Kamus Hukum Indonesia, 1sted. (Jakarta: PustakaSinarHarapan, 2006). P. 168.

[4] Дутко А. Медіація як спосіб вирішення сімейних спорів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки».* 2020. С. 151.

підкреслює такі характеристики сторін спору, як людяність та бажання допомогти і поділитися[1]. Жодна зі сторін не програє або виграє, сторони можуть виграти разом. Отже, сімейна медіація – це «гнучкий механізм вирішення різноманітних сімейних конфліктів, який можна адаптувати під унікальну ситуацію у кожній сім'ї»[2].

У багатьох зарубіжних країнах законодавство зобов'язує сторін спору з сімейних справ відвідати інформаційну сесію з медіації, де їм роз'яснюється сутність, можливості і переваги цієї процедури, а також проводиться оцінка медіабельності спору. Зокрема, у Великобританії, відповідно до Закону про сім'ю 1996 року, соліситор зобов'язаний направляти клієнтів, які звернулися за юридичною допомогою з питань сімейного спору і які мають право на її безкоштовне надання, до медіатора для проведення попередньої інформаційно-оціночної сесії (так званої процедури MIAM). В Австралії з 2007 року обов'язковим є досудове звернення до акредитованих сімейних фахівців зі спорів про виховання дітей під час розлучення батьків (за винятком випадків, коли спір пов'язаний з насильством в сім'ї або викраденням дітей)[3].

Щодо особливостей сімейної медіації, фахівці наголошують на необхідності практик со-медіації (ко-медіації). Наприклад, в Австрії поширена модель міждисциплінарної сімейної ко-медіації – проведення медіації двома медіаторами, один з яких є фахівцем у галузі психології (психолог, психотерапевт або особа, яка має відповідну освіту в сфері сімейних конфліктів), а другий – у галузі юриспруденції (юрист, адвокат, нотаріус). Поширена також практика формування ко-медіаційного складу і за статевою ознакою для забезпечення гендерної рівності сторін при проведенні медіації[4].

---

[1] Божук І., Чеховська І. Перспективи розвитку інституту сімейної медіації в Україні. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ.* 2021. Вип. 2(94) С. 246–258.

[2] Чеховська І. В. Альтернативні способи захисту суб'єктивних прав: навч. посіб. Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. 428 с.

[3] Куатова А. А. Особенности процедуры медиации в семейных спорах. *Strategiczne pytaniaświatowej nauki*: X materiły Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji (Przemyśl, 07–15 lutego 2014).

[4] Явор О. А. Закономірності розвитку медіаційної процедури в зарубіжних країнах та на Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/235799/234162

У цій процедурі враховується висока емоційність сімейних конфліктів, що здебільшого підвищує ефективність їх вирішення. Тому цілком слушною, на нашу думку, буде пропозиція обов'язкової рекомендації процедури медіації під час вирішення сімейно-правових спорів при зверненні суб'єктів сімейних правовідносин у будь-яких формах захисту, крім конфліктів (спорів), що впливають чи можуть вплинути на права і законні інтереси третіх осіб, які не є учасниками цієї медіації.

Неможливо оминути наразі питання захисту прав дітей за умов воєнного стану в Україні. В обов'язках Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту, розвитку дітей, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 30 вересня 1990 року прописано: «Віддавати першочергову увагу правам дітей, їх виживанню, захисту, розвитку». Декларація закінчується словами: «Не може бути більш шляхетного завдання, ніж забезпечення кращого майбутнього для кожної дитини»[1].

Діти є найбільш чутливою, залежною та вразливою категорією осіб, тому забезпечення їх охорони та захисту є пріоритетною потребою. Ця вразливість обумовлена тим, що діти, порівняно з дорослими, більше піддаються впливу та маніпулюванню; у них знижена здатність оцінювати ризики та приймати рішення; спостерігається залежність від дорослих (сім'ї), громади та державних структур, засобів масової інформації. До того ж воєнний стан, у якому перебуває Україна сьогодні, суттєво посилює цю вразливість, негативно впливаючи на формування та розвиток дитячої психіки. Саме тому якісне правове регулювання і забезпечення гарантій захисту прав дітей підкреслює цінність та суспільну значущість дітей для держави, демонструє уміння їх захистити та уберегти в період війни.

За офіційними даними з початку війни внаслідок повномасштабної збройної агресії РФ постраждали понад 1 000 дітей. Фактичну кількість загиблих і поранених дітей встановити не є можливим через відсутність можливості огляду місць події та через активні бойові дії окупаційних військ, які ведуться в українських містах і селах.

[1] Всесвітня декларації про забезпечення виживання, захисту, розвитку дітей, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 30 вересня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075#Text

Наймолодшим дітям, які загинули за цей період повномасштабної війни, було 23 дні, 1,5 і 3 місяці[1].

Доводиться констатувати, що наразі з боку російських окупаційних військ відбувається порушення більшості прав дітей. Під злочинними діями стосовно дітей потрібно розуміти: вбивство та каліцтво, зґвалтування чи інше сексуальне насильство, викрадення та примусову депортацію на непідконтрольну Україні територію, відмову в доступі до гуманітарної допомоги, вербування та використання як солдатів, напади на школи чи лікарні тощо. Такими злісними діями російських окупаційних військ грубо порушуються Гаазька та Женевська конвенції та Конвенція ООН про права дитини.

Уразливість дітей вимагає вчинення невідкладних заходів для їх ефективного захисту. Проте наразі відсутні спеціальні нормативно-правові акти щодо захисту прав дітей за умов воєнного стану, а отже, застосовуються загальні положення, які не завжди враховують особливості та потреби дітей. Саме тому вважаємо, що пріоритетно заслуговують на увагу та невідкладне вирішення такі ключові аспекти захисту прав дітей:

– правове закріплення поняття дітей, які постраждали внаслідок війни, визначення їх окремого правового статусу та гарантій реалізації їх прав;

– забезпечення права дітей та їх законних представників на отримання майнового відшкодування шкоди, заподіяної дитині під час воєнних дій, зокрема витрати на лікування, реабілітацію та протезування;

– міжнародне гуманітарне право кваліфікує депортацію цивільного населення як міжнародний злочин. Обґрунтованою є потреба визнання у національному законодавстві як насильницьку депортацію дітей та встановлення юридичної відповідальності за такі протиправні дії;

– удосконалення нормативно-правового забезпечення та набуття досвіду застосування державою інструментів захисту прав дітей в умовах війни, зокрема, щодо супроводу дитини при перетині кордону, опікунства, усиновлення тощо;

[1]РФ порушує право дітей на життя: від початку повномасштабної війни в Україні постраждала 1 001 дитина: загинуло 349 дітей та 652 отримали поранення 2022. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/rf-porushuye-pravo-ditej-na-zhittya-vid-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijni-v-ukrayini-postrazhdala-1001-ditina-zaginulo-349-ditej-ta-652-otrimali-poranennya

– комплексний аналіз впливу негативних чинників на розвиток дітей та їх психолого-педагогічна підтримка;

– посилення ролі інституцій громадянського суспільства із захисту прав дітей в умовах воєнного стану[1].

Діти є невід'ємною частиною системи відносин для миру, оскільки їхні погляди та переживання неоднорідні та унікальні стосовно дорослих. Саме тому правове забезпечення гарантій прав дітей має стати їх захистом в умовах воєнного стану, вберегти майбутнє покоління від загроз війни та створити умови для участі дітей у мирних процесах.

Отже, наявність широкого спектру заходів захисту в сімейному праві першочергово забезпечує захист прав та інтересів учасників сімейних правовідносин, а також є стимулом належним чином реалізовувати права та дотримуватися зобов'язань.

3.5. Окремі аспекти нотаріального та судового захисту спадкових прав громадян

Сучасні стандарти захищеності суб'єктивного права передбачають утвердження принципово нового підходу до забезпечення і реалізації певних категорій прав і свобод особи та громадянина, таких як права у сфері цивільного обороту, права і свободи у тісно пов'язаних з особою сферах шлюбно-сімейних та спадкових відносин. Цей підхід визначається характером державного регулювання суспільних відносин цих груп: доволі обмеженим ступенем впливу з боку владного суб'єкта, надання особі можливості здійснювати і реалізовувати свої права самостійно, своєю волею, за власною ініціативою[2].

Стаття 15 ЦК України закріплює право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

---

[1] Самілик Л. О., Чеховська І. В. Правове забезпечення гарантій прав дітей в умовах воєнного стану. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє*: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 25 травня 2022 р. / Державний податковий університет, Навчально-науковий інститут права. Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. С. 257–260.

[2] Акімова А. О. Ефективність нотаріальної форми захисту у спадкових правовідносинах / Репозитарій Національного університету «Одеська юридична академія». URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5793/Akimova.pdf? sequence=1

Метою захисту цивільного права є його відновлення, а у разі неможливості цього – компенсація завданої порушенням цього права шкоди. Досягнення цієї мети залежить від наявності ефективного механізму захисту. Захист суб'єктивних цивільних прав здійснюється у встановленому законом порядку, тобто за допомогою застосування належних форм, засобів та способів захисту[1].

У цивілістиці під формою захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів розуміється комплекс внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються у рамках єдиного правового режиму і здійснюваних уповноваженими органами, а також самою уповноваженою особою (носієм права).

Захист прав, що випливають зі спадкових правовідносин, може здійснюватися у двох формах: нотаріальній та судовій. Діяльність нотаріальних органів з оформлення спадкових прав здійснюється лише за відсутності спору про право спадкування, а, значить, не спрямована на його вирішення. Можливість захисту спадкових справ у нотаріальному провадженні зумовлена відсутністю спору між суб'єктами; коли немає спору про право цивільне, нотаріальне оформлення спадщини здійснюється нотаріусом.

Відповідно до положень глав 6, 7 Закону України «Про нотаріат» нотаріуси України видають свідоцтва про право на спадщину за законом і за заповітом, вживають заходи до охорони спадкового майна, повідомляють спадкоємців про відкриття спадщини, видають грошові суми із спадкового майна, припиняють охорону спадкового майна.

Нотаріальна діяльність з реалізації спадкових прав є публічною.

Публічність нотаріальної діяльності означає, що вона здійснюється від імені України спеціально уповноваженими законом особами, у чітко визначеному порядку і в передбачених законом формах.

Можливість захисту цивільних прав нотаріусом передбачено статтею 18 ЦК України. Стаття 5 Закону України «Про нотаріат» зобов'язує нотаріуса сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їх прав і захисті законних інтересів.

---

[1] Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / Яроцький В. Л., Борисова В. І., Спасибо-Фатєєва І. В., Жилінкова І. В. та ін.; за наук. ред. проф. В. Л. Яроцького. Х.: Юрайт, 2013. С. 197–202.

Здійснюючи заходи щодо охорони спадкових прав, нотаріуси насамперед зобов'язані дотримуватись одного з таких важливих принципів спадкового права.

Нотаріат як інститут громадянського суспільства виконує функцію охорони та захисту гарантованих Конституцією та законодавством України прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб шляхом вчинення нотаріальних дій нотаріусами від імені держави.

Той факт, що нотаріус діє від імені держави, дав підстави окремим науковцям віднести захист цивільних прав нотаріусом до адміністративної форми захисту. Такий підхід властивий насамперед для авторів радянського періоду, де нотаріат був державним і традиційно розглядався як орган державного управління. Та і сьогодні серед науковців не існує єдиної думки. Так, у науковій літературі пропонується віднести захист цивільних прав нотаріусом до адміністративної форми, пояснюючи це фактом призначення нотаріуса на посаду, а також контролем за виконанням професійних обов'язків нотаріуса органом юстиції, а нотаріальні органи вважати або органами державного управління з адміністративним характером діяльності або органами, які є по своїй суті адміністративними, але з особливим статусом.

Даючи відповідь на питання, до якої форми захисту потрібно віднести захист цивільних прав нотаріусом, насамперед потрібно враховувати, що природу того чи іншого юрисдикційного органу визначає не стільки специфіка його утворення, а також контроль за його діяльністю, скільки сам характер цієї діяльності. Нотаріус не працює на правах адміністративного органу, не управляє будь-якою сферою, а застосовує норми права як і суд. Правова природа нотаріату не управлінська, а правозастосовна. Хоча органи управління також займаються правозастосуванням, але для них більш характерне застосуванням норм права у формі оперативно-виконавчої діяльності, під якою розуміють організацію виконання правових норм, позитивне регулювання за допомогою індивідуальних актів.

Крім того, адміністративний порядок захисту цивільних прав за своїм характером відповідає таким відносинам, які засновані на підпорядкуванні одного суб'єкта другому. Специфіка розгляду справи нотаріальним органом полягає у тому, що нотаріус не перебуває в особливих відносинах з особами, які звертаються за здійсненням нотаріальної дії, і немає ніякої зацікавленості в результаті. Під час здійснення захисту цивільних прав нотаріус виступає як приватна особа, яка реалізує надані їй публічно-правові повноваження.

За своєю функціональною природою діяльність нотаріусів найбільш близька до діяльності суду, оскільки здійснюється в інтересах фізичних та юридичних осіб і її метою є функція контролю та врегулювання цивільних правовідносин. Нотаріат захищає інтереси, пов'язані з установленням очевидних фактів і обставин, тоді як суд установлює такі факти й обставини, існування яких не є очевидним і вимагає досить великого аналізу доказів. Іншими словами, на відміну від судової діяльності, предметом якої є переважно спори про право, специфіка розгляду справ нотаріальними органами полягає у тому, що повноваження нотаріуса поширюється винятково на вирішення безспірних справ. При цьому потрібно зазначити, що захист прав нотаріусами не має остаточного характеру. Дії нотаріальних органів можуть бути оскаржені в суді[1].

Спадкові відносини, що становлять суттєву складову цивільного обороту, згідно із законодавством України мають набувати відповідного оформлення через діяльність таких органів цивільної юрисдикції, як суд та нотаріат.

Велику кількість судових і нотаріальних справ становлять справи, пов'язані з реалізацією права на спадщину після її відкриття. При цьому компетенція нотаріальних органів відповідно до ст. 34 Закону України «Про нотаріат» передбачає вчинення таких нотаріальних дій, як вжиття заходів щодо охорони спадкового майна; видача свідоцтва про право на спадщину (або в її межах – прийняття відмови від прийняття спадщини); посвідчення факту, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту; оголошення секретного заповіту. При цьому роль нотаріуса виявляється насамперед у тому, щоб у випадках, встановлених чинним законодавством України, забезпечити перехід прав та обов'язків спадкодавця, які не припинилися з його смертю і можуть бути об'єктом спадкування, до спадкоємців. Вчиняючи нотаріальні дії щодо оформлення спадкових прав, нотаріус унеможливлює будь-яке порушення прав спадкоємців[2].

---

[1] Акімова А. О. Ефективність нотаріальної форми захисту у спадкових правовідносинах / Репозитарій Національного університету «Одеська юридична академія». URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5793/Akimova.pdf?sequence=1

[2] Кравченко М. Г. Роль нотаріуса в захисті спадкових прав за законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. Вип. 3, том 1. С. 118; Дякович М. М. Особливості нотаріальної охорони і захисту у спадкових правовідносинах. *Європейські перспективи.* 2015. № 1. С. 140.

У межах судової діяльності розглядаються та вирішуються такі спадкові справи, як розгляд заяв про визнання спадщини відумерлою (ч. 1 ст. 1277 ЦК), перерозподіл спадщини (ст. 1280 ЦК), визначення додаткового строку для прийняття спадщини (ч. 3 ст. 1272 ЦК), зменшення розміру неустойки (штрафу, пені), розміру відшкодування майнової шкоди (збитків) та моральної шкоди, якщо вони є непомірно великими порівняно з вартістю рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане спадкоємцем у спадщину (ч. 5 ст. 1231 ЦК); тлумачення заповіту (ст. 1256 ЦК), визнання заповіту недійсним (ст. 1257 ЦК) тощо.

З огляду на інтереси юридичної практики щодо забезпечення належної реалізації спадкових прав, необхідно не тільки розмежовувати юрисдикційні повноваження, що мають бути здійснені судом або нотаріатом, але й визначати межі судової юрисдикції спадкових справ, які можуть розглядатися за правилами позовного або окремого проваджень.

Розмежування судової та нотаріальної юрисдикції щодо розгляду спадкових справ має ґрунтуватися на загальних правилах визначення співвідношення судової та нотаріальної юрисдикції у цивільних справах: нотаріальна діяльність своїм предметом має безспірні справи щодо реалізації цивільних прав, а судова – спори про право[1]. У науковій літературі справедливо зазначалося, що необхідність захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фактично дозволяє відокремлювати повноваження загальних судів щодо розгляду цивільних справ від повноважень інших несудових органів, які не здійснюють захисту прав, свобод чи інтересів[2].

Наприклад, у ситуації пропуску строку на прийняття спадщини розгляд питання про можливість прийняття спадщини може стати предметом і судової і нотаріальної діяльності залежно від існування або відсутності спору між спадкоємцями. Так, якщо такий спір відсутній, то відповідно до ч. 2 ст. 1272 ЦК та ч. 2 ст. 67 Закону «Про нотаріат» спадкоємці, які пропустили строк для прийняття спадщини, можуть бути за згодою всіх інших спадкоємців, які прийняли спадщину, включені до свідоцтва про право на спадщину як такі, що прийняли

[1] Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотаріат в Україні: підручник. Х.: Право, 2011. 384, [41] с.

[2] Снідевич О. С. Проблеми розмежування юрисдикцій. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 2 (10). С. 42–56.

спадщину. А якщо такої згоди не надано (тобто є спір між спадкоємцями) питання вирішується у судовому порядку на підставі ч. 3 ст. 1272 ЦК, де зазначено, що за позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини.

Отже, нотаріуси не можуть вчинювати нотаріальні дії за умови існування спору про право або про факт, але й суд під час розгляду спадкових справ не має вирішувати правові питання, що являють собою нотаріальну компетенцію. Так, можна виділити щонайменше два практичні прояви цього правила:

– за наявності умов для одержання у нотаріальній конторі свідоцтва про право на спадщину вимоги про визнання права на спадщину судовому розгляду не підлягають, оскільки суд не може розглядати у позовному провадженні безспірні справи. У разі відмови нотаріуса в оформленні права на спадщину особа може звернутися до суду за правилами позовного провадження (ч. 2 п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 № 7);

– визначаючи спадкоємцеві додатковий строк для подання заяви про прийняття спадщини, суд не повинен вирішувати питання про визнання за ним права на спадщину. Спадкоємець після визначення йому додаткового строку для прийняття спадщини має право прийняти спадщину в порядку, установленому ст. 1269 ЦК, звернувшись у нотаріальну контору, після чого вважається таким, що прийняв спадщину (ч. 4 п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 № 7).

Однак судова практика у цих питаннях є дещо суперечливою. У деяких випадках суди відмовляють у задоволенні вимог щодо визнання права власності на спадкове майно за умов відсутності спору і можливості його нотаріального оформлення, а у деяких – постановляють рішення про визнання права власності, ігноруючи той факт, що оформлення спадкових прав у безспірній ситуації належить до юрисдикції нотаріату.

Так, розглядаючи справу за позовом Особа 1 до Харківської міської ради про встановлення факту родинних відносин і визнання права власності в порядку спадкування за законом, Фрунзенський районний суд м. Харків постановив рішення, яким задовольнив позовні вимоги частково. Підставою для звернення позивача до суду стали

такі обставини: після смерті Особа 2, відкрилась спадщина, що складалася з квартири. Позивач, як двоюрідна тітка померлого, є спадкоємцем п'ятої черги, проте через недостатність документів, що підтверджують родинні відносини, позбавлена можливості оформити спадщину. Суд, заслухавши сторони, дослідив матеріали справи і дійшов висновку, що встановлені в судовому засіданні факти вказують на доведеність факту родинних відносин між позивачем і спадкодавцем і в цій частині позовні вимоги задовольнив.

Позовні вимоги про визнання за позивачем права власності на квартиру в порядку спадкування за законом суд визнав такими, що не підлягають задоволенню. Відмовляючи у задоволенні цієї частини позовних вимог, суд обґрунтовано виходив з таких міркувань. Єдиною правовою підставою для набуття права власності на спадкове нерухоме майно є видача нотаріусом свідоцтва про право на спадщину за законом. Потрібно погодитися з доводами суду про те, що суд не може підміняти собою нотаріуса, який уповноважений посвідчувати право власності в порядку спадкування. Суд має право визнавати право спадкоємця на спадщину лише за наявності спору щодо спадкового майна. У цьому випадку постанови про відмову у видачі свідоцтва про право на спадщину позивачем суду не надано. За таких обставин позивач не позбавлений права на звернення у встановленому законом порядку до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини та отримання відповідного нотаріального свідоцтва, тому вимоги про визнання права власності на спадкове майно суд не задовольнив.

Поряд з цим непоодинокі й випадки постановлення у подібних справах протилежного за змістом рішення, коли суди одночасно не тільки встановлюють факти, що мають юридичне значення, а й визнають право власності на спадкове майно, виконуючи фактично функції нотаріального органу і втручаючись у сферу безспірної цивільної юрисдикції[1].

Конституція України закріплює право кожного захищати свої права і свободи, права і свободи інших людей від порушень і протиправних посягань будь-якими незабороненими законом засобами та встановлює, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

[1] Баранкова В. Реалізація спадкових прав: розмежування судової та нотаріальної юрисдикції. МАЛА енциклопедія нотаріуса. 2016 р. жовт. URL: http://yurradnik.com.ua/wpcontent/uploads/2016/11/Barankova.pdf

Право на судовий захист не може бути обмежено в умовах воєнного або надзвичайного стану і однією з найважливіших гарантій здійснення не лише конституційних, а й інших прав та свобод людини і громадянина, зокрема у сфері спадкових правовідносин. Судовий захист цивільного права та інтересу є однією із загальних засад цивільного законодавства.

Оскільки спадкування є одним із способів набуття майна у власність фізичними особами, таке набуття майна часто супроводжується спорами між спадкоємцями щодо наявності чи відсутності права на спадщину, розміру успадкованої частки або щодо доведення певних фактів, від яких залежить виникнення права на спадкування, що, у свою чергу, потребує звернення до суду для вирішення спору чи із заявою про встановлення таких фактів (встановлення родинних відносин із спадкодавцем, проживання з ним однією сім'єю, постійного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, факту прийняття спадщини). При цьому часто майновий інтерес щодо об'єкта спадщини переплітається з етично-моральними інтересами спадкоємців, родичів спадкодавця, що ускладнює судове вирішення спадкових спорів, а сам процес такого вирішення робить тривалим та ресурсозатратним.

Питання захисту спадкових прав досліджувалось багатьма цивілістами, зокрема, такими як: І. О. Дзера, М. М. Дякович, Ю. О. Заіка, О. О. Кот, Л. В. Козловська, З. В. Ромовська, Є. О. Рябоконь, С. Я. Фурса, однак предметом таких досліджень є здебільшого інститут захисту спадкових прав, тоді як особливості судового захисту спадкових прав, зокрема за участю неповнолітніх осіб як спадкоємців, не досліджені на достатньому рівні.[1]

Як зазначає О. О. Терєхова, в Україні не приділено достатньої уваги ні в законодавстві, ні на октринальному рівні питанням позовного захисту суб'єктивних спадкових прав. Зокрема, спірною є природа спадкових позовів, їх класифікація та застосування до них строків позовної давності[2].

[1] Баранкевич А. В. Судовий захист спадкових прав неповнолітніх осіб. *Нове українське право.* 2022. 15 черв. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/255/233

[2] Терехова О. О. Здійснення, охорона та захист суб'єктивних спадкових прав: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2012. С. 6.

У випадку коли захисту потребують неповнолітні особи як спадкоємці, особливість реалізації такого зумовлюється не лише правовим статусом майна як об'єкта захисту, адже йдеться не про захист права власності, яке ще не набуто, а про захист права на спадщину, за яким неповнолітні спадкоємці в подальшому зможуть набути право власності на спадкове майно, а також і про обсяг правомочностей, якими наділені неповнолітні особи щодо звернення за судовим захистом.

Саме тому актуальним залишається виявлення прогалин та суперечностей в цивільному законодавстві та судовій практиці. Відповідно до статті 2 Цивільно-процесуального кодексу України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави[1].

Судовий захист спадкових прав неповнолітніх осіб у більшості випадків зумовлений неможливістю реалізувати спадкові права в нотаріальному порядку та, як наслідок, оскарження дій нотаріуса до суду з метою зобов'язання останнього вчинити певні дії. Як зазначає Є. І. Фурса, будь-яка цивільна справа, що виникає зі спадкових правовідносин, стає предметом розгляду суду в основному через недосконалість законодавства або нотаріальної процедури вчинення нотаріальних дій[2].

Захист порушених або оспорених спадкових прав неповнолітніх осіб як спадкоємців здійснюється у судовому порядку відповідно до встановленої цивільно-процесуальним законодавством процедури.

Нормами Цивільно-процесуального кодексу України закріплено, що неповнолітні особи можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи, яким є батьки, усиновлювачі, піклувальники неповнолітньої особи чи інші особи, визначені законом.

---

[1] Цивільно-процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

[2] Фурса Є. І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. С. 171.

Значна частка судових справ – встановлення фактів, з якими пов'язана реалізація спадкових прав (встановлення родинних відносин зі спадкодавцем, проживання з ним однією сім'єю, постійне проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, факта прийняття спадщини відповідно до статті 549 Цивільного кодексу УРСР). У разі відсутності спору про право такі справи розглядаються за правилами окремого провадження, що не суперечить завданням цивільного судочинства, адже, як зазначає Л. В. Козловська, із судовим рішенням у зазначеній категорії спорів пов'язується виникнення юридичних наслідків, які інакше не могли б виникнути[1].

Отже, судовий захист спадкових прав неповнолітніх осіб не вичерпується виключно захистом порушених, оспорених, невизнаних суб'єктивних прав у порядку позовного провадження, а може бути реалізований у рамках окремого провадження.

Зі свого боку процесуальні особливості розгляду судом справ про спадкування в порядку позовного чи в порядку окремого провадження зумовлюють відповідний правовий механізм захисту спадкових прав неповнолітніх осіб, який повинен забезпечити ефективний судовий захист цивільного права або інтересу та відповідати природі такого права або охоронюваного законом інтересу, характеру незаконного посягання чи суті встановлюваного факту.

При цьому вважаємо за необхідне звернути увагу на позицію І. О. Дзери, що оскільки у спадкоємців, які прийняли спадщину, право власності виникає в момент відкриття спадщини, незалежно від часу її прийняття, то всі вимоги спадкоємців щодо спадщини у разі звернення до суду в період з часу відкриття спадщини до часу прийняття такої є такими, що спрямовані не на захист права власності, а на захист права на власність, який має здійснюватися переважно системою спеціальних способів та санкцій інституту спадкового права, а після прийняття спадщини (зокрема шляхом одержання свідоцтва про право на спадщину) – переважно загальними способами і санкціями, передбаченими статтею 16 ЦК України, а також нормами глави 29 ЦК України[2].

---

[1] Козловська Л. В. Захист спадкових прав судом у окремому провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 76.

[2] Дзера І. О. Теоретичні та практичні проблеми захисту права власності в спадкових правовідносинах. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Том 27, № 3. С. 120.

У цьому контексті в судовій практиці прослідковується зміна правових позицій щодо можливих способів захисту спадкових прав неповнолітніх спадкоємців за відсутності статусу власника.

Так, враховуючи, що ні фактично, ні юридично спадкоємець розпоряджатися успадкованим майном не може до моменту здійснення державної реєстрації права власності на нерухоме майно, аналізуючи деякі питання застосування судами законодавства про право власності під час розгляду цивільних справ, Верховний Суд України вказав на неможливість спадкоємців звертатися до суду на підставі статті 392 Цивільного кодексу України з позовом про визнання права власності на спадкове майно, а також з позовами про визнання права власності за померлою особою, оскільки з таким позовом ніхто, крім власника, не може звертатися до суду[1].

Разом з тим Верховний Суд України у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 127/18908/19 за позовом ОСОБА_1, яка діє в інтересах неповнолітнього сина ОСОБА_2, до ОСОБА_3 про визнання права власності на майно в порядку спадкування, вказав, що відповідно до частини четвертої статті 1268 ЦК України неповнолітній ОСОБА_2 вважається таким, що прийняв спадщину, оскільки судами не встановлено випадків, передбачених частинами другою-четвертою статті 1273 ЦК України. Відповідно до статей 1268, 1296 ЦК України спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. Незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини. Спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину. Відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця права на спадщину. Але це положення закону треба сприймати у контексті статусу спадкоємця у певні проміжки часу, оскільки редакція цієї норми має широкий зміст. Якщо особи не можуть довести свої права на спадщину, то відповідні факти, з якими пов'язується виникнення права на спадкування, встановлюються судом.

[1] Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ: лист Верховного Суду України від 01.07.2013. URL: https://protocol.ua/ru/analiz_deyakih_pitan_zastosuvannya_sudami_zakonodavstva_pro_pravo_vlasnosti_pri_rozglyadi_tsivilnih_sprav/

У вказаній справі судами встановлено наявність перешкод для оформлення спадкових прав позивача у нотаріальному порядку через ненадання спадкоємцем правовстановлюючих документів на майно, що належало померлому, а тому Верховний Суд України, враховуючи положення статті 16 ЦК України, дійшов висновку, що в цьому випадку існують підстави та необхідність для захисту прав позивача шляхом визнання за неповнолітнім ОСОБА_2 права власності на s частки приміщень АДРЕСА_1 в порядку спадкування за законом після смерті його батька – ОСОБА_4. При цьому вказав, що йдеться про порушення прав та інтересів неповнолітньої особи і «ефективний засіб правового захисту» у розумінні статті 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод повинен забезпечити поновлення порушеного права, одержання особою бажаного результату, а визнання права власності на спадкове майно в судовому порядку є винятковим способом захисту, що має застосовуватися, якщо існують перешкоди для оформлення спадкових прав у нотаріальному порядку[1].

Водночас щодо визнання права власності за померлою особою, то Верховний Суд України у своїй практиці виходить з того, що визначення судом частки співвласника у праві спільної власності на нерухоме майно за померлим не узгоджується з вимогами чинного законодавства, оскільки у такому разі судом буде вирішене питання про право особи, яка не має цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності, що свідчить зокрема про неефективність способу захисту права особи відповідно до положень статті 16 ЦК України.

Також, досліджуючи питання судового захисту спадкових прав неповнолітніх осіб, звернемо увагу на позицію Верховного Суду щодо відсутності такого способу захисту цивільних прав, як позбавлення обов'язкової частки у спадщині. Суд касаційної інстанції вказує, що позбавлення особи права на обов'язкову частку судом ЦК України не передбачає, хоча особа, яка має право на обов'язкову частку, може бути усунена від права на спадкування відповідно до статті 1224 ЦК України. Верховний Суд вказує, що можливе лише зменшення розміру обов'язкової частки[2].

[1] Постанова Верховного Суду від 20 травня 2021 року у справі № 127/18908/19 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97076730

[2] Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ogljad_KCS.pdf

Розглядаючи справи про визнання права власності на спадкове нерухоме майно у випадках, якщо спадщина прийнята, проте спадкоємцем не було одержано свідоцтво про право на спадщину (стаття 1297 ЦК України) або не здійснено державну реєстрацію права на спадщину (стаття 1299 ЦК України), суди беруть до уваги, що законодавець розмежовує поняття «виникнення права на спадщину» та «виникнення права власності на нерухоме майно, що входить до складу спадщини» і пов'язує із виникненням цих майнових прав різні правові наслідки. Суди виходять з того, що виникнення у спадкоємця права на спадщину, яке пов'язується з її прийняттям як майнового права, зумовлює входження права на неї до складу спадщини після смерті спадкоємця, який не одержав свідоцтва про право на спадщину та не здійснив його державної реєстрації. Отже, відсутність у померлої свідоцтва про право на спадщину на майно не позбавляє її спадкоємців права на спадщину.

Якщо розглядати справи щодо встановлення фактів, від доведення яких залежить виникнення права на спадкування та які, за відсутності спору, розглядаються у порядку окремого провадження, то тут проявляється актуальна для юриспруденції проблема права та факту в праві.

Як зазначає Л. В. Козловська, наявність спору про право не завжди констатується судами у разі, якщо вимоги спадкоємців стосуються встановлення змісту правовстановлюючих документів і одночасно пред'являється вимога про визнання права власності на спадкове майно. Судами допускаються порушення норм процесуального права: не завжди до розгляду справи залучаються усі зацікавлені особи, прав та законних інтересів яких стосувалось вирішення заяв, допускаються інші порушення, не завжди береться до уваги те, що справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, розглядаються з обов'язковою участю заявника та заінтересованих осіб, допускається порушення норм ЦПК України щодо визначення підсудності[1].

Верховний Суд України у постанові від 27 грудня 2019 року у справі № 371/669/15-ц, розглядаючи питання встановлення юридичного факту щодо спільного проживання неповнолітньої ОСОБИ_1 однією сім'єю з ОСОБА_3, який помер, вказав, що справи про спадкування розглядаються судами за правилами позовного провадження, якщо особа звертається до суду з вимогою про встановлення фактів, що мають юридичне значення, які можуть вплинути на спадкові права

[1] Козловська Л. В. Захист спадкових прав судом у окремому провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 77.

й обов'язки інших осіб та/або за наявності інших спадкоємців і спору між ними. Якщо виникнення права на спадкування залежить від доведення певних фактів, особа може звернутися у суд із заявою про встановлення цих фактів, яка, у разі відсутності спору, розглядається за правилами окремого провадження. Зокрема, у такому порядку суди повинні розглядати заяви про встановлення родинних відносин із спадкодавцем, проживання з ним однією сім'єю, постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, прийняття спадщини, яка відкрилася до 1 січня 2004 року тощо.

Якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження з'ясується, що має місце спір про право, суд залишає заяву без розгляду та роз'яснює заявникові, що він має право звернутися до суду з позовом на загальних підставах.

Отже, суд касаційної інстанції дійшов висновку, що визначальною обставиною під час розгляду заяви про встановлення певних фактів у порядку окремого провадження є те, що встановлення такого факту не пов'язане з наступним вирішенням спору про право цивільне. Під спором про право суд касаційної інстанції розуміє певний стан суб'єктивного права; спір – сутність суперечності, конфлікт, протиборство сторін, спір поділяється на матеріальний і процесуальний. Отже, під час розгляду справ у порядку окремого провадження виключається існування спору про право, який пов'язаний з порушенням, оспорюванням або невизнанням, а також недоведенням наявності суб'єктивного права за умов, що є певні особи, які перешкоджають у реалізації такого права[1].

Цікавим у межах проведеного дослідження є підстави, з яких виходив Новопсковський районний суд Луганської області, відмовляючи в задоволенні заяви ОСОБА_1 про встановлення факту постійного проживання на час відкриття спадщини після смерті ОСОБА_3, у рішенні від 20 липня 2021 року у справі № 942/627/21, яке залишено без змін постановою Луганського апеляційного суду від 30 листопада 2021 року.

У цій справі суд першої інстанції врахував, що для набуття права на спадкування за законом на підставі статті 1264 ЦК України необхідне встановлення двох юридичних фактів: а) проживання однією

[1] Постанова Верховного Суду від 27 грудня 2019 року у справі № 371/669/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86738162

сім'єю із спадкодавцем; б) на час відкриття спадщини має сплинути щонайменше п'ять років, протягом яких спадкодавець та особа (особи) проживали однією сім'єю. Обов'язковою умовою для визнання їх членами сім'ї, крім власне факту спільного проживання, є ведення зі спадкодавцем спільних витрат, спільного бюджету, спільного харчування, купівля майна для спільного користування, участь у витратах на утримання житла, його ремонт, надання взаємної допомоги, наявність усних чи письмових домовленостей про порядок користування житловим приміщенням, інших обставин, які засвідчують реальність сімейних відносин не менш ніж п'ять років до часу відкриття спадщини.

Оскільки заявник була неповнолітньою особою на день смерті ОСОБА_3, а тому суд першої інстанції вважав, що неповнолітня особа не може мати взаємні права та обов'язки як член сім'ї спадкодавця, зокрема, здійснювати догляд, вести спільне господарство, мати спільний бюджет, брати участь у витратах на продукти, ліки тощо, з огляду на неповну цивільну дієздатність такої особи, а тому не може бути спадкоємцем четвертої черги після смерті спадкодавця у розумінні статті 1264 ЦК України, у зв'язку із чим суд дійшов висновку про відсутність підстав для задоволення заяви. Крім того, суд першої інстанції зауважив, що з наданих заявником матеріалів вбачається, що підставою для відмови у вчиненні нотаріальної дії – видачі свідоцтва про право на спадщину за законом, є відсутність документів, які підтверджують родинні відносини зі спадкодавцем, але заявник з такою вимогою до суду не зверталася[1].

Загалом поточна судова практика виходить із того, що якщо виникнення права на спадкування залежить від доведення певних фактів, неповнолітня особа або законний представник такої в її інтересах може звернутися в суд із заявою про встановлення цих фактів, і така заява, у разі відсутності спору, розглядається за правилами окремого провадження. Якщо право неповнолітньої особи на прийняття спадщини оспорюється іншими спадкоємцями чи третіми особами, то такий спір, навіть за необхідності встановити факт, що має юридичне

[1] Рішення Новопсковського районного суду Луганської області від 20 липня 2021 року у справі № 942/627/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98727816#; Баранкевич А. В. Судовий захист спадкових прав неповнолітніх осіб. *Нове українське право.* 2022. 15 черв. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/255/233

значення, має розглядатися у позовному провадженні за участю усіх зацікавлених осіб. При цьому існування спору про право повинно бути реальним, а не гіпотетичним.

Отже, бачимо, що безспірність справ окремого провадження має відносний характер. Наявність спору про право повинна встановлюватися за ознакою можливого заперечення не факту, що має юридичне значення, а суб'єктивного права особи, щодо якого виникає спір.

Підсумовуючи вказане, на підставі аналізу норм чинного законодавства та судової практики можемо дійти висновків, що захист спадкових прав неповнолітньої особи як спадкоємця судом здійснюється на стадії прийняття спадщини, до набуття таким спадкоємцем правового статусу власника майна. Такий захист полягає не лише у відновленні порушених, оспорюваних чи невизнаних прав неповнолітньої особи як спадкоємця, а й у встановленні фактів, що мають юридичне значення та з якими законодавець пов'язує можливість здійснення неповнолітнім спадкоємцем спадкових прав. Саме тому розгляд та вирішення спадкових спорів за участю неповнолітніх осіб у судовому порядку може відбуватися як у позовному, так і в окремому провадженні.

Загалом процес розгляду та вирішення спадкових спорів за участю неповнолітніх осіб у судовому порядку підпорядковується усім загальним правилам цивільного судочинства, однак має суттєві особливості, а саме: власний характерний суб'єктний склад, доказову базу та досить ускладнену правову базу. Разом з тим вказане не зумовлює відокремленість таких справ від загальних складових частин цивільного процесу та не може привести до висновку про їх самостійність як різновиду загального цивільного судочинства. Отже, не заперечуючи суттєві особливості судового розгляду спадкових справ за участю неповнолітніх осіб, можна стверджувати лише те, що має місце окрема група судових справ, які потребують узгодженої судової практики з метою захисту якнайкращих інтересів неповнолітніх спадкоємців[1].

Відносини спадщини є одними із найбільш суперечливих через те, що вони пов'язані із волею суб'єкта, який вибуває із суспільних відносин та фізіологічного буття назавжди. При цьому воля особи, яка

[1] Баранкевич А. В. Судовий захист спадкових прав неповнолітніх осіб. *Нове українське право*. 2022. 15 черв. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/255/233

помирає (спадкодавця), суттєво впливає на юридичну долю речей та речових прав, які йому належали, а також на суб'єктів суспільних відносин, які пов'язані з такою особою частіше за все родинними зв'язками. Саме тому захист прав спадкоємців, як і сама процедура їх участі в процесі розподілу спадщини, вбачається надзвичайно цікавим предметом теоретико-методологічного дослідження, але разом із тим є і найбільш дискусійним у цивільному праві. З точки зору забезпечення законності суспільних відносин держава повинна вжити заходів для захисту прав спадкоємців, їх у рівняння в силу своєї безпристрасності, оскільки для держави будь-яка особа, що перебуває із нею у відносинах громадянства, становить однакову цінність. З огляду на це роль нотаріуса у відносинах спадщини вбачається саме тією самою гарантією дотримання прав та інтересів усіх спадкоємців та збереження стабільності у відносинах спадщини і правильності у виконанні волі померлої особи. Роль нотаріуса у відносинах спадкування є актуальним об'єктом дослідження багатьох сучасних вчених цивілістів, зокрема таких, як М. Г. Кравченко, О. Є. Кухарєв. С. Я. Фурса, Є. І. Фурса та ін.

Основна роль нотаріуса в спадкових відносинах полягає не стільки в забезпеченні законності процедури, скільки в дотриманні та захисті інтересів окремих сторін відносин спадкування. Зокрема, таке дотримання є важливим у контексті визначення юридичної долі майна померлого, а також долі тих обов'язків, носієм яких він був, та тих, щодо яких він визначався боржником. Щодо заходів з охорони спадкового майна, то така сфера діяльності є однією з найбільш класичних і характеризується не лише участю нотаріусів, але і можливим залученням посадовців органів місцевого самоврядування. Усе це підкреслює важливість правової охорони спадкового майна, що у свою чергу вимагає посилення уваги щодо такого майна як з боку законодавців, так і з боку учасників відносин з приводу його розподілу. Щоправда, якщо законодавець визначає рамкові засади та умови набуття права власності на предмети спадщини виходячи з права заповідача і його волі, то спадкоємці досить часто зловживають законодавчо визначеними можливостями захисту своїх прав та інтересів, навіть якщо такі інтереси йдуть у розріз із волею заповідача. За таких умов участь нотаріуса у процесі захисту спадкового майна вбачається необхідною з точки зору надання стабільності відносин між спадкоємцями, а також статичності

юридичної долі спадкового майна, щонайменше на якийсь час, який необхідний для виявлення усіх спадкоємців та вчинення інших обов'язкових дій, передбачених законом чи заповітом.

Як зазначають Є. І. Фурса та С. Я. Фурса, правовий зміст нотаріального провадження із вжиття заходів щодо охорони спадкового майна полягає у тому, що на перехідний період, коли фактично право власності на це спадкове майно перебуває у невизначеному (невстановленому) стані, необхідними є відповідні заходи, спрямовані на призначення конкретних осіб, які відповідатимуть за його зберігання. При цьому необхідним є встановлення місцезнаходження майна, що належить спадкодавцю на праві приватної власності. Це питання досить актуальне в нотаріальній практиці, оскільки у багатьох заповітах не зазначається конкретне майно, що передається спадкодавцем, та його місцезнаходження[1,2]. Також немає визначеності в обсязі спадкового майна, якщо правовідносини щодо спадкування визначаються законом. Тобто реальним є випадок, коли спадкоємець буде повідомлений нотаріусом про відкриття спадщини за заповітом, але не знатиме, де знаходиться спадкове майно, з чого воно складається тощо[3].

Отже, охорона спадкового майна – це не лише вжиття нотаріусом захисту щодо заборони відчуження майна, створення належних умов тимчасового виключення чи обмеження його цивільного обороту, але й інші заходи, спрямовані на забезпечення первинного вигляду та стану майна на момент відкриття спадщини і до його успадкування[4]. Відповідно до ст. 1283 ЦК України охорона спадкового майна

---

[1] Фурса С. Я. Функції нотаріату і суду щодо захисту прав та охоронюваних законом інтересів громадян, юридичних осіб і держави. *Вісник Верховного Суду України*. 2001. № 2. С. 49–52.

[2] Фурса С. Я. Юридична природа і системна модель нотаріальних правовідносин. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* 2000. № 6 (9). С. 31–38.

[3] Фурса Є. І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 214 с.; Резворович К. Р. Сучасний стан законодавчого забезпечення вжиття нотаріусами заходів щодо охорони спадкового майна. *Науковий вісник ДДУВС.* 2017. № 4. С. 42. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2019/05/NV_4_2017.pdf

[4] Резворович К. Р. Сучасний стан законодавчого забезпечення вжиття нотаріусами заходів щодо охорони спадкового майна. *Науковий вісник ДДУВС.* 2017. № 4. С. 42–43. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2019/05/NV_4_2017.pdf

здійснюється у інтересах спадкоємців, відказ одержувачів та кредиторів спадкодавця з метою збереження його до прийняття спадщини спадкоємцями або набрання законної сили рішенням суду про визнання спадщини відумерлою. Нотаріус або в сільських населених пунктах – уповноважена на це посадова особа відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини за заявою спадкоємців або за повідомленням підприємств, установ, організацій, громадян, або на підставі рішення суду про оголошення фізичної особи померлою чи за своєю власною ініціативою вживає заходів до охорони спадкового майна[1]. Абсолютно тотожна норма міститься і в ч. 1 ст. 60 Закону України «Про нотаріат». Відповідно до ч. 2–3 цієї статті за заявою спадкоємців або за повідомленням громадян, підприємств, установ, організацій заходи щодо охорони спадкового майна можуть вживатися нотаріусами або посадовими особами органів місцевого самоврядування, які вчиняють нотаріальні дії, за місцезнаходженням цього майна з повідомленням про вжиті заходи нотаріуса або посадової особи органу місцевого самоврядування, яка вчиняє нотаріальні дії, за місцем відкриття спадщини. У разі одержання від суду рішення про оголошення фізичної особи померлою державний нотаріальний архів передає це рішення нотаріусу або посадовій особі органу місцевого самоврядування, уповноваженій на вчинення нотаріальних дій, за місцем відкриття спадщини для вжиття заходів з охорони спадкового майна[2].

Отже, законодавець передбачає подвійні гарантії прав спадкоємців, передбачаючи в законі можливість охорони спадкового майна як за місцем відкриття спадщини, так і за місцем фактичного знаходження спадкового майна. Однак це не повинно бути правом, а становити обов’язок нотаріуса чи особи, уповноваженої на охорону спадкового майна, вживати дії, спрямовані на таку охорону у випадку повідомлення їх про наявність майна, що становить спадщину на території, на яку поширюється їх юрисдикція і яка не збігається з місцем відкриття спадщини. Правова конструкція може свідчити про наявність

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Голос України.* Офіційне видання від 12.03.2003 № 45.

[2] Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Голос України*. Офіційне видання від 05.10.1993.

права, але при цьому необхідно враховувати, що право – це елемент диспозитивності. Натомість у випадку захисту прав спадкоємців та охорони спадкового майна доцільно домогтися максимального рівня забезпечення збереження такого майна. На нашу думку, це можна зробити шляхом заміни в ч. 2. ст. 60 Закону України «Про нотаріат» правової конструкції «можуть вживатися» на правову конструкцію «повинні вживатися»[1].

О. Є. Кухарєв вбачає за необхідне «на законодавчому рівні додатково встановити випадки, коли вжиття заходів щодо охорони спадкового майна є обов'язковим як з боку нотаріуса, так і з боку виконавця заповіту. Серед таких випадків необхідно виділити такі:

– ніхто зі спадкоємців не вступив у володіння спадщиною, що потребує охорони (управління);

– у нотаріуса чи виконавця заповіту є достовірна інформація про відсутність хоча б кількох осіб, які призвані до спадкування;

– випадок, коли спадкоємцем є громадянин, який визнаний у судовому порядку недієздатним або обмеженим в дієздатності і його опікун (або особисто громадянин у випадку згоди піклувальника) не вступив у володіння (управління) спадковим майном»[2]. Наведений перелік є цілком виправданим, і вказані випадки дійсно потребують втручання нотаріуса з метою захисту прав спадкоємців, але, на нашу думку, цей перелік потребує доповнення. Вбачаємо за необхідне обов'язкове вжиття заходів з охорони спадкового майна нотаріусом або виконавцем заповіту, якщо хоча б одним спадкоємцем є дитина, позбавлена батьківського піклування, або дитина-сирота. Навіть за умови наявності в такої дитини опікуна вважаємо за необхідне участь нотаріуса у процесі охорони спадщини, що забезпечить максимальний рівень дотримання прав такого спадкоємця[3]. Загалом, як зазначається у Методичних рекомендаціях щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна,

[1] Резворович К. Р. Сучасний стан законодавчого забезпечення вжиття нотаріусами заходів щодо охорони спадкового майна. *Науковий вісник ДДУВС.* 2017. № 4. С. 43. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2019/05/NV_4_2017.pdf

[2] Кухарєв О .Є. Вжиття заходів щодо охорони спадкового майна виконавцем заповіту та нотаріусом. *Наукові записки ХЕПУ*. 2005. № 2 (3). С. 110.

[3] Резворович К. Р. Сучасний стан законодавчого забезпечення вжиття нотаріусами заходів щодо охорони спадкового майна. *Науковий вісник ДДУВС.* 2017. № 4. С. 44. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2019/05/NV_4_2017.pdf

видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя, схвалених Рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України 29.01.2009, «вжиття заходів щодо охорони спадкового майна є однією із найважливіших нотаріальних дій, що гарантує захист майнових прав громадян. Ця нотаріальна дія вчиняється після її оплати у день подачі всіх необхідних документів. Заходи щодо охорони спадкового майна мають бути проведені у максимально стислі строки. Вжиття заходів щодо охорони спадкового майна здійснюється поетапно:

– прийняття заяви про вжиття заходів щодо охорони спадкового майна;

– здійснення підготовчих дій (витребування та отримання усіх необхідних документів, вирішення питання щодо залучення свідків, необхідності залучення експерта чи оцінювача тощо);

– опис спадкового майна;

– охорона та зберігання описаного спадкового майна»[1].

Охорона спадщини – це надзвичайно складне явище в нотаріальній діяльності, це комплекс дій та процедур, спрямованих на встановлення нотаріусом свого контролю над майном, що становить спадщину, його ідентифікацію, вставлення місцезнаходження, вжиття заходів із розшуку спадщини, і лише окремим етапом є власне забезпечення його цілісності та охорони на період здійснення усіх необхідних дій для прийняття його у спадок спадкоємцями. Тобто «охорона спадкового майна» як цивільно-правова категорія є значно ширшим поняттям, ніж «охорона спадкового майна» у розумінні процедурного аспекту здійснення нотаріусом дій щодо поширення на спадщину режиму фізичної охорони із залученням спеціальних суб'єктів охоронної діяльності. Більш системно алгоритм вжиття заходів з охорони спадкового майна закріплено в Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Мін'юсту України від 22.02.2012 № 296/5м (далі – Порядок). Так, відповідно до цього Порядку «перед вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна

[1] Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя: рішення Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/n0001323-09

нотаріус вчиняє ряд дій, які забезпечують повну охорону цього майна, а саме:

– визначає місце відкриття спадщини, наявність спадкового майна, його склад та місцезнаходження;

– перевіряє наявність спадкової справи за даними Спадкового реєстру.

Якщо спадкова справа не заведена, нотаріус реєструє заяву про вжиття заходів щодо охорони спадкового майна також і в Книзі обліку і реєстрації спадкових справ, заводить спадкову справу і реєструє її у Спадковому реєстрі;

– з'ясовує, чи були вжиті попередні заходи щодо збереження спадкового майна;

– повідомляє про це тих спадкоємців, місце проживання або роботи яких йому відомі. Нотаріус може також зробити виклик спадкоємців шляхом публічного оголошення або повідомлення у пресі;

– про проведення опису майна спадкодавця нотаріус повідомляє житлово-експлуатаційні органи, а в разі необхідності – органи внутрішніх справ та інших заінтересованих осіб (кредитора);

– якщо є підстави вважати, що спадщина може бути визнана відумерлою, нотаріус повинен повідомити відповідний орган місцевого самоврядування;

– вживає заходів для залучення до участі в проведенні опису майна свідків (не менше двох)»[1].

Підготовчі дії нотаріуса в процедурі охорони спадкового майна спрямовані на встановлення його місцезнаходження, а також на з'ясування обставин існування / відсутності будь-яких спеціальних режимів такого майна, зокрема режиму його охорони тощо. Лише після того, як нотаріусом вжито відповідних заходів, він проводить опис спадкового майна і здійснює його передачу на зберігання. Так, відповідно до ст. 61 Закону України «Про нотаріат», якщо у складі спадщини є майно, що потребує управління, а також у разі подання позову кредиторами спадкодавця до прийняття спадщини спадкоємцями нотаріус призначає хранителя майна. У місцевості, де немає нотаріуса, посадова особа органу місцевого самоврядування призначає у

[1] Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Мін'юсту України від 22.02.2012 № 296/5м. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12/paran564#n564

цих випадках над спадковим майном опікуна. Якщо у складі спадщини є корпоративні права для управління ними, нотаріус, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – посадова особа органу місцевого самоврядування призначає управителя спадщини з-поміж спадкоємців або виконавців заповіту, а в разі їх відсутності – укладає договір на управління спадщиною з іншою особою. Аналіз наведеної норми свідчить, що законодавець передбачає той факт, щоби охорона спадкового майна не призводила до втрати його цінності, для чого вводиться спеціальна процедура – управління спадщиною або окремими її елементами. З цього можемо діяти висновку, що охорона спадщини не є цілком статичною дією, а саме являє собою комплекс заходів із забезпечення такого стану майна, яке було до відкриття спадщини, та утримання його із максимальним збереженням корисних властивостей та якостей. Серед іншого це стосується і ринкової вартості окремих об'єктів спадщини. Спадкоємці повинні отримати майно у спадщину із мінімальними втратами його цінності, а цього можна досягнути у деяких випадках лише шляхом продовження нормального функціонування майна або продовження його експлуатації тощо. Окремо необхідно звернути увагу на ряд суто процедурних аспектів проведення опису майна. Так, М. Г. Кравченко зауважує, що «опис спадкового майна робиться з детальною характеристикою кожної речі окремо (колір, вага, номінал, розмір, сорт, марка, рік випуску, а для іноземної валюти – купюра, її номінал, вартість за курсом Національного банку України тощо) та визначення їх вартості з урахуванням відсотка зносу. А у випадку запровадження режиму управління майном, що є об'єктом спадщини, хранителі, опікуни та інші особи, яким передано на зберігання спадкове майно, якщо вони не є спадкоємцями, мають право отримати від спадкоємців винагороду за зберігання спадкового майна в розмірі, передбаченому чинним законодавством України. Вказані особи також мають право на відшкодування необхідних витрат щодо зберігання й управління спадковим майном за вирахуванням фактично одержаної вигоди від використання цього майна»[1].

[1] Кравченко М. Г. Роль нотаріуса в захисті спадкових прав за законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. Випуск 3, том 1. С. 119; Резворович К. Р. Сучасний стан законодавчого забезпечення вжиття нотаріусами заходів щодо охорони спадкового майна. *Науковий вісник ДДУВС.* 2017. № 4. С. 45–46. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2019/05/NV_4_2017.pdf

Аналіз положень Порядку засвідчує, що опис спадщини є важливою процедурою, оскільки передбачає вжиття заходів, що за своїм характером схожі на вчинення процесуальних дій, наприклад, в рамках кримінального провадження. Так, зокрема, зазначається, що «присутність виконавця заповіту під час опису спадкового майна є обов'язковою. У разі незгоди з оцінкою спадкоємці вправі запросити спеціаліста-експерта або оцінювача. Оплата праці спеціалістів (експертів, оцінювачів) здійснюється спадкоємцями. Якщо проведення опису переривається або продовжується кілька днів, приміщення кожний раз опечатується нотаріусом. В акті опису робиться запис про причини і час припинення опису і його відновлення, а також про стан пломб і печаток при наступному розпечатуванні приміщення». Отже, будь-який опис оформлюється спеціальним актом, що становить важливий процесуальний документ, сутність якого полягає у гарантуванні прав спадкоємців на неупередженість процедури спадкування майна.

Наведені вище Методичні рекомендації визначають, що «в акті опису має бути зазначено: дату та час складання акта опису, а також ПІП нотаріуса, який проводить опис; найменування державної нотаріальної контори або нотаріального округу, в якому зареєстрований приватний нотаріус; дату одержання заяви про вжиття заходів щодо охорони спадкового майна (повідомлення про склад спадкового майна) або доручення нотаріуса, яким заведено спадкову справу, про вжиття заходів щодо охорони спадкового майна; ПІБ, адресу, а в необхідних випадках – місце роботи та посади осіб, які беруть участь в описі; ПІБ спадкодавця, дату його смерті, місце відкриття спадщини та місцезнаходження спадкового майна; відомості про спадкоємців; відомості про те, чи було опечатано приміщення до прибуття нотаріуса і ким, стан пломб та печаток, якщо приміщення опечатано». Аналіз норм Закону України «Про нотаріат», Порядку та Методичних рекомендацій дає змогу дійти низки ключових висновків з процедури опису майна, що становить спадщину. По-перше, прибуваючи за місцем проживання або перебування померлого нотаріус здійснює опис усього майна, що перебуває у помешканні. Нотаріус не має і скоріше за все не матиме змоги на місці встановити достеменну приналежність окремих речей померлій особі чи ні. Це стосується, наприклад, речей загального вжитку або інших речей, які не ідентифіковані особою, яка померла, чи які не потребують реєстрації права власності. Тому

нотаріус здійснює опис усього без винятку майна. По-друге, не все спадкове майно має єдиний правовий режим. Частіше за все воно складається з речей, режим охорони та зберігання яких суттєво відрізняється. Так, класичним прикладом можуть слугувати грошові чи цінні папери, які нотаріус повинен зберігати або на власному спеціальному рахунку, або приймати на депозит. Також особливий режим охорони мають зброя, вибухові речовини тощо. Такі речі зберігаються в органах МВС України. Спеціальний режим може поширюватися і на окремі цінності, що перебували у власності померлої особи. Зокрема, за згоди спадкоємців, медалі, ордени та інші нагороди спадкодавця можуть передаватися нотаріусом на зберігання до музейних установ на підставі рішення Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України. Крім того, у випадку наявності у спадкодавця речей, виключених із цивільного обороту (наприклад наркотичні речовини тощо), нотаріус повинен передати їх у відповідні органи та установи, зокрема до органів МВС України тощо. Зі свого боку речі, що не мають цінності, можуть не вноситися нотаріусом до акта опису у випадку наявності на це згоди спадкоємців. По-третє, саме опис спадщини є ключовою процедурою для всього процесу спадкування, оскільки в ній визначається кількість, якість та стан речей, що утворюють спадщину. Фактично проводиться інвентаризація майна, на яке претендуватимуть спадкоємці. Якщо вжити заходів до охорони спадкового майна неможливо (спадкоємці або інші особи, які проживали зі спадкодавцем, заперечують проти опису, не пред'являють майно для опису, майно вивезене тощо), нотаріус складає акт і повідомляє про це заінтересованих осіб, а в необхідних випадках – фінансовий орган або прокурора.

Особливим аспектом здійснення заходів з охорони спадкового майна є встановлення винагороди за зберігання такого майна. Так, відповідно до ст. 62 Закону України «Про нотаріат» «хранителі, опікуни та інші особи, яким передано на зберігання спадкове майно, якщо вони не є спадкоємцями, мають право одержати від спадкоємців винагороду за зберігання спадкового майна в розмірі, передбаченому чинним законодавством України. Вказані особи також мають право на відшкодування необхідних витрат зі зберігання і управління спадковим майном, за вирахуванням фактично одержаної вигоди від використання цього майна». Аналіз цієї норми викликає одне важливе питання – чи може передаватися на зберігання майно, що становить спадщину,

до одного зі спадкоємців? Законодавець однозначно такої відповіді не дає. Немає на це вказівки ні в Порядку, ні в Методичних рекомендаціях. Але з огляду на зміст відносин спадкування, враховуючи особисту зацікавленість спадкоємців, вбачаючи на відсутність законодавчо закріпленої можливості провадження контролю за таким зберіганням з боку нотаріуса, вважаємо за необхідне доповнити ст. 62 Закону України «Про нотаріат» частиною третьою такого змісту: «Спадкове майно не може передаватися для охорони, на збереження одному зі спадкоємців. Винятком є, якщо відомий лише один спадкоємець або якщо охорону, зберігання чи здійснення заходів з управління майном неможливо здійснювати іншою особою без суттєвого пошкодження або втрати цінності спадкового майна. У такому випадку спадкоємець, який фактично здійснює заходи з охорони, зберігання або управління майном, попереджається про відповідальність за розтрату або приховування спадкового майна, а також про матеріальну відповідальність за заподіяні збитки». Дійсно, уникаючи конфлікту інтересів, доцільно мінімізувати можливий і частіше за все негативний вплив з боку спадкоємця на спадкове майно. Тому нотаріус залучає третю особу до процесу охорони та зберігання або управління спадщиною.

На думку Є. І. Фурси, передача майна на зберігання спадкоємцю цілком можлива, більше того «у випадку, коли майно передається на зберігання не сторонній особі, а спадкоємцю, останній також не позбавляється права вимагати відшкодування витрат, понесених ним у зв'язку з охороною й управлінням цим майном, за рахунок спадщини (тобто за рахунок часток інших спадкоємців)»[1].

Остання теза є хибною, оскільки цілком логічно розділити витрати на утримання, охорону чи зберігання спадщини між усіма, і зокрема між тим спадкоємцем, який вчиняє безпосередньо такі дії. Тобто повинна існувати субсидіарна відповідальність спадкоємців за понесені витрати на зберігання спадщини. Також потрібно зазначити, що, відповідно до Порядку, укладання договору на управління спадщиною здійснюється, якщо під час вжиття заходів щодо охорони спадкового майна з'ясується, що у складі спадщини є майно, що потребує утримання, догляду, вчинення інших фактичних та юридичних дій для підтримання його в належному стані. Договір на управління

[1] Фурса Є. І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. С. 68.

спадщиною укладається нотаріусом з дотриманням вимог частини другої ст. 212 ЦК України. Єдиною процедурою у сфері договірних відносин з приводу охорони спадщини, яка потребує додаткового врегулювання, на нашу думку, є порядок вибору суб'єкта охорони, утримання чи управління майном, яке перебуває у складі спадкового майна. З огляду на доволі стислі терміни спадкових відносин та необхідність швидкого вжиття заходів з охорони спадщини, в часовому вимірі процедура пошуку вказаного суб'єкта повинна відбуватися досить швидко та оперативно. Але при цьому такий суб'єкт повинен мати належну репутацію та бути сумлінним зберігачем чужого майна. З огляду на це пропонується вирішити питання щодо створення спеціального реєстру суб'єктів, уповноважених вчиняти дії з охорони, зберігання та управління спадковим майном. До такого реєстру можуть входити будь-які суб'єкти господарювання, задекларовані види економічної діяльності яких відповідають змісту вказаних дій. Виняток мають становити спеціальні способи розпорядження майном, що має специфічний правовий режим. Зокрема, йдеться про управління корпоративними правами тощо. Самі відносини з такого управління, зберігання та охорони спадкового майна також є нетривалими, а «у разі надходження до нотаріуса за місцем відкриття спадщини заяви про прийняття спадщини дія договору припиняється. У разі відсутності спадкоємців за законом і за заповітом, усунення їх відправа на спадкування, неприйняття спадщини ніким із спадкоємців, а також відмови від її прийняття укладений договір на управління спадщиною діє до ухвалення судом рішення про визнання спадщини відумерлою. При цьому за загальним правилом охорона спадкового майна триває аж до моменту прийняття спадщини або до моменту, яким припиняється встановлений для такого прийняття строк.

Що ж до покриття витрат на процедури та заходи, пов'язані з охороною спадкового майна, то це прямо передбачається нормою ст. 64 Закону України «Про нотаріат», відповідно до якої «нотаріус до прийняття спадщини одним чи всіма спадкоємцями, а якщо спадщина переходить до держави, то до видачі державі свідоцтва про право на спадщину, дає розпорядження про видачу із спадкового майна грошових сум на покриття витрат, зокрема на охорону спадкового майна і управління ним, а також витрат, пов'язаних із повідомленням спадкоємців про відкриття спадщини. Ще одним важливим юридичним наслідком прийняття спадщини є і припинення охорони спадкового майна,

однак жодних юридичних актів про таке закінчення нотаріус не видає. Єдине, що передбачає закон, – це повідомлення спадкоємців про закінчення процедур охорони спадщини, а у випадку відсутності спадкоємців – відповідні органи держави. Форму та зміст такого повідомлення не встановлено на законодавчому рівні, а тому воно може бути звичайним листом, що є не зовсім доречним та коректним з точки зору юридичних наслідків закінчення процедури охорони. Річ у тім, що після її закінчення нотаріус фактично знімає з себе відповідальність за подальшу долю охоронюваного майна, а тому така нотаріальна дія повинна мати зовнішній вираз щодо інших суб'єктів спадкування. Зокрема, варто запровадити спеціальне позначення при закритті спадкової справи про те, що режим охорони спадщини припиняється, причому підписи під таким актом щодо своєї згоди або поінформованості повинні поставити всі відомі нотаріусу спадкоємці. А у випадку, якщо спадщина переходить державі, – підпис керівника або уповноваженої особи відповідного фінансового органу держави. По-перше, охорона спадкового майна – це досить великий складний комплекс заходів, спрямованих на збереження стану спадкового майна, максимально наближеного за своїми якостями та корисними властивостями до стану, в якому таке майно перебувало на момент смерті спадкодавця. Охорона спадкового майна розуміється у двох значеннях: в широкому – як комплекс всіх процедур та дій, спрямованих на створення відповідного правового режиму захисту спадкового майна, що включає в себе розшук, встановлення місцезнаходження, опис, зберігання, управління майном тощо. У вузькому розумінні охорона спадкового майна – це дії нотаріуса або уповноважених осіб (законом чи договором) з фактичного зберігання та охорони цілісності спадкового майна. По-друге, сучасний стан законодавчого забезпечення охорони спадкового майна має сьогодні три рівні втілення. На першому (засадницькому) рівні ЦК України визначає загальні рамкові умови та вимоги до процедури охорони спадкового майна. На другому (базовому) рівні Закон України «Про нотаріат» визначає особливості, умови та перелік основних заходів із охорони спадкового майна. На третьому (підзаконному) рівні Порядок, а також Методичні рекомендації та інші норми законодавства, на які посилається Закон України «Про нотаріат», визначають алгоритм нотаріальних дій з охорони спадкового майна, детермінують та деталізують окремі процедурні аспекти. Отже, сучасний стан та зміст законодавчого регулювання процедури охорони спадкового

майна спрямовується на забезпечення інтересів передусім спадкоємців. Але разом з тим окремі аспекти такого забезпечення вимагають уточнення та вдосконалення[1].

Складність системи джерел правового регулювання правовідносин, які виникають у зв'язку із охороною та збереженням спадкового майна. Така система складається з нормативних актів різного рівня: ЦК України, Закону України «Про нотаріат», значної кількості підзаконних нормативних актів. Це не сприяє однозначному розумінню та застосуванню окремих нормативних положень.

Має місце недостатня визначеність у юридичній науці та закріпленість у чинному законодавстві категорії «охорона спадкового майна»: перелік дій уповноважених органів та осіб щодо збереження спадкового майна, визначення їх правового статусу як охоронців спадкового майна, система дій щодо охорони та збереження спадкового майна.

Сучасна система охорони спадкового майна побудована виходячи з пріоритету інтересів передусім спадкоємців. Водночас комплексний характер цієї системи передбачає врахування й інтересів інших учасників правовідносин щодо охорони спадкового майна: нотаріус; особа, уповноважена за договором; деякі інші учасники.

Окремим проблемним напрямом розвитку системи захисту прав особи у нотаріальному процесі є судовий захист прав неповнолітньої особи. У межах цього напряму необхідно виділити такі проблемні питання: досягнення стабільності судової практики у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення та є важливими для реалізації неповнолітнім спадкоємцем своїх спадкових прав; розвиток процесуального регулювання особливостей розгляду зазначених справ.

Система нотаріату відіграє істотну субсидіарну роль щодо судової системи у справі захисту прав учасників спадкових відносин. Перспективними напрямами її розвитку необхідно виділити: уточнення компетенції нотаріуса та розвиток критеріїв розмежування її із компетенцією суду; розвиток комунікації суддів та нотаріусів з приводу спірних питань застосування чинного законодавства. Важливою умовою розвитку правозастосування нотаріусами є забезпечення сталості та єдності судової практики вирішення спадкових спорів.

---

[1] Резворович К. Р. Сучасний стан законодавчого забезпечення вжиття нотаріусами заходів щодо охорони спадкового майна. *Науковий вісник ДДУВС.* 2017. № 4. С. 46–50. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2019/05/NV_4_2017.pdf

3.6. Правовідносини, які виникають у зв'язку із захистом прав споживачів

Права споживачів є одними із основних прав людини, які гарантовані статтею 42 Конституції України, в якій зазначається, що держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів[1]. В умовах нестабільності, спричиненої пандемією, військовою агресією Росії проти України, економічною кризою, несумісністю законодавства у досліджуваній сфері із законодавством ЄС дослідження правовідносин, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів набувають особливого значення.

Правовідносини за участю споживачів є суспільними відносинами, регульованими нормами цивільного права, договірними умовами, правовими звичаями. Їм властивий вольовий характер. Саме споживач визначає власну модель поведінки щодо реалізації своїх прав. Правовідносинам у сфері захисту прав споживачів властива подвійна правова природа – приватноправова і публічно-правова. Відносини між виробниками (продавцями) товарів, виконавцями робіт (послуг) і споживачами мають приватноправовий характер. А відносини між органами державної влади і виробниками (виконавцями, продавцями) є публічно-правовими. Ці відносини є різноманітні і неоднорідні. Спільна їх ознака – належна якість товарів, робіт (послуг) для задоволення потреб споживача. Отже, правовідносини за участю споживача можна поділити на такі види: регулятивні, що виникають з укладених договорів і спрямовані на регламентацію взаємовідносин між продавцем (виробником, виконавцем) та споживачем; охоронні, що виникають з метою захисту порушених суб'єктивних цивільних прав споживачів[2]

Можна стверджувати, що правовідносини за участю споживачів – це суспільні відносини, які виникають між споживачем, який придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника

[1] Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30.

[2] Яновицька Г. Б. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні: монографія. Львів: Видавництво «Растр-7», 2018. 400 с.

шляхом укладення різних договорів (купівлі-продажу, про виконання робіт [надання послуг], кредитного договору тощо) із суб'єктом підприємницької діяльності (продавцем, виконавцем, виробником), що забезпечуються державним захистом прав споживача як слабкої сторони цих відносин.

Закон України «Про захист прав споживачів»[1] регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлює права споживачів, а також визначає механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів.

Суб'єктами у правовідносинах, які виникають при відшкодуванні шкоди, завданої неякісними товарами, роботами і послугами, є споживачі і продавець, виробник, виконавець.

Поняття «споживач» бере свої витоки з положень економічної теорії, яка оперувала ним з моменту свого виникнення. Економічна теорія демонструє місце і роль споживача на ринку товарів, описує умови, в яких діє споживач, визначає розвиток масового споживчого попиту, заснованого на виробництві та просуванні на ринку необхідної кількості товарів і послуг. У такому розумінні споживач – це суб'єкт ринку товарів, робіт, послуг, що володіє фінансовим потенціалом, що визначає можливості задоволення матеріальних і духовних потреб, тобто сторона, що є протилежною виробникові[2].

У юридичній науці немає єдиного спільного визначення терміна «споживач». Як справедливо зазначає Г. М. Грабовська, розходження у трактуванні цього терміна стосуються не дії (споживає, замовляє, придбаває, використовує – тут суперечностей немає), а саме особи споживача і цілей, на які спрямована його дія[3].

---

[1] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30.

[2] Яновицька Г. Б. Наділення суб'єктів цивільних правовідносин правовим статусом споживача. *Ольвійський форум-2018: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі*: збірник Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 7–10 червня 2018. Миколаїв: ЧДУ імені Петра Могили, 2018. С. 45–47.

[3] Грабовська Г. М. Теоретико-правові основи забезпечення дотримання прав споживачів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. *Серія «Юридичні науки».* 2014. № 1. С. 101–104.

Вперше визначення поняття «споживач» було сформульовано у Європейській соціальній хартії, якою передбачалося, що споживач – це фізична і юридична особа, яка користується товарами і послугами з особливою метою[1].

Ю. В. Білоусов, О. Ю. Черняк під споживачем пропонують розуміти особу, яка з метою задоволення особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника, придбаває, замовляє, користується продукцією (товарами, роботами, послугами)[2].

Г. Б. Яновицька зазначає, що споживачем має вважатися фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати або замовити товари (роботи, послуги) для задоволення особистих, зокрема сімейних, домашніх, культурно-побутових, фінансових та інших особистих потреб, не пов'язаних з підприємницькою діяльністю[3].

О. П. Письменна пропонує категорії «потенційний споживач» – особа, яка оглядає товар чи контактує з ним іншим чином і потерпає від його шкідливих властивостей; «похідний споживач» – особа до якої на правомірній підставі переходять права споживача[4].

Визначення науковцем таких категорій споживачів є слушним, адже під «споживачем» розуміється не тільки та особа, яка безпосередньо придбала продукцію, а й особа, яка має намір її придбати або користується нею. У випадку заподіяння шкоди останній, вона має право на захист за Законом України «Про захист прав споживачів».

У науці також використовуються терміни «потенційний споживач», «доступний споживач», «перспективний споживач», «кінцевий споживач». Потенційні споживачі – всі ті, які проявляють достатній рівень інтересу до пропонованого на ринку продукту або послуги і,

---

[1] Фесько М. М. Класифікація прав за Європейською соціальною Хартією (переглянуто). *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Одеса: Астропрінт, 2000. Вип. 9. С. 227–230.

[2] Білоусов Ю. В., Черняк О. Ю. Цивільно-правовий статус споживача: у контексті адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу: монографія. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АпрН України, 2010. 239 с.

[3] Яновицька Г. Б. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні: монографія. Львів: Видавництво «Растр-7», 2018. 400 с.

[4] Письменна О. П. Захист прав споживачів при торгівельному обслуговуванні: монографія. Вінниця: ВНАУ, 2014. 206 с.

ймовірно, можуть їх придбати. Доступні споживачі – та частина потенційних споживачів, яка не тільки виявляє інтерес, але й має необхідний дохід і доступ до конкретної ринкової пропозиції. Перспективними споживачами вважається та частина потенційних споживачів, які найбільш зацікавлені в продукті і здатні за нього заплатити. Серед перспективних споживачів особливо виділяють тих, хто вперше і повторно звернулися. Зрозуміло, що останні залишилися задоволеними товаром і обслуговуванням. Кінцеві споживачі – окремі особи і сім'ї, які купують товари і послуги для особистого (сімейного, домашнього) споживання[1].

Як бачимо з вищевикладеного, науковці більше схильні називати споживача лише фізичною особою, яка придбаває товари для власного споживання, не пов'язаного з підприємницькою діяльністю. Тому з метою усунення неточностей, різних тлумачень поняття «споживач» є потреба додаткового теоретичного осмислення цього терміна на основі сучасних наукових досягнень і правових позицій судових органів.

У чинному законодавстві термін «споживач» зустрічається досить часто. Трактування цього терміна в різних нормативно-правових актах різноманітне.

Відповідно до визначення, яке надається у п. 22 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів», споживач – фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Інші нормативно-правові акти надають визначення споживача як фізичної чи юридичної особи щодо його приналежності:

– яка є власником (співвласником) нерухомого майна, або за згодою власника інша особа, яка користується об'єктом нерухомого майна і отримує житлово-комунальну послугу для власних потреб та з якою або від імені якої укладено відповідний договір про надання житлово-комунальної послуги (індивідуальний споживач); яка об'єднує споживачів у будівлі та в їхніх інтересах укладає договір про надання

[1] Шевченко Л. С. Введение в маркетинг: учебно-практическое пособие. База даних. URL: http:// library.nlu.edu.ua/poln_text/kompleks/et/kurs/osnova_marketing/konsultacii.htm

комунальної послуги (колективний споживач (ст. 1 Закону України «Про житлово-комунальні послуги»)[1];

– яка уклала або має намір укласти договір про споживчий кредит (ст. 1 Закону України «Про споживче кредитування»)[2];

– яка купує електричну енергію для власного споживання (ст. 1 Закону України «Про ринок електричної енергії»)[3];

– невизначене коло осіб, на яких спрямовується реклама (ст. 1 Закону України «Про рекламу»)[4]; яка використовує теплову енергію на підставі договору (ст. 1 Закону України «Про теплопостачання»)[5];

– яка замовляє та/або одержує лікарські засоби та товари медичного призначення для власних потреб (розд. 2 Проєкту правил надання транспортних та кур'єрських послуг при просуванні лікарських засобів суб'єктами фармацевтичної діяльності через заклади поштового зв'язку «Ліки на замовлення»)[6];

– яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити товари (роботи, послуги), що реалізуються відповідними суб'єктами господарювання (п. 1.7 Типових вимог до узгоджених дій суб'єктів господарювання для загального звільнення від попереднього одержання дозволу органів Антимонопольного комітету України на узгоджені дії суб'єктів господарювання)[7].

---

[1] Про житлово-комунальні послуги: Закон України від 9 листопада 2017р. *Голос України.* 2017. № 231.

[2] Про споживче кредитування: Закон України від 15 листопада 2016 р. *Голос України.* 2016. № 236.

[3] Про ринок електричної енергії: Закон України від 13 квітня 2017 р. *Голос України.* 2017 № 243.

[4] Про рекламу: Закон України від 3 липня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 39.

[5] Про теплопостачання: Закон України від 2 червня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 45.

[6] Проєкт правил надання транспортних та кур'єрських послуг при просуванні лікарських засобів суб'єктами фармацевтичної діяльності через заклади поштового зв'язку «Ліки на замовлення», розд. 2: Лист Міністерства охорони здоров'я України / Державний департамент з контролю за якістю, безпекою та виробництвом лікарських засобів і виробів медичного призначення від 30.09.2002 № 18НЛ/Л-3772.

[7] Про затвердження Типових вимог до узгоджених дій суб'єктів господарювання для загального звільнення від попереднього одержання дозволу органів Антимонопольного комітету України на узгоджені дії суб'єктів господарювання: розпорядження Антимонопольного комітету України від 12.02.2002 / *Офіційний вісник України.* 2002. № 11.

Лише в окремих випадках споживачем може бути тільки фізична особа, або тільки юридична особа. Наприклад, при виникненні правовідносин під час надання готельних послуг споживачем визнається фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити товари, роботи, послуги для власних (побутових) потреб (п. 1.3 Правил користування готелями й аналогічними засобами розміщення та надання готельних послуг)[1]. У разі виникнення відносин з надання послуг конфіденційного зв'язку споживачем визнаються тільки орган державної влади, орган місцевого самоврядування, державне підприємство, установа та організація, які уклали з оператором зв'язку договір про надання послуг конфіденційного зв'язку (п. 2 Порядку надання послуг конфіденційного зв'язку органам державної влади та органам місцевого самоврядування, державним підприємствам, установам та організаціям)[2].

Отже, законодавчий термін «споживач» використовується у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні споживач – це юридична або фізична особа, фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності, що придбаває товари, роботи (послуги) для особистих потреб не пов'язаних із підприємницькою діяльністю чи з виконанням обов'язків найманого працівника, а у вузькому – це лише фізична особа (громадянин України, іноземець, особа без громадянства).

У юридичній літературі наводяться аргументи на користь розширення поняття «споживач». В. В. Мачуський зазначає, що визначення законом споживача тільки як фізичної особи видається не зовсім прийнятним у контексті ГК України, бо зникають споживачі – юридичні особи[3].

О. М. Коршакова вважає, що обмеження сфери дії споживчого законодавства лише для споживача – фізичної особи є недоцільним[4].

---

[1] Про затвердження Правил користування готелями й аналогічними засобами розміщення та надання готельних послуг: наказ Державної туристичної адміністрації України від 16.03.2004 № 19. *Офіційний вісник України.* 2004. № 14.

[2] Про затвердження Порядку надання послуг конфіденційного зв'язку органам державної влади та органам місцевого самоврядування, державним підприємствам, установам та організаціям: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2002 № 1519. *Офіційний вісник України*. 2002. № 42.

[3] Мачуський В. В., Постульга В. Є. Господарське законодавство: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2004. 275 с.

[4] Коршакова О. М. Правовий статус споживача в Україні. *Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав*: зб. наук. пр. НДІ прив. права і підпр. ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України: ред. журн. «Право України», 2013. С. 77–80.

Є. Г. Корнілов вважає за необхідне внесення змін у поняття «споживач», включивши до нього, крім фізичних, ще юридичних осіб, обмеживши межі застосування норм закону до останніх сферою особистого споживання. Як приклад автор статті приводить організацію, що придбала для задоволення потреб своїх співробітників холодильник, який виявився несправним. Є. Г. Корнілов ставить запитання: чому при пред'явленні позову не можна застосувати Закон України «Про захист прав споживачів» тільки на тій підставі, що холодильник знаходиться на балансі організації, хоча страждають від несправного агрегату конкретні громадяни – її працівники, що використовують його для збереження своїх товарів у робочий час?[1].

Такі пропозиції з огляду на рівність учасників споживчих правовідносин досить слушні.

Іншою стороною у відносинах зі споживачем є виробник (виконавець, продавець). Закон України «Про захист прав споживачів» дає такі визначення: виробник – суб'єкт господарювання, який: виробляє товар або заявляє про себе як про виробника товару чи про виготовлення такого товару на замовлення, розміщуючи на товарі та/або на упаковці чи супровідних документах, що разом з товаром передаються споживачеві, своє найменування (ім'я), торговельну марку або інший елемент, який ідентифікує такого суб'єкта господарювання; або імпортує товар (п. 4 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів»); виконавець – суб'єкт господарювання, який виконує роботи або надає послуги (п. 3 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів»); продавець – суб'єкт господарювання, який згідно з договором реалізує споживачеві товари або пропонує їх до реалізації (п. 18 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів»)[2].

Отже, під поняттями виробник, виконавець і продавець законодавець насамперед має на увазі суб'єкта господарювання (юридичну особу, фізичну особу – підприємця), який здійснює продаж товарів, виконання робіт, надання послуг у різних сферах діяльності.

---

[1] Корнилов Э. Вопросы совершенствования законодательства о защите прав потребителей. *Хозяйство и право*. 1999. № 4. С. 68.

[2] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30.

Доцільно зауважити, що контрагентом споживача може бути і самозайнята особа. Згідно з ч. 14.1.226 ст. 14 Податкового кодексу України самозайнята особа – платник податку, який є фізичною особою - підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником у межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності[1].

Відповідно до ст. 512 ЦК України[2] виконання зобов'язань може бути покладене на третю особу, якщо з закону, інших правових актів, умов зобов'язання або його сутності не випливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. У цьому випадку споживач зобов'язаний прийняти виконання своїх вимог, запропонованих за продавця (виготовлювача) третьою особою. Іншими словами, споживач не вправі звертатися зі своїми вимогами до продавця, якщо останній уклав договір із третьою особою про виконання його функцій.

Як зазначається у ч. 3 ст. 8 Закону України «Про захист прав споживачів» вимоги за місцезнаходженням споживача задовольняють також створені власником продавця торговельні підприємства та філії, що здійснюють продаж аналогічних придбаним споживачем товарів, або підприємства, на які ці функції покладено на підставі договору. Функції представників підприємств-виробників виконують їх представництва та філії, створені виробниками для цієї мети, або підприємства, які задовольняють зазначені вимоги на підставі договору з виробником.

Зі змісту закону випливає, що третя особа діє від свого імені і за свій рахунок і відносини споживача з третьою особою мають самостійний юридичний характер. У цих відносинах споживач і третя особа мають права й обов'язки, що випливають із закону і можуть набувати прав та обов'язків, які виникають з їхніх власних дій, за які несуть самостійну відповідальність.

Продавець (виробник) у договорах із зазначеними організаціями повинний передбачати їхні функції у межах своїх зобов'язань за Законом.

---

[1] Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–17.

[2] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // База даних «Законодавство України». URL: http:// zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435–15

Такі організації у випадку продажу товару неналежної якості можуть: обміняти товар; забезпечити доставку товару і повернення його споживачеві або відшкодувати витрати останнього по доставці; забезпечити проведення експертизи товару; здійснити ремонт товару; надати на час ремонту товар з обмінного фонду; відшкодувати споживачеві завдані збитки тощо.

Об'єкти правовідносин із захисту прав споживачів.

Діяльність учасників правовідносин у сфері захисту прав споживачів здійснюється з приводу певних об'єктів. У тлумаченні поняття «споживач» зазначено, що таким об'єктом є «продукція для особистих потреб».

Закон України «Про захист прав споживачів» тлумачить досить широко термін «продукція». Згідно зі статтею 1 Закону це – будь-який виріб (товар), робота чи послуга, що виготовляється, надається чи виконується для задоволення суспільних потреб[1]. У Законі України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», продукція – будь-яке рухоме майно, включаючи готову продукцію, сировину та комплектувальний виріб, зокрема майно, що є складовою частиною іншого рухомого або нерухомого майна[2].

Видом продукції є виріб (товар), робота чи послуга. У Законі України «Про захист прав споживачів» законодавець ототожнює поняття товар і виріб. У ст. 656 ЦК України зазначено, що предметом договору купівлі-продажу є товар.

Визначення поняття «товар» є в різних нормативно-правових актах, однак трактується у них по-різному. Зокрема, товар це:

– будь-які рухомі речі, зокрема ті, на які законом поширено режим нерухомої речі (крім транспортних засобів комерційного призначення), валютні цінності, культурні цінності, а також електроенергія, що переміщується лініями електропередачі (п. 57 ст. 4 Митного кодексу України)[3];

[1] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30.

[2] Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції: Закон України від 19 травня 2011 р. *Голос України.* 2011. № 108.

[3] Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. *Урядовий кур'єр*. 2012. № 86–87.

– продукція, об'єкти будь-якого виду та призначення, зокрема сировина, вироби, устаткування, технології, предмети у твердому, рідкому і газоподібному стані, а також послуги, пов'язані з постачанням таких товарів, якщо вартість таких послуг не перевищує вартості самих товарів (п. 34 ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі»)[1];

– будь-яка переміщувана через митний кордон України продукція, зокрема продукція, на яку поширюються права інтелектуальної власності, що є об'єктом купівлі-продажу або обміну (п. 1 наказу Державної митної служби «Про Порядок декларування валютних цінностей, цінностей, предметів, що переміщуються через митний кордон України громадянами, та оформлення митної декларації»)[2].

Наступними видами продукції є робота та послуга.

У чинному законодавстві України надається таке визначення робіт:

– діяльність виконавця, результатом якої є виготовлення товару або зміна його властивостей за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб (п. 21 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів»)[3];

– будівельні, монтажні, проєктні, пусконалагоджувальні та інші роботи, пов'язані з будівництвом об'єкта (загальні умови, п. 3 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві»)[4];

– проєктування, будівництво нових, розширення, реконструкція, капітальний ремонт та реставрація об'єктів і споруд виробничого і невиробничого призначення, технічне переоснащення діючих підприємств, а також супровідні роботам послуги, зокрема геодезичні роботи, буріння, сейсмічні дослідження, аеро та супутникова фотозйомка та інші послуги, які включаються до кошторисної вартості робіт,

---

[1] Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 р. (редакція 15.08.2020). *Голос України. 2016*. № 30.

[2] Про Порядок декларування валютних цінностей, цінностей, предметів, що переміщуються через митний кордон України громадянами, та оформлення митної декларації: наказу Державної митної служби від 23 листопада 2001 року. *Офіційний вісник України.* 2001. № 142.

[3] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30.

[4] Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. *Офіційний вісник України.* 2005. № 668.

якщо вартість виконання цих послуг не перевищує вартості самих робіт (розділ 1 наказу Державної адміністрації залізничного транспорту «Про затвердження Порядку закупівлі товарів, робіт та послуг на залізничному транспорті на тендерній основі, зразка Положення про тендерний комітет з питань закупівлі товарів, робіт, послуг на залізничному транспорті»)[1].

Щодо попереднього терміна, то і тут є очевидною термінологічна різниця, але й прослідковуються загальні ознаки – робота – це цілеспрямована діяльність у певній сфері зі створення певної матеріальної цінності з метою задоволення потреб замовника робіт.

Послуга визначається як:

– діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб (п. 17 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів»)[2];

– результат безпосередньої взаємодії між виконавцем та замовником і внутрішньої діяльності виконавця для задоволення потреб замовника (наказ Міністерства інфраструктури України «Про затвердження Правил надання послуг з технічного обслуговування і ремонту колісних транспортних засобів)»[3];

– наслідок безпосередньої взаємодії між постачальником і споживачем, внутрішньої діяльності постачальника для задоволення потреб споживача (Державний класифікатор України. Класифікатор відходів ДК 005-96)[4].

---

[1] Про затвердження Порядку закупівлі товарів, робіт та послуг на залізничному транспорті на тендерній основі, зразка Положення про тендерний комітет з питань закупівлі товарів, робіт, послуг на залізничному транспорті: наказ Державної адміністрації залізничного транспорту України // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0072328-05#Text

[2] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30.

[3] Про затвердження Правил надання послуг з технічного обслуговування і ремонту колісних транспортних засобів: наказ Міністерства інфраструктури України від 28 листопада 2014 № 615 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1609-14# Text

[4] Державний класифікатор України. Класифікатор відходів ДК 005-96: затверджено і введено в дію наказом Держстандарту України 29.02.1996 № 89 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0089217-96#Text

До основного переліку послуг в Україні належить: туризм, житлово-комунальні послуги, реклама, перевезення, страхування, кредитно-фінансові операції, ритуальні послуги, медичні послуги, телекомунікаційні послуги, юридичні послуги, нотаріальні послуги, освіта, консалтинг, технічні послуги, побутові послуги тощо.

Важливою умовою для споживача є якість продукції і споживач повинен отримувати тільки якісні продукти, які відповідають міжнародним стандартам.

Якість як правова категорія – це відповідність фактичних і виробничих властивостей продукції, передбачена у законі чи договорі, кількісним та якісним показникам продукції. До властивостей продукції належать: безпечність, надійність, технічний ресурс, функціональна придатність, досконалість проєктування, престижність і новизна, довговічність, гарантійність, надійність, економічність, естетичність, екологічність та ін.[1].

Згідно з ч. 13 ст. 1 ЗУ «Про захист прав споживачів», належна якість товару, роботи, послуги – властивість продукції, яка відповідає вимогам, встановленим для цієї категорії продукції у нормативно-правових актах і нормативних документах, та умовам договору із споживачем.

Закон України «Про захист прав споживачів» передбачає права споживача при придбанні товару належної якості. У статті 9 Закону України встановлено, що споживач має право обміняти непродовольчий товар належної якості на аналогічний у продавця, в якого він був придбаний, якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням.

Споживач має право на обмін товару належної якості протягом чотирнадцяти днів, не рахуючи дня купівлі, якщо триваліший строк не оголошений продавцем.

Якщо на момент обміну аналогічного товару немає у продажу, споживач має право або придбати будь-які інші товари з наявного асортименту з відповідним перерахуванням вартості, або розірвати договір та одержати назад гроші у розмірі вартості повернутого товару, або здійснити обмін товару на аналогічний при першому ж надходженні

[1] Іваненко Л. М., Язвінська О. М. Захист прав споживачів: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2014. 496 с.

відповідного товару в продаж. Продавець зобов'язаний у день надходження товару в продаж повідомити про це споживача, який вимагає обміну товару.

Суб'єктивні права споживачів.

Зміст правовідносин у сфері захисту прав споживачів становить суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників.

У ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів» закріплені такі загальні (основні) права споживачів:

1) захист своїх прав державою;

2) належна якість продукції та обслуговування;

3) безпека продукції;

4) необхідна, доступна, достовірна та своєчасна інформація державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця) відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»;

4^{-1}) обслуговування державною мовою;

5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;

6) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;

7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Крім вище зазначених прав, споживачі мають й інші права, що в юридичній літературі названі спеціальними. До спеціальних прав споживачів належать: права споживача у разі придбання ним товару неналежної якості; права споживача при придбанні товару належної якості; права споживача у разі порушення умов договору про виконання робіт (надання послуг); права споживача у разі придбання ним продукції у кредит; права споживача у разі укладення договору поза торговельними або офісними приміщеннями; право споживача у разі укладення договору на відстані; права споживача у сфері торговельного та інших видів обслуговування[1].

[1] Яновицька Г. Б. Особливості цивільно-правового захисту прав споживачів. *Актуальні проблеми підготовки фахівців для підрозділів Державної служби боротьби з економічними злочинами*: матеріали третьої звітної наукової конференції, м. Львів, 6 березня 2009 року / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: ЛьвДУВС, 2009. С. 67–70.

І. О. Дудла пропонує таку класифікацію прав споживачів: а) права, що реалізуються у взаємовідносинах з державними органами: державний захист прав споживачів; об'єднання споживачів у громадські організації; звернення до суду та до інших уповноважених органів; б) права, що реалізуються у відносинах з підприємствами торгівлі та сфери послуг: право на належну якість товарів (робіт, послуг); право на безпеку товарів (робіт, послуг); право на інформацію про товари (роботи, послуги); право на відшкодування шкоди, завданої товарами (роботами, послугами) неналежної якості[1]. З такою класифікацією прав споживачів можна лише частково погодитись тому, що вона не охоплює усе коло суспільних відносин, учасником яких є кожен споживач.

О. Ю. Черняк пропонує поділ прав споживачів за динамікою розвитку правовідносин за участю споживача: а) загальні права споживача: право на інформацію про продукцію; право на належну якість продукції; право на безпеку продукції; право на гарантійне та післягарантійне обслуговування продукції; право на захист; б) спеціальні права: права споживача при купівлі товарів; права споживача при виконанні робіт, права споживачів при наданні послуг[2].

Також, серед науковців існує така класифікація прав споживачів: а) за джерелом закріплення: права споживача, що закріплені у Цивільному кодексі України; права, що закріплені у Законі України «Про захист прав споживачів»; б) права споживача, що зобов'язують до вчинення певних дій продавцем: право на демонстрацію зразку товару; право на надання повної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про товар; в) права, що гарантуються споживачеві з приводу товару: право на якість; право на асортимент; право на належну тару / упаковку; право на кількість; право на об'єктивно визначену ціну; г) права, що випливають з гарантії придатності: право на гарантійне обслуговування; право на строк придатності; право на післягарантійне обслуговування; право на абонентське обслуговування; право на право споживача на ознайомлення з певними документами: підтвердження

[1] Дудла І. О. Захист прав споживачів: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури. 2007. С. 448.

[2] Черняк О. Ю. Класифікація прав споживачів за законодавством України та Європейського Союзу // База даних. URL: http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2008-2/08coytes.pdf

дозволу на зайняття певним видом діяльності; право на визначення джерела отримання товару, що підтверджують якість товару[1].

Така класифікація прав споживачів не є повною, тому що вона не поширюється на роботи і послуги та навіть не охоплює усіх прав споживачів при купівлі-продажу товарів.

Крім прав, Законом України «Про захист прав споживачів» у ч. 3 ст. 4 передбачено і обов'язки споживачів:

1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;

2) у разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, яка виконує їх функції;

3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;

4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару – застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил у документації – дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для таких товарів.

Виконання обов'язків, покладених на споживачів, слугує гарантією використання наданих їм можливостей, передбачених чинним законодавством.

Споживач має й інші обов'язки, що обумовлені характером укладеного договору і передбачені в ЦК України, Законі України «Про захист прав споживачі», а також інших актах чинного законодавства. Наприклад,

– у разі розірвання договору, укладеного поза торговельними або офісними приміщеннями, споживач повинен повідомити продавця (виконавця) про місце, де продукція може бути повернена;

– для здійснення права на розірвання договору споживач повинен зберігати одержану продукцію у незміненому стані;

---

[1] Хавронюк Н. И., Мельник Н. И. Законодательство Украины о торговле. К., 1997. Ч. 2. С. 512.

– про відступи від умов договору та інші недоліки в роботі (послузі), що не могли бути виявлені при звичайному способі її прийняття, споживач зобов'язаний повідомити виконавцеві не пізніше трьох діб після їх виявлення;

– здійснити витрати на проведення експертизи у випадку, передбаченому законодавством;

– споживач зобов'язаний надати кредитодавцю підтвердження про ознайомлення з інформацією, надання якої передбачено частинами другою та третьою статті 9 Закону України «Про споживче кредитування»[1];

– упродовж семи календарних днів з дати подання письмового повідомлення про відмову від договору про споживчий кредит споживач зобов'язаний повернути кредитодавцю грошові кошти, одержані згідно з цим договором, та сплатити проценти за період з дня одержання коштів до дня їх повернення за ставкою, встановленою договором про споживчий кредит;

– споживач у разі дострокового повернення споживчого кредиту сплачує кредитодавцю проценти за користування кредитом та вартість усіх послуг, пов'язаних з обслуговуванням та погашенням кредиту, за період фактичного користування кредитом;

– повернути товар продавцеві (виробникові) у разі розірвання договору внаслідок порушення права споживача на належну якість товару;

– доплатити різницю у ціні у разі заміни товару неналежної якості на такий самим товар належної якості, але іншої марки, моделі тощо.

Отже, права споживачів як учасників конкретного цивільного правовідношення виникають з приводу продажу товарів, виконання робіт та надання послуг і визначають міру можливої їх поведінки.

Цивільно-правові способи захисту прав споживачів.

З урахуванням проблематики дослідження розглянемо цивільно-правові способи захисту прав споживачів.

На підставі аналізу законодавства про захист прав споживачів до таких належать: виконання обов'язку в натурі, відшкодування збитків, стягнення неустойки, компенсація моральної шкоди, припинення або зміна правовідносини, медіація.

[1] Про споживче кредитування: Закон України від 15 листопада 2016року. *Голос України.* 2016. № 236.

Застосування щодо захисту прав споживачів цивільно-правових засобів здійснюється у передбаченому законодавством порядку, що іменується формою захисту. Т. М. Ярова під формою захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів розуміє комплекс внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються у рамках єдиного правового режиму і здійснюваних уповноваженими органами, а також самою уповноваженою особою (носієм права)[1].

Розрізняють дві основні форми захисту – юрисдикційну і неюрисдикційну. Юрисдикційна – це діяльність уповноважених державою органів щодо захисту порушених або оспорюваних прав. Юрисдикційна форма захисту має такі різновиди: судовий захист, коли кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права й інтересу; адміністративний захист Президентом України, органами державної влади України, Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування у межах повноважень, визначених Конституцією, законом, але рішення цих органів не є перешкодою для звернення до суду; нотаріальний захист здійснюється шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, установлених законом.

Неюрисдикційна – це застосування особою засобів протидії, які повинні бути не заборонені законом та не суперечити моральним засадам громадянського суспільства. Ці протидії здійснюються ними самостійно без звернення до компетентних державних органів, тому забезпечується швидка та досить економна охорона права. Види неюрисдикційних форм захисту: застосування мір оперативного впливу щодо порушника цивільних прав, наприклад припинення, зміна правовідносин, переведення на попередню форму оплати; самозахист – це юридична можливість особи на свій розсуд і самостійно (без звернення до компетентних органів) використовувати примусові засоби протидії, що не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства і які повинні відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, заподіяним

[1] Ярова Т. М. Поняття і види форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. *Науковий вісник Чернівецьк. ун-ту. Сер. «Правознавство».* 2007. Вип. 375. С. 63–67.

цим порушенням, з метою захисту правових благ, охоронюваних цивільним законодавством[1].

Відповідно до стст. 16–19 ЦК України захист цивільних прав здійснюється в установленому порядку судом, Президентом, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, нотаріусом. Особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань.

Можливість застосування судової влади для захисту прав, законних інтересів і свобод громадян і організацій постійно розширюється і є найбільш об'ємною процесуальною формою захисту суб'єктивних цивільних прав і охоронюваних законом інтересів, про що свідчить установлена підвідомчість суду справ по трудових, земельних, адміністративних, фінансових правовідносинах. Серед засобів захисту суб'єктивних прав і свобод людини і громадянина особливо відповідальна й ефективна роль належить суду, оскільки демократичні принципи судочинства стають надійною гарантією захисту всіх суб'єктивних цивільних прав і охоронюваних законом інтересів громадян та юридичних осіб на території української держави.

Судовий захист прав споживачів здійснюється через звернення споживачів до судів загальної юрисдикції з позовами про захист їх прав на: належну якість продукції; на безпеку продукції; необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця); обслуговування державною мовою відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону тощо.

Судовий захист споживчих прав здійснюється зазвичай в індивідуальній формі, тобто завдяки поновленню в правах позивача (співпозивача), який є безпосереднім споживачем продукції чи послуг або відшкодування збитків, заподіяних порушенням прав суб'єкта. Неподинокі судові справи стосуються оскарження дій і бездіяльності

[1] Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 202 с.

органів та організації державного захисту прав споживачів (адміністрування споживчих відносин) щодо забезпечення належної якості продукції та послуг на момент продажу (надання)[1].

Найбільшими проблемами у судовому захисті прав споживачів є перевантажені суди, брак спрощених процедур подання позовів споживачами і залежність судів від бізнес-структур і виконавчої влади. Попри це у судовій практиці є прецеденти рішень на користь споживачів[2].

Відповідно до статті 19 ЦК України самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства[3].

Законодавець визначає право на самозахист загалом, не намагаючись його деталізувати. Способи самозахисту повинні відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, які заподіяні цим порушенням (ст. 19 ЦК України).

Самозахист цивільних прав – це форма їхнього захисту, яка допускається тоді, коли потерпілий має можливості правового впливу на порушника, не звертаючись за допомогою до судових або інших органів. У межах цієї форми захисту особа, право якої порушено або оскаржується, може використовувати різноманітні засоби самозахисту, які повинні бути співрозмірними порушенню і не виходити за межі дій, необхідних для його запобігання. Для самозахисту, як способу захисту цивільних прав, є характерним те, що особа захищає свої цивільні права й інтереси самостійно, своїми власними діями. Іншими словами, це захист без звернення до суду чи іншого органу, який здійснює захист цивільного права. Він може здійснюватися у різні способи. Підставами для його застосування є порушення конкретного права, необхідність запобігти порушенню і відповідність вжитих заходів характеру порушення. Можна зробити висновок, що умовою самозахисту є факт порушення права. Немає правопорушення – неможливий і самозахист.

---

[1] Грабовська Г. М. Форми та способи захисту прав споживачів у випадку придбання ними товарів неналежної якості. *Право і суспільство.* 2014. № 4. С. 62–67.

[2] Конак Є. І. Особливості процесів захисту прав споживачів в Україні. *Молодий вчений.* 2017. № 2 (42). С. 267–271.

[3] Цивільний кодекс України від 16.01.2003. База даних «Законодавство України». URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15

Отже, самозахист можливий, якщо: 1) має місце порушення цивільного права або небезпека його порушення; 2) існує необхідність припинення (попередження) порушення власними силами; 3) відбувається застосування заходів, які відповідають характерові правопорушення, тобто заподіяння шкоди порушникові чи іншій особі має бути санкціонованим законом, не можна виходити за межі дозволеного.

Л. Л. Стецюк визначає самозахист як певну дію, прийом або систему прийомів, яка дає можливість запобігти порушенню права за наявності реальної загрози такого порушення протидіяти порушенню, яке вже відбувається, відновити порушене право силами особи без звернення до компетентних органів влади[1].

У ЦК України не зовсім точно кваліфіковано самозахист. Це, ймовірно, форма, а не спосіб захисту прав та інтересів. Можна погодитися з думкою Г. А. Свердлика та Е. Л. Страунінга про те, що самозахист дійсно повинен бути визнаний як форма захисту цивільних прав та інтересів, оскільки ст. 19 ЦК України допускає захист порушених цивільних прав та інтересів самостійно, встановлюючи фактичні обставини, застосовує норми матеріального права, визначає спосіб захисту від посягань і приймає конкретне рішення, яке особа сама і втілює, тому логічно представити самозахист як форму захисту цивільних прав.

Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства[2].

Вважається, що самозахист цивільних прав потрібно відносити до цивільно-правових засобів захисту прав споживачів, адже юридичне означення самозахисту міститься у статті 8 і 9 Закону України «Про захист прав споживачів». Самозахист здійснюється шляхом безпосереднього звернення споживача до продавця або виробника, коли таке звернення стосується безпеки чи якості продукції, або ж інформації про продукцію. Така форма захисту законодавчо передбачена для заміни чи повернення товарів неналежної якості; для заміни чи повернення товарів належної якості, якщо вони не підійшли за формою, фасоном чи розміром або з інших причин не можуть бути

[1] Стецюк Л. Л. Самозахист як форма захисту цивільних прав. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3 (27). С. 151–158.
[2] Силенко Л. М. Цивільне право України. Київ, 2004. С. 137.

використані за призначенням; у разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фальсифікації товару, підтверджених за необхідності висновком експертизи; пред'явленні вимоги про безоплатне усунення недоліків товару; у зв'язку з вимогою про відшкодування збитків, завданих недостовірною або неповною інформацією про продукцію чи недобросовісною рекламою; у зв'язку з вимогою про відшкодування збитків, завданих йому виробником (виконавцем, продавцем), у зв'язку з використанням останнім переваг свого становища у виробничій чи торговельній діяльності тощо.

Заходи оперативного впливу також можна віднести до цивільно-правових засобів захисту прав споживачів. Під ними розуміють такі юридичні засоби правоохоронного характеру, що застосовуються до порушника цивільних прав і обов'язків безпосередньо правомочною особою як стороною цивільних правовідносин, без звертання за захистом прав до компетентних державних органів[1].

Для заходів оперативного впливу характерні такі особливості: 1) вони застосовуються, коли зобов'язана сторона допустила ті або інші порушення; 2) під час використання зазначених мір не враховується провина порушника, а також, чи поніс потерпілий збитки й у якому розмірі; 3) ці міри тягнуть відповідну зміну прав і обов'язків і насамперед для порушника (наприклад, під час пред'явлення відповідної вимоги споживачем у його контрагента з'являється обов'язок безоплатно усунути недоліки в проданому товарі або замінити товар та ін.); 4) міри застосовуються безпосередньо правомочною особою, без звертання до компетентних органів. Зазначені міри є оперативними, оскільки це засоби швидкого і чуттєвого для порушника реагування на правопорушення, у чому полягає сутність їхньої ефективності[2].

Потрібно погодитися з позицією науковців, що застосування при захисті прав споживачів заходів оперативного впливу має свою специфіку. Так, у відносинах за участю споживачів можна зазначати про розширення кола суб'єктів, до яких можуть бути застосовані заходи оперативного впливу, а отже, і про те, що ці міри можуть

[1] Цивільне право України: підручник: у 2 т. Т. 2 / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 428 с.

[2] Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В. Цивільне право України: підручник / [3-є вид., перероб. і доп.]. К.: Істина, 2013. 808 с.

застосовуватися споживачем не тільки в рамках договірних правовідносин, але і за їх межами[1]. Ця особливість характерна у разі придбання товарів неналежної якості, коли споживач може висунути вимогу не тільки продавцеві, але і виробникові товару або організації, що виконує функції продавця або виробника. Іншою особливістю є те, що у випадку невиконання контрагентом вимог споживача у строки, передбачені законом, споживач вправі за своїм вибором висунути інші вимоги, установлені цим законодавчим актом, тобто споживач може знову застосувати заходи оперативного впливу.

До мір правоохоронного характеру, що застосовуються до порушників цивільних прав компетентними державними органами, належать ті способи захисту цивільних прав, що реалізуються у юрисдикційній формі – у судовому або адміністративному порядку.

Також зазначені міри поділяються на два блоки: до першого відносять міри державно-примусового порядку, що не володіють ознаками цивільно-правової відповідальності (наприклад, присудження до виконання обов'язку в натурі); до другого – міри цивільно-правової відповідальності (відшкодування збитків, стягнення неустойки, компенсація моральної шкоди та ін.).

Примусове виконання обов'язку в натурі – спосіб захисту цивільного права, який випливає із загального принципу повного та належного виконання зобов'язання. Цей спосіб полягає у зобов'язанні вчинити дію або утриматись від дії, незалежно від застосування до неї інших заходів впливу (відшкодування збитків чи моральної [немайнової шкоди], накладення штрафу, пені та ін.)[2].

Наприклад, за ст. 684 ЦК України «Правові наслідки передання некомплектного товару» у разі передання некомплектного товару покупець має серед інших право вимагати від продавця доукомплектування товару в розумний строк.

---

[1] Коссак В. М. Теоретико-практичні проблеми захисту прав споживачів. Спогади про Людину, Вчителя, Цивіліста-епоху: (до 85-річчя від Дня народж. акад. Ярославни Миколаївни Шевченко) / ГО «Ліга проф. права, д-рів юрид. наук та д-рів філософії у сфері права»; [за заг. ред. Р. О. Стефанчука]. Київ: АртЕк, 2017. 389 с.

[2] Майданик Р. А. Поняття та обмеження матеріально-правових способів захисту цивільних прав та інтересів судом. *Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав*: зб.наук. пр. НДІ прив. права і підпр. ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України / ред. журн. «Право України». 2013. 236 с.

Під цивільно-правовою відповідальністю розуміється одна з форм державного примусу, що полягає у стягненні судом із правопорушника на користь потерпілого майнових санкцій, що перекладають на правопорушника невигідні майнові наслідки його поводження і спрямованої на відновлення порушеної майнової сфери потерпілого. До особливостей цивільно-правової відповідальності варто віднести: 1) відповідальність має майновий характер; 2) це відповідальність одного учасника цивільних правовідносин перед іншим (окремі випадки, коли законодавство передбачає можливість застосування санкцій на користь держави є виключеннями); 3) розмір відповідальності, як правило, відповідає розмірові заподіяної шкоди (збитків); 4) рівні за обсягом міри відповідальності застосовуються до різних учасників цивільного обігу за однотипні правопорушення[1].

Під час захисту прав споживачів використовуються такі міри цивільно-правової відповідальності: стягнення неустойки, відшкодування збитків, компенсація моральної шкоди. Перераховані міри посідають важливе місце в ряді правових засобів, що забезпечують захист прав споживачів.

Одними з важливих цивільно-правових засобів захисту прав споживачів є стягнення неустойки і відшкодування збитків.

Відповідно до ст. 549 ЦК України неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторові у разі порушення боржником зобов'язання[2]. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

Щодо розгляненої сфери, характерно те, що неустойка передбачається Законом України «Про захист прав споживачів». Так, за кожний день затримки виконання вимоги про надання товару аналогічної марки (моделі, артикулу, модифікації) та за кожний день затримки усунення недоліків понад установлений строк (чотирнадцять днів)

[1] Цивільне право України / за ред. О. А. Підопригори і Д. В. Боброової. К.: ВЕНТУРІ, 1995. 416 с.

[2] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // База даних «Законодавство України». URL: http:// zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15

споживачеві виплачується неустойка відповідно в розмірі одного відсотка вартості товару (ч. 9 ст. 8 Закону); у разі коли виконавець не може виконати (прострочує виконання) роботу (надання послуги) згідно з договором, за кожний день (кожну годину, якщо тривалість виконання визначено у годинах) прострочення споживачеві сплачується пеня у розмірі трьох відсотків вартості роботи (послуги), якщо інше не передбачено законодавством; у разі коли вартість роботи (послуги) не визначено, виконавець сплачує споживачеві неустойку в розмірі трьох відсотків загальної вартості замовлення (ч. 5 ст. 10 Закону); якщо всупереч вимогам статті 12 Закону протягом установлених строків продавець (виконавець) не здійснює повернення сплаченої суми грошей за продукцію у разі розірвання договору, споживачеві виплачується неустойка в розмірі одного відсотка вартості продукції за кожний день затримки повернення грошей (ч. 9 ст. 12 Закону)[1].

Неустойці, як формі відповідальності за порушення прав споживачів, властиві такі риси, визначені її предметом та методом правового регулювання, а саме: підставою сплати неустойки є порушення прав споживачів; майновий характер (грошова сума або інше майно, які боржник (продавець, виконавець) повинен передати споживачеві у разі порушення ним його прав споживача; надходження суми сплаченої неустойки на користь споживача; можливість бути передбаченою, крім чинного законодавства, угодою між споживачем та боржником (продавцем, виконавцем); залежність застосування до боржника (продавця, виконавця) неустойки від бажання споживача; компенсаційний характер неустойки; сплата (передання) неустойки не звільняє боржника (продавця, виконавця) від виконання свого обов'язку в натурі перед споживачем; сплата (передання) неустойки не позбавляє споживача права на відшкодування йому збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

Передбачений у законі розмір неустойки може бути збільшений угодою сторін, оскільки зазначений нормативний акт цього не забороняє.

Однак суд вправі зменшити розмір неустойки, якщо вона явно несумісна наслідкам порушення зобов'язань. При цьому судом повинні бути прийняті до уваги ступінь виконання зобов'язання боржником,

[1] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30.

майновий стан позивача, а також не тільки майновий, але і будь-який інший, що заслуговує на увагу, інтерес відповідача[1].

У Законі України «Про захист прав споживачів» є чимало правових норм, за порушення яких не передбачено жодної юридичної відповідальності, і передбачити в таких випадках стягнення неустойки було б на часі. Це стосується порушення вимог щодо обчислення гарантійних термінів (ст. 7); обмеження прав споживачів на вільний вибір товарів і послуг, примушування споживача придбавати товари і послуги неналежної якості або непотрібного йому асортименту (ч. 2 ст. 17); відмови продавця (виконавця) у визначений законом термін провести експертизу товару (роботи, послуги) для визначення причини втрати його якості (ч. 4 ст. 17); невиконання вимог Закону щодо доставки великогабаритних товарів і товарів вагою понад 5 кг на експертизу (ремонт) за рахунок продавця (виробника) (ч. 5 ст. 8); невиконання вимог та положень законодавства щодо обміну товару належної якості (ст. 9); порушення принципу рівності сторін договору, учасником якого є споживач (ст. 21); ціну продукції визначено неналежним чином (ст. 21); документи, які підтверджують виконання договору, учасником якого є споживач, своєчасно не надано споживачу (ст. 21)[2].

Сторони можуть передбачити неустойку на свій розсуд у договорі, але на практиці це буває досить рідко. Це пов'язано з тим, що сторони не можуть однаково за своїми можливостями впливати на формування його умов. Споживач не завжди має реальні можливості здійснювати вплив на контрагента з метою виконання передбаченого договором зобов'язання, а останній може диктувати свою волю.

Крім стягнення неустойки (пені), споживач має право вимагати відшкодування заподіяних йому збитків. При цьому необхідно мати на увазі, що сплата неустойки і відшкодування збитків не звільняють зобов'язану особу від виконання зобов'язання перед споживачем у натурі.

---

[1] Цивільне право України. Особлива частина /за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє видання. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 1176 с.

[2] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30.

У ст. 22 ЦК України визначено поняття збитків, якими є[1]: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). При цьому в цій статті (ч. 3) встановлюється презумпція відшкодування шкоди повним обсягом (тобто усі види збитків), якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Так, споживач, згідно з положеннями Закону України «Про захист прав споживачів», має право на застосування такої міри відповідальності, як відшкодування збитків у таких випадках[2]: 1) якщо виконавець своєчасно не приступає до виконання договору або виконує роботу так повільно, що закінчення її в обумовлений строк стає неможливим (п. 1 ст. 10); 2) під час невиконання вимоги замовника щодо усунення недоліків послуги у певний строк, якщо у разі надання послуги стане очевидним, що вона не зможе бути виконана відповідно до умов договору (п. 2 ст. 10); 3) у разі виявлення недоліків у виконаній роботі під час усунення недоліків самостійно споживачем або із залученням третьої особи (п. 3 ст. 10); 4) за наявності у послугах істотного відхилення від умов договору або інших істотних недоліках (п. 4 ст. 10); 5) якщо надання недостовірної інформації суб'єктом господарської діяльності про послугу або виконавця спричинило: набуття споживачем продукції за відсутністю в неї необхідних споживачеві властивостей; неможливість використання придбаної продукції за призначенням, а необхідна інформація не була надана у відповідний (не більше одного місяця) строк; нанесення збитків природним об'єктам, що перебувають у власності споживача під час нанесення шкоди життю, здоров'ю або майну споживача (п. 7 ст. 15). В усіх перерахованих випадках споживач має право вимагати відшкодування збитків і розірвання договору.

Законодавство про захист прав споживачів не проводить розмежування категорій збитки та шкода. В одних статтях Закону України «Про захист прав споживачів» вказується на відшкодування збитків, а в інших – на відшкодування шкоди. У Законі України «Про захист

[1] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // База даних «Законодавство України». URL: http:// zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15

[2] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30.

прав споживачів» не дотримано вимог щодо співвідношення понять «шкода» та «збитки» порівняно зі ст. 22 ЦК України, за якою збитки є лише одним із способів відшкодування майнової шкоди.

Тому термінологію закону в цій частині необхідно привести у відповідність до вимог ЦК України.

Одним з проблемних питань теорії і практики цивільної відповідальності є питання відшкодування негативних наслідків спричинення моральної шкоди. Не втрачає своєї актуальності ця проблема й у сфері захисту прав споживачів.

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди у сучасному цивільному законодавстві України визначається як один із способів захисту цивільних прав (ст. 16 ЦК України). Відповідно до ст. 23 ЦК України особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав[1]. Чинний Цивільний кодекс України не дає визначення моральної шкоди, але вказує, що вона полягає у: 1) фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Пункт 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4 містить таке визначення моральної шкоди: «...під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб»[2].

Науковці визначають моральну шкоду як психічні страждання, що зазнає фізична особа внаслідок протиправних дій. Так, О. В. Грищук під моральною шкодою розуміє протиправне приниження (або

[1] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // База даних «Законодавство України». URL: http:// zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15

[2] Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4. *Постанови Пленуму Верховного Суду України у цивільних справах*. 3-тє вид., змін. і доп. К.: Скіф, 2008. С. 178–187.

замах на приниження) гідності людини, яке викликає в її психіці негативні процеси і стани[1]. Г. Я. Оверко під моральною шкодою фізичній особі пропонує розуміти шкоду стану душевної рівноваги, яка проявляється у вигляді психічних страждань[2].

Визначення моральної шкоди у разі порушення прав споживачів надане у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» від 12 квітня 1996 року № 5, в абзаці 2 п. 23 під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру, яких споживач зазнав внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, що настали через незаконні винні дії продавця, виробника, виконавця або через їхню бездіяльність[3].

У ст. 3 Закону України «Про захист прав споживачів» вказується на можливість застосування цього способу захисту у випадках, передбачених законодавством, а у п. 2 ст. 22 Закону лише зазначається, що «при задоволенні вимог споживача, суд одночасно вирішує питання про відшкодування моральної шкоди»[4].

За таких обставин визначальними для вирішення питань відшкодування моральної шкоди споживачам є відповідні положення ЦК України. Основні з них сформульовані у ст. 23, яка визначає загальні правові засади відшкодування моральної шкоди як способу захисту суб'єктивних цивільних прав.

Крім ст. 23, право на відшкодування моральної шкоди передбачається у ЦК України також у разі: визнання правочину недійсним (стст. 216, 225, 227, 230, 233); посягання на особисті немайнові блага та права на життя та здоров'я (стст. 276, 280, 298, 1167, 1168 та ін.); посягання на майнові права особи (стст. 332, 386, 611); порушення

---

[1] Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2002. 188 с.

[2] Оверко Г. Я. Відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг в Україні: монографія / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2012. 248 с.

[3] Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1996 № 5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/ laws/show/v0005700-96

[4] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30.

умов договору (стст. 611, 700); розголошення банківської таємниці (ст. 1076)[1].

Аналізуючи судову практику з питань відшкодування моральної шкоди споживачам бачимо, що у більшості випадків щодо компенсації моральної шкоди, суди відмовляють у позові, а якщо рішення приймається на користь споживача, то розмір компенсації, як правило, становить суму, що значно менше за розмір вимоги. Так, наприклад, по Справі № 2601/7617/12 від 12.06.2012 позивач просив компенсувати завдану йому моральну шкоду у розмірі 34 600 грн, а рішенням суду було задоволено лише 1 000 грн. Іноді розміри компенсації моральної шкоди взагалі виглядають як знущання над позивачем. Так, у рішенні Апеляційного суду Дніпропетровської області по Справі № 200/11414/13-ц від 05.11.2014 розмір компенсації, визначеної судом, становить 25 грн[2].

Розмір компенсації моральної шкоди споживачу не може залежати від вартості продукції або суми стягненої неустойки чи відшкодованих збитків. У кожному конкретному випадку він повинен ґрунтуватися на характері й обсязі завданих споживачеві фізичних та моральних страждань, на їх тривалості та глибині, наслідках цих страждань для нього і членів його сім'ї і ґрунтуватись на принципах справедливості, розумності, добросовісності.

Науковці звертають увагу на те, що в Україні набула поширення судова практика, за якої загальні суди під час вирішення справ про відшкодування моральної шкоди, завданої споживачеві, або ухиляються від дійсно змістового тлумачення низки правових норм, якими закріплено нормативні підстави для застосування зазначеного способу захисту цивільних прав та інтересів, або безпідставно обмежують сферу дії таких норм (зокрема, тієї, що закріплена в п. 5 ч. 1 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 № 1023-XII). Водночас нерідко ігноруються приписи пар. 3 гл. 82 ЦК України, які поширюються на всі різновиди деліктних зобов'язань із відшкодування шкоди (як майнової, так і моральної), завданої недоліками відповідної продукції, зокрема й унаслідок порушення договорів про придбання

[1] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // База даних «Законодавство України». URL: http:// zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15

[2] Корщакова О. М. Проблематика відшкодування моральної шкоди за позовами про захист прав споживачів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2015. Вип. 15(2). С. 27–29.

нерухомості, виконання робіт і надання послуг, включно з тими, що стосуються фінансових послуг[1].

Захист прав споживачів може здійснюватися також із застосовуванням медіації.

Науковці медіацію відносять до позасудової форми захисту, зазначивши, що це альтернативна форма захисту, яка не пов'язана із здійсненням правосуддя і має договірну природу, хоча вона не виключає і не може виключати судовий захист як основну юрисдикційну форму[2].

У науковій літературі поширеною є думка, що медіація являє собою переговори між двома конфліктуючими сторонами за участю посередника, що має необхідні навички, досвід, освіту для того, щоб допомогти сторонам дійти згоди у врегулюванні їхнього спору[3].

Світова практика свідчить про те, що на сьогоднішні медіація є однією з найбільш популярних форм врегулювання конфліктів, адже практично 90 % усіх процедур медіації успішно завершуються для конфліктуючих сторін[4].

15 грудня 2021 року набув чинності Закон України «Про медіацію». Закон визначає правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту. Дія цього Закону поширюється на суспільні відносини, пов'язані з проведенням медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), зокрема цивільних.

Відповідно до п. 4 ст. 1 цього Закону медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів[5].

Ефективність запровадження медіації під час захисту прав споживачів зумовлена: швидкістю розгляду спору порівняно з розглядом

---

[1] Примак В. Д. Нормативні підстави відшкодування моральної шкоди, завдані споживачеві порушенням договору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2017. Випуск 41, том 1. С. 97–100.

[2] Гринько Р. В. Заходи оперативного впливу та способи самозахисту: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2014. № 9–2, том 1. С. 159–162.

[3] Поліщук М. Я. Поняття медіації як альтернативного методу вирішення спорів. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2014. Вип. 65. С. 134–139.

[4] Кармаза О. Інститут медіації: основні концепції розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 24–28.

[5] Про медіацію: проєкт Закону України // База даних «Законодавство України». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877

справ судами та його зрозумілістю; активною участю сторін у вирішенні спору, що дає можливість прийняти рішення, яке буде влаштовувати дві сторони спору і враховувати їхні інтереси та побажання на противагу рішенню суду; можливістю у будь-який час звернутися до суду з цього самого предмета спору; конфіденційністю справи, оскільки під час судового розгляду конфіденційність розгляду справи втрачається; неформальністю та гнучкістю процедури медіації спору, відсутністю державного примусу, процесуальних документів тощо.

На думку С. Ф. Демченко, основні відмінності між традиційним судовим розглядом і медіацією полягають у тому, що суддя вислуховує сторони і, ґрунтуючись на відповідних статтях закону, виносить рішення. Тоді як завдання медіатора значно складне: він має допомогти конфліктуючим сторонам самим знайти рішення спірного питання. Тож медіатор повинен мати ще й інші конкретні знання. Знати, як організувати процес розв'язання конфлікту так, щоб його сторони були залучені в процес абсолютно добровільного творчого пошуку такого рішення їх спору, яке задовольняло б обидві сторони і відкривало нові можливості їх подальшої взаємодії[1].

Медіація не є універсальним способом захисту справ споживачів, але вона може слугувати як один із методів, що спрямовані на попередження, припинення правопорушення, відновлення порушених прав споживачів. А подальше теоретичне дослідження дасть змогу розробити практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення медіації як форми захисту прав споживачів. Важливим також є і ознайомлення споживачів із медіацією, інакше у такому альтернативному способі вирішення споживчих спорів не буде сенсу, якщо він не буде відомим і зрозумілим громадянам.

Споживач самостійно вибирає спосіб захисту порушеного права залежно від правопорушення. З метою максимально повного захисту прав споживачів допускається поєднання декількох способів. Наприклад, якщо під час виконання робіт (надання послуг) стане очевидним, що їх не буде виконано з вини виконавця згідно з умовами договору, споживач має право призначити виконавцю відповідний строк для усунення недоліків, а в разі невиконання цієї вимоги у визначений строк –

[1] Демченко С. Ф. Медіація та додержання публічного порядку як складові функціонування модельних господарських судів. *Вісник господарського судочинства*. 2009. № 5. С. 48.

розірвати договір і вимагати відшкодування збитків або доручити виправлення недоліків третій особі за рахунок виконавця (ч. 2 ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів»).

Захист прав споживачів може здійснюватися також із застосуванням медіації. Медіація не є універсальним способом захисту справ споживачів, але вона може слугувати як один з методів, що спрямовані на попередження, припинення правопорушення, відновлення порушених прав споживачів. А подальше теоретичне дослідження дозволить розробити практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення медіації як форми захисту прав споживачів.

Споживач самостійно вибирає спосіб захисту порушеного права, залежно від правопорушення. З метою максимально повного захисту прав споживачів допускається поєднання декількох способів.

3.7. Система гарантій захисту прав людини у приватних відносинах, що виникають у зв'язку із наданням медичних послуг

Відповідно до ст. 3 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»[1]. Одним з таких невід'ємних прав є право на охорону здоров'я і медичну допомогу. Указані конституційні положення знайшли своє втілення у численних вітчизняних нормативних актах, зокрема у сфері охорони здоров'я, які є гарантіями забезпечення та реалізації конституційного права людини і громадянина в цій галузі діяльності держави, що є актуальним питанням сьогодення. Для України питання гарантування реалізації цього права вдосить актуальне, з огляду на сучасний стан національної системи охорони здоров'я і показники загального стану

[1] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

здоров'я населення Україні, що мають стійку негативну динаміку[1], пов'язану із багатьма чинниками.

На міжнародному рівні право людини на здоров'я, а отже, й на медичну допомогу було визнано в 1948 році Загальною декларацією прав людини[2].

Звертаємо увагу, що права людини у сфері охорони здоров'я, зокрема і в Україні, регламентовані такими міжнародними стандартами, як: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права[3], Конвенція про права осіб з інвалідністю[4], Конвенція про права дитини[5], Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод[6], Європейська соціальна хартія[7].

Так, приєднавшись до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Україна визнає право кожної людини на «найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я» (ст. 12)[8]. Тобто наша держава, ратифікуючи пакт, взяла на себе зобов'язання:

а) забезпечувати доступ до лікувальних установ, медичних товарів і послуг на недискримінаційній основі, особливо для вразливих або соціально відчужених груп;

---

[1] Єдиний медичний простір України: правовий вимір: монографія / за заг. ред. С. Г. Стеценка. Харків: Право, 2022. С. 93.

[2] Загальна декларація прав людини / Верховна Рада України // Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

[3] Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП): Резолюція 2200А [XXI] Генеральної Асамблеї ООН, 16 грудня 1966 р. URL: http://www2. ohchr.org/english/law/cescr.htm

[4] Конвенція про права осіб з інвалідністю. 13.12.2006. Ратифіковано Законом від 16.12.2009 № 1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

[5]Конвенція про права дитини. 20.11.1989. Ратифіковано постановою ВР від 27.02.91 № 789-XII / Верховна Рада України // Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[6] Європейська Конвенція з прав людини. Ратифіковано Законом від 17.07.97 № 475/97-ВР / Верховна Рада України // Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

[7] Європейська соціальна хартія. Ратифіковано Законом від 14.09.2006 № 137-V / Верховна Рада України // Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text

[8]Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП). Резолюція 2200А [XXI] Генеральної Асамблеї ООН, 16 грудня 1966 р. URL: http://www2. ohchr.org/english/law/cescr.htm

б) забезпечувати основними медикаментами, які час від часу визначаються в Програмі дій ВООЗ щодо основних лікарських засобів;

в) забезпечувати справедливий розподіл усіх медичних товарів і послуг;

г) ухвалити та реалізовувати національну стратегію у галузі охорони здоров'я, яка має бути створена на основі епідеміологічних даних і в якій особливу увагу буде приділено вразливим/маргінальним групам населення .

Також країни повинні забезпечити через системи охорони здоров'я: наявність медичних послуг у кількості, що задовольняє попит (з урахуванням економічного розвитку країни); доступність до медичних послуг; прийнятність медичних послуг з етичної точки зору; якість медичних послуг, які обґрунтовані з наукової медичної точки зору[1].

Проблема створення єдиного медичного простору (забезпечення рівного доступу до медичних послуг та медикаментів) є актуальною не лише для країн, що розвиваються, а й для розвинених європейських країн.

Нерівність у доступі до медичних послуг є результатом соціальної, економічної, гендерної, расової та інших форм нерівності[2]. На думку М. Розенфельда, нерівність у доступі до медичних послуг, фінансованих державою може бути як результатом недостатності закріплених матеріально-правових гарантій, так і неефективності процедурних гарантій такого доступу. Автор зазначає, що ця різниця перегукується з нормативними та фактичними проблемами реалізації прав пацієнта, а також зумовлена розумінням рівності як концепції «яка походить від визнання до перерозподілу», що зі свого боку умовно поділяє категорію рівного доступу до медичної допомоги як права «бути рівним», так і права «на рівну частку» в отриманні медичної допомоги».

Сьогодні для урядів більшості країн світу першочерговим завданням при реформуванні національних систем охорони здоров'я є подолання нерівності у доступі до медичних послуг та подальше формування єдиного медичного простору.

---

[1] Роханський А. Права людини в галузі охорони здоров'я / Українська Гельсінська спілка з прав людини: вебсайт. URL: https://helsinki.org.ua/prava-lyudyny-v-haluzi-ohorony-zdorov-ya-a-rohanskyj/

[2] Raphael D. Tackling health inequalities, lessons from international experiences. Toronto: Canadian Scholars' Press, Inc., 2012. P. 233.

Нами було проаналізовано зарубіжний досвід реалізації проєктів єдиного медичного простору, виокремлено його позитивні риси і зроблено відповідні висновки щодо удосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері[1]. Також у процесі дослідження було обґрунтовано, що нерівність у доступі до медичних послуг і медикаментів є результатом об'єктивних і суб'єктивних чинників, а подолання нерівності у доступі до медичних послуг і медикаментів залежить від спрямування національних урядів на реформування національних систем охорони здоров'я з акцентуванням уваги на формування і запровадження медичного страхування, а також чіткого визначення джерел стабільного фінансування галузі[2].

1997 року Рада Європи прийняла Конвенцію про захист прав людини та людської гідності щодо застосування біології та медицини[3]. У цій Конвенції уперше було визначено стандарти здійснення операцій із геномом людини, встановлено загальні вимоги до проведення процедур із видалення органів людини, їх трансплантації тощо. Конвенція проголошує пріоритет інтересів окремої людини, вимагає від представників медичної професії та соціальних робітників дотримання професійних стандартів під час проведення будь-якого медичного втручання, зокрема втручання, що здійснюються у наукових цілях. У ст. 5–9 Конвенції йдеться про рівність прав пацієнтів під час надання медичних послуг. Пацієнт, згідно зі статтею Конвенції, має бути повністю поінформованим щодо питань та особливостей реалізації лікування, його очікуваних наслідків, ускладнень тощо. У Конвенції зазначено, що інформаційна згода пацієнта є необхідною гарантією захисту його права у майбутньому[4]. 2005 року була прийнята Універсальна декларація з біоетики та прав людини (далі – УДБПЛ)[5].

---

[1] Єдиний медичний простір України: правовий вимір: монографія / за заг. ред. С. Г. Стеценка. Харків: Право, 2022. С. 452–460.

[2] Там само. С. 452.

[3] Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину. Ов'єдо, 1997. 4 квітня / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/994_334#Text

[4] Там само.

[5] Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml

Ухвалені також нормативні акти міжнародного значення, присвячені правам пацієнта: рекомендації Ради Європи по правам хворого і вмираючого (1976); резолюція Асамблеї ВОЗ «Про здоров'я для всіх» (1977); Хартія з прав пацієнтів лікарні (1979); Права пацієнта в Європі (ВОЗ, 1993); а згодом – Лісабонська декларація про права пацієнта (1981)[1]. У Лісабонській декларації виокремлено такі права пацієнта, як: право вільно вибирати лікаря; право отримувати допомогу від лікаря, який вільний від будь-яких зовнішніх впливів під час ухвалення своїх клінічних або етичних рішень; право погодитись або відмовитись від лікування після отримання адекватної інформації; право очікувати, що його лікар поважатиме конфіденційний характер медичних і особистих відомостей про нього; право померти з гідністю; право прийняти або відхилити духовну і моральну підтримку, допомогу священнослужителя відповідної конфесії.

Положення Лісабонської декларації більш детально були розписані у Амстердамській декларації про політику в галузі забезпечення прав пацієнта в Європі (ВОЗ, 1994)[2]. У цьому нормативному акті виписано принципи, яких мають дотримуватись держави у процесі формування національних систем охорони здоров'я, зокрема йдеться про забезпечення прав пацієнтів на території європейських держав-членів ВООЗ. У Декларації вперше виділяються соціальні й індивідуальні права пацієнтів, які згодом називатимуться «позитивними» і «негативними», тобто права на щось і права, які виходять з чогось. Соціальні права в галузі охорони здоров'я (право на здоров'я, медичну допомогу) пов'язані із зобов'язаннями щодо забезпечення населення медичною допомогою, покладеними на уряд. Під індивідуальними правами пацієнтів мається на увазі право на цілісність особистості, невтручання в приватне життя, конфіденційність і релігійні переконання. Отже, фактично соціальні права є правами осіб у сфері охорони здоров'я, а індивідуальні права – саме правами пацієнтів, що характеризують їхній спеціальний правовий статус. Серед таких прав пацієнтів, закріплених в Амстердамській декларації, варто виділити право пацієнтів на вичерпну інформацію про стан їхнього здоров'я, зокрема медичні факти щодо свого стану, дані щодо можливих ризиків і переваг методів

[1] Лісабонська декларація відносно прав пацієнта. URL: https://med.sumdu.edu.ua/images/content/doctors/Deontology/Lisabon_1983.pdf

[2] Лісабонська декларація стосовно прав пацієнта від 01.10.1981. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/990_016

лікування, що пропонуються, та альтернативних, відомості про можливі наслідки відмови від лікування, інформацію про діагноз, прогноз і план лікувальних заходів. Пацієнт також має право відмовитися від інформації, і це його бажання має бути виражено в явній формі, або обрати особу, якій необхідно повідомити інформацію про здоров'я пацієнта. З тексту Амстердамської декларації також можна виділити право пацієнтів на відмову від медичного втручання чи призупинити його проведення. Цікавим є право на наступництво медичної допомоги, що означає співробітництво всіх медичних працівників і/або закладів у справі постановки діагнозу, лікування й догляду за пацієнтом. Водночас пацієнт має право обрати та замінити лікаря чи іншого постачальника медичних послуг, зокрема й лікувально-профілактичний заклад[1].

В Амстердамській декларації також передбачається, що пацієнт має право на гідне поводження у процесі діагностики, лікування та догляду, поважне ставлення до своїх культурних та особистих цінностей. У процесі лікування й догляду пацієнт має право на підтримку родини, родичів і друзів, а також на духовну й пастирську допомогу. Пацієнт має право на полегшення страждань тією мірою, якою це дозволяє наявний рівень медичних знань, а помираючий пацієнт має право на гуманне ставлення й гідну смерть.

Потрібно також згадати ще один нормативний акт у сфері захисту прав пацієнтів – Віденську декларацію з безпеки пацієнтів в інтенсивній терапії, яка була прийнята 2009 року. Відповідно до неї доступність медичної допомоги здійснюється за дотримання таких умов: необхідна допомога надається кожному пацієнту; існує свобода вибору лікаря, системи надання медичної допомоги та її оплати; населення досить поінформоване в медичному плані; всі сторони адекватно беруть участь в організації та управлінні системою охорони здоров'я[2].

2002 року було розроблено Європейську хартію прав пацієнтів (далі – Хартія)[3]. Цей нормативний акт став правовою основою для залучення пацієнтів до більш активної ролі у реформуванні національних

[1] Ліснича О. Права пацієнтів у міжнародних документах і національному законодавстві України. *Education, Law, Management.* 2020 № 4 (32), vol. 2. С. 72. URL: http://kelmczasopisma.com/viewpdf/1547

[2] Віденська декларація. URL: https://necu.org.ua/videnska-deklaracziya/

[3] Права пацієнтів не мають кордонів. Європейський день захисту прав пацієнта в Україні / Аптека.ua: вебсайт. URL: https://www.apteka.ua/article/6544

систем охорони здоров'я та впровадженні доступних послуг з охорони здоров'я. Хоча Хартія має рекомендаційний характер, проте завдяки їй було пролобійовано громадськими організаціями із захисту прав пацієнтів у Європі визнання і затвердження на національному рівні прав, проголошених у Хартії, на законодавчому рівні. Європейська Хартія прав пацієнта містить чотирнадцять прав: право на профілактичні заходи; право на доступність; право на інформацію; право на згоду; право на свободу вибору; право на приватність і конфіденційність; право на повагу до часу пацієнта; право на дотримання стандартів якості; право на безпеку; право на інновацію; право на уникнення, за можливості, страждань та болю; право на індивідуальний підхід до лікування; право на подачу скарги; право на компенсацію[1].

Країни, які ратифікували Європейську хартію, взяли на себе зобов'язання забезпечити ефективний захист права на охорону здоров'я самостійно або у співробітництві з громадськими чи приватними організаціями і вжити заходів для того, щоб усунути, якщо можна причини слабкого здоров'я; забезпечити діяльність консультативно-просвітницьких служб, які сприятимуть поліпшенню здоров'я й підвищенню особистої відповідальності за стан здоров'я; запобігти, якщо можна епідемічним, ендемічним, іншим захворюванням, а також нещасним випадкам[2].

Потрібно також зазначити, що Хартія є орієнтиром для моніторингу й оцінки функціонування систем охорони здоров'я у Європейських країнах.

Перелічені акти міжнародного характеру регулюють окремі аспекти прав пацієнта та гарантування їх дотримання у сучасних умовах.

Більш детальна регламентація права на охорону здоров'я і прав пацієнтів відбувається на рівні національного законодавства.

Проте перш ніж перейти до аналізу вітчизняного законодавства у досліджувальній сфері, варто з'ясувати зміст окремих понять. Йдеться насамперед про дослідження змісту таких понять, як: «гарантія», «гарантії прав і свобод», «гарантії права на життя», «правові гарантії охорони здоров'я».

---

[1] Права пацієнтів не мають кордонів. Європейський день захисту прав пацієнта в Україні / Аптека.ua: вебсайт. URL: https://www.apteka.ua/article/6544

[2] Роханський А. Права людини в галузі охорони здоров'я / Українська Гельсінська спілка з прав людини: вебсайт. URL: https://helsinki.org.ua/prava-lyudyny-v-haluzi-ohorony-zdorov-ya-a-rohanskyj/

Гарантія (франц. Garantie – забезпечення, запорука) – у цивільному праві один із способів забезпечення виконання зобов'язань, який застосовується тільки у відносинах між юридичними особами. У перекладі з англійської гарантія (англ. – warranty, security) означає поручительство, умова, виправдання, підстава, дозвіл, забезпеченість, безпека тощо[1]. Митна енциклопедія гарантію тлумачить як відповідальність третьої особи по зобов'язаннях боржника[2]. Отже, акцентуємо увагу на те, що зміст поняття «гарантія» містить певні умови, дозвіл і забезпеченість, які у різні етапи розвитку людства і у різних країнах формувались і запроваджувались у норми права.

Відтак формувались гарантії прав і свобод людини, які з одного боку – забезпечувались державою, а з другого – громадянами. С. В. Лінецький звертає увагу на те, що гарантії прав і свобод людини – це термін, який містить такі складові, як умови, засоби, принципи і норми, що забезпечують здійснення, охорону й захист прав і свобод людини; зобов'язання виконання суб'єктами обов'язків, покладених на них для реалізації прав і свобод[3].

Гарантії прав і свобод людини та громадянина – це система конкретних засобів, завдяки яким стає реальним ефективна реалізація громадянами своїх прав і свобод, їх охорона, захист у разі порушення. Основне призначення їх полягає у забезпеченні всіх і кожного рівними правовими можливостями для набуття, реалізації, охорони та захисту суб'єктивних прав і свобод[4]. Отже, гарантії прав і свобод людини, на думку Ю. В. Назарко, становлять сукупність усіх факторів в економічній, політичній, державній, культурній та інших сферах, що допомагають цілком реалізувати свої права[5]. Визначаючи зміст конституційних гарантій, Т. Гудзь вказує на те, що це «система заходів, спрямованих на створення належних умов для безперешкодної реалізації кожною особою проголошених в Конституції України прав

[1] Митна енциклопедія: у двох томах. Т. 1 / редкол. І. Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С. 144 (Митна справа в Україні. Т. 22).
[2] Універсальний словник-енциклопедія. URL: http://slovopedia.org.ua/29/53395/8529.html
[3] Лінецький С. В. Гарантії прав і свобод людини та громадянина / Енциклопедія сучасної України: вебсайт. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=28680
[4] Теорія держави і права: навч. посіб. / Бостан С. К., Гусарєв С. Д., Пархоменко Н. М., Заяць Н. В., Пронюк Н. В. Київ: Академія, 2013. С. 145.
[5] Назарко Ю. В. Гарантії реалізації права на охорону здоров'я в Україні та країнах Європейського Союзу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 1 (15). С. 406.

і свобод»[1]. Відтак можемо також виокремити з наведених вище понять гарантій прав і свобод людини такі складові, як певна система прав і свобод; рівний доступ до них і засоби спрямовані на їх охорону і захист, тобто забезпечення їх дотримання.

Розмежовують загальні гарантії і спеціальні (юридичні) гарантії. До загальних відносять гарантії, які охоплюють усю «сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на практичне здійснення прав і свобод громадян»[2]. Спеціальні гарантії тлумачать як «правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи громадян, усуваються порушення прав і свобод, поновлюються порушені права»[3]. Під правовими гарантіями розуміють також встановлені державою принципи і норми, які забезпечують здійснення зазначених прав і свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту[4]. Серед правових гарантій, «за критерієм їх змісту, виокремлюють: а) матеріальні (положення правових норм, які безпосередньо містять певні приписи та заборони); б) процесуальні (положення, які визначають процес реалізації матеріальних гарантій); в) організаційні (положення, які, зокрема, визначають систему судових і власне правоохоронних органів, інших органів державної влади і органів місцевого самоврядування, встановлюють їх функції, повноваження їх посадових і службових осіб).

Юридичні гарантії встановлюються державою у Конституції, нормах спеціального законодавства, їхньою метою є реальне забезпечення правовими засобами максимального здійснення, охорони й захисту конституційних прав і свобод громадян»[5].

Також потрібно зазначити, що окремим (специфічним) видом правових гарантій є юридична відповідальність. Особливість цього виду полягає у тому, що захист і охорону прав і свобод людини

---

[1] Конституційне право: підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ / за заг ред. О. С. Бакумова, Т. І. Марчука. Харків, 2019. С. 138.

[2] Гарантії реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. URL: https://mykolaivska.land.gov.ua/%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%96%D1%97-%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D1%82%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82/

[3] Там само.

[4] Там само.

[5] Там само.

юридична відповідальність забезпечує шляхом гарантування виконання органами публічної адміністрації своїх обов'язків, що кореспондують зазначеним правам і свободам.

Залежно від рівня їх юридичного статусу правові гарантії поділяються на міжнародно-правові та національні, конституційні та галузеві.

Міжнародно-правові гарантії встановлені в чинних міжнародних договорах, обов'язкових для України. Вони також є матеріальними (наприклад, можливість звернення до Європейського суду з прав людини, встановлена Конвенцією про захист прав і основних свобод людини), процесуальними (наприклад, доступний для кожного порядок такого звернення), організаційними (система й організація діяльності Європейського суду з прав людини)[1].

Конституція України у ст. 49 передбачає гарантії на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Крім того, у ч. 2 цієї норми законодавець вказує на те, що «охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм», а у ч. 3 визначено зобов'язання держави щодо створення умов «для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування», законодавець також гарантує право на безоплатну медичну допомогу, яка повинна надаватись у державних і комунальних закладах охорони здоров'я, а також вказує на те, що «існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена»[2].

Звертаємо увагу на гарантоване законодавцем право на безоплатну медичну допомогу. Ця гарантія є надважливою у сучасних умовах військового стану, коли значна кількість людей потребує медичної допомоги і не має можливості оплатити медичні послуги.

Звертаємо увагу на те, що офіційне тлумачення положення ч. 3 ст. 49 міститься у Рішенні Конституційного Суду (далі – КСУ) від 29.05.2002 № 1-13-рп/2002, що використовується як офіційне джерело

[1] Гарантії реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. URL: https://mykolaivska.land.gov.ua/%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%96%D1%97-%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D1%82%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82/

[2] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

права, згідно з яким «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно». Треба розуміти так, що у державних та комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається усім громадянам незалежно від її обсягу та без попереднього, поточного або наступного розрахунку на надання такої допомоги[1]. Тобто можемо стверджувати, що КСУ робить акцент на безоплатності надання медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я.

Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 5 січня 2012 року № 3-рп/2021 справа № 1-11/2012 « в аспекті конституційного подання положення ст. 1, ч. 1, 3 ст. 95 Конституції України у системному зв'язку з положеннями ст. 3, ч. 1 ст. 17, ч. 3 ст. 22, ст. 46 Конституції України треба розуміти так, що однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України, виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги – принципам пропорційності і справедливості. Також ч. 2 ст. 96, п. 2, 3, 6 ст. 116 Конституції України треба розуміти так, що повноваження Кабінету Міністрів України щодо розробки проєкту закону про Державний бюджет України та забезпечення виконання відповідного закону пов'язані з його функціями, зокрема щодо реалізації політики у сфері соціального захисту та інших сферах. Кабінет Міністрів України регулює порядок та розміри соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, відповідно до Конституції і законів України[2].

---

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» (справа про безоплатну медичну допомогу) 29.05.2002 № 1-13/2002 / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#n54

[2] Іванова Н. С. Гарантії забезпечення та реалізації конституційного права людини на охорону здоров'я. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Випуск 5. С. 19.

Зазначене рішення КСУ роз'яснює порядок забезпечення загальносуспільних потреб в Україні у сфері соціального захисту коштом Державного бюджету, враховуючи фінансові можливості держави, тобто наповнюваність бюджетів усіх рівнів.

Потрібно зазначити, що фінансування медичних послуг здійснюється з державного та місцевого бюджетів, а також з інших джерел, не заборонених законодавством. У ч. 1 ст. 18 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» вказано, що «фінансове забезпечення охорони здоров'я може здійснюватися за рахунок коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів, коштів юридичних та фізичних осіб, а також з інших джерел, не заборонених законом», а «медична допомога надається безоплатно за рахунок бюджетних коштів у закладах охорони здоров'я та фізичними особами-підприємцями, які зареєстровані та одержали в установленому законом порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, з якими головними розпорядниками бюджетних коштів укладені договори про медичне обслуговування населення»[1].

Фінансування державних та комунальних закладів охорони здоров'я здійснюється за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів.

Аналізуючи ситуацію, яка склалась у цій сфері правового регулювання, Н. С. Іванова вважає, що має місце певна колізія. З одного боку, роз'яснення КСУ містить імперативні положення щодо безоплатного надання медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я. З іншого – інше роз'яснення КСУ та чинні нормативні акти закріплюють правило щодо залежності фінансування безоплатного лікування у державних і комунальних закладах охорони здоров'я від відповідного бюджетного фінансування, що унеможливлює надання безоплатної медичної допомоги повним обсягом[2].

З метою узгодження норм законодавчих актів і роз'яснень КСУ було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань

[1] Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12

[2] Іванова Н. С. Гарантії забезпечення та реалізації конституційного права людини на охорону здоров'я. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Випуск 5. С. 20.

діяльності закладів охорони здоров'я»[1]. Цим нормативним актом запроваджено процес перетворення комунальних закладів охорони здоров'я на комунальні некомерційні підприємства, що мало метою збільшення господарської та фінансової самостійності цих закладів.

Проте не вирішеним залишилося питання фінансування цих закладів. У процесі подальшого реформування системи охорони здоров'я в Україні було затверджено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я». У ч. 1 ст. 18 цього нормативного акта законодавець вказує, що «фінансове забезпечення охорони здоров'я може здійснюватися за рахунок коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів, коштів юридичних та фізичних осіб, а також з інших джерел, не заборонених законом», а у ч. 5 зазначає, що «медична допомога надається безоплатно за рахунок бюджетних коштів у закладах охорони здоров'я та фізичними особами-підприємцями, які зареєстровані та одержали в установленому законом порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, з якими головними розпорядниками бюджетних коштів укладені договори про медичне обслуговування населення», а у ч. 6 вказано, що «договори про медичне обслуговування укладаються у межах бюджетних коштів, передбачених на охорону здоров'я на відповідний бюджетний період, на підставі вартості та обсягу послуг з медичного обслуговування, замовником яких є держава або органи місцевого самоврядування. Вартість послуги з медичного обслуговування розраховується з урахуванням структури витрат, необхідних для надання такої послуги відповідно до галузевих стандартів у сфері охорони здоров'я. Методика розрахунку вартості послуги з медичного обслуговування, перелік платних послуг з медичного обслуговування затверджуються Кабінетом Міністрів України»[2].

---

[1] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я: Закон України від 06.04.2002 № 2002-VIII / Верховна Рада України // Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-19#Text

[2] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я: Закон України від 06.04.2017 № 21 / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-19#Text

З огляд у на наведене вище виникла потреба у визначені на законодавчому рівні державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення. У зв'язку з цим 2018 року було затверджено Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення»[1].

Законом запроваджено в Україні практику встановлення гарантій з медичного обслуговування, а саме: програму державних гарантій медичного обслуговування населення. У законі розкрито зміст поняття програма державних гарантій медичного обслуговування населення (програма медичних гарантій). Це «програма, що визначає перелік та обсяг медичних послуг, медичних виробів та лікарських засобів, повну оплату надання яких пацієнтам держава гарантує за рахунок коштів Державного бюджету України згідно з тарифом, для профілактики, діагностики, лікування та реабілітації у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами» (п. 1 частини першої ст. 2)[2].

У ч. 1 ст. 6 цього закону передбачено надання «медичних послуг, медичних виробів та лікарських засобів належної якості за рахунок коштів Державного бюджету України», а у ч. 1 ст. 8 зазначено, що такі послуги, медичні вироби та лікарські засоби надаватимуться за умов укладання договору про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій. Такий договір має «укладати між уповноваженим органом та закладом охорони здоров'я незалежно від форми власності чи фізичною особою-підприємцем, яка в установленому законом порядку одержала ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, що відповідають встановленим Кабінетом Міністрів України вимогам до надавача медичних послуг за програмою медичних гарантій, та має відповідати умовам закупівлі, специфікаціям до медичних послуг, а також враховувати визначений у програмі медичних гарантій обсяг забезпечення медичними послугами відповідно до потреб у межах кожного госпітального округу»[3]. У ч. 4 ст. 8 законодавець вказує на те, що такий договір «є договором

[1] Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення. Закон України від 19 жовтня 2017 року / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19
[2] Там само.
[3] Там само.

на користь третіх осіб – пацієнтів у частині надання їм медичних послуг, медичних виробів та лікарських засобів надавачами медичних послуг» і у ч. 5 цієї статті визначає його істотні умови: перелік та обсяг надання пацієнтам медичних послуг, медичних виробів та лікарських засобів за програмою медичних гарантій; умови, порядок та строки оплати тарифу; фактична адреса надання медичних послуг; права та обов'язки сторін; строк дії договору; звітність надавачів медичних послуг; відповідальність сторін.

Відповідно до ст. 633 Цивільного кодексу України[1] договір про надання медичних послуг визнається публічним договором, тобто такою угодою, що повинна бути укладена медичною установою з кожним, хто звернувся до неї за наданням медичних послуг. Обов'язковість укладання договору за умови надання пацієнту послуг означає неможливість односторонньої відмови медичної установи як виконавця послуг від виконання зобов'язань за договором. Зарахування договору на надання медичних послуг до категорії публічних договорів не випадкове. Навмисне звуження свободи договору для медичної установи зумовлено фактичною нерівністю сторін у договорі та спрямоване на захист інтересів пацієнта (як замовника послуг), насамперед забезпечення реалізації його права на медичну допомогу.

Попри це право медичної установи на відмову від укладання договору існує. Відповідно до змісту ст. 633 Цивільного кодексу України за умови надання обґрунтованого пояснення медична установа має право відмовитися від договору та не зобов'язана компенсувати витрати пацієнта у зв'язку з цим. З огляду на специфіку медичної діяльності перелік певних причин відмови є майже невичерпним. Зважаючи на необізнаність пацієнта в галузі медицини така ситуація має як певні позитивні, так і негативні риси. З боку пацієнта відсутня фактична можливість самостійного оцінювання об'єктивності відмови, що за певних умов може створювати загрозу здоров'ю пацієнта.

З іншого боку, випадки наполягання пацієнта на наданні йому певної медичної послуги (проходження курсу лікування) за умови відсутності медичних показань (протипоказань) до лікування робить відмову лікаря водночас певною гарантією прав самого пацієнта[2].

---

[1] Цивільний кодекс України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T030435

[2] Зверховська В. Правова природа договору про надання медичних послуг. *Юридичний вісник*. 2018. № 2. С. 48.

Державний гарантований пакет медичної допомоги, на думку українського законодавця, поширюватиметься на всіх громадян України та включатиме:

1) первинну медичну допомогу;

2) екстрену медичну допомогу (зокрема у стаціонарі);

3) основні види амбулаторних послуг за направленням лікаря загальної практики – сімейного лікаря;

4) основні види стаціонарної медичної допомоги за направленням лікаря загальної практики – сімейного лікаря чи лікаря-спеціаліста, включаючи лікарські засоби для стаціонарної та екстреної медичної допомоги, вартість яких відшкодовується через встановлений державою механізм оплати відповідних видів медичної допомоги;

5) амбулаторні рецептурні лікарські засоби, які внесені до національного переліку основних лікарських засобів та вартість яких відшкодовується через механізм реімбурсації[1].

Відповідно до цього нормативного акта створено Уповноважений орган – Національну службу охорони здоров'я України, діяльність якого ґрунтується на положеннях Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення»[2]; Плану заходів із реалізації Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я на період до 2020 року[3]; Положення про Національну службу здоров'я України[4].

2018 року КМУ затвердив постанову «Про затвердження Порядку реалізації державних гарантій медичного обслуговування населення за програмою медичних гарантій для первинної медичної

[1] Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я: розпорядження КМУ від 30 листопада 2016 р. № 1013-р / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2016-%D1%80

[2] Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19 жовтня 2017 року / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19

[3] План заходів із реалізації Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 821-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/250432586

[4] Про утворення Національної служби здоров'я України: постанова Кабінету ініcтрів України від 27.12.2017 № 1101 / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1101-2017-%D0%BF#Text

допомоги на 2019 рік»[1], у якій було визначено, що тарифи за надання медичних послуг, пов'язаних з первинною медичною допомогою, встановлюються як капітаційна ставка за обслуговування одного пацієнта протягом календарного року і становить за обслуговування одного пацієнта, включеного до зеленого списку, – 370 грн, за одного пацієнта, включеного до червоного списку (для комунальних закладів охорони здоров'я), – 120 гривень на рік.

2019 року КМУ затвердив постанову «Про затвердження Порядку реалізації державних гарантій медичного обслуговування населення за програмою медичних гарантій у 2020 році»[2], якою передбачено Програму медичних гарантій для первинної з 1 січня 2020 року та для вторинної, третинної, екстреної, паліативної медичної допомоги та медичної реабілітації з 1 квітня 2020 року. Також Програма медичних гарантій для населення діятиме для реімбурсації ліків при серцево-судинних захворюваннях, бронхіальній астмі та цукровому діабеті I та II типу. Держава фінансуватиме такі послуги через Національну службу здоров'я України (далі – НСЗУ)[3].

Звертаємо також увагу на норму абзацу другого ч. 5 ст. 4 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»[4], у якій законодавець зазначає, що обсяг коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на реалізацію програми медичних гарантій, щорічно визначається в Законі України про Державний бюджет України як частка валового внутрішнього продукту (у відсотках) у розмірі не менше 5 % валового внутрішнього продукту України. Увагу привертає і норма абзацу другого ч. 3 ст. 10 Закону України «Про державні

[1] Деякі питання реалізації державних гарантій медичного обслуговування населення за програмою медичних гарантій для первинної медичної допомоги на 2019 рік від 18 грудня 2018 № 1117. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-realizaciyi-derzhavnih-garantij-medichnogo-obslugovuvannya-naselennya-za-programoyu-medichnih-garantij-dlya-pervinnoyi-medichnoyi-dopomogi-na-2019-rik

[2] Про затвердження Порядку реалізації державних гарантій медичного обслуговування населення за програмою медичних гарантій у 2020 році: Постанова КМУ від 27 листопада 2019 року № 1124 / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1124-2019-%D0%BF

[3] Уряд ухвалив акти, що запроваджують зміни на всі види медичної допомоги з квітня 2020 року. URL: https://www.auc.org.ua/novyna/uryad-uhvalyv-akty-shcho-zaprovadzhuyut-zminy-na-vsi-vydy-medychnoyi-dopomogy-z-kvitnya-2020

[4] Програма медичних гарантій: впровадження в Україні. URL: https://moz.gov.ua/uploads/0/3798-programa_medicnih_garantij_vprovadzenna_v_ukraini.pdf

фінансові гарантії медичного обслуговування населення»[1], у якій зазначено, що при розрахунку тарифів та коригувальних коефіцієнтів базою для визначення компонента оплати праці медичних працівників є величина, що не менша за 250 % середньої заробітної плати в Україні за липень року, що передує року, в якому будуть застосовуватися такі тарифи та коригувальні коефіцієнти.

Водночас законодавець у ч. 4 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»[2] зазначає, що норми абзацу другого частини п'ятої статті 4 та абзацу другого частини третьої статті 10 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення»[3] застосовуються у порядку та розмірах, що встановлені Кабінетом Міністрів України з урахуванням. Отже, є ймовірність браку коштів на реалізацію Програми медичних гарантій, і у зв'язку з цим обмеження прав громадян на охорону здоров'я, доступну медичну допомогу.

Також проблематичним є питання забезпечення пацієнтів безоплатними лікарськими засобами. Ці лікарські засоби надходять до соціальних аптечних установ у досить обмеженому обсязі, що є недостатнім для суспільних потреб і змушує пацієнтів оплачувати такі лікарські засоби самостійно.

Також звертаємо увагу на те, що 2019 року було затверджено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідкладних заходів у сфері охорони здоров'я»[4]. Згідно з нормами цього закону «органи місцевого самоврядування здійснюють планування розвитку мережі закладів охорони здоров'я комунальної форми власності, приймають рішення про створення, припинення,

[1] Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19 жовтня 2017 року / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19

[2] Про Державний бюджет України на 2020 рік: Закон України від 14 листопада 2019 року № 294-IX / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-IX

[3] Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19 жовтня 2017 року № 2168-VIII / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19

[4] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідкладних заходів у сфері охорони здоров'я: Закон України від 20.12.2019 № 421-IX / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/421-20#Text

реорганізацію чи перепрофілювання закладів охорони здоров'я самостійно (ч. 5), а «заклади охорони здоров'я комунальної та державної форми власності, що діють в організаційно-правовій формі установи, можуть бути реорганізовані, зокрема шляхом перетворення, за рішенням власника або уповноваженого органу управління».

Отже, знову таки має місце колізія норми спеціального закону і Конституції України, зокрема йдеться про ст. 49, де законодавець гарантує не скорочення існуючої мережі державних і комунальних закладів охорони здоров'я[1]. Акцентуємо увагу на те, що Конституція України визначає мережу закладів охорони здоров'я як єдину і цілісну. Натомість у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідкладних заходів у сфері охорони здоров'я»[2] йдеться про штучний поділ конституційно визначеної єдиної мережі державних і комунальних закладів охорони здоров'я на дві мережі – державної і комунальної. Таке необґрунтоване розмежування на практиці призводить до припинення діяльності закладів охорони здоров'я і не дозволяє громадянам отримати медичні послуги через віддаленість і важкодоступність закладів охорони здоров'я.

Потрібно акцентувати увагу на те, що щодо реорганізації, ліквідації, зокрема комунальних закладів охорони здоров'я, визнання недійсними відповідних рішень органів місцевого самоврядування та зобов'язання прийняття ними рішень з метою забезпечення вимог статті 49 Конституції України існує і відповідна судова практика.

Так, у постанові Верховного Суду від 12 лютого 2020 року (справа № 813/1368/18) викладена така правова позиція: прийняття рішень органами місцевого самоврядування щодо управління закладами охорони здоров'я є як реалізацією державної політики у сфері охорони здоров'я, так і виконанням від імені територіальної громади управлінської функції у сфері управління закладами охорони здоров'я шляхом прийняття відповідних нормативних актів, а відтак – нормативно-правовим актом органу місцевого самоврядування як суб'єкта

[1] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

[2] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідкладних заходів у сфері охорони здоров'я: Закон України від 20.12.2019 № 421-IX / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/421-20#Text

владних повноважень у розумінні ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства; з огляду на те, що предметом спору у цій справі є рішення органу місцевого самоврядування, прийняте на виконання від імені територіальної громади функції управління закладами охорони здоров'я, і таке рішення впливає не лише на права та інтереси позивачів, як членів територіальної громади, а й на інтереси територіальної громади в цілому, то в цій справі позивачі діють на захист публічного інтересу (п. 29, 33).

Отже, з огляду на викладене положення частин 5, 16 ст. 16 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідкладних заходів у сфері охорони здоров'я» є такими, що суперечать положенням статей 1, 3, частин 1, 2 ст. 8, частин 2, 3 ст. 22, ст. 49, частини 1 ст. 64 Конституції України[1].

Наведене вище є доказом обмеження гарантованих Конституцією України і міжнародними стандартами прав на охорону здоров'я, а відтак і на доступ до медичних послуг.

У лютому 2021 року було затверджено постанову КМУ «Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у II–IV кварталах 2021 року»[2]. У цій постанові збільшено кількість пакетів медичних послуг, що підлягають оплаті в рамках реалізації програми медичних гарантій та встановлено тарифи на такі медичні послуги. 2021 року затверджено постанову КМУ «Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2022 році»[3]. У цій постанові визначено

[1] Конституційне подання про визнання такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), окремих положень частин п'ятої, шістнадцятої статті 16 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-XII, частини шостої статті 4 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19 жовтня 2017 року № 2168-VIII, частини четвертої статті 29 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06.04.2000 № 1645-III, абзацу другого розділу II Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28.12.2014 № 76-VIII. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/konstitutsiyne-podannya-okhorona-zdorovya.pdf

[2] Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у II–IV кварталах 2021 року: постанова КМУ від 15.02.2021 № 113 / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2021-%D0%BF#Text

[3] Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2022 році: постанова КМУ від 29.12.2021 № 1440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2021-%D0%BF#Text

35 пакетів медичних послуг, що підлягають оплаті в рамках програми медичних гарантій. Особливістю цієї постанови є те, що, крім збільшення пакетів медичних послуг, законодавцем передбачено перегляд вартості медичних послуг, що надаються у медичних закладах, які розташовані на території територіальних громад, в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), перелік яких визначений наказом Мінреінтеграції[1].

Аналіз постанов КМУ, які було прийнято протягом 2018–2022 рр., дозволяє стверджувати про недостатність їх фінансування з Державних бюджетів України, оскільки оплата їх можлива за умови наявних фінансових ресурсів державного і місцевих бюджетів.

Також потрібно зазначити, що чергова постанова КМУ, яка б передбачала обсяг і порядок фінансування програми державних гарантій медичного обслуговування населення на 2023 рік, ще не прийнята. Враховуючи військовий стан і нестачу коштів у Державному бюджеті України, є вірогідність суттєвого скорочення державних коштів на реалізацію програми державних гарантій медичного обслуговування населення, а відтак і гарантій реалізації права на охорону здоров'я в цілому.

Визначення державних гарантій передбачає, що деякі послуги не можуть бути оплачені за кошти програми. Цей перелік визначено Постановою Кабінету Міністрів «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах» №1138[2].

Також потрібно зазначити, що у ст. 22 Конституції України встановлене загальне правило, згідно з яким конституційні права і свободи гарантуються[3]. Це означає, що вони не лише проголошуються, декларуються державою, а й мають реалізовуватися за допомогою відповідного механізму.

---

[1] Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2022 році: постанова КМУ від 29.12.2021 № 1440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2021-%D0%BF#Text.

[2] Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах: Постанова КМУ від 17 вересня 1996 р. № 1138. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138-96-%D0%BF

[3] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

Гарантії реалізації права на охорону здоров'я Ю. Назарко вбачає у збільшенні кількості застрахованих; децентралізації державної системи охорони здоров'я; розширені сфери первинної допомоги, автономії стаціонарів; посиленні приватного сектору; поліпшенні якості медичних послуг; пріоритетності профілактики та медичної освіти перед процесом лікування[1]. Змістом гарантій права людини для реалізації права на охорону здоров'я є «забезпечення та реалізація системи заходів, спрямованих на збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини за максимальної біологічно можливої індивідуальної тривалості її життя»[2].

У ч. 1 ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» зазначено, що «такі заходи здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, заклади охорони здоров'я; фізичні особи-підприємці, які зареєстровані у встановленому законом порядку та одержали ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики; медичні та фармацевтичні працівники, фахівці з реабілітації, громадські об'єднання і громадяни»[3] у сфері надання медичної допомоги.

Відповідно до ч. 1 ст. 3 цього Закону медична допомога – це «діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами»[4].

Право на медичну допомогу, крім Конституції України і Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», закріплено і у ст. 284 Цивільного кодексу України[5].

---

[1] Назарко Ю. В. Гарантії реалізації права на охорону здоров'я в Україні та країнах Європейського Союзу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1(15). С. 411.

[2] Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12

[3] Там само.

[4] Там само.

[5] Цивільний кодекс України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T030435

Аналізуючи структуру ст. 284 Цивільного кодексу України, українська учена Г. А. Миронова робить висновок, що законодавець розуміє сутність права на медичну допомогу як сукупність суб'єктивних цивільних прав. З цього вчена робить висновок, що фактично право на медичну допомогу в цивільно-правовому аспекті є сукупністю суб'єктивних прав фізичних осіб у сфері надання медичної допомоги. Таких суб'єктивних прав фізичної особи, що закріплені у ст. 284, на думку Г. А. Миронової, є: «шість для пацієнтів (права фізичної особи на надання її медичної допомоги; право на вибір лікаря та лікувального закладу; право на вибір методів лікування; право на згоду на медичне втручання; право на відмову від медичного втручання і три для лікаря (право на надання рекомендацій щодо методів лікування; право надавати медичну допомогу без згоди пацієнта; право на відмову від ведення пацієнта). Ці права стосуються відповідних благ – життя, здоров'я, автономії вибору, недоторканості, приватності тощо»[1].

Підсумовуючи перелік прав пацієнтів, закріплених у вказаних вище нормативних актах і міжнародних стандартах, виокремлюємо їх 24. До них відносимо: право на доступність у галузі охорони здоров'я; право на згоду на медичне втручання та право на відмову від медичного втручання; право на свободу вибору в галузі охорони здоров'я: право пацієнта на вільний вибір лікаря; право на вибір методів лікування відповідно до рекомендацій лікаря; право на вибір закладу охорони здоров'я; право на заміну лікаря; право на лікування за кордоном у разі неможливості надання такої допомоги у закладах охорони здоров'я України; право на медичну таємницю; право на якісну медичну допомогу; право на безпечну медичну допомогу; право на попередження за можливістю страждань і болю; право на індивідуальний підхід до лікування; право на оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я; право на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю; право людини на життя та на повагу до гідності при наданні медичної допомоги; право на захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я; право на медичні профілактичні заходи; право на інновації; право на медико-біологічний експеримент; право на репродуктивні

[1] Миронова Г. А. Приватноправове регулювання особистих немайнових відносин у сфері надання медичної допомоги: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2020. 515 с.

технології; право на донорство; право на терапевтичне клонування; право на корекцію (зміну) статі[1].

На думку Ю. Ю. Бойко, необхідність визначення системи гарантій захисту прав пацієнтів визначається «залежним становищем особи від лікаря, що пояснюється відсутністю в людини спеціальних знань про хворобу, про встановлені процедурні особливості лікування[2].

Варто зазначити, що зміст права на медичну допомогу є предметом численних наукових дискурсів. Так, І. Я. Сенюта у зміст такого права включає: право на ефективне та доступне медичне обслуговування, зокрема на безоплатну медичну допомогу; право на вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до рекомендацій лікаря і закладу охорони здоров'я; право на інформовану добровільну згоду на медичне втручання; право на відмову від медичного втручання; право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса, адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду[3].

Потрібно зазначити, що більшість науковців розмежовують поняття «медична допомога» і «медична послуга». Так, О. О. Терзі вважає, що медична допомога є ширшим за змістом поняттям, яке включає в себе медичну послугу[4].

На думку А. Д. Барзиловича, медична допомога означає надання таких послуг згідно з державним стандартом та включає усі заходи, які мають на меті зниження рівня смертності, захворюваності та інвалідності[5].

---

[1] Права пацієнтів: види та відповідальність за недотримання / Медична справа: вебсайт. 15.09.2021. URL: https://medplatforma.com.ua/article/2398-prava-patsntv-vidi-ta-vdpovdalnst-za-nedotrimannya

[2] Бойко Ю. Ю. Міжнародно-правова концепція охорони прав пацієнта. *Правова позиція*. 2018. № 2 (21). С. 163.

[3] Сенюта І. Я. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері надання медичної допомоги. Питання теорії і практики: навч-метод. посіб. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2018. С. 152.

[4] Терзі О. О. Нормативно-правове регулювання у сфері надання медичних послуг населенню. *Наукові записки*. *Серія «Право».* 2021. Випуск 10. С. 58.

[5] Барзилович А. Д. Механізми державного регулювання надання медичних послуг в Україні. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 1 (24). С. 88.

Б. Тобес запропонувала визначення: «право на здоров'я включає в себе право на медичну допомогу, право на доступ до служб планування сім'ї, право на догляд у допологовий і післяпологовий період, право на чисту питну воду і задовільні санітарні умови, право на професійне здоров'я, здорове навколишнє середовище, а також право на інформацію з питань охорони здоров'я[1].

В. Зверховська вважає, що медична допомога, «виникнувши як доручення пацієнта лікарю у сучасних умовах платної медицини», набуває правового статусу послуги[2].

Вважаємо такий підхід цілком обґрунтованим ще й з огляду на те, що медичних послуг може надаватись декілька під час отримання медичної допомоги.

Зміст поняття «медична допомога» Конституція України не розкриває. Відсутнє його визначення і у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Однак у медичній науці поняттям «медична допомога» переважно охоплюються лікування, профілактичні заходи, які проводяться при захворюваннях, травмах, пологах, а також медичний огляд та деякі інші види медичних робіт[3].

Спробу розмежувати медичну допомогу і медичну послугу у своїх працях зробила О. Беденко-Зваридчук, зокрема медичну діяльність учена визначає як будь-які заходи, що спрямовані на охорону здоров'я, збереження життя людини, профілактику захворювань, і які правдяться співробітниками лікувально-профілактичних закладів будь-якої форми власності або медичними працівниками, які займаються приватною практикою. Медичні послуги, на думку вченої, – це вид взаємовідносин щодо надання медичної допомоги, врегульований договором на надання медичної послуги. Учена також зазначає, що медична послуга – це одна із складових медичної допомоги. Вона не тотожна медичній допомозі, тому що медична допомога ширша за своїм змістом[4].

---

[1] Тобес Б. Право на здоровье: теория и практика. URL: http://krotov.info/libr_min/19_t/ob/es_01.htm

[2] Зверховська В. Правова природа договору про надання медичних послуг. *Юридичний вісник*. 2018. № 2. С. 45.

[3] Чеховська І. В. Медичне право України: навч. посіб. Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. 480 с. (Серія «На допомогу студенту УДФСУ», Т. 63).

[4] Чехун О. В. Надання платних цивільних послуг: цивільно-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 214.

Деякі автори вважають медичну послугу медичною допомогою певного виду і обсягу, що надається медичною установою пацієнту в певних правових формах[1].

Сучасний підхід до регулювання та розуміння медичних послуг ґрунтується на ідеях та принципах, закладених на різних історичних етапах. Перед умовою зародження правового регулювання медичних послуг стала необхідність чіткого регламентування діяльності лікаря (медичної установи), визначення їх прав та обов'язків, а також способів захисту суб'єктивних прав учасників правовідносин у сфері медичної діяльності.

Поняття «медична послуга» з'явилося у законодавстві України ще на початку 1990-х років, однак, як слушно зазначає О. М. Шевчук, використовується набагато рідше, ніж поняття «медична допомога»[2].

Загальне поняття «послуга», як економічний вид діяльності, наведено в Державному класифікаторі України «Класифікація видів економічної діяльності»[3]. Згідно з Класифікатором послуга – це результат економічної діяльності, щодо якого не можна встановити права власності. Послуги не можна продати окремо від процесу їхнього виробництва. Момент завершення виробництва послуги збігається з моментом надання її споживачеві.

У науковій літературі термін «медична послуга» розуміють як «сукупність різних дій уповноважених суб'єктів у сфері надання матеріальних або нематеріальних благ, пов'язаних із поліпшенням фізичного і психічного здоров'я населення, як одиничному одержувачу, так і необмеженому колу споживачів з метою забезпечення їх корисним ефектом, породжуючи при цьому виникнення відповідних відносин у сфері охорони здоров'я»[4]. На думку С. В. Антонова, медична

[1] Чехун О. В. Надання платних цивільних послуг: цивільно-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 214..

[2] Єдиний медичний простір України: правовий вимір: монографія / за заг. ред. С. Г. Стеценка. Харків: Право, 2022. С. 95.

[3] Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010: наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики України від 11.10.2010 № 45 / Верховна Рада України // «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text

[4] Маркіна А. М. Адміністративно-правове регулювання надання медичних послуг в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 / Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2018. 219 с.

послуга – це «вид професійної або господарської діяльності медичних закладів (організацій), ФОП, які займаються приватною медичною практикою, що включає застосування спеціальних заходів щодо здоров'я чи спрямованих на досягнення певних етичних змін зовнішності». Учений також звертає увагу на те, що медична послуга належить до фактичних послуг і містить у собі медичні заходи щодо здоров'я, поліпшення чи підтримання стану, що є головною метою надання послуги[1]. А. А. Герц медичну послугу визначає як «визначені договором або законом дію чи комплекс дій медичної установи (лікаря) – послугодавців, спрямовані на діагностику, лікування та профілактику, лікування захворювання, які є самостійним виокремленим об'єктом і мають вартісну оцінку[2]. На думку О. М. Шевчука, медична послуга – це «діяльність надавача послуги, що спрямована на задоволення потреб стосовно фізичної особи. Цю послугу спрямовано на діагностику, лікування або профілактику захворювання, реабілітацію, надання медичної допомоги, зокрема у зв'язку з вагітністю, пологами, і вона підлягає ліцензуванню[3].

Медичну послугу О. М. Берназ-Лукавецька тлумачить як «професійну діяльність медичних закладів (організацій) чи фізичних осіб – підприємців, які займаються приватною медичною практикою, відповідно до існуючих медичних стандартів, що включає застосування спеціальних заходів щодо здоров'я у вигляді медичного втручання, потенційним результатом якого є поліпшення загального стану чи функціонування окремих органів або систем організму людини, а також (або) досягнення певних естетичних змін зовнішності»[4].

Медична послуга, на думку Р. А. Майданика, є багом, «з приводу якого виникають майнові та немайнові (ідеальні) відносини між їх учасниками як майново відокремленими приватними особами. Воля

---

[1] Антонов С. В. Правова регламентація надання медичних послуг. *Управління закладом охорони здоров'я*. 2009. № 2. С. 20.

[2] Герц А. А. Медична послуга як об'єкт правового регулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2015. № 15 (2). С. 13.

[3] Єдиний медичний простір України: правовий вимір: монографія / за заг. ред. С. Г. Стеценка. Харків: Право, 2022. С. 96.

[4] Берназ-Лукавецька О. М. Медичні послуги в Україні / Юрист-Блог: вебсайт. URL: https://jurist-blog.com.ua/medichni-poslugi.html

учасників цих відносин предметно виражена в грошах замовника (пацієнта чи розпорядника бюджетних коштів), які він готовий сплатити за медичні послуги, які надають послугонадавач – заклад охорони здоров'я (приватно практикуючий лікар), користуючись професійними знаннями та відповідним медичним обладнанням. Послугонадавач готовий запропонувати специфічні знання та обладнання, необхідні для надання медичної послуги на оплатних засадах шляхом одержання плати за ці послуги»[1].

Отже, виходячи з наведеного вище, можна виокремити основні складові поняття «медична послуга»: а) це діяльність; б) діяльність, яка здійснюється за допомогою спеціальних заходів; в) діяльність, яка спрямована на діагностику, лікування та профілактику, лікування захворювання; г) діяльність, яка здійснюється послугодавцями – закладами охорони здоров'я чи ФОП, які займаються приватною медичною практикою; д) діяльність, яка підлягає ліцензуванню; е) медичні послуги надаються на підставі укладання договорів.

Відтак сформулюємо авторське визначення поняття медична послуга. Це діяльність, яка підлягає ліцензуванню, здійснюється послугодавцями – закладами охорони здоров'я чи ФОП, які займаються приватною медичною практикою за допомогою спеціальних заходів, користуючись професійними знаннями та відповідним медичним обладнанням, спрямована на діагностику, лікування та профілактику, лікування захворювання; надається на підставі укладання договорів про надання медичних послуг.

Виокремлюють ознаки медичних послуг: мають вартісне вираження; можуть бути базисом для розрахунку та чіткого окреслення рівня державних гарантій щодо медичного обслуговування населення; є комплексною; має самостійний виокремлений об'єкт та суб'єкт; а також замовника послуги, критерії надання якісних медичних послуг тощо.

До особливостей медичної послуги О. В. Бобришева відносить: «незмінність медичної послуги, оскільки вона є життєважливою; наявність часового проміжку між моментом надання послуги й кінцевим результатом її споживання, який характеризується зміною стану

[1] Майданик Р. А. Правовідносини медичного обслуговування і надання медичних послуг за законодавством України. *Медичне право.* 2017. № 3. С. 52–53.

здоров'я пацієнта; складність визначення точної вартості медичної послуги; вплив особистісного фактору надання медичної послуги, що визначається ступенем довіри споживача до виробника. Значущість цієї особливості зумовлено тим, що в результаті надання медичної послуги змінюється стан здоров'я пацієнта: необхідність проведення підготовчого періоду споживання медичної послуги, що передбачає проведення лабораторно-діагностичних досліджень[1].

Також виокремлюють специфічні особливості медичних послуг:

– медична послуга – це діяльність (сукупність дій), яку можуть здійснювати не всі особи. Пропонуючи таку послугу, до виконавця законом пред'являються підвищені вимоги до кваліфікації. Саме це є основою для видачі ліцензії на здійснення діяльності суб'єкту господарювання;

– діяльність повинна здійснюватися для досягнення певної мети. Пацієнт (замовник), звертаючись до лікаря, має на меті усунення певних психофізіологічних негативних проявів свого організму (третьої особи). Медична діяльність ґрунтується на об'єктивній потребі людей у збереженні та відтворенні свого тілесного існування;

– за загальним правилом медична послуга не має матеріального результату. Водночас вона може бути поєднана зі створенням матеріального компонента;

– як правило, результат послуги не може бути гарантований виконавцем. Це пояснюється двома чинниками: по-перше, медична послуга являє собою не односторонні дії виконавця, а також зустрічні дії з боку пацієнта; в по-друге, необхідно враховувати індивідуальні особливості кожного людського організму;

– медична послуга, будучі об'єктом цивільних прав, має визначену вартість, тому її надання супроводжується еквівалентним обов'язком з її оплати. Оплата включає витрати виконавця на її надання та його винагороди[2].

---

[1] Бобришева О. В. Ефективний розвиток функціонування ринку медичних послуг в умовах глобалізації економіки та інтеграційних процесів в охороні здоров'я. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка».* 2014. Т. 22. № 10/1, вип. 8 (20). С. 14.

[2] Чехун О. В. Надання платних цивільних послуг: цивільно-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 214.

Гарантією надання якісних і доступних медичних послуг є функціонування страхових систем, які забезпечують доступ до безкоштовного лікування у державних лікарнях і субсидії на медичні послуги. Такі системи працюють у Австралії, Бельгії, Канаді і Франції. У США завдяки покриттю страховими внесками вартості медичних послуг усі послуги надаються медичними організаціями на платній основі, практично відсутня загальна система медичного страхування[1]. У Данії сумлінні громадяни, які справно платять податки, можуть своєчасно отримувати медичні послуги на безоплатній основі. Більш широкий спектр пропонується у Норвегії, де держава оплачує вартість не тільки медичних послуг, але і лікувальних путівок. У Литві більшість медичних послуг безкоштовні. Медичне страхування здійснюється у рамках надання тієї чи іншої послуги. На сьогодні розробляється нова програма охорони здоров'я Литви і це здійснюється з використанням підходу «здоров'я у всіх стратегіях» через створення і зміцнення партнерських відносин з іншими суміжними секторами. У Словаччині упроваджено обов'язкове медичне страхування, обсяг (пакет) основної медичної допомоги і конкурентну модель з вибірковим укладанням контрактів і гнучкою ціновою політикою[2].

В Україні, незважаючи на численні дискурси щодо необхідності запровадження системи медичного страхування, така система не сформована. Варто зазначити, що спроби було зроблено, проте Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування» ще й досі не прийнято.

У медичній практиці виникають щоразу нові питання, які зумовлюють необхідність правового вирішення. Час від часу з'являлися наукові дослідження, в яких зверталася увага на доцільність запровадження більш детальної визначеності у правах та обов'язках лікаря (медичної установи) і пацієнта, упорядкування їх взаємин.

Договір про надання медичних послуг є однією з найпоширеніших підстав виникнення правовідносин з надання медичних послуг, який виконує роль основного правового регулятора реалізації прав і законних інтересів його учасників: лікарів, медичних закладів і пацієнтів.

---

[1] Єдиний медичний простір України: правовий вимір: монографія / за заг. ред С. Г. Стеценка. Харків: Право, 2022. С. 98.

[2] Чехун О. В. Надання платних цивільних послуг: цивільно-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 215.

Під час укладання договорів про надання медичних послуг повинні бути враховані такі аспекти, як вид медичних послуг (спеціалізація), специфіка послуги (амбулаторне лікування, медичне оперативне втручання) тощо. З огляду на аналіз практичної діяльності неможливо мати один уніфікований шаблон договору про надання медичних послуг, який би застосовувався в усіх випадках, а тим більше не можна брати за основу загальноприйняті в практиці типові договори про надання послуг.

Договір про надання медичних послуг – це цілком новий для загальної юридичної практики акт, підготовка якого потребує певного розуміння специфіки медицини.

Специфікою укладення договору про надання медичних послуг є прийняття саме закладом охорони здоров'я остаточного рішення щодо необхідності надання медичних послуг фізичній особі[1].

Проте як будь-який цивільно-правовий договір він має загальні положення щодо його зміни, розірвання та припинення. Згідно з ст. 638 Цивільного кодексу України[2] договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферта) та згоди іншої сторони його укласти (акцепт). Оферта адресована конкретно визначеним особам, містить істотні умови договору та виражає намір особи взяти на себе певні зобов'язання.

Варто також зазначити, що конструкція публічної оферти (тобто пропозиції до невизначеного кола осіб, яка містить усі істотні умови договору та намір сторони бути зобов'язаною за договором) практично не використовується у сфері медичних послуг. Такі пропозиції варто розглядати як рекламу (незважаючи на зазначення виду послуг і їх вартості). За цивільним законодавством України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Істотними умовами договору визначено лише предмет договору. Також істотними визнаються умови, встановлені законодавством або обов'язкові для такого виду договору, а також ті, що визнані сторонами як істотні[3].

---

[1] Крилова О. В. Цивільно-правове регулювання відносин по наданню медичної допомоги: дис. … канд. юрид. наук / Одеса, 2006. С. 102.

[2] Цивільний кодекс України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T030435

[3] Цивільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 02.11.2016 / К.: Паливода А. В., 2016. С. 203.

За цивільним законодавством істотною умовою договору про надання медичних послуг є предмет договору. Щодо наявності й доречності закріплення інших істотних умов досі точаться дискусії. Так, наприклад, О.І. Смотров схиляється до наявності двох істотних умов договору про надання медичних послуг: предмету та ціни[1]. Інші науковці дотримуються загальноприйнятого законодавчого підходу. Визначення предмета договору про надання медичних послуг є одним із проблемних теоретичних і практичних питань. За одним підходом, предметом договору про надання медичних послуг є безпосередньо медична послуга (тобто певний корисний ефект або благо). За іншим – дії закладу охорони здоров'я (точніше медичних працівників такого закладу) або лікаря щодо надання медичних послуг[2]. У зв'язку з цим під час визначення предмета договору про надання медичних послуг необхідно розмежовувати саму медичну послугу як певну сукупність благ, що мають корисні властивості та дії, які в сукупності становлять надання такої послуги.

Варто також акцентувати увагу на формі договору про надання медичних послуг. За загальним правилом договір може бути укладено як в усній, так і в письмовій формах. У законодавстві відсутні будь-які вимоги щодо форми договору про надання медичних послуг. Непоодинокими є випадки застосування конструкції договору приєднання. Тобто закладом охорони здоров'я розробляється відповідна формалізована форма договору (бланк, примірний договір тощо), до якої лише вноситься інформація щодо особи замовника послуг і/або пацієнта. Проте така форма договору має певні особливості, а також переваги та недоліки для сторін. По-перше, стандартизована форма договору не може бути уніфікованою для всіх видів медичних послуг, оскільки кожен із них має свою специфіку (наприклад, часина послуг передбачає створення матеріалізованих результатів, на які поширюються гарантійні положення). У зв'язку з цим медичним закладам варто розробляти окремі стандартні бланки під кожен вид медичних послуг. По-друге, така форма договору може початково містити умови,

[1] Смотров О. І. Договір щодо оплатного надання медичних послуг: дис. … канд. юрид. наук. Х., 2003. С. 85.

[2] Абрамович Н. Особливості, укладення, зміни та припинення договору про надання медичних послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 5.

які надаватимуть закладу охорони здоров'я переваги та гарантії, порівняно з фізичною особою, оскільки особливістю договору приєднання є те, що друга сторона не може змінювати його умови.

Незважаючи на наявність інших форм договору про надання медичних послуг, саме письмова є беззаперечним підтвердженням наявності правовідносин між фізичною особою та закладом охорони здоров'я / лікарем, гарантує сторонам уникнення негативних наслідків щодо недобросовісної поведінки контрагента, а також забезпечує можливість притягнення до відповідальності в разі невиконання чи неналежного виконання договору.

Сьогодні під час укладання договорів про надання платних медичних послуг у більшості випадків пацієнтові (засновникові) пропонується прийняти (підписати) вже готову форму. За інших обставин ініціаторами можуть бути страхові компанії, які самі пропонують такі форми медичним організаціям. По суті, йдеться про договір приєднання, передбачений ст. 634 Цивільного кодексу України. Це фактично виключає можливість для однієї зі сторін договору формулювати свої умови, які відрізняються від викладених у формулярі або в іншій стандартній формі. Проте такі жорсткі правила суттєво прискорюють та полегшують процес оформлення договірних відносин насамперед для медичної організації.

О. В. Чехун вказує на те, що у багатьох випадках, які були подані на перевірку правовому аудиту, містилися обтяжливі для споживачів послуг умови, пропонувався неконституційний спосіб вирішення спорів, не було характеристик, що індивідуалізують надавану медичну послугу. Вказані недоліки, на думку ученого, можуть призвести до несприятливих юридичних наслідків як для пацієнтів, так і для медичних організацій, які продовжують використовувати такі зразки договорів[1].

Крім виявлених похибок у змісті договорів, нерідко допускаються помилки й під час їх укладання, серед яких потрібно виділити такі: оформлення договірних відносин з пацієнтами відбувається шляхом складання одного документа, який залишається у медичній

[1] Чехун О. В. Надання платних цивільних послуг: цивільно-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 215.

установі, а в договорі зазначається, що примірників два; договір з пацієнтом від імені медичної організації укладає лікар, (який може представляти медичну організацію тільки на підставі належно оформленої довіреності), а в договорі зазначається, що він діє на підставі Статуту; укладання договорів про надання медичних послуг з пацієнтом, який не пред'явив документи, що засвідчує особу, може призвести до неможливості встановити особу боржника з оплати та до визнання договору недійсним[1].

Підтвердженням укладення договору про надання медичних послуг зазвичай є такі документи: 1) медична документація (наприклад, медична карта хворого), яка зазвичай може містити певні умови договору, наприклад, інформовану згоду пацієнта, результати діагностики, види наданих медичних послуг і їх обсяг, способи лікування, які застосовувались до пацієнта, лікарські засоби, рекомендації для пацієнта тощо; 2) квитанція про оплату наданих медичних послуг, яка може містити назву медичної послуги, її вартість, дату та час надання тощо. Деякі вчені поширюють на квитанцію режим договору, якщо в ньому зазначено призначення платежу[2]. Проте з такою позицією важко погодитися, зважаючи на те, що квитанція зазвичай не містить усіх вимог до договору й розглядається у цивілістиці як підтвердження наявності правовідносин між сторонами.

Більш цікавим є питання припинення договору про надання медичних послуг, яке має свої особливості, викликані специфікою предмета такого договору. По-перше, лише договір про надання медичних послуг передбачає можливість пацієнта в будь-який момент відмовитись від таких послуг, тоді як заклад охорони здоров'я / лікар обмежені в такому праві, у зв'язку з наявністю законодавчо встановленого обов'язку надання медичних послуг у разі наявності загрози життю та здоров'ю пацієнта. По-друге, припинення договору про надання медичних послуг може відбуватися за одночасного поєднання двох підстав: смерті послугоотримувача й неможливості у зв'язку з цим виконання зобов'язань за договором[3]. Так, заклад охорони

[1] Чехун О. В. Надання платних цивільних послуг: цивільно-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 215.
[2] Крилова О. В. Цивільно-правове регулювання відносин по наданню медичної допомоги: дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2006. С. 67.
[3] Там само. С. 113.

здоров'я / лікар здійснює усі необхідні дії для врятування життя пацієнта, яким / в інтересах якого було укладено відповідний договір. Проте у разі настання біологічної смерті пацієнта потреба в наданні медичних послуг зникає. По-третє, договір про надання медичних послуг може бути припинено шляхом розірвання за взаємною згодою сторін. Причинами для такого розірвання можуть бути різке покращення / погіршення стану здоров'я пацієнта, наявність невиліковної хвороби, внаслідок чого потреба в наданні таких медичних послуг зникає, зміна вартості й умов надання медичних послуг тощо. Цією підставою охоплюється й відмова пацієнта від лікування або ненадання згоди на медичне втручання та відмова лікаря у визначених випадках (відсутність загрози життю і здоров'ю пацієнта, грубе порушення пацієнтом правил внутрішнього розпорядку, недотримання пацієнтом курсу лікування та невиконання рекомендацій лікаря). У протилежних випадках відмова лікаря від лікування пацієнта є порушенням умов договору про надання медичних послуг, що зумовлює настання цивільно-правової відповідальності.

ВИСНОВКИ

Ідея захисту прав людини є пріоритетом будь-якої держави в цивілізованому світі. Права людини є універсальними, вродженими, невід'ємними. Україна, 1991 року ставши незалежною державою та ратифікувавши ряд міжнародних договорів, стала на шляху до утвердження концепції верховенства права. Разом з тим права людини не є абсолютними, підлягають обмеженню у демократичному суспільстві та є індивідуальними.

Характер цивільних правовідносин зумовлює можливість кожної особи особисто вирішувати питання про захист свого суб'єктивного цивільного права й інтересу. Підставою для захисту є порушення, невизнання або оспорювання цивільного права.

Право на захист – це самостійне суб'єктивне цивільне право, що виникає в учасника цивільних відносин у разі порушення належного йому цивільного права або інтересу, невизнання або оспорювання цивільного права. Право на захист цивільних прав та інтересів може здійснюватися з підстав, визначених у ст. 15 Цивільного кодексу України.

Механізм захисту прав людини формується для охорони, захисту і відновлення порушених прав. Він містить два структурних елементи: *форми* (нормативні, інституційні і процедурні) і *засоби* захисту.

Інституційні форми розуміють як способи зовнішнього вираження діяльності суб'єктів владних повноважень, засновані на їх компетенції, залежать від її змісту, обумовлені реалізацією завдань і функцій суб'єкта у межах такої компетенції. І залежно від мети здійснюється вибір певної форми для забезпечення ефективності діяльності суб'єкта.

До *нормативних* форм потрібно віднести: видання нормативно-правових актів; видання ненормативних та індивідуальних правових актів; укладення адміністративних договорів; укладення та ратифікацію міжнародних договорів.

До *процедурних* форм необхідно віднести: самозахист; судовий захист; звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування; неюрисдикційні форми захисту; договірні форми захисту.

Доведено, що найбільша ефективність у захисті прав людини, контроль за їх дотриманням досягається при розумному поєднанні міжнародних та національних засобів захисту прав.

Міжнародна система прав людини складається з норм-принципів, які захищають основи галузі, конкретних норм матеріального права, процесуальних норм, а також механізмів захисту людських прав.

Обсяг обов'язків щодо забезпечення реалізації прав, перелічених в основних міжнародно-правових актах, можна представити так:

а) обов'язки, що містяться у ліберальних міжнародно-правових кодифікованих актах, таких як:

– Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1996 року (Громадянська конвенція ООН, в основу якої покладено Загальну декларацію прав людини (1948);

– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (Європейська конвенція з прав людини) тощо;

б) обов'язки, що містяться у соціальних міжнародно-правових кодифікованих актах, наприклад:

– Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (Соціальна конвенція ООН);

– Міжнародна конвенція про права інвалідів 2006 року (Конвенція ООН про права інвалідів);

– Європейська соціальна хартія 1961 року та Переглянута Європейська соціальна хартія 1996 року тощо;

в) обов'язки, передбачені нормами звичаєвого права, та ін.

Загальна декларація прав людини залишається найавторитетнішим джерелом міжнародного публічного права з питань захисту прав людини. Хоча цей документ мав форму резолюції ГА ООН і має за Статутом ООН рекомендаційний характер, його положення є універсальними та закладені в основу сучасної міжнародної системи захисту прав людини.

Окрему групу актів, що містять обов'язки держав щодо захисту прав людини, становлять акти, що належать до так званого м'якого права (soft law).

Права людини мають як юрисдикційну, так і неюрисдикційну форму захисту. До неюрисдикційної форми захисту прав людини можна віднести медіацію, захист в мережі «Інтернет», звернення до громадських організацій, засобів масової інформації та міжнародних неурядових організацій. До переваг у застосуванні означених форм захисту можна віднести їхню простоту, доступність, зрозумілість та дієвість за умови добровільності виконання погоджених умов. Недоліками є

непередбачуваність результату, відсутність примусових механізмів чи гарантій виконання раніше досягнених домовленостей. Водночас щодо суб'єктів приватного права, що є учасниками цивільних процесуальних правовідносин, основою цивільного процесуального статусу є законний інтерес, для суду як суб'єкта публічної влади такою основою виступає його компетенція.

Приватні інтереси – це ефективний важіль у прийнятті судом процесуальних рішень, противагою є суспільні інтереси, реалізація яких відбувається через реалізацію судом своєї компетенції. При цьому суд має дотримуватись положень щодо справедливого балансу між приватним та публічним інтересом у кожному конкретному випадку. Крім того, поняття здійснення правосуддя необхідно вважати інтегративним поняттям, що включає до себе не тільки власне вирішення за сутністю правового спору, а й належне вирішення судом кожного процесуального питання, належне здійснення судового керівництва, ефективну реалізацію судом процесуальних гарантій прав людини у цивільних процесуальних правовідносинах.

Одним з проблемних питань судової форми захисту прав людини є розвиток та застосування стандартів доказування у цивільному судочинстві. Керівне значення під час їх опрацювання повинна мати судова практика застосування наявних нормативних положень щодо доказування при здійсненні правосуддя у цивільних справах. Водночас критично важливими до врахування постають актуальні міжнародні стандарти у цій сфері, а також положення щодо гарантій суб'єктивних прав, свобод законних інтересів у сфері цивільного процесуального права. У разі подальшого опрацювання стандартів доказування у цивільному судочинстві неприпустимим є копіювання відповідних положень доктрини та законодавства у сфері кримінального процесуального права, з огляду на притаманність цим галузям специфічних рис доказування. Іншою істотною перешкодою застосування міжнародного досвіду у сфері стандартів доказування є їх орієнтування на переконання присяжних. Тому адаптація відповідних положень до правової системи України має тривати.

Міжнародний цивільний процес є формою реалізації цивільних прав та інтересів і одночасно може здійснюватися лише як публічні правовідносини. У державах Європейського Союзу активно впроваджуються методи альтернативного врегулювання спорів, основним з яких є посередництво та медіація. Варто зазначити, що посередництво та інші

способи врегулювання спору, що засвідчують досягнення сторонами згоди зі спірних питань під час судового розгляду справи, активно застосовується у державах римської правової системи, а також державах скандинавської групи.

Розвиток інституту самозахисту в Україні перебуває на початкових етапах, адже нормативне врегулювання самозахисту прав та інтересів громадян є недосконалими. З урахуванням позитивного досвіду країн, пропонуємо розробити єдину понятійно-термінологічну основу цього інституту, який дозволить сформувати єдиний концептуальний підхід як науковців, так і практиків. Ґрунтуючись на понятійно-термінологічній основі, необхідно розробити усталену практику, надати роз'яснення уповноважених органів щодо порядку й особливостей реалізації самозахисту в цивільних правовідносинах щодо різних обставин з урахуванням конкретних практичних кейсів на підставі судових рішень.

Медіація як договірна форма захисту прав та інтересів людини і громадянина є правовим засобом вирішення спорів (конфліктів) у позасудовому порядку. Третейський розгляд як правовий інструмент, що за сутністю є договірною формою захисту, є альтернативою судовому розгляду у спорах, що виникли з цивільних правовідносин. Перспективи розвитку обох аналізованих договірних форм захисту прав та інтересів людини і громадянина прямо пов'язані з розвитком громадянського суспільства в України та демократичних правових засад цивілізованого вирішення спорів між учасниками правовідносин. Договірні форми захисту прав та інтересів, що базуються на угоді сторін, є діяльністю зацікавлених осіб у вирішення спору (конфлікту) за межами діяльності юрисдикційних органів, наділених державно-примусовими функціями.

Терміни «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» є загальновживаними в міжнародній правотворчій практиці і у більшості випадків ці категорії використовувалися як синоніми. Погоджуємося з думкою багатьох учених, які обґрунтовують самостійність понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» і вважають перше з них ширшим за змістом, а друге – складовим елементом першого.

Від форми захисту прав людини у сфері соціального забезпечення залежить спосіб захисту. Форми захисту відрізняються від способів захисту тим, що форми захисту визначають порядок юридичної діяльності із захисту прав людини у сфері соціального забезпечення.

Способи захисту – передбачені законом конкретні дії, спрямовані на усунення перешкод при здійсненні суб'єктивного права. Судовий порядок є найбільш поширеним способом захисту прав людини у сфері соціального забезпечення, основу правового регулювання якого становить ст. 55 Конституції України.

Обґрунтовано доцільність проведення аудиту всієї системи діючих пільг, соціальних та компенсаційних виплат, зокрема критеріїв та підстав, на основі яких громадянам надається право на соціальний захист з боку держави. Також потрібно забезпечити баланс потреб і можливостей їх фінансування з державного бюджету в умовах воєнного стану.

Запропоновано розглянути можливість запровадження альтернативних форм соціальної підтримки населення в Україні та розробити і прийняти Соціальний кодекс (здійснивши попередній аналіз чинних законів і інших нормативно-правових актів на відповідність Європейській соціальній хартії), орієнтований на консервативну модель, у якому встановлювалися б загальні підходи до регулювання системи соціального захисту та соціального забезпечення, а також вичерпний перелік критеріїв і підстав, що дають право на соціальний захист з боку держави та визначають характер і обсяг державних соціальних гарантій.

Українське право та законодавство передбачає розвинену систему форм і способів захисту прав інтелектуальної власності. Способи захисту прийнято розрізняти залежно від юрисдикційних органів, що здійснюють захист, та галузевої приналежності норм права, що їх передбачають, а саме: цивільно-правовий, кримінально-правовий та адміністративно-правовий захист. Щодо форм захисту, найбільш поширеною є класифікація, відповідно до якої розрізняють дві основні форми захисту прав: 1) *юрисдикційну,* яка реалізується шляхом звернення до державних органів та осіб, які уповноважені розглядати справи про правопорушення у сфері інтелектуальної власності та ухвалювати по них обов'язкові для виконання рішення. Ця форма захисту охоплює судовий та адміністративний порядки розгляду справ та застосування передбачених законом заходів захисту, а також альтернативний (позасудовий) порядок; 2) *неюрисдикційну,* що спрямована на відновлення порушених відносин, а також усунення загрози їх порушення без звернення до судових та інших уповноважених органів.

Зважаючи на більшу адаптованість юрисдикційних форм захисту порушених прав інтелектуальної власності, не варто недооцінювати право на самозахист, який останнім часом набуває усе частішого використання та є відповіддю не лише сучасним трендам європейської системи, а й війні. Зокрема, неюрисдикційна форма захисту є яскравим прикладом забезпечення принципу диспозитивності та рівності; передбачає швидке реагування на правопорушення та/або протиправні посягання; доступність та зручність; активне використання цифрових сервісів тощо. Зважаючи на відданість і результативність у використанні цифрових трансформацій та загальній діджиталізації суспільства та країни – така форма захисту набуватиме ще більшої популярності.

У національному законодавстві, як і в міжнародному, фактично відбувається ототожнення захисту та охорони житлових прав. Захист житлових прав є відмінною категорією від захисту цивільних прав.

У широкому розумінні захист житлових прав охоплює: забезпечення житлової потреби осіб, які самостійно не можуть її задовольнити внаслідок матеріального стану, хвороби, безробіття; набуття права на соціальне житло (йдеться про безпритульних, внутрішньо переміщених осіб, дітей-сиріт); створення умов для попередження виникнення стану безпритульності та бездомності; зобов'язання щодо подолання аварійності житла; захист від примусового виселення; забезпечення стабільного та безпечного користування житлом; заходи щодо подолання домашнього насильства у разі позбавлення житла як форми економічного насильства в сім'ї; відновлення, визнання житлових прав та відшкодування шкоди у разі їх порушення. Житлові спори включають спори щодо: приватизації житла, примусового виселення з житла; набуття права на житло; схоронності житлового фонду; розірвання договору житлового найму; припинення сервітут на проживання; надання житлово-комунальних послуг.

Захист прав та інтересів учасників сімейних відносин – це фактичні та юридичні дії учасника сімейних правовідносин, спрямовані на захист своїх прав та інтересів або на захист прав та інтересів інших осіб, здійснені на підставі закону з дотриманням вимог допустимості, розумності та справедливості, спрямовані з вимогою до зобов'язаної особи; а також діяльність судових, адміністративних та інших уповноважених законом органів, посадових осіб, які відповідно до закону

уповноважені вирішувати сімейні спори чи здійснювати іншу діяльність, спрямовану на попередження і припинення порушень прав учасників сімейних відносин, усунення перешкод у здійсненні суб'єктивних сімейних прав; відновлення порушених сімейних прав особи, яка звернулася за захистом.

Досліджено елементи захисту прав учасників сімейних відносин: суб'єкти, об'єкт, підстави захисту, форми захисту, способи захисту, внаслідок чого визначено:

– у теорії права існують різні підходи вчених до вибору форм захисту прав учасників сімейних правовідносин. Вважаємо найбільш актуальним поділ на юрисдикційний і неюрисдикційний захист;

– дитина може бути учасником цивільних процесуальних правовідносин (як малолітня, так і неповнолітня), проте форма її участі може бути як особистою, так і опосередкованою;

– «правосуддя, дружнє до дітей» – це умовна система правосуддя, при якій гарантується повага та ефективне здійснення прав усіх дітей на найвищому рівні, при цьому враховується рівень зрілості та розуміння дитини, а також обставини справи;

– аналіз існуючої практики ЄСПЛ і Верховного Суду дають підстави стверджувати, що на рівні судів є правильне та детальне розуміння принципу найкращих інтересів дитини, що не суперечить положенням міжнародних документів. Разом з тим є потреба правового закріплення, що забезпечило б правильне застосування цього принципу судами інших інстанцій, органами опіки та піклування, а також іншими державними органами, які уповноважені приймати рішення стосовно дітей;

– підхід Європейського суду під час вирішення сімейних спорів базується на таких засадах: пріоритет інтересів дитини; забезпечення сімейних форм виховання; рівний обсяг прав дітей незалежно від їх народження у шлюбі чи поза ним; нерозривність родинних зв'язків; позитивне зобов'язання держави возз'єднати батьків з дитиною;

– самозахист сімейних прав не може бути бездіяльністю, оскільки відсутність дій не зможе припинити правопорушення або поновити порушене право, також не зможе при реальних загрозах попередити його вчинення;

– залежно від конкретних цілей правового захисту доцільно розмежовувати способи захисту: правовстановлюючі, правоприпиняючі, правовідновлюючі, превентивні;

– підстави звернення до суду органів опіки та піклування за власною ініціативою шляхом подання позову є загальними, саме тому є потреба в більш чіткій конкретизації таких підстав та відповідальності органів опіки і піклування у разі не звернення;

– правове забезпечення гарантій прав дітей має стати їх захистом в умовах воєнного стану.

Складність системи джерел правового регулювання правовідносин, які виникають у зв'язку із охороною та збереженням спадкового майна. Така система складається з нормативних актів різного рівня: ЦК України, Закон України «Про нотаріат», значної кількості підзаконних нормативних актів. Це не сприяє однозначному розумінню та застосуванню окремих нормативних положень.

Має місце недостатня визначеність у юридичній науці та закріпленість у чинному законодавстві категорії «охорона спадкового майна»: перелік дій уповноважених органів та осіб щодо збереження спадкового майна, визначення їх правового статусу як охоронців спадкового майна, система дій щодо охорони та збереження спадкового майна.

Сучасна система охорони спадкового майна побудована виходячи з пріоритету інтересів, передусім спадкоємців. Водночас комплексний характер цієї системи передбачає врахування й інтересів інших учасників правовідносин щодо охорони спадкового майна: нотаріус; особа, уповноважена за договором; деякі інші учасники.

Окремим проблемним напрямом розвитку системи захисту прав особи у нотаріальному процесі є судовий захист прав неповнолітньої особи. У межах цього напряму необхідно виділити такі проблемні питання: досягнення стабільності судової практики у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення та є важливими для реалізації неповнолітнім спадкоємцем своїх спадкових прав; розвиток процесуального регулювання особливостей розгляду зазначених справ.

Система нотаріату відіграє істотну субсидіарну роль щодо судової системи у справі захисту прав учасників спадкових відносин. Перспективними напрямами її розвитку необхідно виділити: уточнення компетенції нотаріуса та розвиток критеріїв розмежування її з компетенцією суду; розвиток комунікації суддів та нотаріусів з приводу спірних питань застосування чинного законодавства. Важливою умовою розвитку правозастосування нотаріусами є забезпечення сталості та єдності судової практики вирішення спадкових спорів.

Правовідносини за участю споживачів – це суспільні відносини, які виникають між споживачем, який придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника шляхом укладення різних договорів (купівлі-продажу, про виконання робіт (надання послуг), кредитного договору тощо) із суб'єктом підприємницької діяльності (продавцем, виконавцем, виробником), що забезпечуються державним захистом прав споживача як слабкої сторони цих відносин за допомогою цивільно-правових форм юридичного впливу.

Обґрунтовано доцільність розширення змісту поняття «споживач», яким має вважатися фізична особа, юридична особа, фізична особа-підприємець, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати або замовити товари (роботи, послуги) для задоволення особистих потреб, не пов'язаних з підприємницькою діяльністю і виконання обов'язків найманого працівника.

Виокремлено загальні (основні) та спеціальні права споживачів. Загальні права належать будь-якому споживачеві при виникненні правовідносин з виробником (виконавцем, продавцем), а наявність спеціальних прав обумовлена специфікою відносин.

З урахуванням проблематики дослідження розглянуто цивільно-правові способи захисту цивільних прав, що використовуються саме при захисті прав споживачів. Розрізняють дві основні форми захисту прав споживачів – юрисдикційну і неюрисдикційну. Судовий захист прав споживачів здійснюється через звернення споживачів до судів загальної юрисдикції з позовами про захист їх прав на: належну якість продукції; на безпеку продукції; необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця); обслуговування державною мовою відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону тощо.

Під час захисту прав споживачів використовуються такі міри цивільно-правової відповідальності: стягнення неустойки, відшкодування збитків, компенсація моральної шкоди. Перераховані міри посідають важливе місце в ряді правових засобів, що забезпечують захист прав споживачів.

Встановлено, що система неустойок у Законі України «Про захист прав споживачів» є малорозвиненою. З метою захисту прав споживачів доцільно розширити коло підстав застосування неустойки. Крім стягнення неустойки, споживач має право вимагати відшкодування заподіяних йому збитків. При цьому необхідно мати на увазі, що сплата неустойки і відшкодування збитків не звільняють зобов'язану особу від виконання зобов'язання перед споживачем у натурі.

У Законі України «Про захист прав споживачів» не дотримано вимог щодо співвідношення понять «шкода» та «збитки» зі ст. 22 ЦК України, за якою збитки є лише одним із способів відшкодування майнової шкоди. Тому термінологію закону в цій частині необхідно привести у відповідність до норм ЦК України.

Визначальними для вирішення питань відшкодування моральної шкоди споживачам є відповідні положення ЦК України. Основні з них сформульовані у ст. 23, яка визначає загальні правові засади відшкодування моральної шкоди як способу захисту суб'єктивних цивільних прав. Розмір компенсації моральної шкоди споживачу не може залежати від вартості продукції або суми стягненої неустойки чи відшкодованих збитків. У кожному конкретному випадку він повинен ґрунтуватися на характері і обсязі завданих споживачеві фізичних та моральних страждань, на їх тривалості та глибині, наслідках цих страждань для нього і членів його сім'ї тощо і ґрунтуватись на принципах справедливості, розумності, добросовісності.

Медичні послуги – це діяльність, яка підлягає ліцензуванню, здійснюється за допомогою спеціальних заходів послугодавцями – закладами охорони здоров'я чи ФОП, які займаються приватною медичною практикою, користуючись професійними знаннями та відповідним медичним обладнанням, спрямована на діагностику, лікування та профілактику, лікування захворювання; надається на підставі укладання договорів про надання медичних послуг.

Правові гарантії надання медичних послуг – це сукупність умов, способів і засобів, спрямованих на забезпечення прав людини у сфері охорони здоров'я, за допомогою яких забезпечується безперешкодне їх здійснення, охорона і захист.

Система гарантій прав людини щодо надання медичних послуг включає норми, принципи, інститути, засоби, вимоги до суб'єктів їх надання, спрямовані передусім на повагу та забезпечення реалізації

прав пацієнтів, а у випадку перешкод – і на їх захист. Усі гарантії повинні бути ефективними, однак їх обсяг залежить від ступеня розвитку конкретних суспільства та держави. Система гарантій прав людини щодо надання медичних послуг складається із таких груп: міжнародних та регіональних стандартів надання таких послуг; внітрішньодержавних правових засобів і способів забезпечення таких гарантій (конституційних і галузевих), матеріальних, процесуальних та інституціональних норм; судових і позасудових способів захисту.

Основними чинниками, що обмежують гарантовані Конституцією України і міжнародними стандартами права на охорону здоров'я і перешкоджають ефективній реалізації гарантій на доступ до медичних послуг в Україні, є:

– *організаційно-структурний* (обумовлений тривалим реформуванням системи охорони здоров'я і недоліками, що виникли у процесі такого реформування – необґрунтоване скорочення закладів охорони здоров'я, що ускладнює, а іноді унеможливлює доступ до медичних послуг);

– *фінансовий* (обумовлений недостатнім фінансуванням системи охорони здоров'я, зокрема програм медичних гарантій; неефективним фінансуванням окремих напрямів (для прикладу психіатричних закладів), відсутністю системи медичного страхування тощо;

– *кадровий* (має місце нестача кваліфікованих кадрів, неефективна система атестації медичних працівників, ліцензування закладів охорони здоров'я);

– *гендерний* (наявні факти дискримінації стосовно жінок у доступі до медичних послуг, оплати праці жінок у сфері охорони здоров'я);

– *інформаційно-моніторинговий* (не сформована дієва система моніторингу і неефективною є масово-роз'яснювальна робота у галузі);

– *інноваційний* (відсутність стандартів якості окремих видів медичної допомоги згідно з міжнародних стандартів, повільне запровадження інноваційних технологій у галузь).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович Н. Особливості, укладення, зміни та припинення договору про надання медичних послуг. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 4. С. 5–7.

2. Аврамова О. Є. Необхідність імплементації міжнародних стандартів доступного житла до українського законодавства. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 19 лютого 2021 р. / редкол. В. П. Маковій та ін. Одеса: ОДУВС, 2021. С. 21–24.

3. Аврамова О. Особенности юридических фактов в механизме правового регулирования жилищных отношений. *The 5 th International scientific and practical conference "Innovations and prospects of world science"*, December 29–31, 2021. Perfect Publishing, Vancouver, Canada, 2021. С. 1055–1059.

4. Аврамова О. Є. Поняття та предмет житлового права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2013. Вип. 3. С. 246–253.

5. Аврамова О. Правова природа та система житлових прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 7. С. 3–6.

6. Аврамова О. Є. Правове забезпечення права на достатнє житло (аспект правові гарантії власності на житло). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 48, т. 1. С. 7–10.

7. Аврамова О. Принципы жилищного права. *Legea si viata = Закон и Жизнь*: междунар. науч.-практ. журн. 2018. № 9/2. С. 7–11.

8. Аврамова О. Є. Формування житлових правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 5–12.

9. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч. У 2-х томах. Том 1: Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). Київ: Юридична думка, 2004. 584 с.

10. Азімов Ч. Н. Здійснення самозахисту в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2. С. 19–22.

11. Акімова А. О. Ефективність нотаріальної форми захисту у спадкових правовідносинах. *Репозитарій Національного університету «Одеська юридична академія».* URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5793/Akimova.pdf?sequence=1

12. Активізм у сфері прав людини та роль неурядових організацій. URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/human-rights-activism-and-the-role-of-ngos

13. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ: лист Верховного Суду України від 01.07.2013 URL: https://protocol.ua/ru/analiz_deyakih_pitan_zastosuvannya_sudami_zakonodavstva_pro_pravo_vlasnosti_pri_rozglyadi_tsivilnih_sprav/

14. Андріїв В. Юридичний механізм забезпечення трудових прав працівників: поняття і структура. *Публ. і приват. право.* 2012. № 1 (5). С. 172.

15. Антонов С. В. Правова регламентація надання медичних послуг. *Управління закладом охорони здоров'я*. 2009. № 2. С. 20.

16. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. 136 с.

17. Антонюк О. Право на самозахист учасників цивільних правовідносин – ще один крок у напрямі ствердження людини найвищою соціальною цінністю. *Підприємництво, господарство та право*. 2003. № 10. С. 99.

18. Антонюк О. І. Заходи самозахисту цивільних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 6. С. 23.

19. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Х., 2004.

20. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук, спец.: 12.00.03. Харків, 2004. 22 с.

21. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матер. VIII регіон. наук.-практ. конф. Львів, 2002. С. 155.

22. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: дис. … канд. юр. наук: 12.00.03 / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. С. 79.

23. Балух С. В. Нормативно-правові основи формування системи альтернативного вирішення спорів в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 163.

24. Баранкевич А. В. Судовий захист спадкових прав неповнолітніх осіб. *Нове українське право*. 2022. 15 черв. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/255/233

25. Баранкова В. Реалізація спадкових прав: розмежування судової та нотаріальної юрисдикції. *МАЛА енциклопедія нотаріуса.* 2016 р. жовт. URL: http://yurradnik.com.ua/wpcontent/uploads/2016/11/Barankova.pdf

26. Баранник Л. Б. Соціальний захист громадян: навч. посіб. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2017. 246 с.

27. Барзилович А. Д. Механізми державного регулювання надання медичних послуг в Україні. *Публічне управління та митне адміністрування.* 2020. № 1 (24). С. 88.

28. Безсмертна Н. В. Сучасні проблеми цивільного права: збірник наукових праць. Київ: ВГЛ «Обрії», 2009. С. 174.

29. Бережна І. Г. Місце виконавчого напису в системі нотаріальної форми захисту цивільних прав та інтересів юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців. *Європейські перспективи*. 2012. № 4, ч. 2. С. 25.

30. Бережна І. Г. Способи захисту цивільних прав та інтересів нотаріусом. *Форум права.* 2012. № 4. С. 80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index

31. Берестова І. Е. Захист публічних інтересів учасників цивільних відносин: взаємозв'язок цивільного судочинства та конституційного провадження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.02, 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. 40 с.

32. Берестова І. Е. Способи самозахисту цивільних прав: окремі аспекти. *Приватне право і підприємництво*. 2010. С. 10–12.

33. Берназ-Лукавецька О. М. Медичні послуги в Україні / Юрист-Блог: вебсайт. URL: https://jurist-blog.com.ua/medichni-poslugi.html

34. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: монографія. К.: Атіка, 2011. 420 с.

35. Бігняк О. В. Цивільно-правовий захист корпоративних прав в Україні: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. С. 4. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/10739

36. Біла В. Р. Види форм публічного адміністрування: оновлення доктринальних підходів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 4. С. 112–115.

37. Біла І. М. Психологія дитячої творчості. Київ: Фенікс, 2014. С. 15.

38. Білоусов Ю. В., Черняк О. Ю. Цивільно-правовий статус споживача: у контексті адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу: монографія. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АпрН України, 2010. 239 с.

39. Бліхар М. М. Публічний інтерес в адміністративному праві. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Право.* 2021. Вип. 36. С. 10–15.

40. Бобришева О. В. Ефективний розвиток функціонування ринку медичних послуг в умовах глобалізації економіки та інтеграційних процесів в охороні здоров'я. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка».* 2014. Т. 22, № 10/1, вип. 8 (20). С. 14.

41. Бобровський В. В., Киричок А. В. Узагальнення житлових спорів за 2014–2015 рр. / Апеляційний суд Харківської області: вебсайт. URL: https://hra.court.gov.ua/sud2090/inf_court/generalization/uzag16c11

42. Божук І., Чеховська І. Перспективи розвитку інституту сімейної медіації в Україні. *Вісник Луганського університету внутрішніх справ*. 2021. Вип. 2(94). С. 246–258.

43. Бойко В. Б. До питання про місце медіації в механізмі захисту трудових прав працівників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 142. *Режим доступу:* http://www.lsej.org.ua/8_2021/33.pdf

44. Бойко Ю. Ю. Міжнародно-правова концепція охорони прав пацієнта. *Правова позиція.* 2018. № 2 (21). С. 163.

45. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України.* 2000. № 4. С. 35–40.

46. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України. *Приватне право і підприємництво.* 2009. № 8. С. 163.

47. Бондарчук Н., Бугайчук А. Проблеми правового регулювання медіації в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 209.

48. Борги населення за ЖКП на кінець 2020 року зросли до 73,6 млрд грн 1 лютого 2021 р. / Інформаційне агентство «Україна Комунальна». URL: http://jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/borgi-naselennja-za-zhkp-na-knec-2020-roku-zrosli-do-736-mlrd-grn-62226

49. Бордюг Т. О. Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі: дис. … д-ра філософії: 081 «Право». Київ, 2021. 217 с.

50. Борисенко І. Л. Особливості самозахисту прав інтелектуальної власності в глобальній мережі Інтернет. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 197–201.

51. Бориченко К. В. Поняття та форми захисту права на соціальне забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 104.

52. Бориченко К. В. Способи захисту права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 42. С. 131.

53. Бортняк Ф. В. Форми та методи діяльності державної виконавчої служби: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. К., 2008. 16 с.

54. Буряк В. Я. Правовий механізм захисту трудових прав та законних інтересів працівників: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. С. 221.

55. Бурятинська Н. І. Правові засоби: поняття та їх види / сайт. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/6556/1/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf

56. Вавженчук С. Я. Охорона та захисту трудових прав працівників: підручник. 2-ге вид. Харків: Право, 2018. С. 267.

57. Вакарюк Л. В. Правові засоби як складова частина правового режиму з позицій інструментальної теорії права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2018. Випуск 48, том 1. С. 15–18.

58. Васильєв С. В. Енциклопедія цивільного судочинства: основні інститути та теоретичні засади. Київ: Алерта, 2021. 750 с.

59. Васіна Н. В., Зіноватна І. В. Самозахист у трудовому праві: поняття, ознаки, способи та межі самозахисту. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 9. С. 145. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2020/35.pdf

60. Васіна Н. В., Зіноватна І. В. Самозахист у трудовому праві: поняття, ознаки, способи та межі самозахисту. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 9. С. 143. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2020/35.pdf

61. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / голов. редкол. О. В. Петришин та ін. Х.: Право, 2017. 957 с.

62. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / голов. редкол. С. І. Максимов та ін. Х.: Право, 2017. С. 950 с.

63. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

64. Венедіктова І. В. Форми захисту охоронюваних законом інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 10. С. 26–29.

65. Видалення контенту через порушення авторських прав. URL: https://transparencyreport.google.com/copyright/overview?hl=uk (дата звернення: 02.12.2022).

66. Віденська декларація. URL: https://necu.org.ua/videnska-deklaracziya/

67. Возгріна Т. Ю. Деякі особливості захисту прав та інтересів громадян у галузі права соціального забезпечення. *Право і суспільство*. 2015. № 3, ч. 2. С. 97.

68. Волкова А. О. Житлова сфера в Україні: стан та перспективи правового забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 189–196.

69. Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml

70. Всесвітня декларації про забезпечення виживання, захисту, розвитку дітей, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 30 вересня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075#Text

71. Гаврік Р. О. До питання про особливості захисту сімейних прав осіб, які перебувають у шлюбі чи інших сімейних союзах в практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. С. 123.

72. Гаврік Р. О. Здійснення виконавчого напису нотаріусом як спосіб захисту сімейного права та інтересу. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави:* збірник тез XXVI щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький, 12 березня 2022 року. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 31–32.

73. Галунько В. В. Адміністративне право України: навч. посіб.: у 2-х т. / за заг. ред. В. В. Галунька. Херсон: ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.

74. Галунько В. В., Курило В. І., Короєд С. О. та ін. Адміністративне право України: навчальний посібник. Т. 1: Загальне адміністративне право. Херсон: Грінь Д. С., 2015. 272 с.

75. Галупова Л. І., Мартинюк І. В. Юрисдикція судових та позасудових органів у сфері захисту прав інтелектуальної власності. *Часопис цивілістики*. 2022. № 45. С. 46. URL: http://chascyvil.onua.edu.ua/index.php/chc/article/view/464/507

76. Галянтич М. К. Проблеми захисту житлових прав громадян в цивільному судочинстві. *Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 7 лип. 2017 р. Київ, 2017. С. 104–107.

77. Гарантії реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. URL: https://mykolaivska.land.gov.ua/%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%96%D1%97-%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D1%82%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83-%D0%BA%D0%BE%D0%BD% D1%81%D1%82/

78. Гербут В. Право на ґендерну ідентичність в практиці Європейського суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 1(22), том 2. С. 195. URL: http://pyuv.onua.edu.ua/index.php/pyuv/article/view/146/220 (дата звернення: 08.06.2021).

79. Герц А. А. Медична послуга як об'єкт правового регулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 15 (2). С. 13.

80. Гетьманцева Н. Д., Козуб І. Г. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав. *Адвокат*. 2009. № 11. С. 42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2009_11_7

81. Гловюк І. В., Степаненко А. С. Стандарт доказування «обґрунтована підозра» у кримінальному провадженні. *Правова позиція*. 2018. №1 (20). С. 13–20. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11192 (дата звернення: 15.03.2020).

82. Горбань І. О. Визначення сутності та співвідношення понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія».* 2014. Т. 239, вип. 237. С. 44.

83. Гориславський К. Ю. Гарантії прав людини на самозахист життя та здоров'я. *Право України*. 2001. № 12. С. 37.

84. Горіславська І., Баран І. Захист цивільних прав та інтересів: європейський досвід. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 75.

85. Господарське право: підручник / Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін.; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. Х.: Право, 2012. С. 123.

86. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6 (11 лютого 1992 р.). Ст. 56.

87. Грабовська Г. М. Теоретико-правові основи забезпечення дотримання прав споживачів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. № 1. С. 101–104.

88. Граждански процесуален кодекс: 01.03.2008: Министерство на правосъдиетона република България. URL: http://www.justice.government.bg/ (last access: 17). Title from the screen.

89. Григорчук М. В. Засоби та форми захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2016. Випуск 5. С. 81.

90. Гринник Л. І. Самозахист в сфері зобов'язальних правовідносин. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2014. Вип. 1. С. 35.

91. Гринько Р. В. Заходи оперативного впливу та способи самозахисту: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. № 9–2, том 1. С. 159–162.

92. Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти). *Львівський національний університет ім. Івана Франка*. 2002. 188 с.

93. Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди: теоретично-правовий вимір. *Європейські перспективи*. 2013. № 1. С. 10.

94. Громадська думка про права людини в Україні. URL: https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-prava-lyudini-v-ukraini

95. Громадська організація Ліга захисту прав жінок «Гармонія рівних». URL: https://ru-ru.facebook.com/HARMONY.OF.EQUALS/

96. Громадська організація Центр «Жіночі перспективи». URL: https://uk-ua.facebook.com/ZahidnoukrainskijCentrZinociPerspektivi/

97. Гураленко Н. А. Ціннісно-смислові константи суддівського пізнання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2017. С. 24.

98. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

99. Декларація про майбутнє Європейського суду з прав людини від 27.04.2011 / Верховна Рада України. Законодавство України: офіційний сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a49#Text (дата звернення: 28.05.2021).

100. Демченко О. Виконавчий напис нотаріуса як позасудова форма захисту цивільних прав та законних інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 16.

101. Демченко С. Ф. Медіація та додержання публічного порядку як складові функціонування модельних господарських судів. *Вісник господарського судочинства*. 2009. № 5. С. 48.

102. Державна житлова політика в Україні: сучасний стан та перспективи реформування. К.: Аналітичний центр CEDOS, 2019. 132 с. URL: https://cedos.org.ua/researches/derzhavna-zhytlova-polityka-v-ukraini-suchasnyi-stan-ta-perspektyvy-reformuvannia/

103. Більовський О. А. Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2012. 136 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2013-09/Derg_polituka.indd_new-e797c.pdf

104. Державний класифікатор України. Класифікатор відходів ДК 005-96: затверджено і введено в дію наказом Держстандарту України 29.02.1996 № 89 / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0089217-96#Text

105. Деякі питання реалізації державних гарантій медичного обслуговування населення за програмою медичних гарантій для первинної медичної допомоги на 2019 рік від 18 грудня 2018 р. № 1117. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-realizaciyi-derzhavnih-garantij-medichnogo-obslugovuvannya-naselennya-za-programoyu-medichnih-garantij-dlya-pervinnoyi-medichnoyi-dopomogi-na-2019-rik

106. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у II–IV кварталах 2021 року: Постанова КМУ від 15.02.2021 № 113 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2021-%D0%BF#Text

107. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2022 році: Постанова КМУ від 29.12.2021 № 1440. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2021-%D0%BF#Text

108. Джавадов Х. А. Теоретичні проблеми ефективності цивільного судочинства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2018. 40 с.

109. Дзера І. О. Теоретичні та практичні проблеми захисту права власності в спадкових правовідносинах. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2020. Том 27, № 3. С. 120.

110. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95#Text

111. Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету*. 2020. № 3. С. 47.

112. Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні правовідносини як інститут цивільно-процесуального права України: концептуальні положення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Міжнар. гуманітар. ун-т. Одеса, 2019. 41 с.

113. Доклад Международного Суда 1 августа 2021 года – 31 июля 2022 года. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. 77 сессия. Дополнение № 4. Нью-Йорк, 2022. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/annual-reports/2021-2022-ru.pdf

114. Долинська М. С. Нотаріальне процесуальне право України: поняття та джерела. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 101.

115. Допит свідків при перегляді виправдувального вироку: ЄСПЛ ухвалив суперечливе рішення. *Практика ЄСПЛ. Український аспект*. URL: https://www.echr.com.ua/dopit-svidkiv-pri-pereglyadi-vipravduvalnogo-viroku-yespl-uxvaliv-superechlive-rishennya/ (дата звернення: 08.06.2021).

116. Захист прав інтелектуальної власності: норми міжнародного і національного законодавства та їх правозастосування: практичний посібник / Доріс Лонг, Патриція Рей, Жаров В. О., Шевелева Т. М., Василенко І. Е., Дроб'язко В. С. Київ: К.І.С., 2007. С. 137.

117. Дудла І. О. Захист прав споживачів: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. С. 448.

118. Дутко А. Медіація як спосіб вирішення сімейних спорів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2020. С. 151.

119. Дутчак А. В. Соціальне забезпечення громадян: сучасний стан та перспективи розвитку. *Молодий вчений*. 2017, травень. № 5(45). С. 569.

120. Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: цивільно-правовий аспект: дис. … д-ра юрид. наук, спец. 12.00.03. Львів, 2015. 458 с.

121. Дякович М. М. Нотаріальний акт як інструмент охорони (захисту) прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 9. С. 21.

122. Дякович М. М. Особливості нотаріальної охорони і захисту у спадкових правовідносинах. *Європейські перспективи*. 2015. № 1. С. 140.

123. Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект: колективна монографія / кол. авт., за заг. ред. проф. Н. А. Сейко; відп. ред. Н. П. Павлик. Житомир: Видавництво, 2014. 220, [104] с.

124. Європейська Конвенція з прав людини. ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

125. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. 960, [763] с.

126. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

127. Європейська соціальна хартія. 18.10.1961. Турін. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_300#Text

128. Європейська соціальна хартія: ратифіковано Законом № 137-V від 14.09.2006 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text

129. Єдиний медичний простір України: правовий вимір: монографія / за заг. ред. С. Г. Стеценка. Харків: Право, 2022. 672 с.

130. Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет внутрішніх справ МВС України. Харків, 2002. 20 с.

131. Желіховська Ю. В. Охорона цивільних прав та інтересів нотаріусів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 21 с.

132. Житловий кодекс України: Закон України від 30.06.1983 № 5464-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#top

133. Загальна декларація прав людини / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

134. Загнітко О. П. Захист прав та інтересів господарюючих суб'єктів у системі права України. *Вісник господарського судочинства*. Київ, 2001. № 4. С. 165.

135. Задорожній Ю. Юридичні позиції Конституційного суду України у сфері соціальних прав: до питання забезпечення єдності судової практики. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4 вересня 2020 року. Київ, 2020. С. 36.

136. Заєць К. В. Правова природа відносин у житловій сфері. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35, ч. І, т. 1. С. 126–130.

137. Заїченко Г. А., Сагатовський В. М., Кальний І. І. та ін. Філософія: підручник. Київ: Вища школа, 1995. С. 338.

138. Законодавство про звернення громадян та необхідність його оновлення / вебсайт Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4902

139. Захаров Є. Завдання, функції, права та принципи правозахисних організацій. URL: https://khpg.org/1084630553

140. Захист прав та інтересів учасників майнових відносин: питання теорії і практики: колективна монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доцента І. Ф. Коваль. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 272 с.

141. Заяць Н. Сучасна характеристика правових засобів у механізмі правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 202–205.

142. Зверховська В. Правова природа договору про надання медичних послуг. *Юридичний вісник*. 2018. № 2. С. 48.

143. Зеров К. О. Самозахист авторського права на твори, розміщені в мережі Інтернет. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8722/45.pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.06.2022).

144. Золотухіна Л. О. Щодо форми захисту інтересів сторін трудових правовідносин. *Право і суспільство*. 2015. № 5–2, ч. 3. С. 111–112.

145. Золотухіна О. М. Функціональне призначення нотаріату: теоретико-правові аспекти: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. С. 52.

146. Ромащенко І. О. Порядок та форми захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів шляхом зміни та припинення правовідношення. *Науковий вісник Херсонського державного університету Серія: Юридичні науки*. 2017. Випуск 3, том 1. С. 111–112.

147. Іваненко Л. М., Язвінська О. М. Захист прав споживачів: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2014. 496 с.

148. Іванова Н. С. Гарантії забезпечення та реалізації конституційного права людини на охорону здоров'я. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Випуск 5. С. 19.

149. Іванова С. М. Система способів захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права*. С. 343.

150. Іванюта Н. В. Позасудові форми захисту прав та вирішення господарських спорів. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Право.* Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 1, вип. 49. С. 173.

151. Томаров І. Стандарт доказування: внутрішнє переконання чи баланс вірогідностей. *Юридична Газета* / online. URL: http://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/standart-dokazuvannya-vnutrishne-perekonannya-chi-balans-virogidnostey.html (дата звернення: 15.03.2020).

152. Ільків Н. В., Долинська М. С. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук М. С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 174 с.

153. Інноваційні візуальні методи вирішення соціальних проблем у громаді. Львів: ГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ», 2017. 208 с., іл. С. 10.

154. Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті: затв. постановою Правління Національного банку України від 21 січня 2004 р. (з наступними змінами та доповненнями) № 22. *Офіційний вісник України*. 2004. № 13. С. 998.

155. Інтелектуальна власність та патентознавство: підручник / Н. О. Білоусова, Н. В. Гаврушкевич, М. А. Данильченко та ін.; за ред. проф. П. М. Цибульова та доц. А. С. Ромашко. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2021. С. 85.

156. Інтерлакенська декларація від 19.02.2010 / Верховна Рада України. Законодавство України»: офіційний сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a48#top (дата звернення: 28.05.2021).

157. Іншин М. І., Щербина В. І., Ваганова І. М. Юридична відповідальність та інші примусові заходи у трудовому праві: навч. посіб. Харків: Золота миля, 2012. С. 323.

158. Кадала В. Осучаснення ролі та змістовності понятійної категорії «право соціального забезпечення». *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: ІІІ Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 4 вересня 2020 року. К., 2020. С. 47.

159. Кармаза О. Інститут медіації: основні концепції розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 24–28.

160. Кармаза О. О. Засоби та способи захисту прав суб'єктів житлових відносин. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 154–157.

161. Карпенко Н. А. Психологія творчості: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. С. 9.

162. Кириченко Ю. Право людини на соціальне забезпечення в конституційних нормах України та зарубіжних держав: порівняльно-правовий аналіз. *Национальный юридический журнал: теория и практика*: научно-практическое правовое издание Республики Молдова. 2014. № 6(10). С. 52.

163. Ківалова Т. С. Особливості відшкодування шкоди як способу захисту прав інтелектуальної власності. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/40_2010/5.pdf (дата звернення: 10.06.2022).

164. Кісіль О. Ю. Загальні підходи до розуміння категорії «соціальне забезпечення». *Право і безпека*. 2011. № 5. С. 179.

165. Клемпарський М. М. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Право і безпека*. 2003. № 3, т. 2. С. 91.

166. Клименко А. Л. Соціальний захист і соціальне забезпечення в умовах євроінтеграції України: окремі аспекти. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 2(12). С. 2–3.

167. Кодекс етики медіатора НАМУ: затверджено рішенням Загальних зборів ГО «Національна асоціація медіаторів України» від 07.12.2017, протокол № 1. URL: http://namu.com.ua/ua/info/mediators/ethical-code/

168. Кожевникова В. О. Зловживання суб'єктивним сімейним правом. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 5. С. 129.

169. Кожура Л. О. Адміністративно-правовий захист та охорона: поняття та співвідношення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35, ч. І, т. 2. С. 119–122.

170. Козирєва В. П., Гаврилішин А. П. Законодавство України про третейські суди: основні закономірності та перспективи розвитку. *Юридичний вісник*. 2016. № 1 (38). С. 138.

171. Козловська Л. В. Захист спадкових прав судом у окремому провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 76.

172. Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2008. 20, [6] с.

173. Коляда Т. А. Проблема самозахисту у трудовому праві: стан наукової дискусії. *Форум права*. 2011. № 4. С. 395. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11ktacnd.pdf

174. Комаров В. Вчення про предмет цивільного процесуального права. *Право України*. 2017. № 5. С. 102.

175. Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотаріат в Україні: підручник. Х.: Право, 2011. 384, [41] с.

176. Комісаренко В. Д. Застосування практики ЄСПЛ при захисті особистих немайнових прав батьків та дітей. *Наукові перспективи*. 2021. № 7. С. 319–320.

177. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція. Міжнародний документ ООН від 18 грудня 1979 року. ULR: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

178. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину. Ов'єдо, 04.04.1997 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text

179. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

180. Конвенція про права дитини. 20.11.1989: ратифіковано постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

181. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів): Конвенція ООН від 13 грудн. 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

182. Конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав: Конвенція. Міжнародний документ від 14 листоп. 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_j82#Text

183. Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки / вебсайт Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_11351

184. Конституційне подання про визнання такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), окремих положень частин п'ятої, шістнадцятої статті 16 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-XII, частини шостої статті 4 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» від 19 жовтня 2017 року № 2168-VIII, частини четвертої статті 29 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06.04.2000 № 1645-III, абзацу другого розділу II Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28.122014 № 76-VIII. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/konstitutsiyne-podannya-okhorona-zdorovya.pdf

185. Конституційне право: підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; за заг ред. О. С. Бакумова, Т. І. Марчука. Харків, 2019. 484 с.

186. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

187. Концепція державної житлової політики: постанова Верховної Ради України від 30.06.1995 № 254/95-вр // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text

188. Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: монографія. К.: МП «Леся», 2013. 509 с.

189. Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. Київ, 2014. 41 с.

190. Короєд С. О. Третейське судочинство: питання трансформації у досудову форму захисту прав. *Судова апеляція*. 2014. № 2(35). С. 67.

191. Коршакова О. М. Правовий статус споживача в Україні. *Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав*: зб. наук. пр. НДІ прив. права і підпр. ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Ред. журн. «Право України», 2013. С. 77–80.

192. Коссак В. М. Теоретико-практичні проблеми захисту прав споживачів. *Спогади про Людину, Вчителя, Цивіліста-епоху* (до 85-річчя від Дня народж. акад. Ярославни Миколаївни Шевченко) / ГО «Ліга проф. права, д-рів юрид. наук та д-рів філософії у сфері права»; за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2017. 389 с.

193. Костюченко О. Є. Гарантування, охорона і захист як елементи правового забезпечення трудових прав і законних інтересів працівника. *Право.UA.* 2018. № 1. С. 135.

194. Костюченко О. Є., Маноєнко А. О., Атаманчук Н. І. Медіація як форма захисту цивільних прав. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 55–56.

195. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.

196. Кот О. О. Спеціальні способи захисту суб'єктивних цивільних прав. *Право України*. 2017. № 1. С. 98.

197. Котюк В. О. Основи держави і права: навчальний посібник для абітурієнтів, студентів, учнів середніх шкіл і ліцеїв. Київ: Вентурі, 1996. 224 с.

198. Кравченко М. Г. Роль нотаріуса в захисті спадкових прав за законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 3, том 1. С. 118.

199. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. 496 с.

200. Краснов Є. В. Особливості судового захисту прав у сфері соціального забезпечення. Актуальні проблеми теорії трудового права та права соціального забезпечення: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Г. І. Чанишевої. Одеса: Фенікс, 2015. 332 с.

201. Крет В. Г. Класифікація міжнародних правових стандартів доказування у доктрині кримінального процесу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 414–417. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_6_2018.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

202. Криворучко В. В. Соціальне забезпечення: теоретичні проблеми. *Вісник ХНУВС*. 2013. № 4(63). С. 219.

203. Крижна В. Соціальні права громадян: соціальний захист та соціальне забезпечення. *Соціальні права та їх захист адміністративним судом*: збірник матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4 вересня 2020 року. Київ, 2020. С. 72.

204. Крилова О. В. Цивільно-правове регулювання відносин по наданню медичної допомоги: дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 209 с.

205. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 37. Ст. 1370. 25 травня.

206. Кройтор В. А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 42. С. 20.

207. Куатова А. А. Особенности процедуры медиации в семейных спорах. *Strategicznepytaniaświatowej nauki*: X materiły Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji (Przemyśl, 7–15 lutego 2014).

208. Курс цивільного процесу: підруч. / Комаров В. В. та ін.; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 93.

209. Кухарєв О. Є. Вжиття заходів щодо охорони спадкового майна виконавцем заповіту та нотаріусом. *Наукові записки ХЕПУ*. 2005. № 2(3). С. 110.

210. Кучеренко І. М. Юридичні особи публічного права як суб'єкти цивільних правовідносин. Еволюція цивільного законодавства України: проблеми теорії і практики: кол. монографія / за ред. Я. М. Шевченко. Київ: Юрид. думка, 2007. С. 192–193, с. 216–217.

211. Лагутіна І. В. Форми захисту трудових прав працівників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.05 / кер. роботи Г. І. Чанишева; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. 20, [10] с.

212. Левківський Б. К. Захист дитини: окремі проблеми здійснення батьками права на самозахист дитини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 139.

213. Легенченко М. О. Поняття охорони й захисту права та їх співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов, В. М. Дрьомін, Ю. П. Аленін та ін.; МОН України; НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 72. С. 63.

214. Лекарь С. Податок на нерухомість пожвавить економіку. *Вісник податкової служби України*. 2010. № 3. С. 7–9.

215. Лепех Ю. С. Адміністративно-правові засади здійснення контролю органами державної влади у сфері захисту права на житло. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 12. С. 158–162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2014_12_38

216. Лепех Ю. С. Поняття механізму правового забезпечення та механізму адміністративно-правового забезпечення права на житло. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 3. С. 248–254.

217. Лінецький С. В. Гарантії прав і свобод людини та громадянина / Енциклопедія сучасної України: вебсайт. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=28680

218. Лісабонська декларація відносно прав пацієнта. URL: https://med.sumdu.edu.ua/images/content/doctors/Deontology/Lisabon_1983.pdf

219. Лісабонська декларація стосовно прав пацієнта від 01.10.1981. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/990_016

220. Лісница О. Права пацієнтів у міжнародних документах і національному законодавстві України. *Education, Law, Management.* 2020. № 4(32), vol. 2. С. 72. URL: http://kelmczasopisma.com/viewpdf/1547

221. Луспеник Д. Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів / Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури Київської області. URL: http://kdkako.com.ua/dokazuvannya-u-civilnomu-procesi-shcho-novogo-u-cpk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuvannya/ (дата звернення: 15.03.2020).

222. Луць В. В. Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 257 с.

223. Луцька Н. І. Соціальний захист населення та забезпечення прав людини. *Агросвіт*. 2013. № 22. С. 59–60.

224. Луцький А. М., Луцька Н. І., Луцький А. І. Проблеми гарантій забезпечення прав людини у сфері соціального захисту. *Економіка та держава*. 2008. № 11. С. 36.

225. Ляшевська Л. І. Підстави та умови виникнення відповідальності за заподіяння шкоди, завданої особою у разі здійснення самозахисту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. *Серія: Право.* 2014. № 1106, вип. 17. С. 236.

226. Мазуренко О. А. Форми та способи захисту трудових прав працівників за законодавством України. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 1(74). С. 40.

227. Майданик Р. А. Поняття та обмеження матеріально-правових способів захисту цивільних прав та інтересів судом. *Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав*: зб. наук. пр. НДІ прив. права і підпр. ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України: ред. журн. «Право України». 2013. 236 с.

228. Майданик Р. А. Правовідносини медичного обслуговування і надання медичних послуг за законодавством України. *Медичне право*. 2017. № 3. С. 52–53.

229. Майкут Х. В. До питання нотаріальної форми захисту цивільних прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-1(2). С. 67.

230. Макаров О. В. Гражданское право и правовое государство. *Правоведение*. 1993. № 3. С. 83.

231. Маркіна А. М. Адміністративно-правове регулювання надання медичних послуг в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 / Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2018. 219 с.

232. Марченко В. М. Щодо питання здійснення нотаріусом захисту суб'єктивних цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 31–35.

233. Мачуський В. В., Постульга В. Є. Господарське законодавство: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2004. 275 с.

234. Медвідь А. О. Поняття права на соціальне забезпечення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. № 21. С. 94.

235. Медіація та судова система. Що? Як? Навіщо? URL: http://namu.com.ua/ua/downloads/promomaterials/DODATOK_6_BROSHURA_MEDIATCHIA_TA_SUD.pdf (дата звернення: 02.12.2022).

236. Медіація. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.

237. Медіація: в яких сферах ІВ є найбільш ефективною? URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/mediaciya-v-yakih-sferah-iv-e-naybilshefektivnoyu.html (дата звернення: 02.04.2022).

238. Международный суд / сайт. URL: https://www.icj-cij.org/public/files/the-court-at-a-glance/the-court-at-a-glance-ru.pdf

239. Мельник Я. Я. Безпека цивільного процесу: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 2019. С. 4, 10–11.

240. Менджул М. В. Охорона правомірних очікувань учасників сімейних відносин. *Цивільне право і процес: витоки, здобутки та перспективи розвитку*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 грудня 2020 р. Київ: Київський регіональний центр, 2020. Ч. 1. С. 27–30.

241. Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди»: лист Міністерства юстиції України від 13 травня 2004 р. № 35–13/797. URL: zakon.rada.gov.ua

242. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя: рішення Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/n0001323-09

243. Миколаєць В. А. Стан правової регламентації застосування технологій штучного інтелекту. *Ірпінський юридичний часопис. Серія «Право».* 2022. Випуск 1(8). С. 44–45.

244. Миронова Г. А. Приватноправове регулювання особистих немайнових відносин у сфері надання медичної допомоги: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2020. 515 с.

245. Митна енциклопедія: у двох томах. Т.1 / редкол.: І. Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. 472 с. (Митна справа в Україні. Т. 22).

246. Митний кодекс України: Закон України від13.03.2012 № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2012. № 44–45, № 46–47, № 48. Ст. 552.

247. Михайлов С. В. Третейський розгляд справ щодо надання неякісних медичних послуг. *Право і безпека*. 2009. № 2. С. 179–180.

248. Михайловська І. М., Неліпович О. В. Система соціального захисту населення в Україні: сутність, основні складові та напрями вдосконалення. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 6, т. 4. С. 258.

249. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 20.12.2006: Міжнародний документ. ULR: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l54#Text

250. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

251. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП). Резолюція 2200А [XXI] Генеральної Асамблеї ООН, 16 грудня 1966 р. URL: http://www2.ohchr.org/english/law/cescr.htm

252. Міжнародні механізми захисту прав людини. Право громадян України на звернення до конвенційних органів з захисту прав людини / Юридична консультація: вебсайт. URL: https://yuristy.sumy.ua/advokatskij-ispit/usna-chastina/39-15-evropejska-konventsiya-pro-zakhist-prav-lyudini-i-osnovopolozhnikh-svobod/350-mizhnarodni-mekhanizmi-zakhistu-prav-lyudini

253. Моїсєєв С. та ін. Філософія прав людини: матеріали до навчального курсу. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 419.

254. Мойсеєнко Л. А. Неусвідомлені мисленнєві дії в процесі формування гіпотези розв'язки творчої математичної задачі. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. Вип. 32. С. 329, 338.

255. Морозов Є. Презумпція правомірності та мета виконавчого напису нотаріуса. URL: https://blog.liga.net/user/emorozov/article/27658

256. Москаленко В. В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави. *Наукові записки*. 2003. Т. 21: Політичні науки НаУКМА. С. 41–44.

257. Мотузка К. А. Самелюк О. С. Позасудові способи врегулювання спорів у сфері інтелектуальної власності. URL: https://maup.com.ua/assets/files/expert/3/6.pdf (дата звернення: 10.06.2022).

258. Назарко Ю. В. Гарантії реалізації права на охорону здоров'я в Україні та країнах Європейського Союзу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1(15). С. 411.

259. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: у 4-х т. Т. 1 / Ярема А. Г., Карабань В. Я., Кривенко В. В., Ротань В. Г. К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. С. 124.

260. Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010: наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики України від 11.10.2010 № 45 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text

261. Невестюк С. В. Механізм цивільного процесуального регулювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. Київ, 2017. С. 6, 13, 14.

262. Примак В. Д. Нормативні підстави відшкодування моральної шкоди, завдані споживачеві порушенням договору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2017. Випуск 41, том 1. С. 97–100.

263. Обривкіна О. М., Браславець І. В. Розвиток самозахисту як форми захисту прав людини. *Соціологія права*. 2020. № 2(33). С. 56–60. URL: http://soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2020/2/12.pdf

264. Обущак О. О., Обущак С. А. Адміністративне регулювання у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 36. С. 75–86.

265. Оверко Г. Я. Відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг в Україні: монографія / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2012. 248 с.

266. Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів, що виникають у сфері надання житлово-комунальних послуг. Київ, 2020. 36 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Ogljad_KCS_10_06_2020.pdf

267. Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо видачі обмежувального припису / упоряд: правове управління (IV) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду, суддя КЦС ВС Д. Д. Луспеник. Київ, 2021. 35 с.

268. Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ogljad_KCS.pdf

269. Огляд рішень Європейського суду з прав людини за період з 10.03.2020 по 13.03.2020 / Судова влада України: офіційний вебпортал. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyad_ESLP_10.pdf (дата звернення: 25.05.2021).

270. Огляд судової практики Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у спорах, що виникають із правовідносин у сфері захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб та практики щодо застосування положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 3 травня 1996 року: рішення, внесені до ЄДРСР за період з 01.01.2018 по 01.10.2020. Київ, 2020. С. 51.

271. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (актуальна практика) від 30.04.2021 / ЛІГА-ЗАКОН. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/VSS00627?an=1 (дата звернення: 31.05.2021).

272. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду за І півріччя 2020: рішення, внесені до ЄДРСР за період з 01.01.2020 по 30.06.2020. Київ, 2020. 23 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ogljad_KCS_01_01_30_06_2020.pdf

273. Огренчук Г. О. Договори про проведення медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО».* 2015. Вип. 30, т. 1. С. 147.

274. Огренчук Г. О. Правове регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно-правових спорів: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. С. 184.

275. Журавель О. Інститут реалізації права громадян на самозахист в міжгалузевій парадигмі зарубіжних країн. *Europeanpoliticalandlawdiscourse.* 2020. Volume 7. Issue 3. С. 82.

276. Орлюк О. Захист прав інтелектуальної власності: проблеми правозастосування. *Інтелектуальна власність*. 2007. № 2. С. 24–29.

277. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12

278. Конак Є. І. Особливості процесів захисту прав споживачів в Україні. *Молодий вчений*. 2017. № 2(42). С. 267–271.

279. Офіційний сайт Грінпіс Інтернаціонал. URL: https://www.greenpeace.org/international/

280. Офіційний сайт Міжнародної арбітражної комісії при ТПП України: вебсайт. URL: https://macom.org.ua/spysok-arbitriv/ (дата звернення: 10.06.2022).

281. Паламарчук Н. В. Форма і способи захисту цивільних прав нотаріусом. *Молодий вчений*. 2014. № 6(2). С. 114–118.

282. Палиюк В. Возмещение морального (неимущественного) вреда: монография. 2-е изд., испр. и доп. К.: Право, 2000. С. 55.

283. Панченко М. Форми самозахисту приватної власності у цивільному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 1. С. 32.

284. Панчишина О. О. Повноваження прокурора із захисту майнових прав дітей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. С. 122.

285. Петрочко Ж. В. Найкращі інтереси дитини: сутність і шляхи забезпечення. *«Наукові записки» Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психологопедагогічні науки*. Ніжин, 2014. № 3. С. 71.

286. Пилипенко О. Є. Формування права соціального забезпечення в Україні: історичний аспект. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Управління.* 2012. Вип. 4. С. 283. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_upravl_2012_4_38

287. Письменна О. П. Захист прав споживачів при торгівельному обслуговуванні: монографія. Вінниця: ВНАУ, 2014. 206 с.

288. Підлипна Р. П. Система соціального захисту населення в Україні в сучасних умовах: сутність і основні складові. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2015. № 1(1). С. 17.

289. Підлубна Т. М. Відшкодування збитків: теоретичні проблеми розуміння у сфері захисту цивільних прав та інтересів. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 353.

290. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. С. 41.

291. План заходів із реалізації Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 821-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/250432586

292. Побирченко И. Г. Хозяйственные споры и формы их разрешения: дисс. … д-ра юрид. наук: 12.00.04. Киев, 1971. С. 12.

293. Договір: загальнотеоретична характеристика. Договір як універсальна правова конструкція: монографія / Погребняк С. П., Гетьман А. П., Борисова В. І., Євсєєв О. П. та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Х.: Право, 2012. С. 20, 23.

294. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–17.

295. Подковенко Т. Медіація: міжнародно-правові стандарти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4(12). С. 52.

296. Поліщук М. Г. Механізм сімейного права для захисту законних очікувань членів сім'ї. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. С. 97–100. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.19

297. Полюк Ю. І. Судова форма захисту цивільних прав як підґрунтя для виникнення права на звернення до суду. *Часопис цивілістики*. Одеса, 2017. Вип. 25. С. 30. URL: http://chascyvil.onua.edu.ua/index.php/chc/issue/view/12/7 (дата звернення: 10.06.2022).

298. Полянський Т. Т. Зловживання правом: загальнотеоретична характеристика: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2011. 221 с.

299. Поліщук М. Я. Поняття медіації як альтернативного методу вирішення спорів. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 65. С. 134–139.

300. Порівняльний цивільний процес: навчально-методичний посібник / Заварза Т. В., Бервено С. М., Новікова Л. В., Тоцька К. М. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 83.

301. Посібник Європейського суду з прав людини щодо застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд, цивільна частина) / European Court of Human Rights: офіційний сайт. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf (дата звернення: 25.05.2021).

302. Посібник з прав людини для інтернет-користувачів та пояснювальний меморандум. URL: https://rm.coe.int/16802e3e96

303. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 вересня 2018 року у справі № 805/402/18 (провадження № 11-644aci18). URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76945461

304. Постанова Верховного Суду від 20 травня 2021 року у справі № 127/18908/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97076730

305. Постанова Верховного Суду від 27 грудня 2019 року у справі № 371/669/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86738162

306. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22.12.2020 у справі № 750/8002/19. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93794820&red=100003004bd0abc1e4fa9971636da434ecdef7&d=5

307. Постанова Верховного Суду у справі № 127/7029/15-ц від 03.10.18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/77009144

308. Постанова Верховного Суду у справі № 234/15413/17 від 31.07.20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90784240?fbclid=IwAR0awL1zc0o9KJjXorfMkL13qeoyExfSm94xfSncb2pel7PRfVPDbY

309. Постанова Верховного Суду у справі № 308/2695/16-ц від 28.10.19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85354688

310. Постанова Верховного Суду у справі № 646/12964/14-ц від 24.07.19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83335648

311. Постанова Верховного Суду у справі № 682/3112/18 від 04.03.20. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/88376289?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01

312. Постанова Верховного Суду України від 13 квітня 2016 року у справі № 6-1528цс15. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96006144

313. Постанова Верховного Суду колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 05.08.2020 справа № 438/887/16-ц / БД «LIGA 360». URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/90872536

314. Постанова від 17.03.2021 КЦС ВС у справі № 760/19047/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95848727

315. Постанова КГС ВС від 09.06.2020 у справі № 912/1860/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/89910707

316. Постанова Одеського апеляційного суду від 01.06.2021 по справі 500/3507/19 про визначення порядку участі у спілкуванні з дитиною та її вихованні. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97635829

317. Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1996 № 5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96

318. Права людини та механізм їх захисту. URL: https://consumerhm.gov.ua/1081-prava-lyudini-ta-mekhanizm-jikh-zakhistu

319. Права людини у міжнародному праві підручник / за заг. ред. канд. юрид. наук, доцента А. В. Войціховського; Бакумов О. С., Варунц Л. Д., Войціховський А. В., Гудзь Т. І. та ін.; передм. А. В. Войціховський. Харків: ООО «Планета- Принт», 2021. 404 с. ISBN 978-617-7897-56-8.

320. Права пацієнтів не мають кордонів. Європейський день захисту прав пацієнта в Україні / Аптека.ua: вебсайт. URL: https://www.apteka.ua/article/6544

321. Права пацієнтів: види та відповідальність за недотримання / Медична справа: вебсайт. 15.09.2021. URL: https://medplatforma.com.ua/article/2398-prava-patsntv-vidi-ta-vdpovdalnst-za-nedotrimannya

322. Правові засоби захисту та відновлення прав користувачів Інтернету в Україні в контексті застосування посібника Ради Європи з прав людини для інтернет-користувачів за ред. А. В. Пазюка. К.: ФОП Клименко 2015. 128, [93] с.

323. Практичний посібник зі статті 6 – цивільна частина / ECHR CaseLaw: вебсайт. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf (дата звернення: 17.03.2020).

324. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / Яроцький В. Л., Борисова В. І., Спасибо-Фатєєва І. В., Жилінкова І. В. та ін.; за наук. ред. проф. В. Л. Яроцького. Х.: Юрайт, 2013. С. 197–202.

325. Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Трудове право України: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: ФІНН, 2009. С. 21.

326. Примак В. Д. Особливості відшкодування моральної шкоди як заходу цивільно-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 175.

327. Притика Ю. Д. Зміст та класифікація принципів медіації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 92.

328. Притика Ю. Д. Законодавчі перспективи регламентації здійснення третейського розгляду в Україні. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3–4. С. 316.

329. Про визнання неправомірними дій податкових органів: ухвала Вищого адміністративного суду України від 02.10.2007 № К-20604/06. Доступ із інформ.-правової системи «ЛІГА- ЗАКОН».

330. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Офіційний вісник України.* 2006. № 12. Ст. 792. 5 квітня.

331. Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції: Закон України від 19 травня 2011 р. *Голос України*. 2011. № 108.

332. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідкладних заходів у сфері охорони здоров'я: закон України від 20.12.2019 № 421-IX / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/421-20#Text

333. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні: Закон України від 20 вересня 2019 р. № 132-IX. *Офіційний вісник України*. 2019. № 82. Ст. 2791. 25 жовтня.

334. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я: Закон України від 06.04.2002 № 2002-VIII / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-19#Text

335. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я: Закон України від 06.04.2017 № 21 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-19#Text

336. Про Державний бюджет України на 2020 рік: Закон України від 14 листопада 2019 року № 294-IX / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-IX. 14 листопада 2019 року № 294-IX

337. Про Державний бюджет України на 2022 рік: Закон України від 02.12.2021 № 1928-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text

338. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19 жовтня 2017 року / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19

339. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: постанова Пленуму Вищого господарського суду України 17.10.2012 № 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12#Text (дата звернення: 10.06.2022).

340. Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1985 № 2 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-85#Text

341. Про житлово-комунальні послуги: Закон України від 9 листопада 2017 р. *Голос України.* 2017. № 231.

342. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень: Закон України від 18 листопада 2003 р. URL: http://www.zakon2.rada.gov.ua.http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1255-15/page

343. Про задоволення заяви: ухвала від 23 квітня 2018 р. № 521/1700/18 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73554479 (дата звернення: 15.03.2020).

344. Про задоволення касаційних скарг: постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 17.02.2021 у справі № 308/9100/19-ц. *ЛІГА-ЗАКОН.* URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/c017012?an=1 (дата звернення: 31.05. 2021).

345. Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього: Конвенція ООН, прийнята і запропонована для підписання, ратифікації чи приєднання резолюцією 260 А (III) Генеральної Асамблеї від 09.12.1948 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_155

346. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#n3

347. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації): наказ Міністерства соціальної політики України від 17.08.2016 № 892. *Офіційний вісник України*. 2016. № 77. Ст. 2586.

348. Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві: постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. *Офіційний вісник України*. 2005. № 668.

349. Про затвердження Інструкції з оформлення державними інспекторами з питань інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України матеріалів про адміністративні правопорушення: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 13.02.2019 № 217. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0251-19#Text (дата звернення: 10.06.2022).

350. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537

351. Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах: Постанова КМУ від 17 вересня 1996 р. № 1138. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138-96-%D0%BF

352. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Мін'юсту України від 22.02.2012 № 296/5м. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12/paran564#n564

353. Про затвердження Порядку закупівлі товарів, робіт та послуг на залізничному транспорті на тендерній основі, зразка Положення про тендерний комітет з питань закупівлі товарів, робіт, послуг на залізничному транспорті: наказ Державної адміністрації залізничного транспорту України // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0072328-05#Text

354. Про затвердження Порядку надання послуг конфіденційного зв'язку органам державної влади та органам місцевого самоврядування, державним підприємствам, установам та організаціям: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2002 № 1519. *Офіційний вісник України*. 2002. № 42.

355. Про затвердження Порядку реалізації державних гарантій медичного обслуговування населення за програмою медичних гарантій у 2020 році: постанова КМУ від 27 листопада 2019 р. № 1124 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1124-2019-%D0%BF

356. Про затвердження Правил користування готелями й аналогічними засобами розміщення та надання готельних послуг: наказ Державної туристичної адміністрації України від 16.03.2004 № 19. *Офіційний вісник України*. 2004. № 14.

357. Про затвердження Правил надання послуг з технічного обслуговування і ремонту колісних транспортних засобів: наказ Міністерства інфраструктури України від 28 листопада 2014 № 615 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1609-14#Text

358. Про затвердження Типових вимог до узгоджених дій суб'єктів господарювання для загального звільнення від попереднього одержання дозволу органів Антимонопольного комітету України на узгоджені дії суб'єктів господарювання: розпорядження Антимонопольного комітету України від 12.02.2002. *Офіційний вісник України*. 2002. № 11.

359. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. Відомості *Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30.

360. Про захист прав усіх трудящих мігрантів та членів їх сімей: Конвенція МОТ, прийнята ГА ООН 18.12.1990 / БД «LIGA 360». URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU90310

361. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text

362. Про зняття зроблених раніше застережень Української РСР про невизнання обов'язкової юрисдикції Міжнародного Суду ООН щодо спорів про тлумачення і застосування ряду міжнародних договорів: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 14 березня 1989 року № 7248-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

363. Про інформацію: Закон України від 02.10.92 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1992. № 48. Ст. 650.

364. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Голос України.* 2021. № 236. 14 груд.

365. Про медіацію: проєкт Закону України // База даних «Законодавство України». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877

366. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Голос України:* офіційне видання. 1993. 5 жовт.

367. Про нотаріат: Закон України від 15.12.2021 № 3425-12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12/card2#Card

368. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закону України від 02.06.2005 № 2623-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text

369. Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України (втратив чинність 01.01.2011) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-15#Text

370. Про Порядок декларування валютних цінностей, цінностей, предметів, що переміщуються через митний кордон України громадянами, та оформлення митної декларації: наказ Державної митної служби від 23 листопада 2001р. *Офіційний вісник України.* 2001. № 142.

371. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 р. (редакція 15.08.2020). *Голос України.* 2016 № 30.

372. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. *Офіційний вісник України*: офіційне видання від 1997–1997 рр. № 29. С. 11. Код акта 2134/1997.

373. Про ратифікацію Конвенції проти катувань та інших жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26 січня 1987 № 3484-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

374. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та міжнародного пакту про громадські і політичні права: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтн. 1973 року № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

375. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI (станом на 06.08.2022) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text

376. Про рекламу: Закон України від 3 липня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 39.

377. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13 квітня 2017 р. *Голос України*. 2017. № 243.

378. Про систему оподаткування: Закон України (втратив чинність 01.01.2011) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1251-12#Text

379. Про споживче кредитування: Закон України від 15 листопада 2016 р. *Голос України*. 2016. № 236.

380. Про способи захисту права у публічно-правових відносинах. *Юридична газета*. 2019. № 48(702). 19 листопада. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/pro-sposobi-zahistu-prava-u-publichnopravovih-vidnosinah.html

381. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4. Постанови Пленуму Верховного Суду України у цивільних справах. 3-тє вид., змін. і доп. К.: Скіф, 2008. С. 178–187.

382. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top

383. Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я: розпорядження КМУ від 30 листопада 2016 р. № 1013-р. / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2016-%D1%80

384. Про схвалення Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 червня 2016 р. № 402-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2016-%D1%80#Text (дата звернення: 05.06.2022).

385. Про теплопостачання: Закон України від 2червня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 45.

386. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#top

387. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/Z970776?an=1

388. Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності: Указ Президента України від 29 вересня 2017 року № 299/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299/2017#Text (дата звернення: 05.06.2022).

389. Про утворення Національної служби здоров'я України: постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1101 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1101-2017-%D0%BF#Text

390. Про часткове задоволення апеляційної скарги: постанова апеляційного суду Одеської області від 14 листопада 2018 р. № 521/1700/18 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/77898030 (дата звернення: 15.03.2020).

391. Про часткове задоволення касаційної скарги: постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 17.03.2021 у справі № 439/1347/19 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95654290 (дата звернення: 05.06.2021).

392. Про часткове задоволення касаційної скарги: постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 14.12.2020 у справі № 521/2816/15-ц / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93564591 (дата звернення: 05.06.2021).

393. Про часткове задоволення касаційної скарги: постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 20.01.2021 у справі № 466/5766/13-ц / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94362898 (дата звернення: 05.06.2021).

394. Коршакова О. М. Проблематика відшкодування моральної шкоди за позовами про захист прав споживачів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2015. Вип. 15(2). С. 27–29.

395. Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров и др.; под ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2002. С. 45.

396. Програма медичних гарантій: впровадження в Україні. URL: https://moz.gov.ua/uploads/0/3798-programa_medicnih_garantij_vprovadzenna_v_ukraini.pdf

397. Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення доказів нотаріусом від 19.03.2013 № 2567. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46185 (дата звернення: 10.06.2022).

398. Проєкт правил надання транспортних та кур'єрських послуг при просуванні лікарських засобів суб'єктами фармацевтичної діяльності через заклади поштового зв'язку «Ліки на замовлення», розд. 2: лист Міністерства охорони здоров'я України від 30.09.2002 № 18НЛ/Л-3772 / Державний департамент з контролю за якістю, безпекою та виробництвом лікарських засобів і виробів медичного призначення.

399. Прут Ю. А. Цивільно-процесуальний статус осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / Івано-Франків. ун-т права ім. Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2016. 20 с.

400. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 5-те, зі змінами. К.: Атіка, 2001. 176 с.

401. Радишевська О. Податок на нерухомість як джерело дохідної частини місцевих бюджетів: польський Досвід. *Податкове право*. 2009. № 4. С. 18–22.

402. Размєтаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. К., 2018. 364 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/phd_1_copy.pdf

403. Раневич Орест. Про використання термінів «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» в нормативно-правових актах України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 92.

404. Резворович К. Р. Сучасний стан законодавчого забезпечення вжиття нотаріусами заходів щодо охорони спадкового майна. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. № 4. С. 42–43. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2019/05/NV_4_2017.pdf

405. Рішення ЄСПЛ по справі «Жупан проти України» (ZHUPAN v. UKRAINE) від 07.10.2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-214071

406. Рішення ЄСПЛ по справі «Мамчур проти України» (MAMCHUR v. UKRAINE) від 16.10.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text

407. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» (справа про безоплатну медичну допомогу) 29.05.2002 № 1-13/2002 / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#n54

408. Рішення Новопсковського районного суду Луганської області від 20 липня 2021 року у справі № 942/627/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98727816#

409. Рішення у справі «М.Т. проти України» від 19.03.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d46#Text

410. Рішення Центрального районного суду м. Миколаєва від 30 березня 2009 р. (справа № 2-12-888/09). URL: www.reyestr.court.gov.ua/Review/3896817

411. Рожканюк В. М. Категорія «соціальний захист» в праві соціального забезпечення України. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2012. Вип. 18. С. 110.

412. Розман Ю. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення приватно-правових спорів. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 253–254.

413. Ромащенко І. О. Порядок та форми захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів шляхом зміни та припинення правовідношення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2017. С. 110.

414. Ромовська З. В. Проєкт Кримінального кодексу України очима цивіліста. *Вісник Верховного Суду України*. 1999. № 6. С. 58.

415. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: підручник. 2-ге вид., доп. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 490–491.

416. Роулз Джон. Політичний лібералізм. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 383, [31] с.

417. Роханський А. Права людини в галузі охорони здоров'я / Українська Гельсінська спілка з прав людини: вебсайт. URL: https://helsinki.org.ua/prava-lyudyny-v-haluzi-ohorony-zdorov-ya-a-rohanskyj/

418. Руда Т. В. Критерій достатності при оцінці доказів у цивільному судочинстві України і США: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 88. С. 109.

419. Русская правда. Краткая редакция. Хрестоматия по истории государства и права. 1999. С. 4, 12, 15, 16.

420. РФ порушує право дітей на життя: від початку повномасштабної війни в Україні постраждала 1 001 дитина: загинуло 349 дітей та 652 отримали поранення. 2022. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/rf-porushuye-pravo-ditej-na-zhittya-vid-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijni-v-ukrayini-postrazhdala-1001-ditina-zaginulo-349-ditej-ta-652-otrimali-poranennya

421. Рябченко Ю. Ю. Розвиток гарантій реалізації прав сторін щодо застосування медіації у цивільному судочинстві. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матер. Міжн.

наук.-практ. конф.: у 2 т., м. Одеса, 19 травня 2017 року / ред. Г. О. Ульянова; Мін-во освіти і науки України; Нац. ун-т «Одеська юридична академія» та ін. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Т. 2. С. 658.

422. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права як багатоаспектне явище в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. European vector of contemporary jurisprudence: the experience of Ukraine and the Republic of Poland: Collective monograph. Volume 2. Sandomierz: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. P. 335–360.

423. Рябченко Ю. Ю. Стандарт доказування в цивільному процесуальному праві: постановка проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 136–139. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/37.pdf

424. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. С. 83.

425. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. С. 24.

426. Рябченко Ю. Ю. Цивільний процесуальний статус як наукова категорія: перспективи впровадження у правотворчість та правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 163–169.

427. Case of Brumărescu v. Romania, 23 January 2001, no. 28342/95 / European Court of Human Rights HUDOC database: офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59159 (дата звернення: 25.05.2021).

428. Самілик Л. О., Чеховська І. В. Правове забезпечення гарантій прав дітей в умовах воєнного стану. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє*: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 25 травня 2022 р. / Державний податковий університет, Навчально-науковий інститут права. Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. С. 257–260.

429. Сенчук І. І. Механізм захисту прав людини: актуальні проблеми дослідження. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019. С. 189–191.

430. Сенюта І. Я. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері надання медичної допомоги. Питання теорії і практики: навч-метод. посіб. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2018. 640 с.

431. Сербуль О. С. Притримання: правомірне володіння або порушення зобов'язань за договором? URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1200

432. Серветник А. Г. Виконавчий напис нотаріуса як спосіб реалізації нотаріальної форми захисту цивільних прав: дис. … д-ра філос. наук спец. 081 Право. К., 2020. 161 с.

433. Серветник А. Г. Виконавчий напис нотаріуса: поняття та ознаки. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 2. С. 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2017_2_7

434. Сергій Бурлаков розповів про практику Верховного Суду у спорах про виселення на вебінарі АПУ / Верховний Суд: вебсайт. 2021. 23 квіт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1110900/

435. Сердечна І. Л. Захист сімейних особистих немайнових прав інших членів сім'ї та родичів органами опіки та піклування. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 293.

436. Сидельников Р. М. Легітимація і легалізація самозахисту цивільних прав. *Проблеми законності*: Респ. міжвідомчий наук. зб. / відп. ред. В. Я.Тацій. Харків: Нац. юрид. академ. України, 2003. Вип. 59. С. 37.

437. Силенко Л. М. Цивільне право України. Київ, 2004. С. 137.

438. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. К.: Центр громадської експертизи, 2019. 104 с.

439. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

440. Сірко В. С. Адміністративно-правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2018. 199 с.

441. Січко Д. С. Відшкодування збитків як спосіб захист у цивільних прав та інтересів: термінологічний аспект. *Правничий вісник Університету «Крок».* 2013. С. 100.

442. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520, [496–497] с.

443. Слюсарчук Х. Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017. 19 с.

444. Смотров О. І. Договір щодо оплатного надання медичних послуг: дис. … канд. юрид. наук. Х., 2003. С. 85.

445. Снідевич О. С. Проблеми розмежування юрисдикцій. *Вісник Вищої ради юстиції.* 2012. № 2 (10). С. 42–56, с. 43.

446. Соркін І. В. Альтернативні механізми врегулювання спорів у сфері фінансових послуг: світовий досвід та реалії України. *Фінанси України*. 2013. № 10. С. 17.

447. Соцзахист в Держбюджеті – 2022. Аналіз Асоціації міст України. URL: https://auc.org.ua/novyna/soczahyst-v-derzhbyudzheti-2022-analiz-asociaciyi-mist-ukrayiny

448. Соціальна держава. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_держава

449. Соціальний захист населення у 2020 році: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_szn_2020.pdf

450. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 244 с.

451. Спектор О. Особливості розвитку та застосування альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів в Україні. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 1. С. 135.

452. Стандарт доказування та оцінка доказів судом / LawBook: online. URL: https://lawbook.online/protses-ukrajini-tsivilniy/standart-dokazuvannya-otsinka-dokaziv-57331.html (дата звернення: 15.03.2020).

453. Статут Організації Об’єднаних Націй / вебсайт. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

454. Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина: навч. посіб. Чернігів: ПАТ ПВК «Десна», 2016. 692 с.

455. Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09; Національний ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 8 с.

456. Степанова Г. М. Сучасна характеристика інституту медіації. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 1. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/73.pdf

457. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навчальний посібник. К.: Атіка, 2007. 624 с.

458. Стеценко В. Ю., Кіндзера Р. І. Реформування третейського суду в рамках проведення судової реформи в Україні. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/36044/Stetsenko%20V.pdf?sequence=1

459. Стецюк Л. Л. Самозахист як форма захисту цивільних прав. *Університетські наук. записки*. 2008. № 3 (27). С. 151–158.

460. Теорія держави і права: навч. посіб. / Бостан С. К., Гусарєв С. Д., Пархоменко Н. М., Заяць Н. В., Пронюк Н. В. Київ: Академія, 2013. 320 с.

461. Теорія держави і права: підруч. / О. В. Петришин та ін.; за ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2015. 368 с.

462. Теорія держави та права: навч. посібник / за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

463. Теремецький В. І. Проблеми відновлення житлових прав дітей, втративших своє житло у зоні проведення АТО. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 13. С. 8–13.

464. Теремецький В. І. Удосконалення адміністративно-правового забезпечення відносин у сфері житлово-комунального господарства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 2. С. 59–64.

465. Терехова О. О. Здійснення, охорона та захист суб'єктивних спадкових прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук:12.00.03. Харків, 2012. С. 6.

466. Терзі О. О. Нормативно-правове регулювання у сфері надання медичних послуг населенню. *Наукові записки. Серія Право*. 2021. Випуск 10. С. 58.

467. Тертышников В. И., Тертышников Р. В. Формы защиты и осуществления субъективных прав граждан, иностранных граждан, лиц без гражданства и юридических лиц. Харьков: Консум, 1999. С. 6.

468. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 202 с.

469. Тищенко О. В. Сутність соціального забезпечення: доктринальні погляди. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 148–149.

470. Тімуш І. С., Братіца О. М. Захист особистих немайнових прав батьків як учасників сімейних правовідносин. *Молодий вчений*. 2020. № 1. С. 28.

471. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві: монографія. Х.: Право, 2016. 600 с.

472. Ткачук П. Конституційний Суд України: Теоретико-правові питання діяльності. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 4. С. 23–38.

473. ТОАС забезпечує дотримання гарантій соціального захисту прав людини. URL: https://court.gov.ua/press/news/1001445/

474. Тобес Б. Право на здоровье: теория и практика. URL: http://krotov.info/libr_min/19_t/ob/es_01.htm

475. Токарчук Л., Переверзєва О. та ін. Конституційні засади захисту сімейних прав та інтересів дитини в цивільному процесі. *Amazonia Investiga.* 2022. № 11 (49). С. 62. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2022.49.01.7

476. Третейські суди в Україні: стан розвитку, статистика, практика та перспективи. Київ, 2018. 52 с. URL: https://drive.google.com/file/d/13NY3gi24TbJcjronM_6_YKbO-O9b2PTN/view (дата звернення: 10.06.2022).

477. Труба В. І. Вплив практики ЄСПЛ на розвиток сімейного законодавства України. *10-і юридичні диспути з актуальних проблем приватного права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 28 трав. 2021 р. Одеса: Фенікс, 2021. С. 33.

478. Труба В. І. Питання здійснення права на захист сімейних прав та інтересів в судовому порядку. *Правова держава*. 2014. № 18. С. 77.

479. У справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес): рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 18-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 50. Ст. 3288. 31 груд.

480. У справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді): рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 № 3-рп/99. *Офіційний вісник України*. 1999. № 15. Ст. 614. 30 квітня.

481. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України: узагальнення Верховного Суду України / Офіційний вебсайт Верховного Суду України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSS00073

482. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми від 01.01.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003705-09

483. Узагальнення судової практики розгляду справ про приватизацію державного житлового фонду та гуртожитків: лист Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.01.2017 № 9-48/0/4-17 / БД «LIGA 360». URL: https://ips.ligazakon.net/document/VRR00214

484. Україна отримала оновлену Національну стратегію у сфері прав людини. Матеріал підготовлений за підтримки програми Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Права людини в дії», яка виконується Українською Гельсінською спілкою з прав людини. URL: https://helsinki.org.ua/articles/ukraina-otrymala-onovlenu-natsionalnu-stratehiiu-u-sferi-prav-liudyny/

485. Універсальний словник-енциклопедія. URL: http://slovopedia.org.ua/29/53395/8529.html

486. Уряд ухвалив акти, що запроваджують зміни на всі види медичної допомоги з квітня 2020 року. URL: https://www.auc.org.ua/novyna/uryad-uhvalyv-akty-shcho-zaprovadzhuyut-zminy-na-vsi-vydy-medychnoyi-dopomogy-z-kvitnya-2020

487. Устинов С. О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 94.

488. Утвенко В. В. Система соціального забезпечення та соціальної підтримки: навч. посіб. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. 248 с.

489. Ухвала Господарського суду м. Києва від 26.12.2017 у справі № 910/21643/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/71271948 (дата звернення: 02.10.2022).

490. Фесько М. М. Класифікація прав за Європейською соціальною Хартією (переглянуто). *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Одеса: Астропрінт, 2000. Вип. 9. С. 227–230.

491. Грабовська Г. М. Форми та способи захисту прав споживачів у випадку придбання ними товарів неналежної якості. *Право і суспільство*. 2014. № 4. С. 62–67.

492. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. С. 171.

493. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 214 с.

494. Фурса С. Я. Функції нотаріату і суду щодо захисту прав та охоронюваних законом інтересів громадян, юридичних осіб і держави. *Вісник Верховного Суду України*. 2001. № 2. С. 49–52.

495. Фурса С. Я. Юридична природа і системна модель нотаріальних правовідносин. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2000. № 6(9). С. 31–38.

496. Хавронюк Н. И., Мельник Н. И. Законодательство Украины о торговле. Ч. 2. К., 1997. С. 512.

497. Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В. Цивільне право України: підручник. 3-тє вид., перероб. і допов. К.: Істина, 2011. С. 20.

498. Харитонов Є. О. Саніахметова Є. О. Цивільне право України: підручник. К.: Істина, 2003. С. 183.

499. Харчук Р. С. Класифікація та значення форм захисту трудових прав працівників. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1074. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_173

500. Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов: монография / И. В. Спасибо-Фатеева, М. Н. Сибилев, В. Л. Яроцкий и др.; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2014. С. 48.

501. Холод Р. В. Поняття судового захисту житлових прав фізичних осіб. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 1. С. 101–105.

502. Садиков В. Н. Хрестоматия по всеобшей истории государства и права: учебное пособие. 1996. С. 52.

503. Гончаренко В. Д., Рогожин А. І. Хрестоматія з історії держави і права України: навчальний посібник для юридичних навчальних закладів. 1997. С. 18, 72, 100.

504. Цивільне право України / за ред. О. А. Підопригори і Д. В. Боброової. К.: ВЕНТУРІ, 1995. 416 с.

505. Цивільне право України. Особлива частина / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє видання. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 1176 с.

506. Цивільне право України: підруч.: у 2 кн. Кн. 1 / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2003. С. 540.

507. Цивільне право України: підручник / за ред. проф. Р. Б. Шишки. Київ: Ліра-К, 2018. Ч. 2: Особлива / Р. Б. Шишка (керівник авт. кол.) та ін. 2018. 994 с.

508. Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В. Цивільне право України: підручник. 3-є вид., перероб. і допов. К.: Істина, 2013. 808 с.

509. Цивільне право України: підручник: в 2-х т. Т. 2 / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 428 с.

510. Цивільне право України: у 2-х т. Т. 1 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. К.: Юрінком Інтер, 2004. С. 267.

511. Цивільне процесуальне право України: підручник: у 2-х т. Т. 1 / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. С. 26.

512. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В. В. Комаров та ін.; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2016. С. 241, 283.

513. Цивільний закон Латвійської Республіки 1937 року. URL: https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD.pdf

514. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 01.10.2022).

515. Цивільний кодекс України: Науковий практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перероб. та допов. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. С. 20–21.

516. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції України, науковців, фахівців). Т. 1: Загальні положення. Серія «Коментарі та аналітика» / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Х.: ФОП Колісник А. А., 2010. С. 193–194.

517. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. Загальні положення / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ФОП А. А. Колісник, 2010. С. 207.

518. Цивільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 02.11.2016. К.: Паливода А.В., 2016. 448 с.

519. Цивільний кодекс Української РСР від 13 липня 1963 р. № 30. Ст. 463.

520. Цивільний процес України: підруч. / за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 365 с.

521. Цивільно-процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

522. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: монографія. Х.: Слово, 2015. С. 279.

523. Чепис О. І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2015. Випуск 35, частина ІІ, том 1. С. 216.

524. Черняк О. Ю. Класифікація прав споживачів за законодавством України та Європейського Союзу / База даних. URL: http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2008-2/08coytes.pdf

525. Чеховська І. В. Адміністративно-правове забезпечення державної сімейної політики в Україні: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2014. 535 с.

526. Чеховська І. В. Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2013. 736 с.

527. Чеховська І. В. Державна соціальна допомога сім'ям в Україні: аналіз правозастосовної практики. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4. С. 255–261.

528. Чеховська І. В. Медичне право України: навч. посіб. Ірпінь: Університет ДФС України, 2020. 480 с. (Серія «На допомогу студенту УДФСУ», Т. 63).

529. Чеховська І. В. Міжнародний досвід правового регулювання сімейного оподаткування. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право).* 2012. № 1(56). С. 148–157.

530. Чеховська І. В. Правові підстави запровадження сімейного оподаткування в Україні. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право).* 2011. № 4(55). С. 160–168.

531. Чеховська І. В. Соціальний захист одиноких матерів: аналіз основних положень законодавства. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика).* 2017. № 1(5). С. 191–201.

532. Чеховська І. В. Альтернативні способи захисту суб'єктивних прав: навч. посіб. Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. 428 с.

533. Чехун О. В. Надання платних цивільних послуг: цивільно-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 214.

534. Чистоклетов Л. Г., Хитра О. Л. Адміністративно-правові засоби у забезпеченні інформаційної безпеки Україні. *ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні*: зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 17 листоп. 2017 р. Львів, 2017. С. 212–217. URL: http://aphd.ua/publication-349/

535. Чорна В. Г. Обмеження в адміністративному праві: дис. … д-ра юрид. наук зі спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Харків: Харк. нац. унів. внутр. справ, 2019. 471 с.

536. Чорна В. Г. Поняття та особливості правових засобів. Теорія і практика сучасної юриспруденції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 8–9 грудня 2017 р. Київ: ГО Центр правових наукових ініціатив, 2017. С. 72–75.

537. Чорна В. Г. Правові обмеження як засіб адміністративно-правового характеру. Стан та перспективи розвитку сучасного адміністративного права України: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 10 листопада 2017 року. Одеса: ОДУВС, 2017. С. 119–121.

538. Чорна Ж. Л. Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2005. С. 52.

539. Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 153.

540. Швидка В. Г. Особливості правового регулювання самозахисту в цивільному праві Німеччини, Франції, Латвії. URL: http://surl.li/eqwwt

541. Шевченко Л. С. Введение в маркетинг: учебно-практическое пособие / База даних. URL: http://library.nlu.edu.ua/poln_text/kompleks/et/kurs/osnova_marketing/konsultacii.htm

542. Шевченко Ю. Скажімо «Так!» арбітражу. URL: http://yur-gazeta.com/dumkaeksperta/skazhimo-tak-arbitrazhu.html (дата звернення: 10.06.2022).

543. Шиленко М. В. Поняття адміністративно-правової охорони суб'єктів малого підприємництва. *Форум права*. 2013. № 1. С. 1188–1193.

544. Філософський енциклопедичний словник / Шинкарук В. І., Бистрицький Є. К., Йолон П. Ф., Поліщук Н. П. та ін. К.: Абрис, 2002. С. 630.

545. Шпак Ю. А. Поняття та види організаційних форм діяльності органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 5. С. 58–62.

546. Штанько А. Підходи до визначення поняття захисту цивільних прав та охоронювальних законом інтересів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 148.

547. Штефан А. С., Зеров К. О. Припинення порушень авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет: огляд законодавчих новел. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 3. С. 18–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2017_3_4, с. 24 (дата звернення: 02.06.2021).

548. Штефан А. С. Самозахист авторського права і суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2010. № 3. С. 24–25.

549. Шумило О., Кравчук Н. Роль неурядових організацій у становленні та розвитку правозахисного руху: навчальний посібник. К.: Вид-во ФОП Голембовська О., 2018. 223, [104] с.

550. Щодо захисту житлових (майнових) прав дітей: лист Державного Департаменту з усиновлення та захисту прав дитини від 23.06.2010 № 4.1/6-49/3248 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3248632-10#Text

551. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» / вебсайт. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2021.pdf

552. Юлдашев О. Х. Міжнародне приватне право: Теоретичні та прикладні аспекти / під ред. О. Х. Юлдашева. К.: МАУП, 2004. С. 535–536.

553. Явор О. А. Закономірності розвитку медіаційної процедури в зарубіжних країнах та на Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/235799/234162

554. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права по которым судится малороссийский народ». 1949. С. 20–156.

555. Яновицька Г. Б. Наділення суб'єктів цивільних правовідносин правовим статусом споживача. *Ольвійський форум-2018: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі*: збірник Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 7–10 червня 2018. Миколаїв: ЧДУ імені Петра Могили, 2018. С. 45–47.

556. Яновицька Г. Б. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні: монографія. Львів: Видавництво «Растр-7», 2018. 400 с.

557. Яременко В., Сліпушко О. Новий словник української мови: в 3-х т. Київ: Аконіт, 2008. 928 с.

558. Ярмиш О., Серьогін В. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні. Харків: Національний ун-т внутр. справ, 2002. 653 с.

559. Ярова Т. М. Поняття і види форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. *Науковий вісник Чернівецьк. ун-ту. Сер. Правознавство*. 2007. Вип. 375. С. 63–67.

560. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / Яроцький В. Л., Борисова В. І., Спасибо-Фатєєва І. В., Жилінкова І. В.; за наук. ред. проф. В. Л. Яроцького. Харків: Юрайт, 2013. 528 с.

561. Яроцький В. Л. Становлення та розвиток інституту самозахисту речових прав в Україні. *Приватне право*. 2013. № 2. С. 156–158.

562. Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах: 2008/52/ЄС Директива Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 р. URL: https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf

563. Індекс сталості організацій громадянського суспільства. 2020. URL: https://drive.google.com/file/d/1QGzzMczF56w8Vv_sIjSsvw9wBHhRULyK/view

564. Country Reports on Human Rights Practices: Switzerland. 2021. URL: https://www.state.gov/reports/2021-country-reports-on-human-rights-practices/switzerland/

565. 2021 рік має стати роком початку роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності: круглий стіл: вебсайт. URL: https://unba.org.ua/news/6296-2021-rik-mae-stati-rokom-pochatku-roboti-vishogo-sudu-z-pitan-intelektual-noi-vlasnosti.html (дата звернення: 10.06.2022).

566. A history of human rights in Britain. 2018. URL: https://www.equalityhumanrights.com/en/what-are-human-rights/history-human-rights-britain

567. A joint statement by 12 governments issued at the UN human Rights Council in March 2016 expressed concern «about China's deteriorating human rights record, notably the arrests and ongoing detention of rights activists, civil society leaders, and lawyers» and called

for the release of those detained: «Joint Statement – Human Rights Situation in China», March 2015. URL: https://geneva.usmission.gov/2016/03/10/item-2-joint-statement-human-rights-situation-in-china/. See also statements made by governments of Canada URL: http://www.canadainternational.gc.ca/china-chine/highlights-faits/2015/CanadaGravelyConcernedbyDetentionandDisappearanceofLawyersandActivistsinChina.aspx?lang=en

568. Amnesty International, «China: End relentless repression against human rights lawyers on first anniversary of crackdown» July 7, 2016, U.N. Office of the High Commissioner for Human Rights, «UN Human Rights Chief deeply concerned by China clampdown on lawyers and activists», February 16, 2016. URL: http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=17050&LangID=E

569. Australia. URL: http://dfat.gov.au/news/media-releases/Pages/recent-human-rights-developments-in-china.aspx

570. Avramova O. & Korniyenko G. (2022). The Ukrainian Experience of Tenure and Food Security in the State of Martial Law. Baltic Journal of Legal and Social Sciences, (1), 6–14. URL: https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-1

571. Belser E. M. and Molinari E., Art. 7 in Bundesverfassung. Basler Kommentar, op.cit., note 76, n 39 ff.

572. Bill of Rights [1688]. URL: https://www.legislation.gov.uk/aep/WillandMarSess2/1/2/introduction

573. Case of Airey v. Ireland, 09 October 1979, no. 6289/73 / European Court of Human Rights HUDOC database: офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420 (дата звернення: 25.05.2021).

574. Case of Aslan Ismayilov v. Azerbaijan, 12 March 2020, no. 18498/15 / European Court of Human Rights HUDOC database: Офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201642 (дата звернення: 25.05.2021).

575. Case of Deumeland v. Germany, 29 May 1986, no. 9384/81 / European Court of Human Rights HUDOC database: офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57468 (дата звернення: 06.06.2021).

576. Case of Feldbrugge v. the Netherlands, 12 October 1984, no. 8562/79 / European Court of Human Rights HUDOC database: офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57486 (дата звернення: 06.06. 2021).

577. Case of Golder v. the United Kingdom, 21 February 1975, no. 4451/70 / European Court of Human Rights HUDOC database: офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57496 (дата звернення: 25.05.2021).

578. Case of H. v. Belgium, 30 November 1987, no. 8950/80 / European Court of Human Rights HUDOC database: офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57501 (дата звернення: 25.05.2021).

579. Case of Indayeva and Sultanov v. Russia, 10 March 2020, no. 58821/08, 18360/13 / European Court of Human Rights HUDOC database: офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201644 (дата звернення: 25.05.2021).

580. Case of Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey, 20 October 2011, no. 13279/05 / European Court of Human Rights HUDOC database: офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107156 (дата звернення: 25.05.2021).

581. Case of Nideröst-Huber v. Switzerland, 18 February 1997, no. 18990/91 / European Court of Human Rights HUDOC database: офіційний сайт. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58199 (дата звернення: 25.05.2021).

582. CESCR General Comment № 4: The Right to Adequate Housing (Art. 11 (1) of the Covenant) Adopted at the Sixth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 13 December 1991 (Contained in Document E/1992/23). URL: http://www.refworld.org/pdfid/47a7079a1.pdf

583. China 2021 Human Rights report Executive Summary. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/03/3136152_CHINA-2021-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf

584. China's New Data Security Law: What to Know. ULR: https://www.lw.com/thoughtLeadership/china-new-data-security-law-what-to-know

585. Chinese Human Rights Defenders, Too Risky to Call Ourselves Defenders. 2015. Chinese Human Rights Defenders Annual Report on the Situation of Human Rights Defenders in China. URL: https://www.nchrd.org/2016/02/too-risky-to-call-ourselves-defenders-chrds-2015-annual-report-on-the-situation-of-human-rights-defenders-in-china/

586. Civil Procedure rules. URL: https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/pd_pre-action_conduct

587. Code civil (version consolidée au 18 février 2015). Консолідована версія. URL: www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=14526

588. Code de procédure civile. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070716

589. Codice di procedura civile. URL: http://www.normattiva.it/static/codici_proc_civile.html

590. Committee of Ministers of the Council of Europe (2010). Guidelines of the on childfriendly justice. URL: https://rm.coe.int/16804c2188

591. Compilation of Venice Commission opinions and reports concerning courts and judges (Strasbourg, 11 December 2019) / Venice Commission: Council of Europe: офіційний сайт. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2019)008-e (дата звернення: 31.05.2021).

592. Compilation of Venice Commission opinions and reports on law-making procedures and the quality of the law (Strasbourg, 29 March 2021) / Venice Commission: Council of Europe: офіційний сайт. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2021)003-e (дата звернення: 31.05.2021).

593. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment 10 December 1984 General Assembly resolution 39/46. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading

594. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocol No. 11. URL: https://www.unhcr.org/4d93501a9.pdf

595. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 34/180 of 18 December 1979 entry into force 3 September 1981, in accordance with article 27(1). URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/cedaw.pdf

596. Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) 6 May 2022. URL: https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html

597. Convention on the Rights of the Child Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989 entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49. URL: https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text

598. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. Official Journal of the European Union. 24.5.2008. L 136/3-L 136/8.

599. Dirk Ehlers, Ulrich Becker, Et al. European Fundamental Rights and Freedoms. Berlin: Walter de Gruyter, 2011. P. 23.

600. Disability Discrimination Act 1988. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/50/contents

601. Dovydas Vitkauskas, Grigoriy Dikov. Protecting the right to a fair trial under the European Convention On Human Rights. A handbook for legal practitioners 2nd edition prepared by Dovydas Vitkauskas. Council of Europe, 2nd edition September 2017 / Council of Europe: офіційний сайт. URL: https://edoc.coe.int/en/european-convention-on-human-rights/7492-protecting-the-right-to-a-fair-trial-under-the-european-convention-on-human-rights-a-handbook-for-legal-practitioners-2nd-edition.html (дата звернення: 09.06.2021).

602. Dunja Mijatovic. Estonia should adopt more human rights oriented policies to improve the protection of women and the inclusion of older persons. 2018. URL: https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/estonia-should-adopt-more-human-rights-oriented-policies-to-improve-the-protection-of-women-and-the-inclusion-of-older-persons

603. European Union External Action. URL: http://collections.internetmemory.org/haeu/content/20160313172652/http://eeas.europa.eu/statements-eeas/2015/150715_03_en.htm

604. Kharytonov E., Kharytonova O. Human rights, civil society, private law: correlation problems. Revista de Derecho. 2019. Vol. 8. Pp. 225–244. ISSN: 1390-440X–eISSN: 1390-7794 Recepción: 30-11-2019. Aceptación: 10-12-2019. Publicación electrónica: 19-12-2019. URL: https://doi.org/10.31207/ih.v8i0.222

605. Gender wage gap barely moves in Switzerland. Swissinfo. 2022. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/gender-wage-gap-barely-moves-in-switzerland/47469824

606. Germany. URL: http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Infoservice/Presse/Meldungen/2015/150713_MRHH_Str%C3%A4sser_verurteilt_Verhaftungswelle_China.html; United States. URL: http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2015/07/244820.htm

607. Habeas Corpus Act 1679. URL: https://www.legislation.gov.uk/aep/Cha2/31/2/data.pdf

608. High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights. Interlaken Declaration. 19 February 2010 / European Court of Human Rights: офіційний сайт. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/2010_Interlaken_FinalDeclaration_ENG.pdf (дата звернення: 28.05.2021).

609. High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights. Declaration. 26–27 April 2011. IZMIR, Turkey / European Court of Human Rights: офіційний сайт. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/2011_Izmir_FinalDeclaration_ENG.pdf (дата звернення: 28.05.2021).

610. High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights Brighton Declaration. 19–20.04.2012 / European Court of Human Rights: офіційний сайт. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/2012_Brighton_FinalDeclaration_ENG.pdf (дата звернення: 28.05.2021).

611. Howard-Hassmann R. E. Reconsidering the Right to Own Property. Journal of Human Rights. 2013. Volume 12. Issue 2. P. 180–197.

612. Human Rights Act 1992. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents

613. Human Rights Action Plan of China (2021–2025). URL: https://www.mfa.gov.cn/ce/cegn/eng/zxhd_1/t1905964.htm

614. Human Rights in China https://crsreports.congress.gov / IF11240 • VERSION 7 • UPDATED. URL: https://sgp.fas.org/crs/row/IF11240.pdf

615. Human Rights Law. URL: https://unimelb.libguides.com/c.php?g=928011&p=6704330

616. Human Rights Protection. URL: https://pl.boell.org/en/2022/03/17/lowering-standards-human-rights-protection

617. Human rights protection: Physical integrity rights 2019. Fariss et al. 2020. URL: https://ourworldindata.org/grapher/human-rights-protection?time=latest

618. Human Rights Watch. United Kingdom Events of 2020. URL: https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/united-kingdom

619. International Conference on «Enhancing National Mechanisms for Effective Implementation of the European Convention on Human Rights». Saint-Petersburg, Russian Federation. 22–23 October 2015 / Council of Europe: офіційний сайт. URL: https://rm.coe.int/16806fe1a5 (дата звернення: 28.05.2021).

620. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination 21 December 1965 UN General Assembly resolution 2106. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial

621. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights New York, 16 December 1966. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&clang=_en

622. International Human Rights Law. United Nations. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-and-mechanisms/international-human-rights-law

623. International Service for Human Rights, Human rights defenders and lawyers in China: A mid-term assessment of implementation during the UPR second cycle. 2016. URL: http://www.ishr.ch/news/human-rights-defenders-and-lawyers-china- assessing-upr-progress

624. Jack J. Coe, Jr, 'Towards a Complementary Use of Conciliation in Investor- State Disputes – APreliminary Sketch', (2005) 12 UC Davis Journal of International Law 7, 15; Note, 'Mediation ofInvestor – State Conflicts' (2014) 127 Harvard Law Review 2543, 2549.

625. Kinga Drewniowska Introduction to Human Rights. Human Rights in Criminal Justice Context 2020/2021 Uniwersytet Wroclawski. URL: https://prawo.uni.wroc.pl/sites/default/files/studentsresources/Introduction%20to%20human%20rights.pdf

626. Law of the European Convention on Human Rights / David Harris, Michael O'Boyle, Ed Bates, and Carla Buckley. 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2018. lxv, 986 p., p. 385.

627. Leitner Center for International Law and Justice at Fordham Law School at New York City, Plight and Prospect: The Landscape for Cause Lawyers in China. 2015. URL: http://www.leitnercenter.org/files/Plight%20and%20Prospects_FULL%20FOR%20WEB.pdf

628. Liias R. Housing Affordability: Theoretical Approaches and Practical Implementation. Challenges and Opportunities in Housing: New Concepts, Policies and Initiatives. Rotterdam (Netherlands). 2002. Pp. 61–72. URL: https://www.irbnet.de/daten/iconda/CIB910.pdf

629. Magna Carta National Archives and Records Administration 700 Pennsylvania Avenue, NW Washington, DC 20408-0001. URL: https://www.archives.gov/files/press/press-kits/magna-carta/magna-carta-translation.pdf

630. Marbun B. N., KamusHukumIndonesia, 1sted. (Jakarta: PustakaSinarHarapan, 2006). P. 168.

631. Marion&etc.Factors associated with the decision of a French hospital to report child abuse to judicial rather than administrative authorities. 2021. Volume 28, Issue 5. P. 360–365. DOI: https://doi.org/10.1016/j.arcped.2021.04.007

632. Maxym Tkalych, Oksana Safonchyk & Yuliia Tolmachevska. Private Law and human rights: New realities. DIXI 32. July 2020. P. 1–12. DOI: https://doi.org/10.16925/2357-5891.2020.02.04

633. Maya Hertig RandallThe Swiss Federal Bill of Rights in the Context of International Human Rights Protection: Added Value and Shortcomings. Revue interdisciplinaire d'études juridiques 2016/2 (Volume 77), p. 151–177. URL: https://www.cairn.info/revue-interdisciplinaire-d-etudes-juridiques-2016-2-page 151.htm

634. Mediation. URL: http://www.supremecourt.wa.gov.au/M/mediation.aspx?uid=6430-2126-2447-6400

635. Mediation in International Commercial and Investment Disputes. Oxford University Press, 2019. 395, [32] p.

636. Neshataeva T. The European Convention and the integration of integrations: the role of courts in overcoming the fragmentation of international law International Conference on «Enhancing National Mechanisms for Effective Implementation of the European Convention on Human Rights». Saint-Petersburg, Russian Federation. 22–23 October 2015 / Council of Europe: офіційний сайт. P. 111–112. URL: https://rm.coe.int/16806fe1a5 (дата звернення: 28.05.2021).

637. Osiatynsky, Wiktor 1991. Revolutions in Western Europe. The University of Chicago Law Rewiew 58: 823–824.

638. Peter Beyerlein. Informational physiology of individual development. The Routledge International Handbook of Shared Parenting and Best Interest of the Child: 1st Edition. 2021. P. 13. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003140566-12/informational-physiology-individual-development-peter-beyerlein?context=ubx

639. Pieter van Dijk, Godefridus J. H. Hoof, G. J. H. Van Hoof. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights. Martinus Nijhoff Publishers, 1998. 850, [71] p.

640. Poland 2021 human rights report. URL: https://pl.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/23/hrr_2021.pdf

641. Race Relations Act 1968. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1968/71/enacted

642. Raphael D. Tackling health inequalities, lessons from international experiences. Toronto: Canadian Scholars' Press, Inc., 2012. P. 233.

643. Richard A Leiter (ed) National Survey of State Laws, 7th ed, 2015.

644. Roman Wieruszewski. The Evolution of the Socialist Concept of Human Rights, SIM NEWSLETTER, Jan. 1988, 27–37.

645. Rosenfeld O. Principles of housing affordability, subsidies and institutions. 2014. UNECE: Web site. URL: https://unece.org/DAM/hlm/projects/UNDA-9th_tranche/Documents/Serbia/4-1_UNECE_-_Housing_Finance_-_Rosenfeld-FINAL.pdf

646. Rule Of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016) / Venice Commission: Council of Europe: офіційний сайт. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e (дата звернення: 28.05.2021).

647. Sex Discrimination Act 1975. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/65/enacted

648. Spencer D., Brogan M. Mediatìon Law and Practìce. Cambrìdge Unìversìty Press, 2006. P. 134.

649. Swiss adopt first national strategy on gender equality. Swissinfo. 2021. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/swiss-adopt-first-national-strategy-on-gender-equality/46573162?utm_campaign=teaser-in-channel&utm_source=swissinfoch&utm_medium=display&utm_content=o

650. Swiss Civil Procedure Code. URL: https://fedlex.data.admin.ch/filestore/fedlex.data.admin.ch/eli/cc/2010/262/20210101/en/pdf-a/fedlex-data-admin-ch-eli-cc-2010-262-20210101-en-pdf-a.pdf

651. Teremetskyi V., Avramova O., Svitlychnyy O., Sloma V., Bodnarchuk O., Telestakova A., Kokhan V. Housing. Rights Protection in the Context of Legislation and Judicial Practice of Ukraine. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues, Vol. 24, Special Issue 1: Business Ethics and Regulatory Compliance, 1–9. URL: https://www.abacademies.org/abstract/housing-rights-protection-in-the-context-of-legislation-and-judicial-practice-of-ukraine-11392.htm

652. The china challenge to international human rights: what's at stake? A china upr mid-term progress assessment by human rights in china november 2016. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/UPR/NGOsMidTermReports/HumanRightsChina_2.pdf

653. The Constitution of the Republic of Estonia. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013003/consolide

654. The Equality Act. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/15/contents

655. The State Council Information Office of the People's Republic of China. 'The Communist Party of China and Human Rights Protection – A 100-Year Quest'. URL: http://www.scio.gov.cn/zfbps/ndhf/44691/Document/1707315/1707315.htm

656. Thiele B. The Human Right to Adequate Housing: A Tool for Promoting and Protecting Individual and Community Health. Am J Public Health. 2002 May; 92(5). P. 712–715. DOI: 10.2105/ajph.92.5.712

657. U.N. Office of the High Commissioner for Human Rights, «'Lawyers need to be protected not harassed' – UN experts urge China to halt detentions», July 16, 2015. URL: http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=16241&LangID=E

658. U.S. Department of State. 2021 Country Reports on Human Rights Practices: Switzerland 2021. URL: https://www.state.gov/reports/2021-country-reports-on-human-rights-practices/switzerland/

659. UN Housing Rights. housing rights watch: website. URL: http://www.housingrightswatch.org/page/un-housing-rights#Other

660. United Nations OHCHR. International Human Rights Law United Nations. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-and-mechanisms/international-human-rights-law

661. Unitied Kingdom Human Rights report 2021. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/02/313615_UNITED-KINGDOM-2021-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf

662. Universal Declaration of Human Rights. URL: https://www.humanrights.com/what-are-human-rights/universal-declaration-of-human-rights/preamble.html

663. Universal Periodic Review. URL: https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/upr/upr-main

664. Vilmati Muudetud. Human Rights. 2019. URL: https://www.eesti.ee/en/republic-of-estonia/human-rights/human-rights

665. WIPO Arbitration and Mediation Center (Центр ВОІВ з арбітражу та посередництва) / вебсайт. URL: https://www.wipo.int/amc/en/center/background.html (дата звернення: 10.06.2022).

Наукове видання

Амеліна Анна Сергіївна, Аврамова Ольга Євгеніївна,
Боднарчук Олег Григорович, Дяченко Сергій Вікторович,
Костюченко Олена Євгеніївна, Лаговська Наталія Валеріївна,
Менів Любов Дмитрівна, Минюк Олена Юріївна,
Миколаєць Вікторія Анатоліївна, Мілевська Альона Олександрівна,
Обривкіна Оксана Миколаївна, Рябченко Юрій Юрійович,
Самілик Людмила Олексіївна, Теремецький Владислав Іванович,
Чеховська Ірина Василівна, Огнев'юк Тетяна Василівна

ПРИВАТНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

Монографія

Відповідальний за випуск — *А. В. Лавренюк*

Відповідальний редактор — *М. М. Грабарчук*
Редактори — *Н. І. Грицюк, О. В. Данильчик, Л. Б. Дьомена*

Форматування та комп'ютерна верстка — *Д. П. Завальніцька*

Здано до друку 30.03.2023. Формат 60×84/16
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman»
Друк. арк. 32.69
Тираж 300 примірників. Замовлення № 1039

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область, Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК № 7669 від 20.09.2022